

МЭМБЕТ ҚОЙГЕЛДИЕВ

АЛАШ

ҚОЗҒАЛЫСЫ

Мәмбет ҚОЙГЕЛДИЕВ

АЛАШ
ҚОЗҒАЛЫСЫ

Алматы, «САНАТ», 1995

ББК 63.3(2К)521

К 48

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Қойгелдиев М.

К 48 Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы).— Алматы, «Санат», 1995.—368 бет.

ISBN 5-7090-0058-1

Кітапта ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының отарлық езгі мен ортағасырлық мешеулікке қарсы күресі, Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов бастаған саяси қайраткерлердің тәуелсіз мемлекет—Алаш автономиясын құру жолындағы жанкешті еңбегі тың деректер негізінде баяндалады.

Кітап студент жастарға, тарихшы мамандарға, сондай-ақ қалың оқырманға арналған.

К $\frac{0503000000-018}{416(05)-95}$ 57—94

ББК 63.3(2К)521

ISBN 5-7090--0058-1

© Койгелдиев Мәмбет, 1995

Мәңгі мұқалмас мұратымыз — АЗАТ-
ТЫҚ үшін күрес жолында мерт болған
Алаш зиялыларының рухына арнаймын.

Автор

КІРІСПЕ

XX ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін түрлі ағымдардың өзара қақтығыс, күрес кезеңі болды. Бір жағынан, ескі, күні өткен феодалдық қатынастар өзінің барлық даму қуатын тауысып, қоғамдық өніп-өсуде кедергіге айналса, екінші жағынан, оларды ауыстыра аларлық жаңа қоғамдық қатынастар тым әлсіз, балаң күйде еді. Елдегі мұндай ауыр жағдайды ресейлік империализмнің пәрменді отарлау және орыстандыру саясаты тереңдете түсті. Басқаша айтқанда, бұл мезгілде ортағасырлық мешеулік пен ұлттық езгі қыспағына бірдей іліккен қазақ елінің болашағына үлкен қауіп төнген еді.

Міне, осындай жағдайда қоғамдық күреске қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш — ұлттық интеллигенция араласа бастайды. Негізінен метрополия оқу орындарында білім алып, отаршыл мемлекеттік басқару аппаратындағы қызметке және қазақ арасына орыс мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған зиялылар мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениеттің өсіп-өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатына қызмет ете бастайды. Соның нәтижесінде қазақ қоғамында мүлде жаңа сападағы жағдай қалыптасып, феодалдық тоқырау мен отарлық тәуелділікке қарсы күрес оның негізгі белгілеріне айналады.

Барлық көрінісі жағынан қазақ қоғамы үшін нағыз өтпелі кезең болған сол уақытта тарих сахнасына көтеріліп, бас-аяғы жиырма жылға созылған қысқа мерзім ішінде өшпес із қалдырған бұл ұлт зиялылары қоғамдық-саяси болмысы тұрғысынан алғанда кімдер еді? Олар еліміздің тарихында қандай орын алмақ? Міне, бұл сауалдар тарихтану ғылымында өз жауабын тапты деп айта алмаймыз. Анығырақ айтқанда, қазақ зиялыларының жүріп өткен тарихи жолы әсіресе 1917 жылғы Қазан революциясына дейінгі қоғамдық-саяси қызметі халқымыздың күрделі тарихының әлі жазылмаған ақтандақтарының қатарына жатады.

Бұл тақырыпты байыпты, жан-жақты және терең зерттеу қажеттілігі, біздің пікірімізше, ең алдымен бүгінгі қоғамдық өмір сұранысынан, соған сай таным құралы ретінде тарих ғылымының табиғи болмысынан туындайды. Кез келген өркендетті елде тарих ғылымы сол елдің, халықтың жүріп өткен жолын, әсіресе күрделі тарихи өтпелі кезеңдер мен сол кезеңдерде өзінің қоғамдық қызметімен тарихта терең із қалдырған түрлі қоғамдық күштердің, жеке тарихи қайраткерлердің өмір жолын зерттеу арқылы өзінің гуманистік міндетін орындап отырған және сол арқылы прогреске қызмет еткен.

Біз өмір сүріп отырған қазіргі кезең, осындай мазмұндағы еңбектерге мұқтаж. Өйткені біз Ресей империясына, сонымен бірге оның құрамдас бөлігі Қазақстанға 1917 жылы большевиктер ұсынған даму жолының сәтсіз аяқталғандығының куәсі болып отырмыз. Міне, осындай жағдайда қазақ демократиялық зиялы қауымының 1917 жылғы желтоқсанда ұсынған қоғамдық даму бағдарламасы қайтадан еске түсуі, халық жадында жаңғыруы, әрине, ғасыр басындағы ұлт зиялылары тұжырымдарының өмірлік негізі күштілігінің, олардың бағдарламалық ұсыныстарының (бәрі болмаса да біразының) өміршендігінің көрінісі болса керек. Демек, бұл тақырыпты зерттеу бізге ХХ ғасыр басында қазақ қоғамы үшін балама (альтернатива) даму жолы болды ма, жоқ әлде большевиктер ұсынған бағыт жалғыз дұрыс жол ма еді, міне, осы сияқты күрделі мәселені терең ұғыну үшін қажет.

Сонымен бірге, тарих ғылымында еонғы уақытқа дейін қазақ қоғамында Қазан революциясы қарсаңында оны феодалдық мешеулік пен отарлық тәуелділіктен алып шыға алатындай саяси-әлеуметтік күш болған жоқ деген тұжырым етек алып келді және ол аксиомалық ақиқат есебінде қабылдануға тиіс болды. Бүгін біз осының дұрыс-бұрыстығын анықтауға міндеттіміз.

Кеңестік тарих ғылымы революцияға дейінгі ұлттық интеллигенцияның қоғамдық қызметін өзара қиылыспайтын ұғымдар тұрғысынан, яғни «буржуазиялық ұлтшылдықтың» немесе «күні өткен феодалдық тәртіпті жақтаушылықтың» көрінісі есебінде бағалап келді. Ал қазақ зиялыларының қоғамдық қызметінде мұндай көрініс болды ма, жоқ әлде бұл аталған ұғымдар жана тарихи жағдайда ұлыдержавалық пиғылдағы саяси топтардың патриоттық, ұлт-азаттық күштермен күресте қолданған

жаңа әдіс-құралдары ма еді? Осы сауалдардың жауабын табу бізге өзіміз өмір сүріп отырған тарихи кезеңді, алдымызда тұрған міндеттерді тура ұғыну үшін керек. Франция жұртының тарихшысы Ж. Мишле бүгінгі жағдайды, бүгінгі шындықты оның түп-төркіні арқылы ғана терең түсінуге болатындығына нұсқап, «егер кімде-кім тек қазіргі, бүгінгі күнді ғана құрмет тұтып, сонымен өмір сүргісі келсе, онда ол сол бүгінгіні бағалай алмағаны»¹ дейді.

XX ғасырдың басындағы ұлттық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметін зерттеу, белгілі дәрежеде, тарихи қоғамдық құбылыс ретінде оның табиғи болмысын, тыныс-тіршілігін, әлеуметтік күш есебінде биік қасиеттері мен кемшіліктерін де танып білу екендігі түсінікті. Басқаша айтқанда, бүгінгі ұрпақ үшін бұрынғылардың қандай тарихи іс тындырғаны ғана маңызды емес, нақ сондай дәрежеде олардың қайраткер ретінде бар болмысымен кім болғаны да мәнді. Өйткені барлық өркениетті қоғамда әрбір ұрпақ өзінің ерекшелігін, тіптен тарихи борыш-міндеттерін тарихи контексте ғана терең әрі толық түсіне алған.

Сондай-ақ тарих ғылымының өзі де өмір сұранысына сай күрделі, азапты сауалдарға жауап іздемей, сол жолда таным құралы есебінде күні өткен әдістерден бас тартып, олардан арылып, жаңа таным сатыларына көтеріліп, жетіле түспей, өзінің табиғи міндеттерін орындай алмайтындығы түсінікті.

Революцияға дейінгі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметінің тарихын зерттеуді олардың өздері бастап берген болатын. Бұл ретте Ә. Бөкейхановтың², М. Дулатовтың³, М. Тынышбаевтың⁴ және Е. Омаров-

¹ Ж. Мишле. Народ. М., 1965, с. 10.

² Ә. Бөкейханов. «Ұят-ай!» «Қазақ». 1914, № 54; соныкі. «Кәкітай». «Қазақ». 1915, № 105; соныкі. Киргизы — «формы национального движения в современных государствах». Под. ред. А. И. Костелянского. СПб., 1910, с. 578—600; соныкі. Выборы в степном крае. «К 10-летию 1-ой Государственной Думы». Петроград, 1916, с. 45—50 т. б.

³ Дулатов М. Тағы құрбан (Отыншы Әлжанов жөнінде — Авт.) «Қазақ». 1918, № 263; Ахмет Байтурсынович Байтурсынов. «Труды общества изучения киргизского края». Вып. III, Оренбург, 1922, с. 17—25. Қараңыз: Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1991, 294—295, 295—302-беттер.

⁴ Тынышбаев М. Барлыбек Сыртанов. «Қазақ», 1915, № 95, 96; соныкі. Киргизы и освободительное движение; Тынышбаев М. История казахского народа. Алма-Ата, 1993 т. б.

тың¹ өз замандастарының өмірі мен қызметіне байланысты түрлі басылымдарда жарияланған еңбектерін айтқан жөн. Қазақ зиялылары кім туралы жазбасын, уақыт рухына сай қайраткердің ұстанған айқындамасы мен атқарған еңбегін бірінші кезекке қойды. Мәселен, Бөкейханов өз замандастары Байтұрсынов пен Дулатовтың саяси және ағартушылық қызметін прогресшіл адамзат үлгі тұтқан қайраткерлердің еңбегімен салыстыра келіп: «Бауырым Ахмет, Мирякуб! Сен екеуіңнің абақтың Радищев пен Новиков абақтысы... Шырақтарың, сендерді кейін мінегенде осылармен бір салып мінесе, не армандарың бар!»² деп жазды. Ал Кәкітай Құнанбаевқа арнаған мақаласында Құнанбай тұқымының переселен мекемесі ұсынған 15 десятинадан жер үлесін алмай, сөйтіп өздерінің соңынан жүріп үйреніп қалған қазақ баласын адастырмаймын деп қасарысып, ақырында Қарауылдан айрылғанын, «саясат жолында мұндай ерлік қылған қазақ басшысын көргенім жоқ»³, деп бағалады.

Кеңес үкіметі тұсында қазақ зиялыларының тарихын жасау ісі ресми саясатқа тікелей тәуелді болды, соған сай өзгеріп отырды. Қазақ облыстық бірінші партия конференциясы жаңа қоғамдық құрылыс үшін қазақ елінің интеллигенциясының тым аз екендігін, ал білімді, тәжірибелі аз ғана зиялыларды «ешқандай да кітаптың ауыстыра алмайтындығын»⁴ мойындай отырып, бірақ олармен қызмет бөлісу ниеті де жоқ екендігін ашық білдірді⁵. Мұндай саясаттың астары түсінікті болатын, Қазақ бұқарасының санасын өзіне қаратып алуды көздеген большевиктер, өзінің негізгі қарсыласы ұлттық тәуелсіздік тұғырнамасында тұрған қазақ демократиялық интеллигенциясын күрес аренасынан біржола ығыс-

¹ Омаров Ил. Ученая деятельность А. Б. Байтурсинова. «Труды общества изучения киргизского края». Вып. III, Оренбург, 1922, с. 7—16.

² Қыр баласы. «Ұят-ай!» «Қазақ». 1914, № 54.

³ Соныкі. «Кәкітай». «Қазақ». 1915, № 105.

⁴ Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Жаңа Тарих Архивы (бұдан былай — ҚР ОМЖТА), 139-қор, 1-том, 1-а іс. Протоколы 1-ой Всекиргизской конференции РКП(б), 117, 126—127-парақтар.

⁵ Конференция қабылдаған қарарларда бұл мәселеге байланысты бір ауыз сөз айтылмайды. Қараңыз: Протоколы первой областной киргизской конференции РКП(б) 11—18 июня 1921 г. Алма-Ата — Москва. 1935, с. 101—136.

тыруды алдына мақсат етіп қойған еді. 1922 жылдан бастап жоғары билікте жүрген Алаш қайраткерлері қызметтерінен ығыстырыла бастайды¹

Бұл саяси жағдай осы кезеңде жарық көрген материалдардан да анық аңғарылады. 1922 жылдың екінші жартысында республикалық «Степная правда» газеті революциялық қозғалыс тарихына арналған мақалалар жариялай бастайды. Алдымен газетте Алаш қозғалысына қатысты фактілерді бұрмалаған «Н. Ш.» деген бұркеншік есімді біреудің мақаласы жарық көреді². Бұл мақалаға жауап ретінде осы газетте Ә. Байділдин мен А. Кенжиннің мақалалары жарияланады³

Ұлт-азаттық қозғалыстың белсенді өкілдерінің бірі А. Кенжин Алаш қозғалысына байланысты бас көтере бастаған қарабайыр, ұлыдержавалық пиғылдағы пікірлерге тойтарыс беру мақсатында жазылған мақалаларында бұл тақырыпқа қалам тартқан авторларды мәселенің түп-тамырына, яғни Алаш қозғалысының алғышарттарына зер салуға, отарлық тәуелділік жағдайында қалыптасқан қазақ зиялыларының ұлтжандылық көңіл күйін өмірлік шындықпен байланыста қарап, тура түсінуге, тіптен қажет болса алаш қайраткерлерінің азамат соғысы жылдарындағы қимыл, іс-әрекетін де осы контексте қарауға шақырды⁴.

А. Кенжиннің бұл пікірі, белгілі дәрежеде, жаңа билік біржола орнағаннан кейінгі уақыттағы қорғанысқа көшкен ұлттық демократиялық интеллигенцияның ұстанған айқындамасының көрінісі болатын. Азамат соғысы жылдарындағы Торғай оқиғаларына қатынасқан, көзқарасы тұрғысынан сол тарихи кезеңдегі Қазақстандағы большевиктік бұқараның типтік өкілі И. Грушин деген Кенжинге жауап мақаласында Таран отрядына байланысты трагедия үшін кінәні түгелімен алашордалықтарға аударып, шындықты жасыру ешкімнің де қолынан

¹ *Козыбаев И. М.* Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата, 1990, с. 49.

² *Н. Ш.* К истории революционного движения в Восточной Киргизии. «Степная правда». 1922, 26 и 27 июля (№ 160—161).

³ *Байдильдин А.* По поводу революционного движения в Восточной Киргизии. «Степная правда». 1922, 2 августа (№ 168); *Кенжин А.* К статье «Ревдвигение в Киргизии». «Степная правда». 1922, 27 августа (№ 184); его же. К исторической оценке деятельности «Алаш-Орды». Там же. 1922, 14 ноября (№ 247).

⁴ *Кенжин.* К исторической оценке деятельности «Алаш-Орды». «Степная правда». 1922, 14 ноября (№ 247).

келе қоймас, өйткені «тарих Кенжиндер қалағандай жазылмайды, бар шындық қалпына келтірілетін болады»¹ деп жазды.

«Степная правдада» жарияланған мақалаларда көтерілген мәселеге байланысты жоғарғы билік пен большевисттік бұқара арасындағы көңіл күйден біршама «түсінік» алған А. Кенжин, пікірсайыс «Известия Киробкома РКП(б)» журналына ауысқаннан кейін жариялаған мақаласында енді бастапқыдан өзге сарынға көшуге мәжбүр болып, «Алаш» партиясының қызметі мен бағдарламасын буржуазиялық-демократиялық қозғалыстың көрінісі есебінде бағалап, «қазақ пролетариаты мен кедейлері бостандыққа орыс пролетариатымен қол ұстасып, ортақ жау — буржуазияға» қарсы бірге көтерілгенде ғана жетеді деп қорытты².

«Жеңілгендердің соры мол!» — деген римдіктер. Бұл формула жеңілгендердің ауыр халін білдірумен бірге, ендігі кезеңде екі жақтың арақатынас тарихын баяндауда жеңген жақтың үлесіне тиеді дегенді аңғартқан³. И. Грушин қателескен жоқ еді. Осы кезден бастап «Алаш» партиясы мен Алашорда ұстанған ұлт-азаттық қозғалысты ұлыдержавалық және тар таптық-партиялық тұрғыдан бағалау етек ала бастайды.

1925 жылғы 20 қарашадағы санында «Советская степь» Мәскеудегі оқу орындарында жүрген бір топ қазақ студенттерінің Жандосов, Нурмаков және басқа қазақ қайраткерлеріне жолдаған ашық хатын жариялайды⁴. Сол тарихи кезеңдегі бірнеше өзекті мәселеге қозғау салған бұл хатта мынадай да сауал бар еді: «Біз ақпан революциясына дейін және одан кейін де басында А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов және М. Дулатов сияқты ұлтшыл қазақ интеллигенциясы тұрған ұлттық қозғалысты (Алашорда) қалай бағалауымыз керек? Сондай-ақ бұл ұлтшыл интеллигенция тобына біздің партияның қазіргі қатынасы қандай болмақ?».

¹ Грушин И. Благое намерение и неблагой поступок. «Степная правда». 1922, 17 сентября.

² Кенжин. К исторической оценке деятельности партии «Алаш». «Известия Киробкома РКП(б)». 1923, № 1 (25).

³ Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Ч. 1. Лондон, 1982, с. 7.

⁴ Открытое письмо т. т. Жандосову, Нурмакову, С. Садвакасову, Ходжанову, Мендешеву, Рыскулову, Тюрекулову. «Советская степь» 1925, 20 ноября.

Студенттердің қойған сауалдарына жалғыз Т. Рысқұлов қана жауап беріп, ол «Революцияға дейін ұлтшыл интеллигенция патша үкіметіне, ескі тәртіпке қарсы, жаңа қоғамдық қатынастар үшін жұмыс жүргізді, сондықтан да ол прогрестік рөл атқарды. Ақпан революциясынан кейін, әсіресе Қазан революциясынан соң ұлтшыл интеллигенцияның белгілі бір бөлігі революцияға қарсы шығып, ескі тәртіп жағында болды, соған байланысты олардың бұл жұмысын халықтың одан ары дамуына зиянды әрекет есебінде бағалау керек»¹ — деген пікір айтты.

Сөйтіп, мәскеулік студенттердің ашық хаты алаштық интеллигенцияның тарихтағы алатын орнына байланысты кең пікір алысуға, сол тұстағы қайраткерлердің өзек жарды ойларының айтылуына түрткі бола алған жоқ. Оның мынадай себептері бар еді.

1925 жылы 29 мамырда И. Сталин Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросына өлкелік «Ақжол» газетінің саяси бағытына байланысты арнайы хат жолдайды. Хатында «Ақжолда» жарияланған сыни мақалаларға талдау жасап және олардан алаштық интеллигенцияның қастық әрекетін көріп, партияда жоқ интеллигенцияны қазақ жастарын саяси және идеологиялық тұрғыдан тәрбиелеу ісіне жіберуге үзілді-кесілді қарсы екендігін білдіреді².

Сол жылғы жаздың соңын ала Қазақстан өлкелік партия ұйымын басқаруға келген Ф. Голощекин желтоқсанда болып өткен V өлкелік партия конференциясында жасаған баяндамасында алаштық интеллигенцияға байланысты екі ұшты пікірге жол берілмейтіндігін мәлімдеп: «Біз ақпан революциясына дейін және одан кейін де басында А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов және М. Дулатов сияқты ұлтшыл қазақ интеллигенциясы тұрған ұлттық қозғалысты (Алашорда) қалай бағалауымыз керек? Сондай-ақ, бұл ұлтшыл интеллигенция тобына біздің партияның қазіргі қатынасы қандай болмақ?.. Түсінікті ғой, жолдастар, ақпан революциясына дейінгі буржуазиялық-азаттық қозғалысы, мәселен, Қытайдағы ұлтшыл-буржуазиялық элементтер бастаған ұлттық революциялық қозғалыс сияқты, объективті революция-

¹ Рысқұлов Т. Жастардың хатына жауап. «Еңбекші қазақ». 1926, 9 шілде. Тоғжанов Г. О Байтұрсынове и байтұрсыновщине. Алма-Ата — Москва, 1932, с. 16.

² ҚР ОМЖТА, 141-к., 1-т., 479 «А» ісі, 1—2-парақтар.

шыл болды, ал қазір реакцияшыл, тіптен контрреволюцияшыл. Басқа ештеме емес. Бар жауап осы»¹

И. Сталин мен Орталықтың талабын басшылыққа алған Ф. Голощекиннің алаштық интеллигенция қызметіне байланысты айтқан пікірлері теория жүзінде ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясына, оның иесі ұлттық демократиялық интеллигенцияға қарсы шабуылға көшуге негіз болған еді. «Советская степь» газетінің 1927 жылғы 22 шілдедегі санында «Ш.» деген бүркеншік есім² жамылған автордың мақаласында алаш «қозғалысы туралы мәселені шешу оның бұрынғы қолдаушылары үшін идеологиялық сынға» айналып отыр деген пікір айтылып, ендігі уақытта «партиялық ой Алашорда тарихы бойынша пәрменді жұмыс жасап, идеологиялық майданның бұл саласында жан-жақты қарулы көрінуі»³ тиіс деген ұсыныс жасалынады.

Бұл уақытта голощекиндік-партиялық заказ өз нәтижесін бере бастайды. Байлар меншігін жаппай тәркілеуге көшу қарсаңында, яғни 1927 жылы А. Бочаговтың Алашорда тарихына арналған очерктер жинағы жарық көреді⁴ «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің кенес билігіне қарсы күресін айғақтайтын құжаттарды негізге ала отырып жазылған бұл еңбектің Алаш қозғалысын айыптау сарынында жазылғанын байқау, әрине, қиын емес еді. Алаш қозғалысын қазақ қоғамындағы ұсақ-буржуазиялық күштердің қозғалысы есебінде бағалаған автор, оның өмірге келу себептеріне ешқандай да көңіл аудармаған-ды. Сондай-ақ бұл шағын еңбекте дәлелсіз тұжырымдар, саналы түрде бұрмаланған фактілер де жеткілікті болатын. Мәселен, автордың «Алаш» партиясының Орталық Комитеті болды, құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидаттыққа партия атынан түскендердің басым көпшілігі патшалық аппараттың қызметкерлері деген және басқа көрсетулері соның көрінісі еді.

¹ Отчет Казкрайкома РКП(б) V Всеказахстанской конференции РКП(б). Кзыл-Орда, 1926, с. 20.

² Қозыбаев И. М. бұл бүркеншік есімнің иесі Ш. Шафиро дейді. Қараңыз: Қозыбаев И. М. Историография Казахстана. 51-б.

³ Ш. К вопросу об истории Алаш-Орды. «Советская степь». 1927. 22 июля (№ 166).

⁴ Бочагов А. К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917—19 г.г. Кзыл-Орда, 1927.

Жалпы партиялық нұсқау бойынша асығыс жазылған бұл жұмыс ғылыми зерттеуден гөрі, төменгі партия ұйымдары үшін арнайы жазылған үгіт-насихат анықтамалығына көбірек ұқсайтын еді¹. Сондықтан да бұл кітапшаға аса үлкен сұраныс болған жоқ.

Бүгінгі күнге дейін зерттеушілер мен қалың оқырманның назарына ілікпей келе жатқан кітап Мартыненконың «Алаш-Орда» атты документтер жинағы². Бұл Алаш қозғалысы жөнінде біршама түсінік бере алатын құжаттардан құралған тұңғыш ғылыми жинақ болатын. Сонымен бірге Мартыненко жинағы да Бочагов еңбегі сияқты нақты саяси мақсатқа қызмет етуге негізделген³. Автордың сондай мақсат көздегені материал сұрыптау принципінен және кейбір маңызды құжаттарды оқырманға ұсыну әдісінен байқалды. Мәселен, Мартыненко жинағына «Алаш» партиясы бағдарламасының орыс тіліне А. Кенжин аударған, түпнұсқаға жақын нұсқасы бола тұрып, басқа, яғни құжаттың мазмұнын бұрмалауға салған сапасыз аударма нұсқасын енгізген⁴. Кейіннен бұл нұсқа шетелдік басылымдарға да енді⁵.

Бочагов пен Мартыненко еңбектерінің шығуымен бір мезгілде алаштық интеллигенцияны құдалау және сотқа тарту ісі қатар жүрді. 1927 жылы қазан айында ОГПУ орындарының Е. Омаровты тұтқынға алып, тергеу жүргізуінен басталған бұл процесс 1930 және 1932 жылдары ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің үлкен тобын (А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев

¹ Кітапшаның осы мақсатта жазылғанын автордың өзі де мойындайды. Қараңыз: *Бочагов А. К. У истоков. Воспоминания.* Алма-Ата, 1971, с. 101—103.

² *Мартыненко.* Алаш-Орда. Сборник документов. С предисловием тов. Ураза Исаева. Қзыл-Орда, 1929; бұл кітапты «Айқап» баспасы жазушы Қ. Сарсекевтің кіріспе сөзімен 1992 жылы сол күйінде қайта басып шығарды.

³ Кітаптың осындай мақсат көздегені жөнінде О. Исаев Қазақстан коммунистерінің бірінші съезінде сөйлеген сөзінде: «1929 жылы Өлкелік партия Комитетінің тапсырмасы бойынша Мартыненко жолдас Алашорда туралы жинақ құрастырды. Бұл жинақ Алашорданың контрреволюциялық қызметін әшкерелеуді көздейтін үгіт-насихат жұмысы үшін даярланды». ҚР ОМЖТА, 708-к., 1-т., 2-іс, 91-п.

⁴ *Мартыненко.* Алаш-Орда, с. 73—76; Мартыненко тексіндегі бұрмалаушылық туралы қараңыз: Болашақ үшін де өткенді білу — парыз (дөнгелек стол материалдары). «Социалистік Қазақстан», 1989, 19 шілде.

⁵ Программные документы мусульманских политических партий 1917—1920 г.г. Оксфорд, 1985, с. 47—53.

және басқалар бастаған) түрлі ауыр жазаларға кесумен аяқталды¹

20-жылдардың орта тұсынан қалыптаса бастаған бұл ауыр саяси жағдай Алаш қозғалысына қатысты жазылған еңбектерге өз әсерін тигізбей қоймады. Өздерінің алғашқы еңбектерінде ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының объективті-революциялық рөлі жөнінде жазған Т. Рысқұлов² пен С. Асфендиаров³ соңғы еңбектерінде қазақ зиялыларының қызметін басынан аяғына дейін реакциялық буржуазиялық ұлтшылдықтың көрінісі есебінде бағалауға мәжбүр болды. Ал Ғ. Тоғжанов⁴, І. Қабылов⁵ және Н. Тимофеев⁶ сияқты тарихшылар Алаш қозғалысынан тек Кеңес үкіметі мен большевиктер партиясына қарсы әрекетті көрді.

Ф. Голощекин мен партиялық басшылықтың есебі бойынша алаштық идеология мен интеллигенцияға қарсы шабуылдың шырқау биігі С. Брайнин мен Ш. Шафиро даярлаған Алашорда тарихы бойынша очерктер кітабы болуға тиіс еді⁷. Кітапты дайындау барысында, яғни 1933 жылы 8—28 желтоқсан аралығында Қазақ марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институтында Алашорданың контрреволюциялық рөліне арналған ғылыми конференция өткізіледі. Баяндаманы талқылауға тарихшы мамандармен бірге Ә. Жанкелдин, С. Меңдешев, С. Асфендиаров, І. Құрамысов сияқты мемлекет қайраткерлері, «Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторы Ә. Мусин және басқа кісілер шақырылады.

¹ Қараңыз: «Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы» атты дөңгелек жозы басындағы сұхбат. Қ. Нұрпейісовтың сөзі. «Ақиқат». 1992 № 11, 45—46 б.

² *Рысқұлов Т.* Из прошлого казахской национальной интеллигенции — Избранные труды. Алма-Ата, 1984, с. 148—153; соныкі. О контрреволюционной Алаш-Орде и ее осколках. Сонда, с. 206—213; соныкі. Из истории революционной борьбы в Казахстане. Сонда, с. 225—237.

³ *Асфендиаров С.* История Казахстана (с древнейших времен). Алма-Ата, 1993, с. 270—276.

⁴ *Тоғжанов Ғ.* О Байтурсынове и байтурсыновщине. Алма-Ата — Москва, 1932.

⁵ *Қабулов И.* О некоторых вопросах истории партийной организации и Октябрьской революции в Казахстане. Из истории партийного строительства в Казахстане. Алма-Ата, 1936, с. 62—101.

⁶ *Тимофеев Н.* К истории образования Казахстанской краевой организации ВКП(б). Сонда, 102—171-б.

⁷ *Брайнин С., Шафиров Ш.* Очерки по истории Алаш-Орды. Под редакцией Н. Н. Ваняг. Алма-Ата, 1935.

Ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерімен біржола есеп айырысу мақсатында жүргізілген 1930 және 1932 жылдардағы сот процестерінен кейін өткізілген бұл конференцияның негізгі мақсаты «күйретілген Алашорданың қалдықтарына»¹ енді теория жүзінде, «тарих майданында» соққы беру еді. Өздерінің осындай саяси мақсат көздегенін баяндамашылар Брайнин мен Шафиро да жасырған жоқ².

Баяндамаларды талқылау барысында қазақ интеллигенциясының қоғамдық қызметіне байланысты қарама-қарсы тұрған екі көзқарас анық байқалды. Олардың бірі (Меңдешев, Асфендиаров, Федоров, Мусин т. б.) ғасыр басындағы ұлттық зиялылардың қызметін бұрмалауға, бір жақты түсіндіруге қарсылық көрсетсе, екінші топ (Жанкелдин, Құрамысов, Брайнин, Шафиро) мәселені қуат алып келе жатқан тұрпайы социологизм тұрғысынан баяндау әдісін ұстанды.

Мәселен, С. Меңдешев Брайнин мен Шафироның жасаған тұжырымдарының өмірлік шындықтан алшақ жатқанын, ал өмірлік шындық отарлық езгідегі қазақ қоғамы жағдайында қазақ интеллигенциясының қызметі объективті-революциялық сипатта болғандығын мойындауды талап ететіндігін айтып, Б. Қаратаев, Ә. Бөкейханов және М. Тынышбаевтың қызметіне байланысты кітап авторларының ірі бұрмалаушылыққа ұрынғандығын көрсететін нақты дәлелдер келтірді³.

Конференцияда қазақ зиялыларының қызметін объективті ғылыми тұрғыдан емес, таза саяси-конъюнктуралық тұрғыдан бағалауды айыптап, С. Асфендиаров сөйледі. «Өз қызметінің бастапқы кезеңінде қазақ интеллигенциясы,— деп көрсетті ол,— прогресшіл, тіптен революциялық рөл атқарды... 1905 жылы Бөкейханов та, Тынышбаев та революционер болған емес. Ал бірақ олар бүкілхалықтық қозғалысқа жетекшілік жасамады ма? Сондықтан да бұл буржуазиялық интеллигенцияның белгілі дәрежеде революциялық рөл атқарғанын неге айтпасқа... Брайнин осында жасаған баяндамасында 1905 жылдан басталған ұлт-азаттық қозғалысты бағалауда әдістемелік қателіктер жіберді деп санаймын»⁴.

¹ ҚР ОМЖТА, 881-к., 20-т., 686-іс, 1-п.

² Сонда, 3—16, 31—42-п. Шафиро мен Брайниннің баяндамалары.

³ Сонда, 222—225-п.

⁴ Сонда, 235—240-п.

Конференцияны жүргізуші Өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы І. Құрамысов: «Мен осында Асфендиаровқа сөз бергеніме өкініп отырмын» деп, мойындап, одан ары сөзін: «біз Қазақстандағы революциялық қозғалыстың партиялық-ұстамдылық тұрғысынан сомдалған тарихын жасауымыз керек... Ал ұлттық интеллигенция арасында әлі де Бөкейханов, Байтұрсынов, Дулатов есімдері төңірегінде жасалған дақпыртқа сенушілік бар. Біраз кісілер осы дақпырт ықпалында жүргенін әлі де түсінбей келеді. Олардың арасында шын көңілден адаушылар да бар, біз оларға жылы сөзбен де, қатаң сөзбен де көмектесетін боламыз, тіптен қажет болса «көгерте сабауымыз» да керек. Өйткені «көгерте сабаудан» партиялық тарих шындығы туады... Біздің конференциямыз осы пікірсайысты біржола аяқтап, ортақ бір тұжырымға келуі керек»¹— деп қорытты.

С. Брайнин мен Ш. Шафиرونның кітабы 1935 жылы жарық көрді. Бұл асығыс, тез жазылған еңбек болатын². Кітаптың бір жақты деректік негізде (басым бөлігі жандармдық және ОГПУ-лық документтер), негізінен, орыс тіліндегі құжаттарды пайдалану арқылы, ал қазақ тіліндегі құжаттарды авторлардың тіл білмегендігінен пайдалана алмағандықтары туралы сол тұстағы айтылған пікірлер толық негізді еді³. Сонымен бірге, Брайнин мен Шафиро өздері де аңғармаған бір ірі қателік жіберіп алған болатын. Кітапқа Алаш қозғалысының жалпыдемократиялық, ұлт-азаттық сипатын айғақтайтын бірнеше құжат еніп кетті. Сталиндік жүйе мұндай қателікті өзінің «жалдамалы құлдарына» да кешірген емес.

Кітап жарық көре салысымен-ақ, яғни 1935 жылы 13 сәуір күнгі «Правда» газетінде оған П. Рысаковтың рецензиясы жарияланады. Рецензияда кітапта Алаш қозғалысы құжаттарының берілуі, оның есесіне Ақмоладағы он мың адамдық демонстрацияға қатысушылардың Ленин мен Сталинге жолдаған және Сталиннің Торғай облыстық төтенше комиссарына жолдаған телеграммаларының болмауы саяси-идеологиялық қателік есебінде көрсетілді⁴.

¹ Сонда, 241-п.

² Шафиро баяндамасында бұл еңбекті дайындауға бар болғаны бірнеше ай ғана кеткендігін мойындаған. ҚР ОЖМТА, 811-к., 20-т., 686-іс, 3-п.

³ Сонда, 7-п.

⁴ Рысаков П. Алашордынская контрабанда. «Правда», 1935, 13 апреля, № 102 (6348).

Қазақ Өлкелік партия комитетінің бюросы «Правда» жариялаған рецензияға байланысты өзінің 15 және 21 сәуір күнгі отырыстарында Брайнин мен Шафиرونның кітабы туралы мәселе қарап, рецензияда көрсетілген кемшіліктерді түгелдей орынды тауып, кітапты айналымнан алу жөнінде шешім қабылдайды¹.

Осы мазмұндағы талқылаулар кітапқа редакторлық еткен Н. Н. Ванаг жұмыс жасайтын Коммунистік Академияның жанындағы тарих институтында да, Академияның президиумында да өтіп, олардың соңынан «Правда» газетіне институттың директоры Н. Лукиннің хаты және «Историк-марксист» журналына Э. Генкина мен А. Ломакиннің кітапқа жазған рецензиялары жарық көреді².

Брайнин мен Шафиرونның кітабына тағылған айып көп ұзамай Н. Мартыненконың жинағына да жетеді. Мамыр айында өлкелік партия комитетінің бюросы оны айналымнан алу жөнінде шешім қабылдайды³. Жинаққа кіріспе жазған О. Исаев бұл уақытта қазақ зиялыларының қызметін бағалауға байланысты жіберген «қателігі» үшін үш рет жазбаша түсінік беруге мәжбүр болған. Ол 1937 жылы Қазақстан коммунистерінің бірінші съезінде былай деп көрсетті: «Әрине, тек Алашордаға қатысты құжаттарды жинап, жариялаудың өзі ғана онымен күресуден гөрі, қайта Алашордаға мінбе беріп, Алашорданың идеяларын насихаттауға көбірек ұқсайтын еді. Жолдастар, мен бұл жинаққа 29 жылы кіріспе жаздым. Осы кіріспеде мен Алашорданың Қазан революциясына дейінгі қызметін объективті-революциялық қызмет есебінде бағалап, үлкен қателік жасадым. Бұл қателігімді мен жазба түрінде 3 рет жөнделдім: 1931 жылы тілшілер съезінде, 1933 және 1935 жылдары. Бірақ, тағы да қайталап айтуды жөн көріп тұрмын, өйткені әңгіме үлкен саяси мәселе туралы болып отыр»⁴.

Қазақ демократиялық интеллигенциясының қоғамдық-саяси қызметін зерттеу 20—30-жылдары шамамен

¹ Козыбаев И. М. Историография Казахстана, с. 76; ҚР ОМЖТА, 141-к., 1-т., 8074-іс, 190-п.

² Карадыз: Генкина Э., Ломакин А. Против Алашордынской контрабанды. «Историк-марксист». 1935, № 4, с. 108—110; В институте истории Коммунистической академии. Об «Очерках по истории Алаш-Орды». Сонда, 155—156-б.

³ ҚР ОМЖТА, 141-к., 1-т., 8074-іс, 252-п.; Козыбаев И. М. Историография Казахстана, с. 76.

⁴ ҚР ОМЖТА, 708-к., 1-т., 2-іс, 91-п.

осы жоғарыда баяндалғандай бағытта және деңгейде жүрді. Ал 1937—1938 жылдардағы интеллигенцияға қарсы жүргізілген жаппай жазалау саясаты және тоталитарлық идеологияның салтанат құруы бұл тақырыптың ғылыми зерттеу объектісі санатынан ұзақ мерзімге шығып қалуына алып келді. 80-жылдардың соңына шейін ХХ ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси қызметіне арналған бірлі-жарым мақалалар болмаса¹, бұл тақырыпты арнайы зерттеу объектісі есебінде алған монографиялық деңгейдегі еңбектің жарық көрмеуі соның айғағы.

Әрине, бұл мәселе мүлдем назардан тыс қалып қойды десек, өтірікке ұрынар едік. Зерттеушілер бұл мәселеге тоқталды. Бірақ оған революцияға дейінгі Қазақстандағы азаттық (таптық) қозғалысқа немесе кеңестік құрылысқа арналған еңбектерінде негізгі мәселеге жанама сюжет есебінде ғана² қарады.

Соңғы жылдарға дейін Қазақстандағы түрлі саяси партиялардың революция қарсаңындағы, сол тұстағы және одан кейінгі жылдардағы қызметін, олардың өза-

¹ Мәселен, Ж. Ақбаевтың қоғамдық қызметі жөнінде: *Сулейменов Б.* Аграрный вопрос и национально-освободительное движение в Казахстане в годы первой русской революции. «Известия АН КазССР, серия общественных наук». 1966, вып. 1; *Жакипова А. Ж., Сапарғалиев Г. С.* Об общественно-политической деятельности Я. Ақпаева. «Ученые труды Казгосуниверситета», т. 8, серия юридическая. Алма-Ата, с. 72—79.

² *Якунин А. Ф.* Революция 1905—1907 гг. в Казахстане. «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России» деген кітапта. М., 1955, 661—714-б; *Козыбаев М.* Алиби Джангильдин — первый военный комиссар Степного края. Кустанай, 1957; *Елеуов Т.* Установление и упрочение Советской власти в Казахстане. Алма-Ата, 1961; *Асылбеков М. Х.* Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905—1907 гг.). Алма-Ата, 1965; *Сапарғалиев Г.* Карательная политика царизма в Казахстане (1905—1907 гг.). Алма-Ата, 1966; *Турсунбаев А. Б.* Казахский аул в трех революциях. Алма-Ата, 1967; *Нурпеисов К.* Советы Казахстана в борьбе за упрочение власти рабочих и крестьян. Алма-Ата, 1968; Амангельды Иманов: статьи, документы, материалы (сост. М. К. Козыбаев, П. М. Пахмурный). Под. ред. С. Б. Бейсембаева. Алма-Ата, 1974; *Сулейменов Б. С.* Революционное движение в Казахстане в 1905—1907 гг. Алма-Ата, 1977; *Зиманов С. З.* Ленин и советская национальная государственность в Казахстане. Алма-Ата, 1970; *Елькеев Б.* Из истории идейно-политической борьбы в Казахстане в период установления Советской власти. Автореферат. Ташкент, 1975; *Джаксадиев М.* Экономические и социально-политические взгляды казахских общественных деятелей конца XIX — начала XX вв. Автореферат. М., 1973, т. 6.

ра қатынасын зерттеу ісін бұрынғы Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы институты жүргізіп келгендігі мәлім¹. Біз бұл арада тақырыбымызға байланысты П. М. Пахмурный мен В. К. Григорьевтің зерттеу еңбектерін бөліп атар едік. Өйткені бұл авторлардың еңбектерінде мәселені жаңа әдістемелік тұрғыдан түсінуге көмектесетін көптеген фактілік материалдар кездеседі. Сонымен бірге бұл авторлардың да мәселеге кеңестік тарихнама арнасында қарап, қазақ қоғамындағы таптық жіктелу деңгейін баса айтып, ұлттық факторды кейінге ысырғандықтары: айтпасқа шарамыз жоқ.

1989 жылы баспадан белгілі қоғам қайраткері, ағартушы М. Сералиннің қоғамдық-саяси көзқарасын талдауға арналған С. Зиманов пен К. Ыдрысовтың монографиялық еңбегі жарық көрді². Кітаптан «Айқап» журналы төңірегіне топтасқан қазақ зиялылары жөнінде көптеген тың фактілерді кездестіреміз.

Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси көзқарасы әр жылдарда қазақстандық философ ғалымдардың да зерттеу объектісі болды³.

Ресей империясы көлемінде пролетарлық партиялар мен ұсақбуржуазиялық, пролетарлық емес партиялардың арақатынасын зерттеуде инициатива әрқашанда ресей-

¹ Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Алма-Ата, 1984; *Бейсембаев С.* Ленин и Казахстан. Алма-Ата, 1987; соныкі. Ленин және Қазақстан. Алматы, 1970; *Пахмурный П.* Коммунистическая партия — организатор партизанского движения в Казахстане. Алма-Ата, 1965; соныкі. Большевики Казахстана в революции 1905—1907 гг. Алма-Ата, 1976; *Пахмурный П., Григорьев В.* Октябрь в Казахстане. Алма-Ата, 1978; *Григорьев В. К.* Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920—1922 гг.). Алма-Ата, 1984; соныкі. Противостояние (Большевики и непролетарские партии в Казахстане 1917—1920 гг.). Алма-Ата, 1989; *Григорьев В., Шапорев Ю.* Фрагменты времени. «О чем не говорили» деген кітапта. Алма-Ата, 1990. с. 3—65; О прошлом — для будущего (некоторые актуальные проблемы истории Компартии Казахстана в свете гласности). Алма-Ата, 1990 т. 6.

² *Зиманов С. З., Идрисов К. З.* Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. Алма-Ата, 1989.

³ *Бейсембиев К. Б.* Идеино-политические течения в Казахстане в конце XIX—начала XX в. Алма-Ата, 1961; соныкі. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана (дореволюционный период). Алма-Ата, 1976; *Бурабаев М. С.* Распространение идеи марксизма-ленинизма в дооктябрьском Казахстане. Алма-Ата, 1965; соныкі. Общественная мысль Казахстана в 1917—1940 гг. Алма-Ата, 1991 т. 6.

лік ғалымдарда болып келгендігі мәлім¹ Тар партиялық әдістеме көп жағдайда қазақ қоғамының ерекшеліктерін есепке алмайтын империялық мүдде тұрғысынан жазылғандықтарына қарамастан, олардың еңбектерінде Қазақстан шындығына қатысты маңызды тұжырымдар мен деректер бар екендігін мойындау керек. Мәселен, А. М. Спирин өзінің монографиялық зерттеуінде «Алаш» партиясы атынан Құрылтай жиналысына депутаттыққа түскендердің әр облыс бойынша жиған дауыстарының саны туралы аса мәнді материалдарды тұңғыш рет жариялады².

Қазан революциясы қарсаңындағы Қазақстандағы жағдай, соған байланысты қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси қызметі, белгілі дәрежеде, шетелдік эмиграция өкілдері еңбектерінде де көрініс тапты³. Бұл ретте 1917 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың даму ерекшеліктері мен бағыттарын тереңірек түсіну үшін М. Шоқайұлының естеліктерінің маңызын бөліп айтқан орынды¹.

Отарлық езгіге қарсы күресте қазақ қайраткерлерімен тығыз байланыста болған А. З. Валиди Тоғанның естеліктері өзінің рухы жағынан М. Шоқайұлының есте-

¹ Непролетарские партии России. Урок истории. М., 1984; Непролетарские партии России в трех революциях. Сб. статей. М., 1989; *Спирин Л. М.* Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.). М., 1968; соныкі. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в.—1920 г.). М., 1977; соныкі. Россия. 1917 год. Из истории борьбы политических партий. М., 1987; *Думова Н. Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и февральской революции. М., 1988.

² *Спирин Л. М.* Россия. 1917 год, с. 308, 311, 317.

³ *Керенский А. Ф.* Россия на историческом повороте. Мемуары. М., 1993; *Миллюков П. Н.* Воспоминания. М., 1991; *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990; соныкі. Судьба России. М., 1990; *Геллер М., Некрич А.* Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Ч. 1, Лондон, 1982; *Чокаев М.* Туркестан под властью Советов (К характеристике диктатуры пролетариата). Париж, 1935 (бұл еңбекті «Ғылым» баспасы проф. Ә. С. Тәкеновтың редакциялық басшылығымен 1993 жылы қайта басып шығарды); Мұстафа Шоқайұлының әйелінің естеліктері. Стамбул, 1972 (түрік тілінде); *Валиди Тоған А. З.* Естеліктер. Стамбул, 1969 (түрік тілінде); *Оралтай Х.* Алаш — Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны. Стамбул, 1973 (біз бұл еңбектің орыс тіліне қысқартылып жасалған аудармасымен таныстық: ҚР ОМЖТА, 811-к., 23-т., 460-іс.

⁴ Қараңыз: *Шоқай М.* Түркістанның қилы тағдыры. Құрастырған Байбота Серікбайұлы Қошым-Ноғай. Алматы, 1992, 106—181-б.

ліктеріне жақын, сонымен бірге бұл еңбекте қазақ ұлт-азаттық қозғалысына да тікелей қатысы бар фактілер мен тұжырымдар аз емес. Мәселен, А. З. Валиди Тоғанның шет елге кетер алдында В. И. Ленинге жолдаған хаты¹ кеңес үкіметінің ұлттық мәселеде патшалық империя дәстүрлерінен қол үзе алмаған билік екендігін айғақтайтын құжат есебінде бағалануға толық құқы бар.

Алаш қайраткерлерінің тағдырын, әсіресе шет елдерге қоныс аударуға мәжбүр болған алаштықтардың өмірі мен қызметін танып-білуде Х. Оралтай еңбегінің орны ерекше. Сондай-ақ бұл еңбектің даулы жерлері де бар. Мәселен, автордың «Алаш» партиясы тарихын 1905 жылдан бастауымен, «Қазақ» газетімен бірге «Айқап», «Қазақстан» басылымдары осы ұйымның органына жатқызуымен келісу қиын². Бұл басылымдардың ұлт-азаттық қозғалыс үні болғаны рас, бірақ белгілі бір саяси ұйымның органы болды деп айту негізсіз.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ ұлт-азаттық қозғалысын жаңа әдістемелік тұрғыдан қорытып зерттеуде шетелдік тарихшы мамандардың жариялаған еңбектерінің мәні зор³. Сонымен бірге, елімізде қалыптасып отырған мүлдем жаңа саяси жағдайға және бұрын жабық архив қорларының ашылуына байланысты шетелдік авторлардың зерттеулерінің деректік (негізінен, орыс тіліндегі құжаттық жинақтар мен баспасөз материалдарынан тұратын) негізінің әлсіздігін, соған байланысты жасаған тұжырымдарындағы кемшіліктерді елемеу құр еліктеушілікке ұрындырар еді.

Қазақ демократиялық интеллигенциясының XX ғасырдың бас кезіндегі қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі шын мәніндегі жаңа кезең 80-жылдардың соңына қарай басталды. Оған жол ашып берген сол кездегі бү-

¹ Қараңыз: Валиди Тоған А. З. Естеліктер, 423—425-б.

² Оралтай Х. Алаш — Түркістан түркілерінің ұлттық-азаттық үшін күресінің ұраны, 8-бет.

³ Карр Э. История Советской России. Кн. 1. Большевитская революция 1917—1923, т. 1, 2. М., 1990; Боффа Дж. История Советского Союза, т. 1, М., 1990; Верт Н. История советского государства. 1990—1991. М., 1992; Олкотт М. Б. Казахи. Стонфорт, 1987; Беннигсен А., Лемерсье-Келькежей Ш. Пресса и национальное движение среди мусульман России до 1920 г. Париж, 1964 (бұл еңбектің орыс тіліне Б. Садықова жасаған аудармасынан үзінді «Әлем» альманағында жарияланған: 1990, вып. 1. с. 155—184).

кіл Кеңестер Одағын қамтыған қайта құру процесі, соған байланысты тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанынан құрылған комиссияның шешімдері болды¹. Соның нәтижесінде, сталиндік жазалау құрбаны болған қазақ зиялыларының шығармашылық мұрасы 1988 жылдан бастап жарық көре бастады².

Осы кезеңнен бастап қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі «дөңгелек столдардың» тақырыбына айнала бастайды³. «Қазақстан коммунисті» журналы⁴ мен «Социалистік Қазақстан» газеті Алаш қозғалысына арналған мақалалар топтамасын жариялайды⁵. Түрлі басылымдарда Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қо-

¹ Қараңыз: Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті ақын Шәкәрімнің шығармашылық мұрасы жөнінде. «Социалистік Қазақстан». 1988, 14 сәуір; Қазақстан КП Орталық Комитеті Комиссиясының А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев және Ж. Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметі бойынша қорытындылары. «Социалистік Қазақстан», 1988, 28 желтоқсан; Қазақстан КП Орталық Комитеті Комиссиясының Міржақып (Мир-Якуб) Дулатовтың шығармашылық мұрасы бойынша қорытындылары. «Социалистік Қазақстан». 1989, 26 шілде т. б.

² Құдайбердиев Ш. Шығармалары, Алматы, 1988; соныкі. Өлеңдер мен поэмалар, Алматы, 1988; соныкі. Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі. Алматы, 1991; Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1989; соныкі. Ақ жол. Алматы, 1991; соныкі. Тіл тағылымы. Алматы, 1992; Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1991; Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы, 1991; Жұмабаев М. Шығармалары. Алматы, 1989; Аймауытов Ж. Шығармалары. Алматы, 1989; Тынышбаев М. Великие бедствия (Ақтабан-шұбырынды). Алматы, 1992; соныкі. История казахского народа. Алматы, 1993; Бөкейханов Ә. Қазақтың қамын ойлаумен. «Ақиқат», 1992; соныкі. Мұсылман съезі. Сонда, 1992, № 11 т. б.

³ Болашақ үшін де өткенді білу — парыз (Қазақстан Компартиясы ОК жанындағы партия тарихы институтында өткен «дөңгелек стол» материалдары). «Социалистік Қазақстан». 1989, 19 шілде; Знать прошлое, чтобы помнить о будущем «Казахстанская правда». 1989, 19-июля; Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы. «Ақиқат». 1992, № 11; Алашорда — XX ғасырдағы қазақтың алғашқы ұлттық мемлекеті. Сонда, 1993, № 1.

⁴ 1991 жылғы қарашадан бастап «Ақиқат» журналы.

⁵ Алаштың ақиқатын кім айтады: Григорьев В. Кадеттер жолын ұстанған партия; Нұрпейісов К. Саяси партия болып санала ма?; Кәкішев Т. Шындықты бұрмаламай, жұлмаламай айтайықшы! «Қазақстан коммунисті». 1990, № 5; «Социалистік Қазақстан». 1990, 14, 15 және 16 мамыр.

ғамдық қызметі мен саяси көзқарасын талдауға арналған мақалалар жарық көреді¹

Алаш қозғалысын зерттеу және оны өз оқырмандарына таныстыруда көп еңбек тындырып келе жатқан «Ақиқат» журналы бірнеше нөмірлерінде осы қозғалыстың белсенді мүшелерінің тізімін жариялады².

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысын бүгінгі қоғамдық сұранысқа сай зерттеуде М. Қ. Қозыбаев еңбектерінің орны ерекше³. Олар бұл күрделі мәселені ескі, ұлыдержалық мүдде тұрғысынан емес, ұлттық ерекшеліктер мен мүддеге, жалпы адамзаттық қасиеттерге негізделген жаңа әдістемелік және теориялық деңгейде зерттеуді меңзейді.

Интеллигенция тарихын зерттеудегі жаңа кезеңнің тағы бір белгісі бұл мәселені кең тарихи хронологиялық ауқымда және нақты деректік негізде зерттеуді қуаттайтын еңбектердің жарық көре бастауы⁴. Ұлттық интеллигенция тарихын кеңес билігі дәуірімен шектеген Қарағұсов және басқа авторлардың пікірін Х. Әбжанов орынды сынаған⁵. Сондай-ақ осы жаңа кезеңде ұлттық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметін зерттеу та-

¹ Қойшыбаев Б. Әлихан Бөкейханов. «Қазақ әдебиеті». 1989, 9 маусым; Сармурзин А. Г., Григорьев В. К. Бөкейханов және тарих шындығы. Сонда, 1989, 7 шілде; Мұқаметханов Қ. Әлихан Бөкейханов. «Семей таңы». 1990, 17 қаңтар; Жанғожин Р., Созақбаев С. Қайраткер Ғұмар Қарашев. «Қазақ әдебиеті». 1989, 29 желтоқсан; Қойгелдиев М. Қуандым түнде жүріп, күн шығар деп. Ә. Бөкейхановтың саяси көзқарасы хақында. «Социалистік Қазақстан». 1990, 14, 16 және 17 қаңтар; соныкі. Ә. Бөкейханов. Саяси портрет. «Ақиқат». 1992, № 6; соныкі. Алашорда, «Егеменді Қазақстан». 1992, 18 қаңтар; соныкі. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы және М. Шоқайұлы. «Ақиқат». 1993, № 3; Нұрпейісов К. «Әлімқан Ермеков ОГПУ тергеушілері алдында. Сонда, 1993, № 4 және басқа.

² Қараңыз: «Қазақстан коммунисті». 1991, № 8, 9, 10. «Ақиқат». 1993, № 4.

³ Қозыбаев М. К. Проблемы истории, археологии и этнографии Западного Казахстана. «Вестник Академии Наук КазССР». 1990, № 3, с. 60—71; соныкі. 1916 жыл: ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері. «Қазақ әдебиеті». 1992, 3 көкек; соныкі. История и современность. Алма-Ата, 1991; соныкі. Ақтаңдақтар ақиқаты, Алматы, 1992.

⁴ Әбжанов Х., Әлпейісов Ә. Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы. Алматы, 1992; Абжанов Х. М., Гуревич Л. Я. Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. Алма-Ата, 1992; Гуревич Л. Тоталитаризм против интеллигенции. Алма-Ата, 1992.

⁵ Әбжанов Х. Қазақ интеллигенциясы қашан туған? «Қазақстан коммунисті». 1991, № 2, 68—72-б.

рихнамасы да белгілі бір жүйеге түсе бастады. І. Қозыбаевтың тарихнамалық еңбектерінің жарық көруі соның айғағы еді¹

90-жылдардың басында осы уақытқа дейін зерттеушілер үшін жабық болып келген бұрынғы Қауіпсіздік комитетінің архив қорлары өз есігін ашты. Сол жаңадан ашылған архив құжаттарының негізінде жазушы Д. Досжанов «Абақты» аталатын өзінің әдеби-көркем туындысын жариялады². А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқа бірнеше Алаш қайраткерлерінің істі болу тарихын бейнелейтін бұл шығармада өмірбаяндық тың деректердің де келтірілгенін көреміз.

1993 жылдың соңына қарай Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих институтының ұжымы ХХ ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан тарихы мәселелеріне арналған ғылыми мақалалар жинағын шығарды³. Бұл жинақ көтерген ғылыми мәселелері, мақала авторларының тарихи фактілерді талдау және қорыту дәрежесі тұрғысынан алғанда қазақ тарих ғылымының тәуелсіздікке бет бұрысының айқын көрінісі болып табылады. Сондай-ақ бұл жинақ белгілі дәрежеде, ХХ ғасыр басында жаңа ғана ірге көтеріп, бірақ көп ұзамай ұлыдержавалық идеологияның канды шеңгеліне іліккен ұлттық тарихи ойдың жаңа дәуірде қайтадан бой көтеруінің айғағы.

Сонымен бірге жинақта анықтай түсетін пікірлер де жоқ емес. Мәселен, 16-жылғы көтерілісті қазақ елінің отарлық дәуірдегі азаттық үшін күресінің шыңы ретінде бағалаумен⁴ келісу қиын. Біздің пікірімізше, оның мынадай себептері бар. Біріншіден, 16-жылғы көтеріліс ұлт-азаттық революция дәрежесіне көтерілуі үшін қоғамдағы негізгі саяси күштердің, ең алдымен оның мақсат-мүддесін анықтап, бағыт-бағдар бере алатын ұлттық интеллигенцияның қолдауын алуы керек еді. Солай болды ма? Жоқ. Көтеріліс бұл уақытта қазақ жұртында танымал бастаушы күшке айналып қалған ұлттық-демократиялық интеллигенцияның қолдауын алған жоқ. Керісінше, қазақ зиялылары көтерілісті қан төгуден

¹ Қозыбаев И. М. Историография Казахстана. Уроки истории. Алма-Ата, 1992; соныкі. Историческая наука Казахстана (40—80-е годы XX века). Алма-Ата, 1992.

² Досжанов Д. Абақты. 1992.

³ Қазақстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. Алматы, 1993.

⁴ Сонда, 96-б.

басқа нәтиже бермейтін қозғалыс деп санап, оған үзілді-кесілді қарсы болды.

Екіншіден, кез келген ұлт-азаттық революцияның түпкі мақсаты саяси бостандық. Көтеріліс өз алдына мұндай міндет қоя аларлықтай деңгейге көтеріле алмады. Көтерілісті ондай биік мұраттарға жеткізе алатын бастауыш саяси күші де жоқ еді. Ал түрлі хандықтар мен хандардың пайда болуын саяси мемлекеттік дербестік үшін жалпыұлттық күрестің нәтижесі дей алмаймыз. Мемлекеттік құрылыстың мұндай күні өткен түріне қолдау көрсеткені үшін көтерілістің негізгі қозғаушы күші-қарапайым халық кінәлі ме? Жоқ. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы мемлекеттік құрылыстың заманға лайық жаңа түрін өзіне мақсат етіп келесі 1917 жылы қойды. «Алаш» партиясы өз бағдарламасында қазақ шындығына орай демократиялық республикалық құрылысты негізгі мақсат етіп алды. Бұл уақыт, заман үрдісінен шыққан міндет. Ұлт-азаттық қозғалыс алдына осындай биік, прогресшіл мақсат қоя отырып, ұлт зиялылары қазақ қоғамының өзінен ең аз дегенде 50—60 жыл озық кетті. Олай дейтініміз, халық өз бастаушыларына Азамат соғысы жылдары жетерліктей қолдау көрсете алмады. Ондай қолдау жасауға даярлығы да жоқ еді. Большевиктердің таптық негізде бөліп-жару саясаты бұған қосымша болды. Соның салдарынан ұлттық демократиялық интеллигенция ұсынған тәуелсіз демократиялық республика идеясы іске аспай қалды.

Үшіншіден, бізге, яғни тарихшыларға 1917 жылғы ұлттық интеллигенцияны түрлі ағымдар мен топтарға жіктеуде таптық-партиялық әдістен бас тартып, шынайы ғылыми әдіске ойысатын уақыт жетті. Ал ол әдіске көшсек демократиялық интеллигенция деп еуропалық, жалпы адамзаттық дамудағы прогресшіл принциптерді саяси күрес пен азапты рухани ізденіс нәтижесінде қабыл алып, «Қазақ» газеті төңірегіне топтасқан зиялылар тобын атауымыз керек. Ал 1917 және одан соңғы жылдары қоғамдық күресте таптық айқындамаға жақындық танытып, біртіндеп біржола большевиктік айқындамаға көшкен топты (Сейфуллин, Мендешев, Бокин т. б.) сол тарихи кезеңдегі жалпыұлттық мүддені түсінуге көтеріле алмаған, сол арқылы революциялық зорлыққа жол ашып беруші күш ретінде бағалағанымыз жөн. Большевиктер болса бұларды қолдап бақты. Кейінірек ұлыдержавалық күштер жаңа отарлау саясатында қазақ сол-

шылдарын өздерінің саяси-әлеуметтік тірегіне айналдырып, ұлттық демократияны «буржуазиялық-ұлтшылдар» немесе «ұлтшыл-уклонистер» есебінде айыптады. Мұндай жіктеуді қабылдағымыз келмеуі де мүмкін. Бірақ ашы болса да бұл жіктеу, өмір өзі көрсетіп бергендей тарихи шындыққа жақын.

Міне, осы айтылған тұжырымдар империялық үстемдікке қарсы ұлт-азаттық қозғалысты кезеңдерге бөлуде, М. Қозыбаевтың аталмыш жинақтағы мақаласында көрсетілгендей, «жол айырық кезең қылып 1916—1917 жылдарды қосып алғанымыз дұрыс»¹ болатынын көрсетеді.

Сонымен, жоғарыда ғылыми әдебиетке жасалған талдау ХХ ғасыр басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысын, оның жиынтық көрінісі болған Алаш қозғалысын тиянақты түрде, еркін, идеологиялық мүдделерден тәуелсіз, ғылыми негізде зерттеуге қажет шарттардың болмағандығын көрсетеді. Ондай жағдай енді ғана туып отыр. Олай болса, профессор К. Нұрпейісов атап көрсеткендей, енді «Алашқа байланысты жекелеген мәселелерді қарастырудан, оның тарихының кезеңдерін тұтас проблема ретінде зерттейтін уақыт жетті»².

¹ Сонда, 7-бет.

² Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы. «Ақиқат», 1992, № 11.

I ТАРАУ

Патшалық биліктің ХІХ ғасырдың соңы және ХХ ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы отарлау саясаты

1. ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕРІН ОТАРЛАУДЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ (ХІХ ғасырдың 90-жылдары — 1917 жыл)

а) Қазақ жерлерін пәрменді отарлау саясатына көшуге дайындық («Дала Ережесіне» дейінгі кезең)

Патшалық биліктің Қазақстанды және басқа шет ұлт аймақтарын отарлау саясатының әдістерін арнайы талдауды көздеген зерттеу еңбектері жоқ. Дегенмен, деректік материалдардан ХVІІІ ғасырдың 30—40-жылдары-ақ, яғни Ресей империясы Қазақстанды өзіне біржола қарату ісіне кіріскен сәтте, оның отарлау саясатының негізгі мақсаты, сондай-ақ ол мақсатты іске асыру құралдары қалыптасып қалғанын аңғаруға болады. Негізгі мақсаты — бар байлығымен қазақ жерлерін иемдену болса, ал бұл мұратты іске асырудың басты құралы етіп онсыз да толық қалыптасып және қатайып үлгірмеген қазақ қоғамындағы мемлекеттік құрылымды біржола жойып, сол арқылы ұлттық тұтастық пен саяси бірліктің нығаюына мүмкіндік бермеуді таңдап алған еді.

Патша үкіметінің қазақтарды мемлекеттік құрылымынан айыру саясаты бірнеше кезеңнен тұрды. Алдымен ол жаңа сайланған қазақ хандарын хандық дәрежеде бекіту құқы. Ш. Уәлиханов тап басып көрсеткендей, орыс патшалығының ондағы ойы «қазақтарда орыс әкімшілігінің бекітуінсіз хан болу мүмкін еместігі туралы пікір қалыптастыру» еді. Сондықтан Абылай хан орыс әкімшілігіне хандық мемлекеттік құрылымның қуатты қарсыласы есебінде қарап, одан өзін алыс ұстауға тырысты¹.

Отаршыл орыс әкімшілігі қазақ қоғамындағы хандық билікті жою мақсатына «Сібір қырғыздары туралы жарғы» (1822) сияқты құжаттарды жасап, соларға сүйеніп,

¹ Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах, т. 4. Алма-Ата, 1985, с. 115.

басқарудың жаңа аппаратын құру арқылы жетті. Бірақ казак жүздерінің хандық деңгейдегі саяси тәуелсіздігін біржола жойған бұл реформалар көп ұзамай-ақ патшалық әкімшіліктің казак қоғамының ішкі өміріне тереңдеп еніп, оны игеріп, алып кетуге әлі де болса әлсіз екендігін көрсетіп берді. Арынгазы Әбілғазиев пен Кенесары Қасымов бастаған сұлтандардың белсенді іс-әрекеті, тіпті Кенесары хан басшылық жасаған көтерілістің жалпы ұлттық азаттық қозғалысқа ұласуы соның нақты айғағы болатын.

Мұны жақсы түсінген патшалық әкімшілік ХІХ ғасырдың 60-жылдарының орта тұсынан бастап Қазақстанды отарлаудың «ең сенімді» жолына түсті. Ол Орталық Ресейден орыс шаруаларын казак жеріне қоныс аударту еді. Мұндай саясатты бастай отырып, ол өзара тығыз байланысты мынадай екі мақсатты көздеді. Біріншіден, 1861 жылғы 19 ақпанда жарияланған реформадан кейінгі уақытта метрополияда қалыптасқан әлеуметтік шиеленісті жерге мұқтаж орыс шаруаларын Қазақстан және басқа отарлық тәуелділіктегі аймақтарға қоныс аударту арқылы бәсеңдету болса, екіншіден, қоныс аударушы орыс және басқа еуропалық шаруаларды жаңа елдерде өзінің саяси-әлеуметтік тірегіне айналдыра отырып, казак қоғамындағы отарлық билікке қарсы күштерді біржола құрту, сөйтіп болашақта казак елін орыстандыру арқылы казак жерін империяның географиялық құрамды бөлігіне айналдыру еді. Басқаша айтқанда, Ресейдің Қазақстандағы «тарихи» миссиясына орыстық империялық тарихнама және оның батыстағы еуропацентристік пікірлестері қаншама «өркениеттілік», «ағартушылық» сипат беруге тырыскандарымен, шын мәнінде орыс әкімшілігінің Қазақстанда ұстанған бағыты қатардағы жаулап алушылықтың, отарлаудың нағыз өзі болатын.

Орыс шаруаларына дейін казак даласын игеруді бастап берген, әрине, казактар еді. Ресей империясындағы 11 казак әскерінің төртеуі (Орал, Сібір, Орынбор, Жетісу) казак жерлерінде құрылды. ХІХ ғасырдың соңына қарай негізінен казак жерінен тұрған Сібір казак әскері 5 млн десятина, Орал казак әскері — 6 млн десятина және Жетісу казак әскері 610 484 десятина, бәрін қосқанда 11 610 484 десятина жер иемденді¹. Казак қоныстары

¹ *Асфендияров С.* История Казахстана (с древнейших времен). Алма-Ата, 1993, с. 187.

Жайық, Ой, Ор, Ертіс, Қаратал, Лепсі, Ақсу, Іле сияқты өзендердің бойындағы ең құнарлы жерлерге орналасып, казак жұртының дәстүрлі шаруашылығына үлкен нұқсан келтірді. Біріншіден, казак қоныстары қазақтарды ең құнарлы жерден айырумен бірге, сол арқылы оның егіншілік мәдениетінің дамуын тежеді, мал шаруашылығына байланысты қоныс аудару жүйесін бұзды, сөйтіп түрлі қиындықтар туғызды. Екіншіден, үкімет түрлі артықшылықтар берген казак қоныстары панасыз казак жұртына түрлі зорлық-зомбылық жасап отырды. Үшіншіден, Ресейдің Орта Азиядағы отарлау саясаты бойынша белгілі маман М. А. Терентьев дәл атап көрсеткендей, казактар казак жері табиғатына немқұрайды қарап, ормандарды ысырапсыз пайдаланып, біразын жоқ етті, жергілікті халықтан тартып алған егіншілікке жарамды жерлерді аз уақыт пайдаланып, тастап жаңа жерлерге кетіп отырды¹.

Жерге тойымсыз казактар өз қажетіне жарамды үлестен анағұрлым үлкен жер алуға ұмтылды. 1839 жылы орталық билік орындарының нұсқауы бойынша жер өлшеуші мамандар Ертістің күнбатыс жағалауына орналасқан орыс-казак қоныстарынан ары казак даласына тағы да он шақырым бойлап (десятиверстная), бұл кеңістікке казак шаруаларының енуіне, шаруашылық құруға тыйым салды².

Бірақ казактар Ертіс бойындағы бұрынғы ата қонысында отыра берді, тек казак-орысқа он шақырымдық жерді пайдаланғаны үшін салық төлейтін болды. Мәселен, Қереку қазағы жылына жер үшін казак-орысқа 90 мың сом шамалы алым төлеген³. Бұл шығын казак шаруасына жайлы бола қоймағандығы өзінен-өзі түсінікті.

Сонымен бірге әскери күш ретінде отарлау саясатында белсенді рөл атқарған казактар, жергілікті халықты күшпен ығыстыру нәтижесінде алған үлкен құнарлы аудандарды игеруге келгенде айтарлықтай жоғары егіншілік мәдениетін таныта алған емес. Оны мынадай фактілерден байқауға болады. 19 ғасырдың 80-жылдары Жетісу облыстық басшылығы облыста тұратын казак-орыстардың шектен тыс артық жер иемденіп отырған-

¹ Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии, т. 2—3, СПб., 1906, с. 268.

² «Қазақ» газеті, 1915, № 100, 101.

³ Сонда.

дығын, ал ол жерлердің игерусіз жатқандығын мойындауға мәжбүр болып, казак-орыс иелігінен 214.511 десятина жерді алып, оның 7.529 десятинасын қалаларға және 260.983 десятинасын казактарға қайтарып берген¹

Тура осы тақырыпқа байланысты М. Тынышбаевтың көрсетулерінен мынадай фактілерді оқимыз. 1874 жылы генерал Колпаковский казактардан түскен шағымды ескере отырып, Лепсі уезіндегі казак жерін тексеру үшін арнайы комиссия шығарады. Оның құрамына жергілікті казак тұрғындардың да өкілдері енген². Осы комиссия жұмысы нәтижесінде тек Лепсі уезінде казак-орыстардың иелігінде пайдаланусыз жатқан 10 000 десятина жер казактарға қайтарылған. Игерусіз жатқан казак-орыс жерлерін шектеу Қапал және Верненскі уездерінде де болған³.

Дегенмен, казак-орыс қоныстарын құру, әскери бекіністер салу патша үкіметінің казак жерін отарлау барысындағы өтпелі кезең ғана еді. Біржола отарлаудың баянды жолы жаңа жерге орыс шаруаларын мейлінше көбірек қоныстандыру екендігін патша үкіметі жақсы түсінді.

Мұндай мемлекеттік шараның заңдық негізін құрған 1868 жылы 21 қазанда патша бекіткен «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жөніндегі уақытша ереже» (бұдан былай «Уақытша Ереже») еді. Оның 210-бабында «қырғыздар қоныстанған жерлер мемлекет жері есептеліп, қызғырдарға қоғамдық пайдалануға беріледі»⁴ деп көрсетілді.

1886 жылы 12 маусымда бекітілген «Түркістан генерал-губернаторлығын басқару жөнінде ереже» Сырдария және Жетісу облыстарындағы казактарға байланысты 1868 жылғы Ереженің баптарын қайталайды. Оның 270-бабында: «Көшпелілердің қоныстары орналасқан мемлекет жерлері, олардың дәстүрі мен осы Ереже баптары негізінде мерзімсіз уақытқа көшпелілердің қоғамдық пайдалануына беріледі»⁵, — делінді.

¹ «Вопросы колонизации». 1914, № 15, с. 426.

² Мәселен, бұл комиссияның құрамында М. Тынышбаевтың әкесі Тынышбай Әлдекеұлы болған. Қараңыз: ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 67-іс, 3-п.

³ Сонда.

⁴ Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1. Алма-Ата, 1960. с. 337.

⁵ Сонда, 373-бет.

Бұл осы уақытқа дейін тек қазақ қоғамына ғана тиесілі және басқа жұрт соның меншігі есебінде мойындап келген қазақтардың атамекенін Ресей үкіметінің қандай да болсын келісімсіз зорлықпен тәркілеуі еді. Сөйтіп, мал шаруашылығымен айналысқан қазақ жұрты іс жүзінде Ресей крепостниктік мемлекетінің реформаға дейінгі қазыналық жерлерді пайдаланған мемлекеттік шаруаларына теңгерілді.

Үкімет орындары қоныс аударушыларға түрлі жеңілдіктер жасап, артықшылықтар берді. Бұл іс жергілікті әкімшіліктің қолында болды.

Мәселен, 1869 жылы Түркістан генерал-губернаторы К. Ф. фон Кауфман бекіткен «Жетісуда шаруаларды қоныстандыру туралы уақытша ережелер» облысқа келген келімсектердің жағдайын жеңілдетуді көздеген бірсыпыра шараларды белгіледі. Олардың ішінде мынадай жеңілдіктер бар еді: а) әрбір қоныс аударушы ер адам басына егіншілікке қолайлы 15 десятинадан жер бөлініп, оған басы артық 15 десятина қосылды. Ал почта тракті бойындағы бекеттерге орналасқандарға 30 десятина бөлініп, оған 15 десятина басы артық жерлер қосымша берілді; ә) қоныс аударушылар 15 жыл бойы салықтан, түрлі міндеткерліктерден (соның ішінде рекруттық) босатылды. Мүқтаж отбасыларына 100 сомға дейін қарыз беру белгіленді¹

К. Ф. фон Кауфман 1867—1881 жылдар аралығындағы өзінің қызметіне байланысты есебінде Жетісудағы орыс қоныстанушылардың жағдайына тоқталып былай деп жазды: «...өлкеде орын теуіп жатқан орыс қоныстары өзара тығыз байланыса аларлықтай ыңғайлы қатынас жолдары бойына орналасқанда ғана өзіне тиесілі мәнге ие болып, материалдық және рухани күшке айналмақ. Осы ойды негізге ала отырып, облыста жаңа қоныстанып жатқан орыс келімсектерді бөлгенде оларды қазақ қоныстары және қалаларымен жалғастыра орналастырып, мүмкін болғанша, негізгі қатынас жолы бойы және аса құнарлы жерлерге тамыр жайған тұтас орыс қоныстары тізбегін жасау тура деп табылды»².

Ресей үкіметі Жетісу облысы жерін жедел қарқынмен отарлауға кіріскенде негізінен екі стратегиялық мақ-

¹ Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивы (бұдан былай — ҚР ОМА), 19-қ., 1-т., 26-іс, 139—140-п.

² Сонда, 140—141-п.

сатты көздеді. Ол, біріншеден, Жетісу жерін Қоқан әскерінен тазарта отырып, оның орнын басқан бекіністер мен гарнизондар арқылы Ресейдің оңтүстік-шығыстағы шекарасын айқындап, Қытай экспансиясына шек қою еді. Екіншіден, үкімет орындары 40-жылдардың орта тұсында Жетісу халқының Кеңесары Қасымов қозғалысына көрсеткен үлкен қолдауын және басқа ресейлік экспансияға қарсы наразылықты ескере отырып, өлке халқы құрамында жедел түрде орыстық элементтерді көбейтіп, сол арқылы мұнда терең тамыр жайып, орыс үстемдігін қамтамасыз ету болды¹

1874 жылы Ақмола облысында қоныс аударып келгендерді орналастыру тәртібі жасалынды² Онда қоныс аударып келуші әрбір ер адамға 18 десятинадан кем емес және 30 десятинадан көп емес үлес беру, ал оларға лайықтап ең аз дегенде 20 ер адам орналаса алатын учаскілер даярлау туралы айтылды. Бұл бөлінген учаскілерде қазақтарға егін егіп, қыстау салуға тыйым салынды. Егер көшіп келген орыс шаруалары бұл алған жерлерді игеріп түрлі шаруашылықтар құрса артықшылықтар алды, салықтан босатылды, түрлі қаржы және тікелей басқа міндеткерліктен (әскери емес) 10 жылға босатылды.

Қоныс аударушылар легінің өсуі облыстың байырғы тұрғыны қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығына үлкен зиянын тигізе бастаған еді. 1890 жылы мемлекеттік Мүлік министрлігімен өзара қатынас қағаздарында далалық генерал-губернатор қоныс аударушыларға бөлінетін жердің жоқтығын, өйткені қазақтар қоныстанбаған жерлердің тұзды, құм және тастак, егіншілікке жарамсыз келетіндігін, келімсектердің жаппай отарлау әрекетінің жергілікті мал шаруашылығына өте жайсыз тиіп, оның көлемінің қысқаруына, бүтіндей қазақ ауылдарының тоқырауға ұшырап, дала пролетариаты — жатақтарға айналып, ендігі уақытта болымсыз өз малын бағу үшін орыс шаруалары мен казактардан арендаға жер сұрауға мәжбүр болып отырғандықтарын жазады³.

¹ «Вопросы колонизации», 1911, № 9, с. 216—217.

² Бекмаханова Н. Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в.—1917 г.). М., 1986, с. 91.

³ ҚР ОМА, 369-қ., 1-т., 8677-іс, 302, 360, 361-п.; сонда, 4229-іс, 17—21, 90, 91, 99-п.; 8627-іс, 43—44-п.; 8505-іс, 239—240-п.; 8726-іс, 18—19-п.; 6561-іс, 127-п.; Хасанов М. Ж., Сопибекова К. И. Алексеев — чиновник топограф. «Қараөткел» газеті. 1992, 15 көкек.

Көрші Том және Тобыл губернияларынан қоныс аударып келген шаруалар өздерімен бірге жерді тағылық жолмен игеру әдісін де ала келді. Олардың көздеген мақсаты жерді шамасы келгенше жыртып, тозғанынша түсімін жинап, сонан соң оны тастап басқа тың жер іздеу еді. Сібір губернияларының іргелес жақын орналасуы оларға қазақ жеріне ауысып қона салуға көп қиындық та туғызбады. Алдымен біліп байланыс жасауға бірнеше өкілдерін (ходоки) жіберіп, олар аңқау қазақтармен гез тіл табысып, арзан бағаға жерін жалдап, оған туыстарын, жерлестерін көшіріп әкеп қондырып, біраз уақыт өткен соң әкімшіліктің көмегімен бұл жерлерден қазақтарды біржолата ығыстырып, қоныстар салды. Жаңа қоныстанушылардың қатарында арыз жазып жер үлесін алып, қоныс аударушыларға тиесілі заңды қарыз бен жеңілдіктерді пайдаланып, уақыт өткен соң жаңа жеңілдіктер мен қарыз алу үшін басқа облысқа көшіп кетушілер де болды. Жерге, оның байлығына қоныс аударушылар тарапынан осындай немқұрайды қатынас нәтижесінде XIX ғасырдың соңында-ақ Ақмола, Көкшетау, Өскемен, Зайсан уездеріндегі аса құнды ормандардың біразы талан-таражға түсіп, біржола жойылып кетті.

Өз бетінше қоныстанушы шаруалар, әсіресе Пермь губерниясынан келгендер, орманды алқаптарға жақын орналасуға тырысты. Егіншілік мәдениетінің төмендігі салдарынан олар орман ағаштарын ысырапсыз пайдаланып, Ақмола облысы ормандарының біразын жойып жіберді. Ақмола уезіндегі аса бағалы ақ қайың ормандары осылайша қиратылды¹.

Дала генерал-губернаторлығы көз алдында өтіп жатқан мұндай ауыр жағдайды елемеске шарасы болмағандықтан ішкі істер министрлігіне әлденеше рет хабарлап, нақты шаралар қолдануды өтінді. Соның нәтижесінде Ішкі істер министрлігі өз бетінше қоныс аударуды тежеуді көздеген бірнеше шара қарастырды. Мәселен, 1889 жылғы 13 шілдеде шыққан заң бойынша өз еркімен қоныс аударушылар әкімшілік жолмен бұрынғы мекеніне қайтарылуға тиіс болды. 1890 жылғы 22 ақпанда шыққан жарлық та өз бетімен қоныс аударушыларға қарсы бағытталды. Ең ақыры 1891 жылы көктемде Ішкі істер

¹ Хасанаев М. Ж., Сопибекова Қ. И. Аталған мақала.

министрлігі дала облыстарына қоныс аударуды уақытша тоқтата тұру туралы жарлық шығарды¹

Дегенмен, ХІХ ғасырдың 60—90-жылдарының өзінде ішкі Ресей губерниялары мен Сібірден қоныс аударған шаруалардың қазақ жерін отарлау процесі айтарлықтай үлкен қарқынмен жүрді. Тек 1885 жылдан 1893 жылға дейін ғана Ақмола облысының байырғы халқының иелігіндегі 251 779 десятина жер тартып алынып, 10 940 еркек адам халқы бар жаңа қоныс тебушілердің 24 селосы құрылды². 1895 жылға дейін Жетісу облысында 35 569 тұрғыны бар 63 шаруалар поселкесі пайда болды³. Осы сияқты өзгерістер басқа облыстарда да жүріп жатты.

Бірақ қазақ жерлеріне әкеліп орыс шаруаларын қоныстандырудағы бұл қарқын да ХІХ ғасырдың соңына қарай отаршыл әкімшілікті қанағаттандырудан қалды. Соған байланысты ол жаңа отарлау қарқынына лайық жаңа заңдық негіз жасауға көшті.

**ә) Қазақ жерлерін отарлаудың жаңа кезеңі
және оның негізгі қорытындылары
(ХІХ ғасырдың 90-жылдары — 1917 жыл)**

Қазақ жерлерін отарлаушы орыс әкімшілігіне жаңа заңдық негізді 1891 жылы 25 наурызда қабылданған «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» берді. Ереженің қазақ жеріне байланысты негізгі баптарында былай деп жазылды:

«119. Көшпелілер қонысы орналасқан жерлер, сол жерлердің бар байлығы, соның ішінде орман-тоғайы да мемлекет меншігі саналады.

120. Көшпелілер қонысы орналасқан жерлер, олардың дәстүрі мен осы ереже баптары негізінде көшпелілердің қоғамдық пайдалануында мерзімсіз қалдырылады.

1-қосымша. Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік Мүлік министрлігі басқаруына өтеді»⁴.

¹ Скларов Л. Ф. Переселение и землеустройства в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. Л., 1962, с. 64—66; Хасанов М. Ж., Сопибекова К. И. Аталған мақала.

² Қазақ ССР тарихы. III т. Алматы, 1982, 267-б.

³ Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1914 гг. Алма-Ата, 1965, с. 206.

⁴ Материалы по истории политического строя Казахстана, с. 395.

Бұл келтірілген баптар сол тарихи кезеңдегі қазақ даласын басқаруда негізгі заң есебінде жүрген Ереженің отарлық сипатын анық көрсетеді. Олардың алғашқысы қазақ жерінің астындағы кені мен үстіндегі бар байлығын орыс кәсіпкерлігі мен қазақ жеріне мыңдап келіп қоныс теуіп жатқан орыс шаруаларының талауына берген бап болатын.

Дегенмен, қазақ қоғамына аса ауыр тиген, әрине, 120-бапқа берілген қосымша еді. Ол қосымша бойынша кез келген жерлер қазақтардың үлесінен алынып, қоныс тебушілердің пайдалануына өтуі мүмкін. Қазақ даласына ешқандай да кедергісіз именбей енуді аңсаған отаршыл күштерге керегі де осы бап болатын.

1891 жылғы Ереже өз күшіне енгеннен кейінгі уақытта қазақ жерлерін пәрменді түрде отарлауға мүдделі күштердің үлкен ждидатпен қолға алған ісі қазақ шаруасына қажет жер көлемін анықтап, одан «артылған» жерден «қоныс аудару қорын» жасауға кірісу болды.

Бұл мақсатта алғашқы жасалған қадамдардың бірі 1895 жылы Ф. А. Щербина бастаған ғылыми экспедицияның құрылуы еді. 1896—1899 жылдары аралығында Торғай, Ақмола және Семей облыстарының 12 уезін аралап, зерттеу жұмыстарын жүргізген бұл экспедицияның негізгі міндеті әрбір орта қазақ шаруашылығының өмір сүруіне қажет жер нормасы көлемін анықтап, қоныс аударушыларға жер қорын даярлау жұмысына бағыт-бағдар беріп, ұсыныстар жасау. Ф. А. Щербина пікірі бойынша, бұл норманың көлемі шамамен 187 десятина жер болып белгіленді. Экспедиция оны мынадай әдіс арқылы шығарды. Біріншіден, қазақтың орта деген үй шаруашылығының өмір сүруіне жеткілікті мал басы саны анықталып (ол жылқы малына шаққанда 24 бас деп алынды), екіншіден, бір бас малды жыл бойы ұстау үшін қажет жайылым көлемі шығарылды (десятина түрінде). Осы екі көрсеткіштің көбейтіндісі жер нормасын берді¹.

Экспедиция зерттеуіне іліккен жоғарыда аталған облыстардың 8 уезіндегі қазақтардың иелігіндегі жер көлемі 45.889.000 десятина болған. Щербина есебі бойынша, бұл жердің 23.297.000 десятинасы (51%) қазақтарға қалып, ал қалған 22.592.000 десятинасы (49%) артық

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 5-іс., 3—3-об-п; Журнал совещания о землеустройстве киргиз. СПб., 1907, с. 17; Ямзин И. Л., *Воцанин В. П. Учение о колонизации и переселениях* (учебное пособие для высших учебных заведений). М. Л., 1926, с. 35—36.

жер есебінде переселен мекемесі қарамағына көшуге тиіс.

Егіншілік министрлігі бұл ұсынысты қарап, 1901 жылғы 5 наурыздағы № 11 жарлығы бойынша қазақтардың жерге мұқтажын «толық өтеу» мақсатында, оларға қалатын жер көлемін 29.121.000 десятинаға (63%) көтеріп, орта есеппен әр қожалыққа 234 десятинадан жер үлесін белгілейді¹.

«Артық» қазақ жерлерін анықтау шарасы орталық билік орындарының орыс шаруаларына Оралдың шығыс жақ бетіне жаппай қоныс аударуына мүмкіндік бәрегін құжаттар қабылдауымен қатар жүрді. ХХ ғасырдың басындағы ішкі Ресейдегі аграрлық қозғалыстар үкімет орындарын да, помещиктерді де қоныс аудару саясатына жаңа тұрғыдан қарауға мәжбүр етті. Олар қоныс аударудан ішкі әлеуметтік қайшылықты бәсендету құралын көріп, енді бұл процеске мақсаттылық және жаппай сипат беруге көшті. Ішкі істер министрлігінің 1894 жылғы 29 маусымдағы жарлығы бойынша, Сібір мен Дала өлкесіне қоныс аударуға қойылған шектеу жойылып, қоныс аударушыларға ешқандай да кедергісіз құжаттар беру губернаторларға жүктелді². Ал 1904 жылы 6 маусымда қабылданған «Село тұрғындары мен мешанегіншілерді өз еркімен көшіру туралы уақытша ережелер» соған дейінгі осы мазмұндағы заңдық актілерді ауыстыруға тиіс болды. Оның бірінші бабында диханшылықпен айналысатын және «үкімет қажет деп тапқан» аудандарға барғысы келетін жері тапшы губерниялардан шыққан қоныс аударушыларға бұдан былай үкімет орындарының қолдау көрсететіндігі айтылды³. Бұл категорияға жататын қоныс аударушылар үкімет тарапынан түрлі артықшылықтар мен материалдық көмек алуға құқықты болды.

Осындай заңдық құжаттарды қабылдаумен бір мезгілде жаппай қоныс аударуды қамтамасыз ете алатын әкімшілік жүйесін құру ісі де қолға алынды. 1896 жылы Ішкі істер министрлігі жанынан Қоныс аудару басқармасы (Переселенческое управление) ашылды⁴. 1905 жыл-

¹ ҚР ОМА., 19-к., 1-т., 38-іс., 3—3-об-п.

² Складов Л. Ф. Аталған еңбек, 67-б.

³ Полный свод законов Российской империи (бұдан былай — ПСЗ), III, т. XXIV. 1904, ст. 24701.

⁴ Ерошкин Н. П., Куликов Ю. В., Чернов А. В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской Социалистической Революции. М., 1965, с. 228.

ғы мамыр айында ол жаңа құрылған Екіншілік және мемлекеттік меншік министрлігінің қарамағына өтті¹ Бұл мекемеге империя көлеміндегі қоныс аудару істері жүктелді.

1904—1905 жылдары үкімет орындары Қазақстан аумағын қоныс аударатын бес ауданға бөлді. Олар Торғай — Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу аудандары еді. 1904—1906 жылдары бұл аталған облыстардың бәрінде аудандық қоныстандыру мекемелері ашылды.

Бұл мекемелер аудандық деп аталғанымен, іс жүзінде олардың қызметі белгілі бір облыс көлемін қамтыды. Өз ретінде аудандық қоныстандыру мекемелері уездік деңгейде кіші аудандық (подрайон) болып бөлінді. Сөйтіп, ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың алғашқы жылдары қатал орталықтандырылған қоныстандыру мекемелері жүйесі пайда болды.

Қоныстандыру мекемелері әкімшілік құрылымы тұрғысынан ғана емес, жұмыс жасау әдісі, атқарған міндеті жағынан да таза отаршылдық мазмұндағы мекемелер. Уездік, облыстық деңгейдегі бұл мекемелердің негізгі міндеті жергілікті халықтың пайдалануындағы жердің «артығын» («излишки») тауып, қоныс аударушыларға учаскелер даярлау, осы мақсатта құрылған жер меже-леу топтарының қызметін ұйымдастыру, қоныс аударушыларға тиесілі мемлекеттік түрлі көмектердің уақытында берілуін қамтамасыз ету, қоныс аударушылардың орналасуы барысында пайда болатын әрқилы мәселелерді, солардың ішінде жергілікті халық пен келімсектер арасында туатын дау-дамайды реттеп отыру еді. Ал әкімшілік орындары болса, бұл мекемелердің басына империялық мүдделерді жақсы түсінетін, соған қызмет етуге даяр адамдарды ғана қоюға тырысты.

Қоныстандыру мекемелері қызметінің қандай мазмұнда болғанын мынадай фактілер айғақтайды. 1905 жылы Верный қаласында Жетісу аудандық қоныстандыру мекемесі ашылып, оның жетекшісі болып түркістандық, жергілікті жағдаймен жақсы таныс чиновник Орест Авеньярович Шкапский тағайындалады. Ол облыстық жер жағдайына қатысты зерттеу жұмыстары нәтижелерімен

¹ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 6 мая 1905 г., № 575, отд. второй, с. 220.

танысып және өзі біраз уездерді аралап шыққан соң, сол жылдың күзінде орталықтағы егіншілік және жерге орналастыру басқармасының меңгерушісі Шванебах алдында пайымды, әрі дәлелді баяндама жасап, Жетісу облысында қазақ пен қырғыздардан артылған, бос жатқан, қоныс аударушыларға лайық жердің жоқ екендігін айтады. Сонда, Шванебах оны тоқтатып: «Шкапский қырғыздардан құнарлы жерлерді тартып алу үшін қойылған, ал бұл істің заңды, не заңсыз болып шығуы Шванебахты қинамайды»¹. — дейді. Келесі, 1906 жылы Шкапский Жетісудағы қызметінен босатылып, оның орнына соған дейін қоныстандыру учаскелерін дайындау үшін құрылған Ақмола — Семей уақытша партиясының меңгерушісі, Орталық қоныстандыру басқармасының ерекше тапсырмалар бойынша чиновнигі С. Н. Велецкий тағайындалады. Жетісудағы Қоныстандыру мекемесін Велецкий басқарған 1906—1914 жылдар, егер тұжырымдап айтар болсақ, мұнда империялық зорлықтың салтанат құру жылдары болды.

Қоғамдық көзқарасы және практикалық қызметі тұрғысынан алғанда ұлыдержавалық, шовинистік бағыт ұстанған С. Н. Велецкий үшін жергілікті халық, оның табиғи мүддесі деген ұғымдар жоқ еді. Оның сенімді пікірі бойынша, өзі басқарған қоныстандыру мекемесі егіншілікке жарамды жерлерден ешқандай да мүдірместен қоныстандыру учаскелерін ашып, оларға ішкі Ресей губернияларынан келген орыс шаруаларын орналастыра беруі керек-тін.

М. Тынышбаевтың тап басып көрсеткеніндей, Жетісу облысына келген соң қызметін Верный уезінің Шамалған болысындағы егіншілікке жарамды қазақтардың жерін қоныс аударушыларға тартып әперуден бастаған Велецкийдің «алғашқы істеген әрекеттері жергілікті халықтың ғана емес, облыс әкімшілігінің де үрейін алған еді»². Орталық қоныстандыру басқармасы берген ерекше өкілдік құқына сүйенген Велецкийдің ұстанған бағыты отарлау саясатында басқа, ұстамдырақ әдістерді қолдаған Жетісу әскери губернаторы генерал М. Е. Ионовқа ұнай қойған жоқ еді.

¹ Шванебах мен Шкапский екеуі арасында болған бұл диалог жөнінде М. Тынышбаев кейіннен Шкапскийдің өзінен естігенін айтады. ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 67-іс, 6-п.; *Тынышбаев М. История казахского народа. Алма-Ата, 1993, с. 33.*

² ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 67-іс, 7-п.

Әскери губернатормен айтысуы барысында Велецкий өзі ұстанған саяси бағыттың дұрыстығын негіздеп Түркістан генерал-губернаторы Н. Н. Гродековке 1907 жылғы 24 ақпанда жолдаған № 331 қатынас хатында былай деп жазды¹: «Самое вредное обстоятельство, препятствующее ведению колонизационных работ, заключается в том, что в Семиречьи слишком развито окраинное начало, противоположное государственному началу. Это начало формулировано словами: «Туркестан для туркестанцев», а в Семиречьи: «Семиречье для семиречков», т. е. для инородцев, тогда как он, будучи составной частью России, должен быть преимущественно для русских. Отсюда исходят все жалобы киргиз об их стеснении, но на самом деле русское население, вносящее цивилизацию в среду полудиких туземцев, живет хуже их!»².

Жоғары лауазымды қоныстандыру мекемесі чиновнигінің пікірі бойынша, отарлау ісінде негізгі кедергіге айналып отырған нәрсе ол өзара бітіспес екі көзқарастың, яғни шет аймақтық (бұл арада қазақтық) мүдде мен жалпы мемлекеттік (немесе империялық) мүдденің қақтығысуы еді. Мұндай қайшылық тек қоныстанушылар мен жергілікті бұратана халықтың арасында ғана емес, сонымен бірге отарлаушы мемлекеттік аппараттағы чиновниктер арасында да орын алған. Олай болса, жоғарғы биліктің міндеті бұл екі көзқарас арасындағы тартыста жалпы мемлекеттік мүдденің үстем алуын қамтамасыз ету. Осыған орай, Велецкий өзінің қарсыласы әскери-губернатор генерал Ионовтың ұстанған бағытына мензеп: «...приходится наталкиваться на странное и неестественное обстоятельство, что администраторы смотрят на дело с туземных точек зрения, лишенных государственного начала, которое должно преобладать над интересами местными национальными, сословными, классовыми и др.»³, — дейді.

Велецкий жер және басқа қоғамдық мәселелерді шешуде ашықтан-ашық күшке сүйенуді жақтады: «Для разрешения переселенческого дела нужна твердая решимость и сильная власть и этот «Гордиев узел» нужно раз и навсегда разрубить»⁴.

¹ Хаттық мазмұнын сол күйінде жеткізу үшін орыс тілінде беріп отырмыз.

² ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 41-іс, 21-п.

³ Сонда, 21, 21-об п.

⁴ Сонда, 21-об п.

Велецкидің пікірінше, жергілікті халық тарапынан пәрменді қарсылық болуы мүмкін емес, егер ондай қарсылық көріне қалғанда, үкімет орындары оны аяусыз жаншып басуы керек. «Я сам вел эти работы в Акмолинской и Семипалатинской областях 6 лет с успехом, при полном спокойствии киргизского населения, относившегося к этим работам несочувственно, и при полной солидарности местной администрации. Здесь же, уездные начальники и генерал-губернатор высказывали мне, что они «не ручаются за спокойствие населения»; но ведь это вздор: киргизское население настолько инертно, что его не выведешь из спокойного состояния этими легальными мероприятиями, когда население видит, что все делается под авторитетным влиянием Высшей Власти, а, во-вторых, если и могли быть отдельные осложнения, то администрация может воздействовать на киргиз в смысле их успокоения. Хотя, по моему, такие волнения возможны скорее со стороны русских переселенцев, а не киргиз»¹.

Велецкидің нұсқауы бойынша, Жетісу облысында қоныстанушыларға учаске дайындаушы мамандар «артық» жер есебінде халықтың суландырылған, жоңышқа егілген, игерілген жерлерін де кең түрде ала бастаған еді. Бұл шара сол тұстағы қазақ облыстарын басқаруға қатысты Ресей заңдарына қайшы келетін әрекет болатын. Велецкий мұндай шешімді жаңа қоныстанушылар үшін суландыру жүйесін жүргізуге мемлекет қаржысының жоқтығымен түсіндірді. Қоныстандыру мекемесінің мұндай заңсыз әрекетіне үзілді-кесілді қарсы шыққан генерал Ионов 1907 жылы 30 маусымда Түркістан генерал-губернаторының көмекшісі генерал Кондратовичке жіберген № 8856—30 қатынасында: «Егер зерттеу жұмыстарының нәтижесі қырғыздардың егін егіп отырған жерін алу туралы шешім қабылдаумен аяқталса, онда мұндай шешімдер үшін партиялардың зерттеу жұмыстары мен арнайы комиссиялар құрудың қажеті жоқ. Осы уақытқа дейін Қоныстандыру мекемесі қырғыздардың суландырылған жерін зорлықпен тартып алуға бейімділік танытып келді. Енді бұл әдісін Велецкий мырза Шамалғанда да өткізбек, ол туралы бөтен жерге әуес Верный қоныстанушыларын хабардар етіп отыр»²,— деп жазды. Одан ары генерал Ионов Велецкийдің ісіне на-

¹ Сонда.

² Сонда, 25-п.

разылығын жасыра алмай былай деп қорытады: «Суландырылған жерлерді тартып алуды тоқтату керек және қырғыздардың наразылығын туғызбай қоныстандыру учаскелерін құрудың жалғыз жолы — бос жатқан жерлерді суландыру. Сондай-ақ қоныстандыру учаскелеріне қырғыздардың қыстаулары мен басқа пайдаланып отырған жерлері еніп кетпеуін бақылауға тура келеді.

Сонан соң артық жерлерді анықтаудың көзбен өлшеп, біреулерден сұрап білуден басқа жетілген әдістерін іздестіру керек. Статистикалық зерттеусіз жанағыдай әдістермен анықтау арқылы Лепсі уезінен 130.000 десятина жер алынатындығы сөз болып отыр»¹

Велецкидің Жетісудағы қазақ және қырғыз жерлерін тартып алудағы жүгенсіздігі өз ретінде Ташкенттегі генерал-губернаторлық әкімшілігінің де наразылығын туғызған болатын. Генерал-губернатор чиновниктерін мазасыздандырған ой, әрине, қазақ және қырғыздардың жаппай атамекен жерінен айрылуы емес, қоныстандыру мекемесі қоздырған наразылықтың бүкілхалықтық «бүлікке» ұласып кету қаупі еді.

Өздерінің бұл қаупін Ташкенттегі әкімшілік чиновниктері Мұстафин мен Каплун генерал-губернаторға жазған баяндамасында былайша білдірді: «Велецкийдің пікірі бойынша, отарлау және көшпелілерді жерге орналастыру мәселесі жай ғана шешілмек: жарамды жерлер қоныстанушыларға өтеді, ал көшпелілер болса Балқаш жағалауындағы шөлге «орналастырылады» («водворяются»). Бағымызға орай, қырғыздардың жер иемдену мәселесін Велецкий мырза шешпейді, ал егер ол бұл теориясын халық арасына таратса, онда мұндай істің салдары өте қайғылы болуы әбден мүмкін»².

Бірақ Велецкий мырза жергілікті губернатор ген. Ионовтың да, Ташкенттегі әкімшіліктің жоғарғы лауазымды чиновниктерінің де ескертулерін елеместен, ішкі Ресей губернияларына түрлі хабарландырулар таратып, Жетісу облысына шақырып жатты. Ол туралы ген-лейтенант Г. Л. Кондратович 1908 жылы 25 майда Түркістан генерал-губернаторы атына жазған баяндамасында: «...Жетісу қоныстандыру мекемесінің менгерушісі генерал-губернатор мен Петербургке өзінен талап етілген жұмыс жоспары жөнінде емес, іске асыру қиын және

¹ Сонда, 29—29-об п.

² Сонда, 33-об п.

шектен тыс көп қаржыны қажет ететін кең көлемді ойларын баяндайды... Мен өзім де оның өткен жылғы жоспарына сеніп жаңылыс бастым, тек Жетісуды аралап шығу арқылы ғана шындыққа көзім жетті. Бірақ қоныстандыру мекемесінің меңгерушісі өткен 1907 жылғы өз жоспарын түгел газеттерге жариялап үлгірді, енді соның салдарынан орыс халқы дәмеленіп келіп, көңілі қалатын Жетісуға шұбыруда»¹.

Бұл екі арада, генерал Ионов пен Велецкий арасындағы тартыстың және қоныстандыру ісінің егжей-тегжейімен танысу үшін 1907 жылы мамырда Жетісуға Түркістан генерал-губернаторының көмекшісі ген-лейтенант Кондратович пен Түркістан өлкелік егіншілік және мемлекеттік мүлік басқармасының бастығы Пильц келеді. Қапал, Лепсі, Жаркент және Пржевал уездерін аралап шыққаннан кейінгі өткен кеңесте ген. Кондратович «Жетісу Қоныстандыру мекемесі жергілікті әкімшілік және басқа орындардың пікірімен есептеспестен, жеке дара жұмыс жасап қана қоймай, заңсыздыққа ұрынып, табиғи-тарихи және шаруашылық-статистикалық тұрғыдан зерттелмеген жерлерден қоныстандыру учаскелерін жобалап отыр»,— деп көрсетіп, ендігі уақытта «жер бөлу жұмыстарын тежеп, жергілікті бұратаналарды толық жерге орналастырып біткенше Жетісу облысына қоныстандыруды тоқтатуды»² ұсынады.

Бірақ еркінсіген Велецкий мырзаға Жетісу әскери-губернаторы ген. Ионов та, Түркістан генерал-губернаторының әкімшілігі де кедергі бола алған жоқ. Тура осы тартыс барысында Рәсей империясының мемлекеттік жүйесінде ұзақ ғасырлар бойы тамыр жайған іргелі дәстүр өз дегенін істеді, Велецкий мырза айтқан «жалпы-мемлекеттік мүдде» («государственное начало») үстемдік алды. Орталық, Петербургтік билік Велецкий жағына шықты, ол ұстанған бағытты қостады. 1907 жылы Жетісу әскери-губернаторы ген. Ионов қызметінен босатылды³. Жетісу қоныстандыру мекемесі әкімшілік тұрғыдан Ташкентке қарағанымен, іс жүзінде тек Петербургті ғана тыңдады.

Жетісу қоныстандыру мекемесінің және оның басшысының жұмыс стилінен біршама түсінік беретін бұл

¹ Сонда, 34 п.

² Сонда, 104—105 п.

³ Сонда; ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 67-іс, 7—8-п.

фактілер белгілі дәрежеде басқа қазақ облыстарындағы қоныстандыру мекемелеріне де тән болатын. Өйткені олардың бәрінің алдында бір ғана мақсат тұрды. Ол — қайткен күнде жергілікті халықтың пайдалануындағы жердің «артығын» неғұрлым көбірек тауып, ол жерлерге ішкі Ресейден өз бетімен немесе рұқсат алып, жолдамамен келген орыс қоныс аударушыларын орналастырып, оларға қамқорлық жасау еді. Ал қоныстандыру мекемелерінің қызметін тікелей қазақ халқының тұрмысына байланысты қарағанда бірден көзге ұратын мынадай екі негізгі қырын байқауға болады. Олар, біріншіден, жергілікті қазақ елінің пайдалануындағы жердің «артығын» анықтап, қоныстандыру учаскелерін дайындау, екіншіден, қазақ бұқарасын «жерге орналастыру» еді.

Патша үкіметінің отарлау саясатының шын мазмұнын ашатын бұл мәселелер ғылыми әдебиетте әлі де болса өз дәрежесінде қаралмай келеді. Енді осы мәселелерге арнайы тоқталып көрелік.

Қоныстандыру мекемелерінің өздері құрылған бетте қолға алған негізгі жұмысы, әрине, қазақ елінің пайдалануындағы басы «артық» жерлерді іздеп тауып, қоныстандыру учаскілерін жасау болды. Бұл шараны іске асыру үшін оларға алдымен формальды түрде болса да қазақ шаруашылығына тиесілі жер нормасын анықтау қажет еді. Ал қоныстандыру мекемелері құрылғанға дейін белгіленген Щербина нормасы оларды қанағаттандырмады. Өйткені бұл норма оларға тым үлкен көрінді. Сондықтан да 1907 жылдан бастап жаңа аудандарды зерттеумен бірге бұрын Щербина экспедициясы жұмыс істеген уездердегі қазақ шаруашылықтарын қайта зерттеу жұмысы басталып кетті. Қайта зерттеу жұмысын Көкшетау уезінен 1907 жылы статист Кознецов экспедициясы бастады. 1908 және 1909 жылдары статистикалық партиялар Ақмола облысының басқа да уездерінде жұмыс жасады.

Тура осы мезгілде Қостанай уезін «қайтадан зерттеуге» бұрын Щербина экспедициясына қатынасқан статист П. А. Хворостинский жіберілді. Сонан соң оның басшылығымен Орал облысының Орал, Лбицинск және Темір уездері зерттелінді.

1910 жылы Торғай облысының Ақтөбе уезі және Семей облысының Павлодар уезі қайта зерттелінді. Осы жылы зерттеу жұмыстары Жетісу облысының Қапал

және Жаркент уездерінде, Сырдария облысының Перовск уезінде жүргізілді¹

Міне, осы «қайта жүргізілген зерттеулердің» қоныстандыру мекемелері үшін қандай нәтиже бергенін төмендегі кестеден байқауға болады²:

Уездер	Әрбір шаруашылыққа тиесілі жер (десятина)	
	Щербина экспедициясы есебі бойынша	«Қайта зерттеулер» есебі бойынша
Омбы...	168—199	77—205
Петропавл...	191—510	74—323
Көкшетау...	209—444	72—328
Атбасар...	168—384	55—358
Ақмола...	158—401	85—286
Павлодар...	30—360	44—180
Қарқаралы...	266	116—280
Өскемен...	177	92—142
Ақтөбе...	123—168	Жан басына: 27—168
Қостанай...	120—300	27— 40
Торғай...	—	130

Егер Щербина экспедициясы әрбір орта қазақ шаруашылығына тиесілі жер нормасын сол орта отбасының жылдық тұрмыс шығынына жарайды деген 24 бас малды (жылқыға аударғанда) асырап-сақтай алу мүмкіндігінен шығарса, кейінгі экспедициялар мен статистикалық партиялар ол шығын санын 16 басқа түсіріп, соған сай жер нормасы көлемін де осы соңғы санға бейімдеді. Мәселен, Өскемен уезін 1911 жылы қайта зерттеген статист А. В. Переплетчиков егіншілік және жерге орналас-тыру бас басқармасына берген есебінде аталған уезді 16 табиғи-тарихи ауданға бөлді. Шаруашылыққа жайлы аудандарда әр үйге шамамен 90 десятина, ал қолайсыз аудандарда шамамен 142 десятина бөлуді ұсынады. Сөйтіп, ең жоғарғы норма көлемі 1907 жылғы есеппен салыстырғанда (Кузнецов жүргізген) 20—30 десятинаға кемітілді. Мұндай қысқарту тек осы уезде ғана 1 023 857 десятина «артық» жер шығарып, олар қазыналық-об-

¹ «Вопросы колонизации». 1911, № 9, стр. 404—405; Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Под. ред. С. П. Швецова. Л., 1926, с. 64.

² Казахское хозяйство в его естественно-исторических... с. 110.

роктық статья мен қоныстандыру қорына өтуге тиіс болды. Он жыл ішінде қоныстандыру мекемесінің мамандары тек Өскемен уезінен ғана 2 млн. десятина «артық» жер тапқан¹

Қайта зерттеу барысында осындай «артық» жерлер басқа уездерден де шықты. Мәселен, Кузнецов экспедициясы Қоныстандыру басқармасына далалық облыстарға байланысты Щербина экспедициясы белгілеген норматым үлкен, қазақ пен қырғыздардың жер нормасын тағы да қысқартуға болады деп хабарлаған, экспедицияның мұндай қортындысына сүйене отырып, Қоныстандыру басқармасы Көкшетау уезі көшпелілерінің пайдалануындағы жердің 42% қоныстандыру қорына алуға болады деп шешті².

Сонымен, қоныстандыру мекемелері ұйымдастырған экспедициялар мен статистикалық партиялардың ортақ мүддесі «артық» деп қазақ жерлерін көбірек алу еді. Ол жөнінде Щербина экспедициясына қатынасқан Ә. Бөкейханов 1913 жылы өзінің пікірін былайша білдірді: «Қазаққа қалдырған Щербина нормасы қазаққа көп жер қалдырды, қазақ ұтып кетті деп, қазақты қайта жазды; бұрынғы қазаққа Щербина нормасымен қалған жерді мінеп, неше қайтара кішірейтіп шұнтитып көшпелі қазаққа деп жаңа норма шығарды»³.

Қоныстандыру мекемелерінің чиновниктері өздері көздеген жер нормасын жасай отырып, бұрын болмаған қарқынмен және кең көлемде қазақ жерлерін талауға кірісті. Оны мынадай фактілерден көруге болады. Егер дала генерал-губернаторлығы бойынша 1870—1905 жылдар аралығында қоныс аударушыларға 169.603 жан басы үлесі даярланса, 1906—1909 жылдар аралығында бұл сан 197.232 болды⁴. Басқаша айтқанда, соңғы төрт-ақ жылда келушілерге дайындаған жер үлесі одан бұрынғы отыз бес жылдағыдан анағұрлым артып түсті.

Нақ осындай қарқынмен қоныстандыру оңтүстік облыстарда да жүріп жатты. Егер 1868—1905 жылдар аралығында Жетісу облысында 36 орыс селосы пайда болса, 1905—1910 жылдар аралығында 54⁵, ал 1910—1915 жылдар аралығында құрылған орыс селоларының саны

¹ «Қазақ». 1914, № 51; *Скляр Л. Ф.* Аталған еңбек, 278-б.

² *Скляр Л. Ф.* Аталған еңбек, 278-б.

³ «Қазақ». 1913, № 24.

⁴ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5938-іс, 6-п.

⁵ «Вопросы колонизации», 1911, № 9, с. 214.

жүзден асып түсті (бұл санға казак станицалары мен қалалар енген жоқ)

Қоныстандыру мекемелері құрылғанға дейінгі және одан кейінгі казак жерлерін қоныс аударушыларға алу қарқыны төмендегідей көрсеткіштермен сипатталады.

Ақмола, Семей және Торғай облыстары бойынша 1906 жылға дейін қазақтардың пайдалануынан алынған жерлер¹:

Облыс аттары	Бөлінген қоныстандыру учаскелерінің саны	Жер көлемі (десятина)
Ақмола	382	2.978.560
Семей	67	532.485
Торғай	130	1.022.167
Барлығы	579	4.533.212

Қазақ шаруашылығы бойынша білгір маман, проф. С. П. Швецовтың есебі бойынша, бұл алынған жерлердің 1,4 млн. десятинасы Щербина экспедициясы шыққан (1896 ж.) кезеңге дейін, ал 3 млн десятинадан сәл артығы одан кейінгі уақытта қоныс аударушыларға өткен². Енді бұл процесс кестеде көрсетілген облыстарда және Орал облысында 1906—1916 жылдар аралығында қандай қарқынмен жүрді, соған көңіл аударалық³.

Облыс аттары	Бөлінген қоныстандыру учаскелерінің саны	Жер көлемі (десятина)	Жан басы (екі жыныстағыларды есептегенде)
Ақмола	2.617	3.487.445	253.764
Семей	842	2.594.399	110.505
Торғай	659	2.416.567	162.976
Орал	136	876.929	54.513
Барлығы	4.254	9.375.340	1.163.316

Бұл келтірілген кестелерден көрініп тұрғандай, қоныстандыру мекемелері құрылғаннан кейінгі он жыл ішінде пайда болған қоныстандыру учаскелерінің саны

¹ Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях... с. 108.

² Сонда, 108—109-б.

³ Сонда, 111-б.

одан бұрынғы барлық жылдарды қоса алғандағыдан 7,3 есе, ал қазақ шаруашылықтарының пайдалануынан қоныстанушыларға алынған жер көлемі соңғы он жылда бұрынғы мезгілмен салыстырғанда 2 есе өскен. Дала генерал-губернаторы Шмит 1910 жылы Орталық үкімет орындарына жолдаған «Дала өлкесіндегі отарлау ісінің жағдайы мен мұқтаждары» деген баяндамасында: «Соңғы 16 жыл ішінде өлке тұрғындарының жалпы саны екі есе, ал соның ішінде орыс шаруаларыныңкі 15 есе өсті. Жыл өткен сайын отырықшы және көшпелі тұрмыстағы елдердің арасалмағы соңғылардың пайдасына өзгерген жоқ, бұл жағдай әсіресе Ақмола облысына тән. Егер 1892 жылы осы облыстағы әрбір 100 отырықшы жанбасына шаққанда 205 көшпелі жанбасынан келсе, қазіргі уақытта сол 100 отырықшы жанбасына тек 60 ғана көшпеліден келеді»¹. Ал 1916 жылға дейін бұл көрсеткіштердің өзара айырмашылығы алшақтай түскендігі түсінікті. Қоныстандырушы мекемелер мұндай ірі шараны іске асырғанда 1891 жылғы Ереженің 120-бабына берілген «Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер Мемлекеттік мүлік министрлігі басқаруына өтеді» деген қосымшаны негізге алды.

Әңгіме болып отырған мезгілде Сырдария және Жетісу облыстары Түркістан генерал-губернаторлығына қарағаны мәлім. 1886 жылғы 12 маусымда бекітілген Түркістан өлкесін басқару Ережесінде қазақтан артылған жерді қазына өз пайдасына алады деген қосымша жоқ еді. Бұл жағдай аталған облыстардағы қоныстандыру мекемелеріне тым жайсыз тиді. Сондықтан да олар Петербургке дала облыстарын басқару Ережесіндегі қосымшаны Түркістанды басқару Ережесіне де тездетіп енгізуді өтінумен болды.

Түркістанды басқару Ережесінің 270-бабына «көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер Жерге орналастыру және Екіншілік бас басқармасы қарауына өтеді» деген қосымша 1910 жылы 7 көкекте Мемлекеттік Думаның жалпы жиналысында қаралып, қабылданады. Мемлекеттік Кеңестің енгізген редакциялық өзгерісінен соң, бұл заң жобасы 1910 жылы 7 желтоқсанда Мемлекеттік Думада қайтадан қаралып, Мемлекеттік Кеңестің енгізген өзгерісімен қабылданып, сол жылғы 19 желтоқсанда оны патша өз қолымен бекітеді.

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5938-іс, 5-об п.

Түркістанды басқару Ережесіне енгізілген бұл қосымша қоныстандыру мекемелеріне енді Түркістандағы қазақ және қырғыз жерлерін талауға кең жол ашып бергенімен, жергілікті халықтың егіншілікке қолайлы жерлерін отаршылдардың бөліске салуы оған дейін де жүріп жатқан еді. 1910 жылы 7 сәуірде осы қосымша заң жобасын талқылау барысында Мемлекеттік Думаның мүшесі Волков 2-ші мынадай фактілер келтірді. «Көріп отырғандарыңыздай, мырзалар, Үкімет қырғыз жеріне байланысты солшыл партиялардың жекеменшік жерлерді зорлықпен тартып алу жөнінде барлық жобаларынан анағұрлым асып түсіп, олардан көп батылдық танытып отыр... Мәселен, қоныстандыру учаскелері қырғыздар (қазақтар деп оқыңыз — Авт.) отырықшы тұрмысқа айырықша ден қойып отырған, яғни мұнда переселендерге жер алу бұратаналар үшін аса ауыр тиеді-ау деген аудандарда көптеп жобаланып, құрылып жатыр. Бұл ақылға да қонымсыз және заңға да қайшы әрекет»¹. Одан ары Волков 2-ші сенатор Паленнің Түркістанда жүргізген ревизиялық материалдарына сүйеніп, қоныстандыру мекемелерінің учаскелер құру барысында жеке шаруашылықтарды қоныс аударуға мәжбүр етіп қана қоймай, жеке учаскелерге орналасқан жүздеген, мыңдаған шаруашылықтарды егістік жерінен, арықтарынан, жоңышқалықтарынан, бау-бақшаларынан күшпен айырып жатқанын айта келіп, мынадай нақты мысалдар келтіреді: «Ревизия бұратаналарға тиесілі үш мешіттің, құдайға құлшылық ететін үш орынның осындай күйге ұшырағанын анықтаған. Тек он қоныстандыру учаскесін құру үшін 2800 адамы бар, 560 қырғыз отырықшы ошағы орнынан көшіріліп, олардың орнына 700 переселен отбасы орналасқан. Қоныстандыру мекемесі чиндері осы облыстан тағы да 30.000 адам қырғыздардан тұратын 5.100 отырықшы мекенді алып, осы орындарға не бары 2500—3000 переселендер шаруашылығын орналастырмақ. Міне, осы айтылғандар, мырзалар, біздің қоныстандыру ведомствосы тілінде шет аймақты дұрыс отарлау деп аталады»².

Пікірсайыс барысында құқықтық тұрғыдан өте маңызды ой айтқан Мемлекеттік Думаның мүшесі Дзюбинский болды. Ол Түркістанды басқару Ережесінің 279-бабына сілтеме жасап, көшпелі жұрт егер отырықшы

¹ «Вопросы колонизации». 1911, № 9, с. 262.

² Сонда, 310-б.

тұрмысқа өтсе, онда егіншілікке игерген жері соның меншігі болып табылатындығын ескертті. «Түркістан жұртының үлкен бөлігі баяғыда отырықшы тұрмысқа өткен қырғыздардан тұрады, олар көшіп-қонудың не екенін ұмытқан, бірақ заң жүзінде әлі көшпелі болып саналады, сондықтан да олардың өңделетін және суармалы игерген жерлері иеліктерінен алынуы мүмкін»¹ Дзюбинский Қоныстандыру басқармасының бұл әрекетін жеке адамдардың меншігін экспроприациялаудан басқа ештеме емес деп бағалады. «Мырзалар,— деді ол сөзінде,— сіздер, жеке меншіктің принципті қорғаушылары, белгілі бір адамға тиесілі жер оның иелігінен келісімсіз алынуы мүмкін емес деп санайсыздар, сөйте тұра көшу мүмкіндігі жоқ, жарты десятина немесе десятина жерді өз бейнетімен өңдеп, игерген бейшара қырғыз кедейлерінің жерін тартып алуды ұсынасыздар»²

Депутат Дзюбинский сөзінде Қоныстандыру басқармасының егіншілікке игерілген қазақ жерлерін күшпен тартып алу саясатының түпкі себебін де ашып көрсеткен болатын. Бұл суландыру жүйесін салу үшін мемлекеттің көп қаржы шығынын талап ететін жерлерден қашып, егіншілік құруға даяр жергілікті халықтың жерін тартып алу сияқты жеңіл жолға түсудің өзі еді³.

Түркістанды басқару Ережесінің 270-бабына берілген қосымшадағы «излишки» ұғымына талдау жасаған Мемлекеттік Дума мүшесі Милюков былай деп көрсетті: «Суть вопроса в том, что надо разуметь под «излишками»? Закон ведь не знает, что такое излишки. Самое понятие «излишков» противоречит действующему закону. «Излишки» являются только там, где предварительно установлена «норма» наделения. А система наделения по «норме», по совершенно доказательному и убедительному мнению гр. Палена, несомненно, 1) несогласна с действующим законом; 2) несправедлива по существу; 3) экономически вредна; 4) политически не безопасна»⁴.

Оппозициядағы кадет Милюковтың үкімет орындарының қазақ жерін отарлау барысында ойлап тапқан «норма» деген ұғымға жасаған талдауы да көңілге қонымды еді. Милюков: «Как население обеспечивается по существующему закону? Закон разделяет оседлое и кочевое

¹ Сонда, 310-б.

² Сонда.

³ Сонда, 311—312-б.

⁴ Сонда, 319-б.

население. Оседлое может получить в собственность все разработанные им земли, за исключением дико растущих лесов. Население кочевое имеет земли в «безсрочном общественном пользовании», которое в полном составе земель, и остается за ним дотоле, доколе оно не перейдет на положение оседлого населения. Соединенные вместе, эти правила... исключают возможность каких-бы то ни было «излишков», вплоть до того момента, когда местное население будет вполне устроено в земельном отношении. Но гг., конечно, такая постановка дела отодвигала бы русскую колонизацию в довольно отдаленное будущее. И вот тут то и придумана была эта система «норм», система прямо противопоставленная существующему в законе порядку наделения по фактическому пользованию»¹

Үкіметтің, әсіресе Қоныстандыру басқармасының қазақ еліне жасап отырған қиянатын дәлелді сынға алған депутаттарға жауап сөзінде Қоныстандыру Басқармасының бастығы Глинка екі жүзділікпен «артық» деп алынған жерлердің ішіне «отырықшы бұратаналар немесе көшпеліліктен отырықшылыққа өткен жұрттың» жерін енгізуді ойымызға да алған емеспіз деп, артынша: «Егер осында сөйлегендер сіздерді қырғыздардың бірнеше балшық үйін бір жерден екінші жерге ауыстыруға байланысты жанашырлық сезім көрсетуге шақырса, онда мен Мемлекеттік Думаны сондағы осы күнге дейін өзінің жерге орналасуын сарылып күтіп отырған орыс адамдарына жанашырлықпен қарауға шақырар едім»², — деді.

Бұл, әрине, Қоныстандыру басқармасы бастығының ғана пікірі емес, сол тұстағы орталық биліктің ұстанған саяси бағыты болатын. Түркістанды басқару Ережесінің 270-бабына қосымшаға байланысты үкімет оны енгізу қажеттілігінің мынадай екі себебін алға тартты: 1) Түркістандағы орыс тұрғындарын күшейте түсу қажеттілігі; 2) бұл өлкеде, әсіресе Сырдария облысында, үлкен артық жер қоры бар болғандықтан, мұнда еуропалық Ресейдің оңтүстік губернияларынан қоныс аударушыларды әкеліп орналастыру. Ал «артық» жерлер көшпелі қазақтардың пайдалануында болып отырғандықтан, бұл қосымша олардан сол жерді алу үшін қажет еді³.

¹ Сонда, 319—320-б.

² Сонда, 327—328-б.

³ Сонда, 255-б.

Сонымен, үкімет орындары Түркістанды үлкен қарқынмен отарлау саясатына көше отырып, өзара тығыз байланысты екі мақсатты көздеді. Олар жерге мұқтаж орыс шаруаларын Орта Азияға қоныс аударта отырып, ішкі әлеуметтік шиеленісті бәсеңдету, орыс қоныс аударушыларын неғұрлым көбірек және тезірек орналастыру арқылы Түркістан сияқты түрлі шикізатқа бай өлкеде Ресей үстемдігін біржола қамтамасыз ету еді. Күшке негізделген мұндай отаршыл саясатты жүргізе отырып, үкімет орындары шын мәнінде Түркістанда «артық» жердің жоқ екендігін, сондықтан да жергілікті халықтың атамекен жерін күшпен тартып алып, олардың санасында империяға деген шексіз наразылық ұрығын сепкенін түсіне алмады.

Түркістанды басқару Ережесіне жоғарыда аталған қосымша енгізілген соң Сырдария облысы қазақтарына да, Бөкейхановтың сөзімен айтқанда, «Жетісу, Семей, Ақмола, Торғай һәм Орал қазағының кебі келді. Енді Түркістанда да қазақ жерін алғанда закон деп»¹ алатын болды. Енді Түркістан генерал-губернаторлығына қараған Сырдария және Жетісу облыстарында (Солтүстік Қырғызстан мен Ташкент уезін қоса алғанда) қоныстандыру мекемелері ашылғанға дейін және одан кейінгі мезгілде орыс-қазақ және қоныс аударушы шаруаларға өткен жер көлеміне назар аударалық²:

Облыстар	Алынған жер (десятина)				
	Барлығы	1906 жылға дейін		1906—1915 ж.	
		абс. көлемі	% шаққанда	абс. көлемі	% шаққанда
Жетісу	2320053	838495	36,1	1 481 558	63,9
Сырдария	872955	159561	18,3	713 390	81,7
Барлығы	3192008	998056	31,3	2 194 948	68,7

Кестеден 1906 жылға дейін Сырдария облысына келіп қоныстану Жетісу облысына қарағанда анағұрлым баяу жүргендігін көреміз. Оған себеп болған, әрине, Сырдария облысындағы қазақтардың жерін переселен

¹ «Қазақ». 1913, № 9.

² Кесте алынған еңбек: П. Г. Галузо. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1914 гг. Алма-Ата, 1965, с. 90.

орыс шаруаларына алып беретін заңның жоқтығы еді. 1906 жылдан кейінгі мезгілде қоныстанушылардың келіп орналасуы екі облыста да өте жоғары қарқынмен жүрген. Оған себепші болған, біріншіден, переселен мекемелерінің ашылуы болса, екіншіден, әрине Ережедегі 270-бапқа жоғарыда аталған қосымшаның енгізілуі.

Жалпы, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде қазақ жерлерін патша үкіметі тарапынан отарлау кең көлемде және айтарлықтай үлкен қарқынмен жүргізілді. Бұл процесс, әсіресе қоныстандыру мекемелері қурылғаннан кейінгі уақытта бұрын болмаған деңгейге көтерілді. Патша үкіметінің қазақ жерлерін отарлау ауқымын қоныстандыру мекемелерінің көрсеткіштері негізінде жасалған төмендегі кестелерден байқауға болады:

1860—1917 жылдар аралығында қазақ елінің пайдалануынан тартып алынған жер көлемі (1928 жылғы шекаралық өлшем бойынша, мың гектар есебімен)¹:

Губерния аттары	Жалпы жер көлемі (мың га есебімен)	Тартып алынған жер (мың га есебімен)	Соның ішінде			Алынған жерлер % шаққанда
			Қазақ әскеріне берілген	Қоныстанушы поселкелерге берілгені	Орманды дачалар мен арнайы бөлінген учаскелер	
Семей	59696.6	15272.5	6779.8	4995.0	3497.0	25.6
Ақмола	53740.3	9405.0	1859.1	5751.3	1795.6	17.5
Қостанай округі	12178.6	4000.5	—	3412.3	588.2	32.0
Орал	26405.3	8228.6	7066.2	967.5	204.9	31.2
Адай округі	33153.4	—	—	—	—	—
Ақтөбе	28487.2	2468.7	—	2419.9	48.8	8.7
Сырдария	41084.7	1816.5	—	1816.5	—	4.4
Жетісу	27384.6	3793.4	1108.1	2432.1	253.2	13.9
Барлығы	282120.7	44986.2	16813.2	21784.6	6388.4	15.9

Сонымен, 1917 жылға дейін қазақтардың иелігінен казак-орыс әскерінің, қоныс аударушы орыс және басқа еуропалық шаруалардың, сондай-ақ мемлекеттің пайдалануына өткен жердің көлемі 45 млн. гектарға жуық еді. Бұл барлық қазақ жерлерінің 16 процентке жуығы болатын. Қоныстанушылардың пайдалануына Семей, Ақ-

¹ ҚР ОМА, 74-к., 11-т., 236-іс, 16-п.

Губерния-лар	Переселен шаруалар			Қазақтар			Қазақтар		
	1905	1916	1905 ж-ға %	1905	1916	1905 ж-ға %	1905	1916	1905 ж-ға %
Ақмола	207.0	627.0	302.9	81.0	138.0	170.1	484	527	108.9
Семей	23.0	152.0	660.9	34.0	48.0	141.2	656	665	101.5
Торғай	100.0	305.0	305.0	—	—	—	435	507	116.6
Орал	97.0	137.0	141.3	131.0	141.0	107.7	472	480.0	101.7
Сырдария	28.6	57.4	200.7	—	—	—	1116.2	1438.8	128.9
Жетісу	5.8	88.6	1530.0	35.0	52.5	150.0	536.7	570.3	106.3
Барлығы	461.4	1367.0	296.3	281.0	379.5	135.0	3699.9	4188.1	113.2

Губерния-лар	1905 ж. процентке шаққанда				1916 ж. процентке шаққанда			
	Барлық халқы	Пересе-лен ша-руалар	Қазақтар	Қазақтар	Барлық халқы	Пересе-лен ша-руалар	Қазақтар	Қазақтар
Ақмола	7720	26.9	10.5	62.6	1292.0	48.5	10.6	40.9
Семей	713	3.2	4.8	92.0	865.0	17.6	5.5	76.9
Торғай	535	18.7	—	81.3	812.0	37.6	—	62.4
Орал	700	13.8	18.7	67.5	758.0	18.1	18.7	63.2
Сырдария	1144.8	2.5	—	97.5	1496.2	3.8	—	96.2
Жетісу	577.8	1.0	6.1	92.9	711.4	12.3	7.4	80.3
Барлығы	4442.8	10.3	6.3	83.4	5924.6	23.1	6.4	70.5

мола, Орал және Жетісу облыстарындағы қазақ жерлерінің ең құнарлы және көлемді бөлігі өтті.

Столыпин реформасы тұсында қазақ жерлерін пәрменді отарлау процесі өз ретінде қазақ облыстары тұрғындарының ұлттық құрамына да үлкен өзгерістер ала келді. Оны төмендегі кестеден айқын аңғаруға болады.

1905 және 1916 жылдар аралығында ауылдық жерлерде тұратын халықтардың ұлттық құрамының өзгеріске ұшырауы (1916 жылғы шекара бойынша, мың адам есебімен)¹: (52-беттегі үстіңгі кесте.)

Қазақ облыстарындағы ауылдық жерлерде тұратын ұлттардың 1905—1916 жылдардағы арасалмағының өзгеруі²: (52-беттегі астыңғы кесте.)

Кестедегі сандар көрсетіп тұрғандай, 1916 жылы жергілікті халықтың үлес салмағы 1905 жылмен салыстырғанда 12,9 процентке кеміп кеткен. Оның есесіне қоныс аударушы орыс шаруаларының үлесі 10,3 проценттен 23,1 процентке өскен. Қазақ-орыстың үлесі сол күйінде қалуы түсінікті. Өйткені қазақ жерлерін қазақ-орыстардың күшімен отарлау ХІХ ғасырдың соңына дейін-ақ созылды. Қазақтардың үлес салмағы әсіресе солтүстік облыстарда, яғни Ақмолада 62,6 проценттен 40,9 процентке, Семейде 92 проценттен 76,9 процентке. Торғайда 81,3 проценттен 62,4 процентке төмендеп кеткен. Жетісу облысында орыс қоныстанушылардың үлесі 1 проценттен 12,3 процентке көтерілсе, ал қазақтардың үлесі осы мезгілде 92,9 проценттен 80,3 процентке азайған.

Бұл келтірілген цифрлық фактілер патшалық биліктің қазақ жерін отарлау саясатында өз дегеніне жеткендігін көрсетеді. Бұдан былайғы уақытта көлемі ұшантеңіз жердің табиғи байлықтарын игеруге, ал қазақ жұртына қуатты ықпал етіп, оны орыс империясы саясатының орбитасына мықтап тартуға негіз қаланған еді.

б) Жерге орналастыру саясаты

Қазақ жерлерін отарлау барысында отаршыл күштердің «излишки», «жер нормасы» сияқты ойлап тапқан әдістерінің бірі көшпелі қазақтарды «жерге орналастыру» (землеустройством) саясаты еді. Көшпелі қазақтарды жер үлесін беріп орналастыру және оларды көшпелі тұр-

¹ КР ОМА, 74-к., 11-т., 236-іс, 6-п.

² Сонда, 7-п.; Айымбетов С. Отарлық саясаттың сойқаны. «Егеменді Қазақстан». 1992, 12 қыркүйек.

мыстан отырықшы тұрмысқа өтуге ынталандыратын шараларды қарастыру жөнінде мәселе алғаш рет 1896 жылы Сібір темір жолы комитетінде көтерілді¹ Комитет отырықшы тұрмысқа өтіп жатқан қазақтарға түрлі жеңілдіктер жасау мәселесін қоя отырып, бірақ ол шараларды белгілеуді өз қолына алмай, Ішкі істер министрлігіне тапсырады.

1905 жылы 5 мамырда патша жарлығымен Екіншілік және мемлекеттік мүлік министрлігі Жерге орналастыру және екіншілік бас басқармасы болып қайта құрылды. Осы жарлықпен Ішкі істер министрлігіне қарасты Сібір бұратаналарына қатысты жерге орналастыру және жер пайдалану істері де Бас басқармаға өтуге тиіс болды. Бас Басқарманы құру туралы үкімет жарлығында орыс емес халықтарға «қамқорлық» жасау жөнінде де айтылды²

Ал 1907 жылдың соңынан бастап жерге орналастыру ісі Қоныстандыру басқармасының қолына өтіп, жергілікті жерлерде қоныстандыру мекемелері мен жерге орналастыру мекемелерінің бірігу процесі жүрді. Енді тұтас бір ұжымға айналған бұл мекемелердің басында бір-ақ адам, яғни қоныстандыру және жерге орналастыру ісінің меңгерушісі тұрды³ Бұл мекемелердің ең негізгі міндеті қазақтарды жерге неғұрлым көбірек орналастырып, қоныс аударушыларға мүмкін болғанша молырақ «артық» жерлер шығару еді. Профессор Кауфманның сөзімен айтқанда, жергілікті халықты жерге орналастыру міндетін мойнына алған қоныстандыру мекемесінің жағдайы бір отар қойды бағуға қойған қасқырдың жағдайындай.

Үкімет орындарына көшпелі қазақтарды жерге орналастыру жолдары мен әдістері туралы жергілікті әкімшілік және жеке адамдар тарапынан түрлі ұсыныстар ХІХ ғасырдың 90-жылдарынан бастап-ақ түсіп жатты. Мәселен, Жетісу облыстық әкімшілігінің 1882—1899 жылдарды қамтитын есебінде отырықшылыққа ауысатын қазақ және қырғыз шаруашылықтарына мынадай шаралар қарастырылды: 1) қоныс аударған орыс шаруаларына тиесілі жан басына 10 десятина жер облыс әкімшілігінің шешімі бойынша отырықшылыққа көшкен қазақ және қырғыздарға да берілмекші; 2) қазақ пен

¹ ҚР ОМА, 19-қ., 1-т., 67-іс, 88-об—89-п.

² «Вопросы колонизации», 1913, № 13, с. 13.

³ Сонда, 1912, № 11, с. 365.

қырғыздарды отырықшы қоныстарға жазу ісін уезд бастықтарының келісімін білдіретін куәлік арқылы Қазына Палатасы жүргізетін болды, қазақ және қырғыз қоныстарындағы әкімшілік және сот істері облыстағы орыс селоларындағыдай негізде құрылды; 3) отырықшы қоныстарға кіруші қазақ пен қырғыз, қажет жағдайда, уезд бастығының келісімімен егін салуға қажет тұқымдық дән және егіншілік құралдарын қарыз түрінде алуға құқықты; 4) отырықшы қонысқа енген қазақ пен қырғыздар үш жылға заттай салықтан және земскілік алымнан босатылды, ал келесі үш жылда бұл алым-салықтарды жартылай орыс қоныстанушылармен тең негізде өтейтін болды; 5) олар әскери міндеткерліктен босатылды, т.с.с.¹

Бұл белгіленген жеңілдіктер Жетісу облысы әкімшілігінің қызметінде кең түрде қолданылмағанымен, арагидік жүргізілгенін байқауға болады. Мәселен, Пішпек уезі Таштөбе ауылының қырғыздарын отырықшы тұрмысқа ауыстыруда әкімшілік жоғарыда айтылған «жеңілдіктерді» қолданған. Әкімшілік тарапынан жасалған мұндай әрекеттер Ақмола, Семей, Орал облыстарында да байқалды. Дегенмен, ол әрекеттер әзірге жүйелі шараға ұласа қойған жоқ еді².

Дала генерал-губернаторлығы мен Түркістанда көшпелі қазақ және қырғыз шаруашылықтарын кең түрде жерге орналастыру мәселесінің дербес, маңызды мемлекеттік саясат есебінде қойылуы қоныстандыру мекемелерінің қызметке кірісу кезеңіне тұспа-тұс келеді. Оның өзара байланысты мынадай екі себебі бар еді: Біріншіден, қоныстануға ағылып келіп жатқан орыс шаруаларына «артық» жер учаскелерін табу қажеттілігі орыс әкімшілігін жергілікті халықты жаппай жерге орналастыру саясатына көшуге итермелесе, екіншіден, егіншілікке жарамды ең құнарлы жерлерінен біржола айырылып қалу қаупін сезінген қазақ пен қырғыздар ендігі жағдайда отаршыл орыс әкімшілігі ұсынған варианттағы отырықшы өмір салтына біржола көшуге көмек сұрап, әкімшілік орындарына арыз жаза бастайды.

Бұл арада, әрине, көшпелілердің отырықшы тұрмысқа өту процесіндегі өзара принциптік айырмашылығы бар екі көріністі елемеске болмайды. Олардың бірі ішкі шаруашылықтық және демографиялық даму барысында

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 67-іс, 88-об-89-п.

² Сонда, 90-п.

қоғамның белгілі бір бөлігінің біртіндеп, эволюциялық жолмен егіншілікке негізделген отырықшы тұрмысқа ойысуы. Бұл процесс қазақ даласында түрлі табиғи-географиялық ортаға сай ерте кезеңдерден бері үзіліссіз жүріп жатты. Екіншісі, отаршыл әкімшіліктің жасаған зорлығы салдарынан көшпелілердің еріксіз қысқа мерзім ішінде бірыңғай отырықшы тұрмысқа өтуге мәжбүр болуы. Біз әңгімелеп отырған мезгілде қазақ шаруаларының белгілі бір бөлігінің жаппай отырықшылыққа өтуіне себепші болған, әрине, патшалық әкімшіліктің жасаған зорлығы еді.

Жергілікті әкімшілік орындары қоныс аударушыларды жер үлесімен қамтамасыз ету ісін қазақ шаруаларын жерге орналастыру науқанымен қатар алып жүру қажеттігін жақсы түсінді. Көшпелі қожалықтарды жерге орналастыру шарттары туралы 1905 жылы ақпан — наурыз айларында өткен Дала Ережесі бойынша басқарылатын облыстардағы қоныстандыру ісін қараған кеңесте де сөз болды. Оның шешімінде былай деп жазылды: «Ақмола, Семей және Торғай облыстарында жұмыс жасаған партиялардың іс тәжірибесіне сүйене отырып, Кеңес қырғыздар отырықшы тұрмысқа өткен жағдайда... егіншілікпен айналысу үшін орыс шаруаларынан үлкен көлемде жерге ие болу тоқтатылуға тиіс деп санайды»¹

Жоғарыда аталған Жетісу қоныстандыру мекемесінің меңгерушісі Велецкий 1906 жылы 12 қыркүйекте Түркістан генерал-губернаторына жазған № 817 қатынас хатында: «Бұратаналарды отырықшыландыру тек олардың өзі үшін ғана маңызды емес, сонымен бірге отарлау ісі үшін де қажет, өйткені жергілікті жағдайда қырғыздарды жерге орналастырмай қоныстанушыларға көлемді жерлерді бөліп беру мүмкін емес»², — деп көрсетті.

Дала генерал-губернаторы Шмит отарлау ісінің жағдайы туралы баяндамасында «қырғыздарды жерге орналастыру» ісін бірінші кезекте тұрған міндет ретінде бағалады³. Ал Ақмола облысындағы жер бөлу партиясының меңгерушісі 1908 жылы берген есебінде қазақтарды «өз еркімен және біртіндеп емес, еріксіз және жаппай отырықшыландыру қажет» деп санады⁴.

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 5-іс, 8-п.

² Сонда, 38-іс, 1—1-об-п.

³ Сонда, 64-к., 1-т., 5938-іс., 9-об-п.

⁴ Скляр Л. Ф. Аталған еңбек, 277-б.

Жергілікті әкімшілік орындарынан, Жерге орналас-тыру және егіншілік бас басқармасынан келіп түскен бұл ұсыныстарды негізге ала отырып Министрлер кеңе-сі өзінің 1908 жылғы 11 маусымдағы отырысында Ақмо-ла облысы Көкшетау уезіндегі «артық» жері алынған қазақтарды қалаулары бойынша қоныс аударушылар-мен бірдей құқықта жерге орналастыруға рұқсат берді. Орталық үкіметтің нақ осы шешіміне сәйкес бұдан бы-лай отырықшы тұрмысқа орыс қоныстанушыларымен бірдей құқықта жеке қазақ шаруалары орыс поселкеле-ріне мүше болып кіру немесе бірнеше үй хутор құру ар-қылы өте алатын еді. Сондай-ақ қоныстанушыларға тие-сілі үлес алып, отырықшы тұрмысқа жеке қазақ ауыл-дары да көше алатын болды. Ол үшін мұндай тілекті сол ауылдың барлық отбасылары немесе олардың үштен екісі қолдаса болғаны еді¹

Егер далалық облыстарда қазақ шаруаларының жа-на жағдайда өз еркімен жер үлесін алып, отырықшы тұрмысқа ойысуы біршама баяу жүрсе, онтүстік облыс-тарда бұл процестің жедел қарқынмен өткенін байқау қиын емес. Оны Жетісу облысына байланысты мына кестеден көруге болады²:

1906—1909 жылдар аралығында Жетісу облысында-ғы жыртылмалы егіс көлемінің өсуі (мың га)

Уездер	1906	1909	Уездер	1906	1909
Верный	54062	72497	Жаркент	9306	13431
Қапал	31661	33179	Пржевальск	31878	86554
Лепсі	30056	46446	Пішпек	73928	92757

Әрине, қазақ пен қырғыздардың жыртылмалы жер көлемінің өсуі, белгілі дәрежеде олардың біраз бөлігінің әлеуметтік жіктелу барысында бірыңғай отырықшы тұр-мысқа ауысу нәтижесі екендігі түсінікті. Дегенмен, бұл процесте негізгі қозғаушы күшке айналған, әрине, отар-лау саясаты болатын. Жергілікті халықты жерге орна-ластыру, әсіресе егіншілікке құнарлы жерлері мол Вер-ный, Пржевальск және Пішпек уездерінде үлкен қар-қынмен жүргені бұл пікірдің дәлелді екендігін көрсетеді.

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 115-іс, 25—26-об-п.

² Сонда, 26-іс, 17-п.

Қоныстандыру мекемелері қазақ шаруаларын жерге орналастыру ісін, әсіресе 1909—1910 жылдары кең көлемде жүргізді. Оған негіз болған 1909 жылы 9 маусымда Министрлер Кеңесінің Ақмола, Семей, Торғай және Орал облыстарындағы Жерге орналастыру және қоныстандыру мекемелеріне берген нұсқауы болатын¹. Өте құйтырқы әдіспен жазылған бұл нұсқаудың қазақ шаруаларына аса жайсыз тигені 20-пункті еді. Онда «отырып қала ретінде боламыз деген қазақтарға жер бөліп беретін партиялар қазақ пайдасында қалатын жерден (5 һәм 9-пункттерде айтылған) оған мұжықтармен теңгеріп, жан басына 15 десятинадан асырмай жер кесіп береді» делінген. Бұл сол кезеңде «отырықшы жұрт нормасы» аталған болатын. «Осылай отырықшы жұрт нормасымен жер алған қазақ сайлауы, билігі мұжықша болады. Алым жерге салынады, қазақ хатынан шығады, сельский обыватель қатарына кіреді»².

Сыныққа сылтау іздеген Қоныстандыру басқармасы бұл нұсқауды қазақ даласында өз дегеніне жету үшін заң есебінде насихаттап, басшылыққа алды және онысын жасырған да жоқ. Осы мекеменің бастығы Глинка Мемлекеттік думада сөйлеген сөзінде аталған нұсқауға мынадай түсінік берді: «Біздің қазақ турасында істеп отырған ісіміз дұрыс. Біздің жолымыз екеу-ақ. Бірі қазақтан артық жерді алу; екіншісі қазаққа тиісті жер беріп орналастыру. Қазақтың артық жерін алып жатырмыз — артық жерді алсын деген заң бойынша; қазаққа жер беріп орналастырып жатырмыз өздерінің тілегі бойынша. Қазаққа істеп отырған дұрыс әдісіміз бар: қазаққа тиісті жер беріп орналастыру турасында Думаға заң жобасын кіргізбей отырмыз. Кіргізбей тұрғанымыздың мәнісі мынау: көшпелі қалыбында жер беріп орналастырсақ қазаққа көп жер тиеді: артыларлық жер аз болмақшы. Оны Дума арқылы заңмен бекітіп қазаққа берген соң ала алмаймыз. Қазақ жері қазақтан көп артылып қалуы үшін, яғни переселендерге қазақтан жерді көбірек алу үшін біз әдіс істеп отырмыз. Әдіс қылу жолсыздық емес, ептілік. Біз Министрлер Кеңесінен ептілік етуге рұқсат алып, қазақты ебімізге түсіруге қайырма-

¹ Бұл нұсқаудың А. Байтұрсынов жасаған толық аудармасы 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланып, шығармалар жинағына енген. Қараңыз: А. Байтұрсынов. Ақ жол. Алматы, 1991, 222—225-б. Біз еңбегімізде осы аударманы пайдаландық.

² «Қазақ». 1913, № 24.

лап едік, топ-тобымен топырлап түсіп жатыр. Ол істеген ебіміз мынау еді: қазаққа отырықшы болып жер алуға риза болсаңыздар сендерге де мұжықпен қатар 15 десятинадан еркек басына жер береміз дедік. Айтуымыз-ақ мұң екен, қазақтар отырықшы нормамен жер бер деп жабыла сұрап жатыр. Өткен жылда отырықшы нормамен қазақтарға 700 мың десятина жер бердік»¹.

Жергілікті халықты түрлі әдістермен алдап та, зорлап та жерге орналастыруда жергілікті қоныстандыру мекемелері үлкен белсенділік танытты. Орталық үкімет орындарының отарлау процесіне байланысты қабылдаған түрлі заңдық, нұсқаулық құжаттары жергілікті отарлау аппараты қызметіне бағыт-бағдар беру мақсатында белгілі бір шараның алдын ала емес, көп жағдайда атқарылған шараларды бекіту немесе оларды тереңдете түсу, аяқтау мақсатында кешігіп жарық көріп жатты. Басқаша айтқанда, отарлау процесінде инициатива көбінесе орталық мекемелердің қолында емес, жергілікті мекемелердің қолында болды. Байырғы халықты жерге орналастыру ісінде оны мынадай фактіден байқауға болады. Жоғарыда аталған Министрлер Кеңесі 1909 жылы 9 маусымда қабылдаған нұсқау Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты облыстарға жүрмегенімен, Жетісу облысындағы Қоныстандыру мекемесі қазақтарды қысқа мерзім ішінде жаппай жерге орналастыру шарасына кірісіп кеткен еді. Облыстық Қоныстандыру мекемесі ол жөнінде өзінің 1909 жылғы қызметі туралы есебінде былай деп жазды: «...1909 жылы қырғыздарға тиесілі жер үлесі нормасын анықтап, оларды біржола отырықшы тұрмысқа көшіріп, ал соның нәтижесінде артылған жерлерді орыстық отарлау ісіне жарату үшін алғаш рет облыстағы барлық қырғыздардың жерді пайдалану және шаруашылық жүргізу тәжірибесін статистикалық тұрғыдан зерттеуге кірістік. Сондай-ақ жылына 2 уезден зерттеп, бұл істі 3 жылдан асырмай аяқтау жоспарланып отыр»².

Ал 1909 жылғы 9 маусымдағы нұсқауға байланысты Түркістан бойынша арнайы шешімнің болмауына қарамастан, Велецкий ол құжатты сол жылы-ақ Жетісудағы өз қызметінде басшылыққа алып үлгерген еді. Оған мы-

¹ Глинка сөзінің аудармасы «Қазақ» газетінде (1913, 29 маусым, № 20) берілген, біз соны пайдаландық.

² ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 113-іс, 89-об-п.

на құжат куә бола алады: «Ташкент. Захо Қонақ үйі. Генерал Фольмбаумға... Бас басқарма бастығы әскер министріне хабарлапты: бұратана туралы Ереженің 16, 41—45-баптарында және Дала Ережесінің 11, 25-баптарында қырғыздар отырықшы тұрмысқа өте қалған күнде оларды сол мезетте құқықтық және басқару тәртібі жағынан орыс шаруаларымен теңгеру қарастырылған. Бұл тәртіпті Министрлер Кеңесі қуаттаған, енді ол Ақмола облысы Көкшетау уезінде қолданыс табуда, сондай-ақ оны басқа орыс шаруаларына берілетін үлесті негізге ала отырып, басқа дала аудандарына таратуға рұқсат бар. Сондықтан да Таштөбе¹ қырғыздарын осы тәртіп бойынша орналастыруға болады. Осы жылғы тоғызыншы маусымдағы нұсқаудың жиырмасыншы бабын қараныз. Велецкий, 1909 жыл, 7 желтоқсан»²

Дала генерал-губернаторы Шмит қазақтарды жерге орналастырудың алғашқы аяқ алысы жөнінде 1910 жылғы есебінде былай деп жазды: «Қырғыздарды жерге орналастырудың қажеттігін орталық үкімет мойындап отыр. Тәжірибе есебінде биыл отырықшы тұрмысқа өткісі келген отбасылардың біразы жерге орналастырылды. Осы аяқталған жылы 2981 ер адам немесе барлығы шамамен 6000 адам отырықшы тұрмысқа өтті. Қырғыздарды біртіндеп жерге орналастыруда переселендерді орналастыруда қолданылатын тәртіп негізге алынды.

Алғашқы тәжірибе қырғыздардың отырықшы тұрмысқа өтуге даяр екендігін байқатып, сонымен бірге енді қырғыз жұртын біртіндеп отырықшыландырудан жаппай отырықшыландыруға көшу қажеттігін көрсетіп берді³.

Сонымен, көріп отырғанымыздай, қазақ шаруаларын пайдаланып отырған құнарлы жерінен айыру мақсатында оларды біртіндеп емес, қысқа мерзім ішінде жаппай отырықшы тұрмысқа көшіру туралы пікір Столыпин реформасы жылдары айтылғанын енді дәлелдеп жатудың қажеті бола қоймас. Қоныстандыру Басқармасының деректері бойынша тек 1909—1910 жылдары ғана отырықшы тұрмысқа өткен қазақтарға жалпы көлемі 384.364

¹ Жоғарыда аталған, Пішпек уезіне қарасты қырғыз ауылы.

² ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 115-іс, 81-п.

³ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5938-іс, 12-п.; Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907—1914 годах. Сб. документов и материалов. Составители: Ф. Н. Киреев, Ф. И. Колодин. Алма-Ата, 1957. с. 188—191.

десятина (17.972 ер жан басына) 104 учаске бөлініп берілген¹.

Ал 1913 жылы қазақтарға түпкілікті кесіп беруге жоспарланған жердің көлемі 400.000 десятина. Мұның 180.000 десятинасы Торғай облысы, Қостанай уезі, Арақарағай болысынан. Ақмола облысында қазаққа кесіп берілетін жерлер Омбы, Көкшетау, Қызылжар уездерінде белгіленген. Бұл үш уезден 90.000 десятина жоспарланған. Семей облысында Кереку (Павлодар), Семей, Өскемен уездерінен 60.000 десятина жер белгіленген. Жетісу облысында Қалғоты, Ырғайты (Восточный), Жайылма, Шамсы болыстарындағы қазақтарға 50.000 десятина жер белгіленіп, олардан артылған жерлерді қоныс аударушы орыс шаруаларына беру жоспарланған. Сырдария облысында отырықшы тұрмысқа өтуге арыз жазған Шымкент және Әулиеата уездері қазақтарына 20.000 десятина жер бөлінген².

Жыл өткен сайын шаруашылыққа жарамды жердің тарыла түсуі қазақ шаруаларын әкімшілік орындарына жер үлесін сұрап арыз жазуға мәжбүр етті. Сөйтіп, қазақ қоғамының біраз бөлігі жан басына 8—12—15 десятинадан үлес алып отырықшы тұрмысқа өте бастайды. Профессор С. П. Швецовтың Қоныстандыру басқармасының көрсетулеріне сүйене отырып жазуына қарағанда, солтүстік және батыс облыстардағы қазақ шаруаларына 1906—1916 жылдары 95.490 ер адамға деп 452 учаске бөлінген. Олардың жалпы көлемі 2.306.342 десятина. Уездерге шаққанда ол мынадай көрсеткіштермен сипатталады³:

Уездер аты	Учаскелер саны	Жан басы	Жер көлемі
Ақтөбе	88	23.535	551.677
Қостанай	143	25.946	527.767
Орал	142	32.940	899.696
Семей	25	4.299	125.171
Өскемен	51	8.185	187.657
Зайсан	3	585	14.374
Барлығы	452	95.490	2.306.342

¹ «Вопросы колонизации». 1912, № 11, с. 22.

² «Қазақ». 1913, № 1.

³ Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях... с. 54.

Бұл есепке Түркістан генерал-губернаторлығы құрамындағы Сырдария және Жетісу облыстары бойынша көрсеткіштердің кірмегені көрініп тұр. Жоғарыда айтылғандай, қазақ шаруаларының отырықшы тұрмысқа өтуі бұл облыстарда да айтарлықтай жедел жүрген болатын.

Сонымен, 1909—1910 жылдары қазақ жерін отарлау барысында жаңа кезең басталды деп айтуға негіз бар. Оның негізгі ерекшелігі — қазақ шаруаларының пайдалануындағы жерлерді көбірек босатып алу үшін оларды жаппай бірыңғай отырықшы тұрмысқа көшіру еді. Міне, сондықтан да ХХ ғасырдың басындағы қазақ шаруаларының бұрын болмаған көлемде және жедел қарқынмен отырықшы тұрмысқа ойысуының ең негізгі себебін таптық жіктелу процесінен емес (әрине, оны жоққа шығаруға болмайды), алдымен отарлау саясатынан іздеу толық негізді. Отырықшы тұрмысқа өтудің мұндай себебін қазақ ауылдарынан түрлі әкімшілік орындарына келіп түскен арыздармен танысып та байқауға болады.

«Маған сенім білдірген 143 үй иелері,— деп жазады Сырдария облысы, Әулиеата уезі, Қарабастау болысының басқарушысы Тілеп Қасаболатов Әулиеата уездік қоныстандыру және артық учаскелер қорын жасау комиссиясының төрағасына жазған арызында,— орыс шаруаларын қоныстандыру үшін басы артық-мыс деген жерлерді беру туралы мәселені жан-жақты талқылап, егер өздерінің игілігіндегі жарамды жерлерді ылғи да осылай ала берсе, онда шаруашылықтарының күйзеліске ұшырамай қоймайтындықтарына көздері жетіп, сондықтан да бірауыздан бірыңғай отырықшы тұрмысқа өту туралы шешім қабылдап, сайлаған өкілі арқылы жоғарғы бастықтардан өздерінің жер учаскесін бөлуді өтінеді». Арызының соңында Т. Қасаболатов «Министрліктің бізді отырықшы тұрмысқа өткізу және жерге орналасыру туралы барлық нұсқаулары біз үшін мүлдем жат шешімдер екендігін мәлімдеуді өзіме міндет санаймын»¹ деп тұжырымдайды.

Әулиеата уезінен түскен осындай мазмұндағы арыздарға ортақ бір елеулі жағдай олардың иелері «дала генерал-губернаторлығына қарасты қазақтарға белгіленген 15 десятинадан жер нормасын» өздеріне де белгілеуді өтінген. Біздің жорамалымызша, бұл ойды арыз иелері текске жер бөлуші мекеме чиновниктерінің айтуы бой-

¹ ҚР ОМА, 33-к., 1-т., 37-іс, 17—18-п.

ынша енгізген. Соған қарағанда, чиновниктер Министрлер Кеңесінің 1909 жылғы 9 маусымдағы құсқауын Сырдария облысына да қолдануға рұқсат сұрап, ұсыныс дайындауды көздеген болу керек.

1909 жылы қарашада Верный қаласында болып өткен Жетісу облысы қазақ және қырғыздарының ауылшаруашылық съезіне қатысушылар Жетісу әскери губернаторына жолдаған арызында шаруашылыққа жарамды жерлердің азаюына байланысты «қазіргі уқытта, өкінішке қарай, қырғыздардың басым көпшілігінің кедейленгені сонша, олардың бір орыннан екінші орынға көшіп-қонуға қуаты жоқ, сондықтан да олар жерге біржола шөкті, ал мұндайларды қырғыздар «жатақтар» (отырықшы) деп атайды. Бай және орта тұрмыстағы қырғыздар болса мамырдан қазанға дейін жер ауыстырып жүреді. Сонымен біз қазіргі уақытта-ақ отырықшымыз»¹,— деп жазды. Қазақтар мен қырғыздарды жаппай отырықшы тұрмысқа ауыстыруға байланысты өз өтініштерін білдіре келіп, хат иелері «ондай тұрмысқа өткен жағдайда бізді крестьяндардың, казактардың да сословиесіне тіркемеуді, ал отырықшы өмірге өткен тұрақтарды облыстағы тараншы және дүнген ауылдарын атағандай «қырғыздардың отырықшы ауылдары» деп атауды»² сұрайды.

Осы айтылған пікірді дәлелдей түсетін тағы да бір мысал келтірелік. Лепсі уезіне қарасты Мақаншы — Шілікті болысындағы 201 үйдің атынан Мірсейіт Елебаев Түркістан генерал-губернаторына жазған хатында өздерінің отырықшы тұрмысқа өтуге мәжбүр болғандығын былайша түсіндіреді: «1910 жылы жер өлшеуші және жерге орналастырушы чиндер біздің ата қоныс жерімізде жаңадан пайда болған орыс поселкелерінің арасынан егін егіп, пішен шабуға қолайлы ұзындығы 20, көлденеңі 10 шақырым жер қалдырған еді. Болыстағы 201 отбасы жерімізді поселкеге тартып алып жатқанын көре отырып, осы қалған жерді ұстап қалу үшін поселке құрып осы жерге орналасуды қалап отыр»³.

Жарамды жерлердің орыс поселкелерінің иелігіне көшуі уақыт өткен сайын шаруашылыққа қолайлы жерден біржола айырылып қалу қаупінің күшеюі қазақ

¹ Сонда, 19-к., 1-т., 396-іс, 209—209-об-п.

² ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 396-іс, 209—209-об-п.

³ Сонда, 245-іс, 2—2-об-п.

шаруаларын отырықшы тұрмысқа өтуге итермелеген еді. Бұл барлық облыстардағы қазақтарға тән құбылыс болатын.

Сонымен бірге патша үкіметі қазақтарды жаппай жерге орналастыру саясатын жүргізе отырып, оларға да қоныс аударушы орыс шаруаларына көрсеткен қамқорлығын жасады деп айту қателік болар еді. Біз құжаттық материалдардан ондай мазмұндағы фактілерді кездестіре алмадық. Оның есесіне егіншілікке жайлы құнарлы жерлерді алып, отырықшы тұрмысқа өтуді қалаған қазақ ауылдарының алдына түрлі жасанды кедергілер қойылғанын айғақтайтын деректерді кездестіруге болады. Мәселен, жоғарыда аталған Мақаншы — Шілікті және оның көршісі Мақаншы — Садыр болыстары қазақтарының өздері орналасқан жерге поселке құрып отырықшы тұрмысқа өтуге рұқсат сұрап жазған өтініштері түрлі негізсіз себептермен қанағаттандырылмай, кейінге қалдырып отырған¹

Қазақ шаруаларын тез арада жаппай отырықшы тұрмысқа аударып, құнарлы жерлерін тартып алуды көздеген қоныстандыру мекемелері бұл мақсатқа жету үшін қазақ қоғамының ішінен өзіне «сүйеніш» іздегені мәлім. Ондай «сүйеніш» көп болмаса да бар еді. Үкімет чиновниктері оларға түрлі «құрмет» көрсетіп, артықшылықтар беріп отырды. Мәселен, Семей облысы, Павлодар уезіне қарасты Теренкөл және Мұздыкөл болыстарындағы жұртты бастап 15 десятинадан жер алып, отырықшы тұрмысқа көшуге көндіргені үшін осы болыстардағы екі қажыға жер бөлу мекемелері ер адам басына 30 десятинадан үлес берген².

Пішпек уезіне қарасты Талқан болысында жер алу жұмысын жүргізген Войшвилло деген чиновник жоғары үкімет орындарынан «қырғыздарды жерге орналастыруда белсенділік танытқан» Әмір Өзбеков пен Мамытқұл Ілебаевтың қызметін «қоныстандыру ісіне пайдалы болғандықтан» белгілі бір сыйлықпен атап өтуді сұрайды³.

Жергілікті халықты жерге орналастыру саясатын жүргізу барысында үкімет орындары, бұл саясаттың идеологтары қазақ қоғамы ішіндегі отырықшы тұрмысқа қарсы элементтерді анықтауды да естен шығар-

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 245-іс, 2, 2-об, 4, 4-об, 6, 12-п.

² «Қазақ» газеті, 1913, № 28.

³ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 371-іс, 1—1-об-п.

ған жоқ еді. Жетісу облыстық қоныстандыру мекемесі өзінің 1906—1913 жылдардағы қызметі бойынша есебінде қазақ байлары ескі көшпелі тұрмысты артық санап, отырықшылыққа өтуге қарсы насихат жүргізіп отыр, ондағы ойы «бүкіл Жетісуды қырғыздардың иелігінде қалдыру және кедейлердің үстінен өз үстемдігін сақтау»¹ деп көрсетті.

Осы ойды 1910 жылы сәуірде Мемлекеттік Думада сөйлеген сөзінде депутат Каппис те айтты. Ол «қырғыздарды отырықшы тұрмысқа зорлықпен өткізіп жатыр, оларды жерге орналастыруда, қоныстандыру ісінде түрлі әділетсіздіктерге жол беріліп жатыр деген шағымдардың басымы қырғыз жұртының байларынан шығып отыр. Қоныстандыру басқармасы, сондай-ақ Жетісу облысына барған жеке чиновниктер жиган деректер қырғыз бұқарасының отырықшы тұрмысқа өтуге даяр, ру немесе жеке қожалық түрінде тиесілі жер үлесін алып, шаруашылық құруға соншалықты ыңғай танытып отырғандығын көрсетеді. Бірақ оған қырғыздардың ықпалды адамдарының ыңғайымен жүретін халық соты сияқты халықтық құрылымдар жеке адамдардың, тіптен бүтін бір қауымдардың отырықшы тұрмысқа өтуіне қатты кедергі жасауда»² деп мәлімдеді.

Басқаша айтқанда, патша чиновниктері көшпелі және жартылай көшпелі қазақ қожалықтарын жедел және жаппай бірыңғай отырықшы тұрмысқа өткізу саясатын жүргізе отырып, бұл ұстанған бағытының қазақ қоғамының мүддесіне қаншалықты тура келетіндігі жөнінде аса көп ойланған жоқ. Қазақтарды «жаңа өмір салтына» ауыстырудың жолдарын, оның уақыт мөлшерін және басқа қажет шарттарын өздері анықтап, белгіледі. Әрине, қазақтарды жерге орналастыру ісінде үкімет чиновниктерінің, Мемлекеттік Дума мүшелерінің бәрі бірдей бір пікірде болды деп айта алмаймыз. Олардың арасында отарлаудың басқа, жұмсағырақ жолын ұстанғандар да, сондай-ақ қазақ шаруаларын атамекен жерінен айырып ашықтан-ашық тонау саясатын айыптаушылар да болды. Бірақ өмірде отарлаудың өктем, тұрпайы күшке сүйенген әдісі үстем алып жатты. Өйткені ресми билік орындары Ресей мен қазақ қоғамы арасындағы қатынаста отарлаушы мен тәуелді, бағындырушы мен бағы-

¹ Сонда, 26-іс, 16-п.

² «Вопросы колонизации», 1911, № 9, с. 280.

нышты арасындағы байланысты ғана көрді. Өкініштісі сол, біз әңгімелеп отырған мезгілде ішкі Ресейден, Сібірден қазақ жеріне қоныс аударған орыс бұқарасы осы ұлыдержавалық, империялық саясаттың құралына айналды, «жайлы мекен, жұмақ жер» үшін өзі сияқты басқа жұрттың бұқарасын құнарлы жерінен, қасиетті жер кіндігінен айыруға ат салысты. Күрделі тарихтың ащы шындықтарының бірі осы болатын.

2. Қазақ облыстарындағы отаршыл әкімшілік қызметі

Әрине, Ресей империясының Қазақстандағы отарлау саясаты қазақ жерлерін күшпен тартап алып, оған казактарды, орыс шаруаларын қоныстандырумен шектелмегендігі түсінікті. Қазақ жерін отарлаумен бір мезгілде рухани отарлау, ал бұлардан ертерек басталған басқару жүйесін империя мүддесіне қызметке қою сияқты ісі де жүріп жатты. Бұл мәселелердің дербес, арнайы талдауға мұқтаж екендігін айта отырып, біз олардың негізгі бағыттары мен көріністеріне ғана тоқталып өтумен шектелмекпіз.

XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанда мемлекеттік басқару аппараты таза отарлық сипаттағы мекемелер жүйесінен тұрды. Оның отарлық сипаты иерархиялық құрылымнан да, кадрлық құрамынан да, көздеген мақсаты мен жұмыс жасау әдісінен де көрінді. Ресей империясының қазақ жері мен қоғамын отарлау саясаты ең алдымен қатал орталықтандырылған мемлекеттік басқару аппаратына сүйенді. 1891 жылғы дала облыстарын және 1886 жылғы Түркістан өлкесін басқару Ережелері бойынша бірнеше облысты біріктірген генерал-губернаторлықтың басында генерал-губернатор тұрды. Ал облыстардың басында әскери губернатор және облыстық басқарма болды. Уездерді генерал-губернатор бекіткен уездік начальниктер биледі. Болыс және ауылдарды болыстық управительдер мен старшындар басқарды.

Империялық басқару жүйесінде біржола қалыптасқан тәртіп бойынша қазақтардың басқару аппаратына тартылуы ең төменгі болыстық буынмен ғана шектелді.

Генерал-губернатор өзіне қарасты облыстар көлемінде шексіз билікті иемденді. Сондықтан да оны жергілікті халық «жзоты патша» атады. Түркістанды басқару Ережесінің 15, Дала Ережесінің 17-баптарына сәйкес генерал-губернаторлардың саяси сенімсіз бұратаналарды

Ішкі істер министрімен келісе отырып, бес жыл мерзімге дейін жер аудару құқығы болды. Заңды сыйламағандығы, билік орындарының талабын орындамағандығы үшін бұратаналарды жеті күнге дейін тұтқынға алу айыптар төлету құқығын уездік начальниктер де иемденді.

Әскери қызметтегі адамдардан тұрған облыстық және уездік басшылықтың жергілікті халықты басқарудағы құқығы өте үлкен болатын. Ұзақ жылдар бойы Түркістанда тұрған князь Мансуров патша чиновниктерінің жағдайын былайша сипаттады: «Мен мұнда өлкенің Ресейге қосылғанынан 30 жыл уақыт өткен соң келіп, сол кездегі қарапайым чиновниктердің орнында орыс қызметкерлерінен де, жергілікті халықтан да алыс тұрған қастаның отырғанын көрдім... Олар өздерін өлкенің нағыз және жалғыз билеушісіндей сезініп, алдарына келгендердің бәрі бірдей дірілдеп, құрмет көрсетіп, пара беруге тиіс деп түсінді. Парақорлық адам нанғысыз деңгейге жеткені сонша — түрлі желеулермен заттай не ақша түрінде алына берді»¹. Бұл берілген сипаттама барлық облыстардағы әкімшілік орындарына тән еді.

Семей облысындағы патшалық әкімшіліктің осы мазмұндағы қызметі жөнінде біршама фактіні Түркістан өлкесін тексеруге келген сенатор Паленге жазған арыз хатында Ж. Ақбаев келтіреді. Солардың біріне назар аударалық.

Дала Ережесінің 17-бабына сүйенген генерал-губернаторлар қазақ даласында «үлгілі» тәртіп орнату мақсатында саяси сенімсіз деп есептелген адамдарды жер аудару құқығын кең пайдаланып отырды. Осы мақсатта ел арасынан жеткен өсек-аянды да (донос) көп тексеріп жатпай-ақ іске жаратқан. Соның салдарынан ешқандай да кінәсіз адамдар зәбір көрген. Мәселен, дала генерал-губернаторы Надаров 1906 жылдың жазында Ақмолаға келген бетте уезд бастығынан барлық жылқы ұрлаушылардың тізімін талап етеді. Уезд бастығы кеңсесінің қызметкерлері тиісті іс қағаздарын ақтарып, екі сағаттың ішінде 54 қазақтың аты-жөні жазылған тізімді әкеліп береді. Тізімге көз жүгіртіп шыққан Надаров, «Бәрі де Семей облысына жер аударылсын!» деп қол қояды. Осы жарлықты орындауға келгенде анықталғандай, 54 адамның екеуі 1—2 жыл бұрын қаза тапқандар еді де, ал біразы үкімет орындарына сенімді, «сіңірген»

¹ П. Г. Галузо. Аграрные отношения на юге Казахстана, с. 65.

еңбектері үшін түрлі наградалар мен сыйлықтар алған адамдар болып шығады¹.

Дала Ережесіндегі 17-бапты қазақ даласындағы түрлі қарсылас топтар (олардың әрекетін партиялық күрес атаған — М. Қ.) өзара кек алу үшін, бірін-бірі мұқату, әлсірету үшін кең пайдаланатын болған. Оған генерал-губернатор кеңсесінің түскен арыздарды тексеріп жатпай-ақ, кінәлі деп тапқан адамдарды жер аудара беруі себепші болған. М. Дулатов «Жер аудару» атты мақаласында осы жайға байланысты бірнеше нақты мысалдар келтіреді. Солардың екеуінің мазмұны мынадай.

1906 жылы Ақмола уезі Аққұм — Нұра болысынан отыздан аса кісі Семей облысына жер аударылды. Бұлар бір болыс елдегі өзара тартысып жүрген екі қарсылас топтың басшылары — болыс, би, ауылнай, бай, мырзалар еді. Бұлар әуелде екі жағы да кетіп қаламыз деп ойламаған, өздерінің қарсы жағының ғана көздерін жоғалтпақшы болған. Ақырында іс шиеленісіп кетіп, екі жағы бірдей айдалған².

Тексерусіз жер аударудың қазақ қоғамы ішінде қандай үрей тудырғанын мынадай фактіден де байқауға болады. «Егер ел ішінде пәленшені пәлен уезге жер аударады екен деп, өсек жайылса, әлгі адам ұры емес екені өзіне мағлұм болса да, алдындағылар тексерусіз кеткенін көзі көргендіктен, абақтыға түсіп, этаппен айдалудан қорқып, тағдырға мойынсұнып, қатын-баласын шұлатып, әлгі аударады деген жерге өзі кетеді екен. Мұндай оқиғалар осы күнде әр жерде болып тұрады. Егер кімде-кімнің кінәсі тексерілмей жазаға кіріптар етілмейтін болса бұйтпес еді³.

1909—1912 жылдар аралығында дала облыстарының генерал-губернаторы Шмит қол астындағы елді аралап Зайсан уезіне барғанда ондағы казак-орыс пен орыс шаруалары «қазақтар малымызды ұрлайды» деп шағым айтқан. Бірақ нақты ұрлықшының атын атай алмаған, айғақтар да келтірмеген. Малдарының жоғалғаны анық па? Жоғалса ұрланғанына қандай дәлел бар? Ал оны ұрлаған қазақ екендігін кім көрген? Міне, осы сияқты сауалдарға жауап іздеместен, іске заңдық сипат берместен, генерал-губернатор малдарымыз жоғалды деген

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 182-п.

² «Қазақ». 1913, № 9.

³ Сонда.

казак-орыс пен орыс шаруаларына малдарын көршілес казак ауылдарынан төлетіп әперген. Қазақтар болса жоғары лауазымды әкімнің шешіміне бір ауыз сөз қарсы айта алмаған. Өйткені, айтар болса 17-бап бойынша ұрлықшы атанып, жер аударылған қазақтардың кебін құшатынын әбден жақсы түсінген¹.

Қазақ даласын пәрменді отарлау кезеңінде «үлгілі» істерімен терең «із қалдырған» губернаторлардың бірі 1908—1914 жылдары Семей облысында билік құрған А. П. Тройницкий еді. Оның казак «өлкесін ұлттандыру» (проект «национализации края») жобасы мынаған сайды: Семей облысының бес уезіндегі қазақтар басқа жаққа көшіріледі де, ал олардың орнына Курск губерниясының шаруалары қоныстандырылады. Бірақ көп ұзамай, губернатор бұл жобасынан бас тартады.

Губернатор өзінің ең батыл жобасын Семей облысында іске асыруды көздейді. Қазақтар қоныстанған ең құнарлы жерлерден бөліп алып қоныстандыру учаскелерін жасап, оларға облыстағы орыс шаруаларына орын тебуді ұсынады. Бірақ шаруалар ол жерлерді алудан үзілді-кесілді бас тартады. Тройницкий сол үшін де орыс шаруаларына «қырғыздардан да жаман, арамтамақтар» деген баға береді.

Тройницкийдің есерсоқтығы тіптен мынаған дейін жеткен еді. Ол құркұлақ (дінгене)² ауруы дендеген ауылдарға арнап жарлық шығарады. Онда тымырсық, сасық ауаның организмге зияндығы туралы айтылып, сондықтан да қазақтарға үйлерін жиі желдетіп тұру жөнінде кеңес берілген еді. Тіптен губернатордың жарлығын басшылыққа алған полиция наурыздың әлі қайтпаған суығы мен боранына қарамастан қазақтардың үйлеріне күштеп рамалар қойғызады.

Бір қызығы сол, Тройницкийдің осы сияқты әрекеттерін Петербург «өлкенің жергілікті ерекшеліктеріне» байланысты жасалған шаралар есебінде, ал губернатордың өз басын «жастық жалынын сақтай білген, ғажап адам» есебінде бағалаған еді. Сондықтан ол 1914 жылы ішкі Ресейге, Тула губерниясына губернаторлық қызметке ауыстырылады³.

¹ Сонда.

² Организмде С витаминінің жеткіліксіздігінен болатын тіс ауруы.

³ «Русское Слово» газеті. 1914, 1 наурыз, № 50.

Губернатор Тройницкийдің қазақтарға деген тәкаппарлығында шек болған емес. Ол жөнінде А. Байтұрсынов: «С. синод пен жер жұмысының бас мекемесі қазақ пен орысты ауыл үй қондырып, жақындастырып, дінін, атын жоғалтып, орыс қылып, «сен — қазақ, біз — орыс» деген сөздер болмас камын жегенде, губернатор Тройницкий: «Сен — қазақ, біз — орыс, оны ұмытпа»,— деп, қазақтардың есіне салып отыратын еді»¹,— деп жазды.

Тройницкий Семейге келгеннен кейін екі жыл өткен соң жазған есебінде: «Саяси тұрғыдан алғанда қырғыздар қазіргі уақытта ешқандай да бақылаусыз қалып отыр. Мен болсам далада не болып жатқанынан мүлдем хабарсызбын, олар жөнінде тек кездейсоқ естуім мүмкін. Ал қырғыздар болса топ-тобымен Мекеге барып қайтуда, олардың арасында түрлі молдалар мен Туркиядан шыққандардың мұсылмандық насихат жүргізіп жатқандығы сөзсіз»— деп көрсетті. «Орыс шаруалары болса қырғыз даласында бытырап, қырғыз тілін білмей дәрменсіз күй кешуде,— деп жазады губернатор.— Егер жақын арада жаңа полицейлік штаттар белгіленбесе қырғыздарың өз бетінше есеп айырысуға кірісіп кетуі мүмкін. Өйткені жергілікті жерлерде билік жоқ. Қырғыздар болса өздерін даланың толық әміршісі сезініп құтыруда, орыстардың малы мен жылқыларын айдап кетуде, тіптен чиновниктерге де шабуыл жасауда. Жылқы ұрлаудан қырғыздар орыс шаруаларымен күресудің бүтін бір жүйесін жасап алған»². Басқаша айтқанда, ХХ ғасырдың басында қазақ даласында біржола орнаған полицейлік жүйе губернатордың пікірі бойынша әлі де жетімсіз еді.

Түрлі жүгенсіздіктер мемлекеттік аппараттың уездік және одан төменгі буындарында да кең етек алды. Мәселен, Жетісу облысы Қапал уезінде болып өткен сайлау кезінде уез бастығы Петров өзіне жас қазақ қыздарын алып келуді талап еткен. Бұйрық орындалған. Уез бастығының зорлауына ұшыраған екі қыздың бірі сол жерде жан тапсырса, екіншісі әзер дегенде тірі қалған³.

Жергілікті басқару аппаратының жұмысынан жақсы хабардар М. Тынышбаев мұндай көріністердің Жетісуда өте кең етек алғанын, ХХ ғасырдың басында облыстағы

¹ «Қазақ» газеті. 1914, № 50.

² ҚР ОМА, 15-к., 1-т., 472-іс, 1—3, 9—11-п.

³ ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 67-іс, 5-п.

қызмет орындарына түрлі сенімсіз адамдардың көптеп келе бастағанын, олардың аңқау, сенгіш қазақтарды алдап, «мәселен, бір қорап швед сіріңкесін бір бас қойға сатып, ал қырғыздар болса орысша сөйлеуді, кейде жазуды да үйреніп алып, сол казак пен татарлардан шыққан алаяқтарға еліктеп резинадан галош, лактелген етік киіп кісімсіп, папирос шегіп, арақ ішуді шығарғанын»¹ ашына жазды.

Менменсіген чиновниктер қазақ даласында өздерін Африкадағы немесе Латын Америкасындағы отарлаушы еуропалықтан титтей де кем сезінбеген еді. Ж. Ақбаев жоғарыда аталған арыз хатында Қарқаралыдағы крестьян начальнигі Цылов дегеннің мынадай бір істеген қылығын еске алады. Ол келген бетте өзіне қарасты болыс управительдерге бүйідей тиіп, тіпті үшеуін негізсіз себептермен қамауға алады. Жаңа келген бастықтың екпінінен қорыққан бір болыс оны тыныштандыру үшін Балқашқа құятын Қаратал өзенінің жағасын мекендеген жолбарысты тірідей ұстап әкеліп, сыйлыққа тартады. Ал Цылов болса жолбарыстың үстіне мініп суретке түсіп, суреті мен жолбарыстың терісін өз үйінің төріне іліп қойған еді. Суреттің астына: «Цылов жолбарысты «Кендары» тауында атып алды» деген сөз жазылады. Ал шын мәнінде Қарқаралыға таяу жердегі (17 шақырым) Кендары тауын табиғатының жайсыздығына байланысты ешқандай да жолбарыс мекендемеген².

Мемлекеттік биліктің ең төменгі сатысында тұрған болыстық управительдер мен ауыл старшындарының жұмыс әдісі өздерінің жоғарғы әміршілерінікінен көп айырмалана қойған жоқ. Қазақ бұқарасын тонауда олар да отаршыл билікке сүйенді, алып мемлекеттік механизмнің құрамды бөлігіне айналды. Олай етпеске олардың шамасы да жоқ еді. Өйткені болыстық управительдердің сайлануы және қызметіне бекуі тікелей уез бастығы мен губернаторға тәуелді болды³. Болыс управителі қызметіне халық арасында еңбегімен қадірі асқан адам емес,

¹ Сонда.

² ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 152-п.

³ Түркістанды басқару Ережесі (82, 88, 90-баптары) және Дала Ережесі (63, 70-баптары) бойынша болыстық управительдерді уезд бастығы немесе оны ауыстыра алатын адам қатынасқан болыс сайлаушыларының съезі сайлап, губернатор бекіткен.— Қараңыз: Материалы по истории политического строя Казахстана... с. 359, 391.

уездік және облыстық әкімшілікке ұнаған, негізінен байлар табының өкілдері сайланды. Сондықтан болыстық управительдер арасында біліміне, еңбегімен алған беделіне сүйенгендері өте аз кездесетін еді.

Болыс управительі қызметіне ұмтылушылар негізінен бір ғана мақсатты — еңбекші бұқарадан түрлі жолдармен жиған алым арқылы баюды көздеді. Рулас, ауылдас туыс-жақындарының қолдауына сүйенген болыстық управительге кандидаттар сайлау науқаны кезінде 30, 40 мың сомға дейін шығынданды. П. Г. Галузо өз еңбегінде осы мәселеге байланысты князь Мансуровтың Мемлекеттік Думада сөйлеген сөзінен мынадай үзінді келтіреді: «...заң бойынша жылдық табысы 500 сомнан аспайтын болыстық управитель осы қызметке сайлануы үшін 30 000 сом ақша жұмсауы керек еді», деп, ізінше Мансуров: «үш жылдық қызметі ішінде осы 30 000 сомды төлеу үшін ол жергілікті халықтан қанша сом қайтарып алуы керек еді?» деген орынды сауал қояды¹.

Билікке келген болыстық управитель, көп жағдайда, бұл шығынды негізінен қарсы топтың жағынан, яғни соған қарасты ауыл-аймақтан қайтаруға күш салды. Сөйтіп, болыстық управитель сайлауы қазақ қоғамында бітіспес айтыс-тартыстың, жауласудың қайнар көзіне айналып отырған еді.

Басқаша айтқанда, болыстық управитель мен ауылнайлар (старшындар) отарлаушы мемлекеттік жүйе жағдайында ұлттық мүддені қорғай алмайтын-ды.

Басқару аппаратының жергілікті халыққа қатынасы, чиновниктердің көрсеткен түрлі «өнегелі істері», әрине, өз ретінде қоныс аударушы орыс шаруалары мен қазақ бұқарасының арақатынасына да өз ықпалын тигізбей қоймады. Орыс шаруаларының үлкен бөлігі ұлыдеержавалық, шовинистік идеологиямен улана отырып, қазақ шаруаларымен күнделікті қатынаста түрлі заңсыз әрекеттерге, әділетсіздіктерге барды. Өкінішке қарай, бұл сипаттағы фактілер архивтік материалдарда өте аз кездеседі. Ол түсінікті де. Орыс әкімшілігі қазақтарға жасалынған қиянатқа көп көңіл аудармаған. Ал мұндай сипаттағы фактілердің біразын «Қазақ» газетінен кездестіруге болады. Енді солардың бір-екеуіне көңіл аударалық.

¹ П. Г. Галузо. Аграрные отношения на юге Казахстана, с. 69.

Семей облысы, Өскемен уезінен мұғалім Хафиз Сәрсекеев газетке былай деп жазады: «Зайсаннан көшкен елмен Алтай тауына шыққанымда мұжықтардың қазаққа қылып отырған зорлықтарының шет жағасын көрдім. Қара Ертіс елінің болысы Ахмед Саржанұлының ауылдарына мұжық қаласының адамдары келіп 8 атымыз жоғалды, ізі сендерге келді деп жала жауып, Шаденбай деген кісінің бір үйір жылқысын айдап кетіп, өзін атып өлтіреді. Сот атқан адамды отырғызған жоқ... Қазақтар үрейлі. Бұл жақта мұжықтың малы жоғалса, болыстар қазақтың қолынан тауып беруге подписка алады екен. Бұлай етпей, амал да жоқ: малдан бас қымбат қой»¹

«Үш жаз болды Семей уезі, Сейтен елінің Нияз деген жеріне Чичиринка атты переселен қаласы түскен еді,— деп жазады Н. Нұрекенов.—...Осы қаланың жылқысын бағып, жаздай осы елдің қазағы Омар Соқыр баласы деген тұрып еді. Ораза таянған соң орыстардан жылқы баққан ақысын сұрайды, орыстар бермеген соң, өзім көшіп, ораза ұстауға елге қосыламын, балам мұнда жалғыз қалсын деп үйін жығып көшкелі жатқанда орыстар жиылып келіп, үйін, мал-жанын қалаға әкетіп, Омардың өзін бір қораға қамап қойып, ертеңіне 21 шілдеде старшинасы, писары бар, бәрі жабылып таспен, кірпішпен, ағашпен ұрып өлтіреді... Пристав бұлардың бірін де абақтыға әкетпеді...

Пристав кеткен соң орыстар: «Бізге ешнәрсе болмайды, қазақты өлтіргенге не жаза болушы еді?» деп қуанысып, арақ-шарабын ішіп, мейрам қылысты. Қазақтар аң-таң болып аңқиып қала берді»².

Барлық казак облыстарымен тығыз байланыста болған «Қазақ» газеті 1913 жылғы 14 қыркүйектегі нөмірінде: «Бұл кезде мұжықтың қазаққа қылып тұрған дұшмандық хабары жылдан-жылға артып бара жатыр. Қит етсе жанжал, төбелес, байлап тастау, кісі өлтіру. Мұндай оқиғалар қазақ пен мұжық араласқан жерде тым-ақ көбейіп барады»— деп, газет басқармасына Ақтөбе уезінің тұрғыны Досмұхамед Қожабайұлынан келіп түскен хатты жариялайды.

«Өткен тамыздың 28 күні түс мезгілінде Жусалинский деген мұжық қаласының 5 орысы жоғалған екі атын іздеп Аралтөбе болысына қараған Қазмұхамед де-

¹ «Қазақ». 1913., № 30.

² Сонда. 1913, № 29.

ген кісінің ауылына келіп, атымызды сендер алдыңдар деп екі кісісін ұстап алып кетеді. Сол күні кешке екі жүздей орыс жиналып қару-жарағымен, манағы ұстап әкеткен екі қазақты арбаға отырғызып, күндізгі келген ауылға сау ете түседі. Сол арада арбадағы екі қазақтың бірін түсіріп, мылтықпен атып өлтіреді, бірі қашып үйге кіріп кетеді. Мұны көріп сол елдің ауылнайы Жүніс Қарабалаұлы мойнына знагін салып орыстарға қарсы шыққанда, орыстар ауылнайды да, ауылнайдың қасындағы інісін де мылтықпен атып салады, екеуі де сол арада жан тапсырады. Өлтірілген үш кісіден басқа төрт кісіні атып жаралап кетті, төртеуі де өлім қалінде жатыр. Бұл іс туралы прокурор һәм докторға хабар беріліп, осы күні тексеру болып жатыр».

Қарқаралы уезінің мұғалімі Имам Әлімбаев жазған хатында көрші мұжықтардың жоғалған малымызды тауып бер деп ағайындарын ұстап әкетіп, қаласына апарып, неше түрлі ретпен қинағанын, табанына темір қыздырып басқанын, екі аяғынан жоғары көтеріп асқанын, үрпіне шөп жүгірткенін баяндайды.

Мақала авторы М. Дулатов осы сияқты бірнеше хаттарға талдау жасай келіп: «Бұл қалай арзан қан?» деп заңды сауал қояды¹.

Міне, бұл келтірілген фактілер жергілікті халықтың мүддесін қорғау мемлекеттік аппараттың міндетіне кірмегендігін айқын көрсетсе керек.

Архивтік материалдар, оның есесіне, ресми биліктің біз әңгімелеп отырған кезеңде қазақтарды орыстандыру ісіне білек түріне кірісіп кеткендігін аңғартады. 1910 жылы болып өткен болыс управительдерін сайлау барысында Семей, Ақмола және басқа облыстарда бұл қызметке ұсынылған кандидаттарға міндетті түрде орысша білу талабы қойылған еді. Жоғарыда аталған Семей облысының губернаторы Тройницкий 1910 жыл бойынша есебінде былай деп жазды: «...Осы арада мынадай бір шара жөнінде айта кетуді өзіме борыш санаймын: болып өткен қырғыз сайлауларында мен алғаш рет болыстық управительдер мен оған кандидаттар ауызекі орыс тілін білгені дұрыс, ал орыс тілін білмейтіндерді бұл қызметтерге бекітпеймін деген талап қойдым. Екі ғасыр бойы Орыс Державасы құзырында болып келген қырғыз елінің биліктегі ең басты өкілдері мемлекеттік тілді біл-

¹ Сонда. 1913, № 30.

меуіне жол бергім келмеді. Орыс басшыларына тіптен солардың өзімен де тілмаш арқылы сөйлесуге тура келді. Қырғыздардың арасында орыс тілін білетіндер жоқ деген қауіп мүлдем қате, өйткені қырғыздардың үлкен бөлігі орыс тілін өте жақсы меңгеріп алған, біразы орыс мектептерінде білім алып жүр, бірақ қырғыздарға тән қулықпен орысша сөйлегілері жоқ.

Мен қолданған шара нәтижелі болып отыр. Орыс басшысы қазір болыстық управительдер және оған кандидаттармен орысша сөйлесе алады, ал келесі сайлауларда бұл талап ауыл старшиндары мен оған кандидаттарға да қойылатын болады¹.

Губернатор Тройницкий асыра сілтеген жоқ еді. Көп ұзамай-ақ болыстық управительдер мен ауылдық старшындарға міндетті түрде орыс тілін білу туралы талап дала генерал-губернаторлығына қарасты барлық облыстарға тарайды. Оған мына Қарқаралы уезі Сарыбұлақ болысына жіберілген құжатпен таныса отырып, көз жеткізуге болады: «Семей губернаторының биылғы жылғы (1912.— М. Қ.) 6 шілдеде шыққан № 11483 жарлығына байланысты жұртқа жиналыстарда хабарлау үшін мынаны білдіремін: дала генерал-губернаторы мырза жұрт арасында орыс тілін тарату мақсатында енді орыс тілін білуді тек қана болыстық управительдерден ғана емес, сондай-ақ ауылдық старшиндерден де және оған кандидаттардан да талап ету пайдалы деп тауып, бұдан былай аталған қызметке тек орыс тілін білгендер ғана сайланатын болады.

2-учаске крестьян начальнигі Афлеров»²

Сонымен, шамамен 1910 жылдан бастап қазақ ұлтының өкілдері қызмет істей алатын мемлекеттік биліктің ең төменгі және жалқы буыны болыстық управитель, оған қарасты ауыл старшыны қызметіне орыс тілін білгендер ғана сайлана алатын болды. Басқару жүйесіндегі мұндай «жаңалықты» өз уағында «Қазақ» газеті де байқаған еді. Оның № 15 (1913) нөмірінде жарияланған мақаласында Ә. Бөкейханов: «Қазақтың қай бір облысында өткен сайлауда орысша хат білмейтін кісі болыс болмайды деп қазақтың бұрыннан болыс болып жүрген кадрлі кісісін жолдан қалдырды. Қазақ болысы орысша

¹ ҚР ОМА, 15-к., 1-т., 472-іс, 25-п.

² Сонда. 840-к., 1-т., 1-іс, 405-п.

хат білсін, орысша хат білмесе таска түсуге жарамайды деген закон бұ күнге дейін жоқ»¹, — деп жазды.

Сөйтіп, жер мәселесіндегідей саяси өмірде де жергілікті чиновниктер орталық биліктен алда жүрді. Қазақ даласында мемлекеттік басқару жүйесінде орыс тіліне заңсыз түрде, зорлықпен мемлекеттік статустың берілуі соның айғағы еді.

Алдымен басқару аппаратын, сол арқылы бүтін елді орыстандыруды көздеген шаралармен бір мезгілде қазақтарды христиан дініне шоқындыру саясаты жүріп жатты. Бұл ретте патша әкімшілігі Еділ және Жайық бойы, Сібір халықтары арасында христиан дінін таратуда жинаған мол тәжірибесін қазақ елімен қатынаста кен пайдалануға тырысты.

Отаршыл әкімшілік шоқындыру ісін ең алдымен жер мәселесі және қоныстандыру процесімен тығыз байланыстырды. Анығырақ айтқанда, ол, біріншіден, қазақ жерін өз меншігі жариялай отырып, христиан дінін қабылдаған қазақтарды орыс қоныс аударушылары сияқты жер үлесін алуда және басқа өмірлік қажеттілік нәрселерде түрлі артықшылықтар беруден үміттендірді; екіншіден, қоныстандырушы мекемелер орыс селоларын қазақ жеріне орналастыруда олардың жергілікті халыққа діни және басқа рухани ыңпалының пәрменді болу жағын естен шығармады, осы бығытта нақты шаралар қарастырып, іске асырып отырды.

Генерал-губернатор Колпаковский 1887—1888 жылдар бойынша есебінде: «Қырғыздардың арасына орыс шаруаларын село және қала етіп қоныстандыру мен үшін оңайға түскен жоқ. Орыстар қырғыз даласына өздерінің тілдерін, әдет-ғұрпын және православие дінін ала келді. Мен мұны қырғыздарға әсер етпейді деп айта алмаймын», деп жазып, бұдан былай енді бұл процеске мақсаттылық сипат бере түсу үшін «Уақытша Ереже талаптарынан шықпай, христиан дінін қабылдаған қазақтарға жер, орман бөліктерін сыйға тарту, сонымен қатар жұмыс көлігін беру, жер өңдейтін құралдармен қамтамасыз етіп отыру керек. Жақында Семейге Алтайдан бір миссионер келіпті. Әрине, ол қазақ даласы үшін өте аз. Мен оған құзырымыздағы қазақтарды христиан дініне қабылдасақ, оларға ақшалай, заттай сыйлықтар және Букеньскийден 600 десятина жер бөлінетінін мәлімдедім.

¹ «Қазақ». 1913, № 15.

Омбы епископына жылына мемлекет тарапынан 19 мың сом ақша бөлініп тұрады. Сондықтан да Омбы епископы миссионерлік қызметті жандандырып, қазақтарды христиан дінін қабылдауға ерекше күш салуы керек»¹— деген нақты ұсыныстар мен шараларды белгіледі.

XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басындағы жер үшін талас қазақ қоғамы арасында христиан дінін таратушылар үшін біршама қолайлы жағдай туғызып берді. Ел ішіндегі ауызбірліктің болмауы, түрлі партия, топтар арасындағы бітіспес тартыс бұл процеске май құйғандай әсер етіп отырды. Оған жалпы қазақ қоғамына тән Семей уезі Аршалы елінің 7-аулында болған жүз — елу дауы куә бола алады. 1891 жылғы дала Ережесі бойынша болыс сайлау үшін алдымен әрбір елу үй өз жиналысында болыстық съезде тікелей болыс сайлауда дауыс беретін сайлаушыны (выборщик) анықтайтын болған. Аршалы елінде де 1898 жылғы сайлауда сол талап сақталып, болыс, би, ауылнай сайлауы аяқталған соң жүз үймен сайлауда жықтым деп жеңгендер алым-шығын ақшаның бәрін елу үйге салған, пішенін тартып алып шапқан, жайылымын тартып алып, малын жайған. Сонда жеңілген елу үй қазақтары ақыл сұрап көрші мұжыққа барады. Ал мұжықтар бұларға кеңес береді: «Сендер қала болып біздің болысқа жазылсандар, бұл қазақ қылып отырған кемшіліктен құтыласыңдар» деп. Мұны естіген елу үй қазақтары Семей губернаторына «бізді қазақ ауылынан шығар, жер бөліп бер, отырықшы тұрмысқа өтіп, қалған қазаққа үлгі көрсетелік» деп. Губернатор кеңсесінің нұсқауымен Аршалы еліне жер бөлуші чиновниктер барғанда, елу үй кісілері жау қолыма түстің бе деп, жүз үйдің бар пішен, егін жайын өздеріне жаздырып алады. Сөйтіп, қазақ қоғамының өз арасында бітіспес дауға негіз қаланып отырған.

Тура осы оқиғаға ұқсас жағдай Ақтөбе уезі Тұзтөбе болысында да орын алған²

Міне, осы сияқты даудың барысында бүтін бір ауылдар, жеке үйлер орыс селоларына сіңіп кетіп отырған. Сондай жағдайдан хабар беріп, шоқынған қазақтардың бірі Иван Семенович Кусков (қазақша аты жөні — Сағындық Тұяқұлы) «Қазақ» газетіне: «Том губерниясы, Бийск уезі, Шарғы деген жерде жүз үйден аса қазақ

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 436-іс, 9—19-п.

² «Қазақ». 1913, № 21.

бар едік. Ата-бабамыз орысқа кіріптар болып тағы заманда шоқынған еді»¹. — деп жазады.

Қазақтарды шоқындыру ісіне мейлінше жүйелілік және мақсаттылық беруді көздеген отаршыл әкімшілік қызметін шамасы келгенше Қасиетті Синод та қолдап отырды. Ол 1912 жылғы 5(26) сәуірде қабылдаған № 3067 нұсқауында Қазақстандағы қоныстандыру мекемелеріне жерге орналастыру ісінде мұсылман дініндегі және православие дініндегі қазақтарды мүмкін болғанша орыс шаруаларымен аралас ұлтты селолар ұйымдастырғанда қазақтар мен орыстардың сан жағынан ара салмағы міндетті түрде соңғыларының жағында болуын қамтамасыз етуді ескертеді. Мұның өзі, Синодтың пікірінше, Түркістан және дала облыстары қазақтарының христиандық-православиелік дінді қабылдауына қажет жағдай жасамақ еді.

Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасы бұл ұсынысты қолдап, мұндай шаралар қазақтардың христиан дініне өтуін қамтамасыз ету үшін ғана емес, сонымен бірге оларды орыс мемлекеттік идеясы мен орыс мәдениетіне тарту үшін, түбінде орыстарға сіңіріп жіберу үшін керек деп тапқан еді².

Үкімет орындары қазақ облыстарында христиан дінінің жағдайын нығайта түсу мақсатында Шіркеу, монастырь, приходтар салу үшін жер және қаржы бөліп отырды. Мәселен, ХХ ғасырдың 10-жылдарының алғашқы жартысында Орал (Теке) қаласынан 20 шақырым жердегі «Бармас» деген өзеннің бойынан монастырьға 100 десятина жер беріліп, қаржы бөлінген³.

Біз әңгімелеп отырған кезеңде қазақ жерінде христиан дінін насихаттаушы миссионерлік жұмыс та кең өріс алды. Қазан, Ташкент, Орынбор, Омбы сияқты қалалар бұл мазмұндағы істің бағыт беруші орталықтары болды. 1901 жылы 11 қарашада Верный қаласында ресми түрде миссионерлік епархиалдық комитет құрылып, оған қаланың бас көтерер чиновниктері мен әскери адамдары, көпестер кіреді⁴. Протерей А. И. Макаровтың сөзімен айтқанда: «Біз ұстазбыз, олар (қазақтар —

¹ «Қазақ». 1917, № 235.

² «Речь» газеті, 1914, 23 қаңтар, № 22 (2691).

³ Сонда, 1913, 30 мамыр.

⁴ Мырзахметов М. Патшалық Россияның ұлт аймақтарындағы саясаты. «Қазақ әдебиеті», 1990, 2 ақпан.

М. Қ.) шәкірттер»¹ деп түсінген миссионерлер 1860—1917 жылдар аралығында қазақ тілінде православие дінінің 72 кітабын аударып бастырып таратқан еді².

Тикелей Екінші Николай патшаның басшылығымен үкімет орындары 1906 жылы 31 наурызда түркі тілді халықтардың жазуын орыс алфавитіне көшіру туралы ережені бекітеді. Бірақ әкімшілік Ресей империясындағы сол тұстағы саяси-әлеуметтік жағдайдың шиеленісіп кетуіне байланысты, орыс алфавитін бірден енгізуге сескенді. Әзірше бұратаналардың бойын біртіндеп үйрету беру үшін, орыс алфавитін ресми құжаттар мен мектеп оқулықтарында қолданумен шектелу қажет деген тұжырымға келді³.

Сонымен, қорыта айтқанда, ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ халқын шаруашылыққа жарамды жерінен айыру процесімен бір мезгілде отарлаушы әкімшілік жүйесінің жаңа жағдайға байланысты одан ары жетіліп, нығая түскендігін, сондай-ақ, отарлау ісінің құрамды бөлігі қазақтарды орыстандыру, шоқындыру шараларының да жүйелілік, мақсаттылық сипат алғанын аңғару, әрине, қиын емес.

* * *

Егер ХХ ғасырдың басында мүлдем жаңа сапаға көтерілген Қазақстан мен Ресейдің арақатынасына байыппен қарар болсақ, онда отарлаушы мен отарланушының арақатынасына тән мынадай өзгерістерді байқауға болар еді.

Көп ұлтты Империяға айналған Ресей ХVIII ғасырдан бастап-ақ жүйелі және мақсатты түрде қазақ қоғамын, қазақ елін мемлекеттік тұтастығынан айыру, сол арқылы қазақ қоғамына, қазақ жеріне терең бойлап ену саясатын жүргізді. Қазақ қоғамындағы феодалдық бытыраңқылық, түрлі саяси топтар арасындағы бітіспес күрес орыс әкімшілігінің өз дегеніне шығынсыз еппен жетуіне көмекші факторлар болды. Қазақ қоғамының бұрыннан қалыптасып келе жатқан ішкі мемлекеттік құрылымын жоя отырып, патша үкіметі 20 және 60-жыл-

¹ Н. П. Остроумов. Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования. 30 августа 1879 г.— 30 августа 1904 года. Ташкент, 1904, с. 5.

² Мырзахметов М. Аталған мақала.

³ Сонда.

дары іске асырған саяси реформалары арқылы қазақ қоғамының ішкі тарихи ерекшеліктері мен мүддесін ескеру негізінде емес, керісінше өзіне қолайлы, яғни Қазақстанды Ресей мүддесі тұрғысынан басқаруға қызмет ететін отаршыл әскери-феодалдық мемлекеттік жүйені орнатты. Соның салдарынан өзін-өзі қорғау қабілетінен айырылған қазақ қоғамы Ресей империясының экспансиялық саясатына жалпыұлттық деңгейде ұйымдасқан, қуатты қарсылық көрсете алмады. Сөйтіп, қазақ халқы ғасырлар бойы қан төгіп, қорғап келген жерінің ең құнарлы, шаруашылыққа қолайлы бөлігін атты қазақ әскеріне, Ресейдің ішкі губернияларынан, Сібірден қоныс аударған орыс және басқа еуропалық шаруаларға беруге мәжбүр болды. Орыс әкімшілігі ол жерлерді «артық жер», «көшпелі және отырықшы норма», «жерге орналастыру» сияқты заңсыз, күш пен зорлыққа сүйенген әдістерді қолданып тартып алды.

Шамамен екі ғасырға жуық мерзімде қалыптасқан басқару жүйесінде жергілікті халықтың билікке тартылуы мемлекеттік аппараттың ең төменгі буыны болыстық басқарумен шектелді. Бұл қазақ елін саяси биліктен алыстату ғана емес, сонымен бірге қазақ қоғамын іштей ірітуге жасалған қадам да еді. Өйткені бұл жүйе, біріншіден, мемлекеттік басқарудан аласталған халық санасында өзін-өзі басқару туралы сенімді біржола жойып, басқару аппараты, оның негізгі иесі ұлыдержавалық ұлттың билеуші топтары алдында құлдық сана қалыптастыруға тиіс болатын. Екіншіден, бұдан былайғы уақытта жергілікті халықтың күнделікті тіршілігінде туып отыратын мәселелермен тікелей айналысатын ең төменгі әрі негізгі басқару буыны — болыстық управитель қызметі мен оның көмекші орындары (би, старшин, елубасы) отаршыл әкімшіліктің тікелей шебер қолдауымен түрлі топтар мен күштердің арасындағы таусылмас талас объектісіне айналды. Бұл талас қазақтардың өз арасында рулық негізде бөлініп-жарылуына тікелей жол ашып, ұлттық тұтастыққа көшуіне үлкен нұқсан келтірді.

Басқару аппаратын орыстандыру (кадр саясаты, орыс тілінің мемлекеттік тілге айналуы т. б.), қазақ қоғамы арасына христиан дінінің енуіне қажет қолайлы жағдайлар жасау империялық ұлыдержавалық саясаттың нақты көріністері болатын. Ресей империясының Қазақстандағы отарлау саясаты өзінің қаталдығы жағы-

нан басқа еуропалық мемлекеттердің Азия мен Африка елдерін жаулап алу саясатынан кем түскен жоқ, ал қолданылған әдіс-айласының жергілікті тұрмысқа бейімділігі жағынан, әрине, анағұрлым асып түскен еді.

Бұл келтірілген фактілер мен тұжырымдар Ресей империясының құрамына ену қазақ қоғамына ауыр зардапты болғандығын көрсетеді. Өз жеріне иелік құқығынан, табиғатына жат сырттан күшпен таңылған отаршыл басқару жүйесі жағдайында өмір сүріп, өз ұлттық мемлекеттік жүйесін нығайту мүмкіншілігінен айырылған қазақ елі, өз ұлттық мүддесін қорғау, өз ұлттық ерекшеліктерін сақтау қабілетінен ада болу жолына түскен еді. Міне, осы тарихи шындықты мойындау қазақ елінің Ресей құрамына енуінің прогресті болғаны немесе болмағаны жөнінде айтысудың өзі қисынсыз екендігін көрсетеді. Империя құрамына енудің қазақ қоғамы үшін зиянды болғаны ешқандай да даусыз шындық.

Сондай-ақ ХХ ғасырдың басында терең дағдарыс жағдайындағы қазақ қоғамын өсіп-өну жолына алып шығуға қабілетті әлеуметтік күш те қалыптаса бастаған еді. Ол күш ұлттық зиялылар болатын.

II ТАРАУ

Ұлттық езгіге қарсы наразылықтың күшеюі және қазақ интеллигенциясының 1905—1916 жылдар аралығындағы қоғамдық-саяси қызметі

1. ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ БІРІНШІ ОРЫС РЕВОЛЮЦИЯСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Ресейдегі 1905—1907 жылдардағы революцияның Қазақстан үшін де тарихи кезең болғандығы даусыз факті. Бұл жылдары Э. Бөкейханов дәл атап көрсеткендей, «бүкіл дала саясат аясына тартылып, азаттық үшін қозғалыс тасқыны құрсауына енді»¹ Бірақ тарих ғылымында 1905—1907 жылдардағы революциялық қозғалыстың Қазақстанға, қазақ қоғамына тигізген ықпалын талдауда объективті ғылыми әдіс емес, белгілі бір саяси мүдделерді көздеу, тарихи фактілерді сол тұрғыдан сұрыптау және бағалау үстемдік алып келді. Негізінен, осы бағытта жазылған кеңестік тарихнаманың басты тұжырымы мынаған сайды: біріншіден, «Қазақстандағы революциялық қозғалыс Ресейдегі бірінші халықтық революцияның құрамдас бөлігі» болды, екіншіден, бүкіл империя көлеміндегідей «мұнда да бұл қозғалыстың гегемоны большевиктік партия бастаған орыс пролетариаты» еді және, үшіншіден, «революциялық қозғалыстың даму барысында қазақ еңбекшілерінің орыс жұмысшыларымен және қоныс аударған шаруалармен интернационалдық ынтымақтастығы нығайды»².

Тарихи мамандар жасаған мұндай тұжырым кезінде «марксистік» атанған жалпы қоғамтану ғылымдарына ортақ белгілі схеманың дұрыстығын дәлелдей түсуге тиіс болды. Яғни, біріншіден, қазақ ұлт-азаттық қозғалысы Ресейдегі большевиктер партиясы бастаған пролетарлық қозғалыстың табиғи одақтасы болса, екінші-

¹ Бөкейханов А. Киргизы — Формы национального движения в современных государствах. Под ред. А. И. Костелянского. СПб., 1910. с. 596—597.

² Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. III том. Алматы, 1982, 416—417-б.

ден, ұлт-азаттық қозғалыстың өз мақсатына жетуі (ұлттық еркіндік алуы) Ресейде пролетариат диктатурасының орнауына тікелей тәуелді, сондықтан да қазақ азаттық қозғалысы сол кезеңнен бастап-ақ міндетті түрде алдымен ұлттық емес, әлеуметтік-таптық сипат алуға тиіс еді. Зерттеу еңбектері көбінесе осы тұжырымға сай фактілерге негізделді, құжаттар жинағы осы талап тұрғысынан құрастырылды. Ал Ресейдің, орыс мәдениетінің қоғамдық дамуда кенже қалған азиялықтар үшін прогресшіл рөлі болды деу бұл тұжырымның шарықтау шегі, соңғы нүктесі болуға тиіс еді.

1905—1907 жылдардағы революцияға байланысты осындай тұжырымдаманы тарих ғылымына енгізушілердің алдыңғы сапында С. Брайнин мен Ш. Шафиро сияқты «жаңа әдістеменің» белсенді өкілдері тұрды. Олар: «Қазақ бұқарасының ұлттық-революциялық қозғалысы жалпыресейлік қозғалыспен тікелей өте тығыз байланыста дамыды, 1905 жылдың қуатты ықпалында болды, большевиктер партиясы басқарған жұмысшы қозғалысының аясында қалыптасып, жетілді... Бұл ықпал біздер әлі мүлдем зерттеп білмеген жолдар арқылы бұқараға жетіп, оны революцияландырған болатын»¹.— деп жазды.

Революциялық эйфория толқынында өмірге келген бұл пікір кейінгі жылдары А. В. Пясковский², А. Ф. Якунин³ А. Б. Тұрсынбаев⁴ және басқа тарихшылардың еңбектерінде қолдау тауып, жан-жақты баяндалды. Тарих ғылымында алпыс жылдан астам уақыт үстемдік құрған бұл тұжырымдама, біздің пікірімізше, мәселенің мынадай жақтарын есепке алмады.

1. Шынымен де, кезінде В. И. Ленин дәл атап көрсеткендей, Ресейдегі 1905 жылғы орыс революциялық қозғалысы мен «ортағасырлық тоқырауда тағыланған жүздеген миллион» шығыс халықтарының, соның ішінде қазақ елінің де, өз азаттығы үшін күрес жолына түсуі арасында тікелей байланыстың бар екендігін жоққа

¹ Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. Под ред. Н. Н. Ваняг. Алма-Ата — Москва, 1935, с. 9.

² Пясковский А. В. Революция 1905—1907 гг. в Туркестане. Қараңыз: Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. М., 1955, с. 567—660.

³ Якунин А. Ф. Революция 1905—1907 гг. в Казахстане. Сол жинақта, 661—714-б.

⁴ Тұрсынбаев А. Б. Казахский аул в трех революциях. Алма-Ата, 1967.

шығару қиын. Сондай-ақ бұл екі азаттық қозғалыстың белгілі дәрежеде өзара тәуелді екендігі, соған байланысты бір-бірімен тілектес болуы объективті өмір талабынан туған қажеттілік екендігі де даусыз. Сонымен бірге бұл қозғалыстарды өзара байланыстырып тұрған осындай факторлармен бірге олардың тікелей табиғатынан туындайтын өзара айырмашылықтарын да елемеу мүмкін емес. Ол айырмашылықтар бұл қоғамдық қозғалыстардың көздеген мақсатынан және қозғаушы күштерінен туындайды. Егер орыс жұмысшы табы, буржуазиясы, шаруалар бұқарасы және басқа солшыл күштер демеушісі болған орыс азаттық қозғалысының негізгі көздеген мақсаты Ресейді крепостниктік мешеулік пен деспотиялық тәртіптен қарышты экономикалық даму мен демократия жолына алып шығу болса, ұлттық интеллигенция бастаған қазақ азаттық қозғалысының басты мақсаты отарлық тәуелділіктегі қазақ қоғамының мемлекеттік саяси дербестігін қалпына қелтіру арқылы, ұлттық өркендеуге жол ашу болды. Бұл арада қазақ азаттық қозғалысының, белгілі дәрежеде, әлеуметтік-таптық міндеттерді де көтергенін жоққа шығаруға болмайды, дегенмен ол үшін бірінші кезекте ұлттық еркіндік тұрған еді.

Демек, бұл екі азаттық қозғалыстың түпкі көздеген мақсаттарында принциптік айырмашылықтар бар. Орыс буржуазиясы, оның мүддесімен сыбайлас басқа қоғамдық күштер, ұлыдержавалық, отаршылдық идеологияның ықпалына іліккен орыс пролетариаты мен шаруаларының белгілі бір бөлігі экономикалық дамуды отарлық тәуелділіктегі аймақтардың есебінен іске асыруды есінен шығарған емес. Революциядан кейінгі оқиғалар ағымы, орыс буржуазиялық партияларының Мемлекеттік Думадағы екі ұшты айқындамасы, орыс шаруаларының Столыпин реакциясы қолында отарлаушы құралға айналуы бұл пікірдің шындықтан алыс еместігін көрсетеді. Олай болса, бұл екі азаттық қозғалысты біртұтас революциялық ағымға жатқызып (единый революционный поток), шет аймақтардағы ұлт-азаттық қозғалысты метрополиядағы азаттық қозғалыстың артына мықтап байлап, олардың арасындағы антагонистік қайшылықтарды екінші қатарға асыру, біздің пікірімізше, тарихи шындықтан гөрі саяси пайданы көбірек көздейтін күштерге лайық әдіс.

2. Кеңестік тарихи әдебиетте 1905 жылы Қазақстан-

дағы қоғамдық қозғалысқа атсалысқан әлеуметтік күштердің орнын ауыстыру, қазақ қоғамындағы таптық қайшылықты көпе-көрінеу асыра бағалау, осы негізде қисынсыз теориялық тұжырымдама жасау кең етек алды. Ал шын мәнінде әлеуметтік-саяси сатыда орыс жұмысшыларынан төменгі дәрежеде тұрған, сан жағынан мардымсыз қазақ жұмысшыларының да, шаруашылыққа жарамды құнарлы жерлерінен айрылған қазақ шаруаларының да қоғамдық санасын билеген ой — әлі қалыптасып үлгірмеген қазақ буржуазиясы мен «пісіп жетілген» қазақ феодалдарының таптық езгісінен құтылу емес, өз атамекенінде саяси құқығынан айырып, шаруашылығын терең дағдарысқа әкеліп тіреп, өздерін экономикалық кіріптар еткен орыс әкімшілігінің орнатқан құлдық тәртібінен құтылу еді. Басқаша айтқанда, отарлық тәуелділіктегі қазақ қоғамында таптық санадан гөрі ұлттық сананың тезірек пісіп жетілуіне қолайлы алғышарттар басым түсіп жатты.

Қазақстандағы кеңестік тарихтануда ең үлкен бұрмалауға ұшыраған, әрине, ұлттық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметі. 1905 жылғы ұлт-азаттық қозғалысты екі ағымға, яғни халықтық-революциялық және буржуазиялық-феодалдық ағымдарға бөле отырып, кеңестік тарихнама ұлттық интеллигенцияның қызметін «буржуазиялық-ұлтшылдықтың» көрінісі ретінде сипаттап, оны бірінші ағымға қарсы қойды. Мәселен, бес томдық «Қазақ ССР тарихынан» ұлттық интеллигенция өкілдері дайындаған Қарқаралы петициясы туралы мынадай жолдарды оқуға болады: «Еңбекші бұқараны революциялық күрестен қайткен күнде де аулақтауға тырысып, феодалдық-бай жоғарғы топ пен мұсылман дін басылары «петиция» науқанын ұйымдастырды. 1905 жылы 25 июльде Қоянды жәрменкесінде (Қарқаралы қаласының жанында) байлардың съезі болып, онда патшаға петиция «әзірленді»¹.

Сөйтіп, белгілі объективті себептерге байланысты қазақ қоғамының өзінің тарихи міндеттерін ұғыну процесі әлеуметтік-саяси күш ретінде пәрменді қалыптасу жолына түскен ұлттық интеллигенция арқылы жүргендігі, интеллигенцияның жалғыз саяси бастаушы күшке айнала бастағандығы және бұл толық негізді әрі табиғи құбылыс екендігі ешқандай да есепке алынбады.

¹ Қазақ ССР тарихы. 3-том, 388-б.

Әрине, тарих ғылымында тұңғыш орыс революциясының қазақ қоғамына ықпалына және ұлттық интеллигенцияның қоғамдық қызметіне байланысты тек осы жалғыз пікір ғана болды десек қателікке ұрынар едік. 20-жылдары жарық көрген еңбектерде бұл мәселеге байланысты мүлдем басқа пікірлер де айтылды. Мәселен, Г. Сафаров өзінің белгілі кітабында «1917 жылғы революцияға дейін Түркістандағы жағдайды есепке алған ешқандай да революциялық идеология, орыс жұртының арасында революциялық қозғалыста бірлікке ұмтылушылықты аңғартатын кішкене де ыңғай, ешқандай да бұқараны революциялық ұйымдастыру, ешқандай да революциялық дәстүр болған емес. Қанаудағы ұлттар мен қоныс аударып келген орыс жұртының арасында ұлттық теңсіздіктен бастау алатын өзара түсініспеушіліктің қалың қабырғасы тұрды»¹ деп жазды.

Г. Сафаров 1905 жылы Түркістанда «интернационалдық пролетарлық таптық қозғалысқа ешқандай да негіздің болмағандығын» баса айтып, оның есесіне татар және қазақ интеллигенцияларының ықпалымен «прогресшіл-ұлттық қозғалыстың»² даму алғандығына көңіл аударды. ...

Қазақ интеллигенциясының 1905—1907 және одан кейінгі жылдардағы қызметін прогресті құбылыс ретінде бағалаушылардың қатарында Т. Рысқұлов, С. Асфендияров сияқты ірі зерттеушілер де болды. Бірақ олар 20-жылдардың екінші жартысынан бастап елде қалыптасқан ауыр саяси жағдайға байланысты бұл мәселе бойынша өз пікірлерін толық жеткізе алмады. Біздің пікірімізше, бүгінгі тарих ғылымының біз қарап отырған мәселеге байланысты міндеті осы 20-жылдары қалыптаса бастаған тарихи шындыққа жақын көзқарасты жаңа әдістемелік және фактілік негізде одан ары жан жақты тереңдете зерттеу болып табылады.

* * *

Ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясы сан жағынан көп болған жоқ. Оның себебі түсінікті де. Қазақстанда бірлі-жарым орта білімді мұғалімдер даярлайтын

¹ Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). М., 1921, с. 54.

² Сонда, 53, 54-б.

курстар мен училишелер болмаса, арнайы оқу орындары ашылған емес. Түрлі мекемелерде, әкімшілік орындарда қызмет жасаған қазақ мамандары негізінен Ресейлік оқу орындарында білім алды. Патша үкіметі қазақ халқының жалпы мәдени деңгейінің өсуіне мүдделі болған жоқ, керісінше қараңғылықта ұстау оған пайдалырақ көрінді. Ал ХІХ ғасырдың соңғы ширегінен бастап қазақ даласында азын-аулақ ашыла бастаған орыс-қазақ мектептері мен гимназиялары жергілікті жұртты «Мұхаммед дінін уағыздаушы моллалардың зиянды ықпалынан» сақтау үшін және сонымен бірге «далада орыс ықпалын» жүргізу үшін керек болды.

Сонымен бірге отаршыл әкімшілік ресейлік оқу орындарынан бірлі-жарым орынды қазақ жастарына да бөлуге мәжбүр болған. Мұндай шараға ол жыл өткен сайын өсе түскен басқару жүйесінің ұлттық кадрларға мұқтажын қанағаттандыру үшін барды. Осы мақсатта генерал-губернаторлықтар кеңсесі жанынан қазақ студенттеріне жылына 3—4 стипендия белгіленіп отырды. Міне, осы белгіленген қаржыға сүйеніп, қазақ жастары Мәскеу, Петербург, Қазан, Орынбор, Омбы, Варшава сияқты қалаларда түрлі мамандықтар бойынша білім алды.

ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басында қазақ мамандарын даярлауда Қазан қаласы айтарлықтай үлкен орталыққа айналды. Мәселен, Қазан университетінде ХІХ ғасырдың 20-жылдарынан бастап 1916 жылға дейінгі аралықта 26 қазақ жастары оқыған. Олардың 16-сы заң, қалғандары дәрігерлік факультетінде білім алды. Ал университетті аяқтағандары — 14¹

Бұл студенттер 1878 жылы белгіленген генерал-адъютант Н. А. Кржыжановский атындағы 3, 1895 жылы Ішкі Орда қазақтары үшін белгіленген 1 және 1909 жылы Орынбор өлкесінің қазақтары үшін белгіленген 1 стипендияларды пайдаланды. Жылдық стипендия көлемі

¹ Біз 1917 жылға дейін жоғары және арнаулы орта оқу орындарында оқыған қазақ интеллигенттері туралы мәліметтердің біразын Қазақстан Республикасы Орталық Жаңа Тарих Архивында сақтаулы тұрған, зерттеуші және жазушы Ғалым Ахмедов жасаған аса құнды тізімнен алдық. Сонымен бірге қараңыз: *Ханбиков Н. И.* Русские педагоги Татарии и их роль в развитии просвещения и педагогической мысли татарского народа. Казань, 1968, с. 8; *Султанғалиева Г. С.* Экономические и культурные взаимоотношения казахского народа с народами Среднего Поволжья и Южного Урала (ХІХ—нач. ХХ вв) Канд. диссерт. 1990. с. 134.

320 сом болған. Университетте оқыған студенттердің біразы Торғай облысы қазақтары жәрдемге жиған (19 200 сом) қаржы есебінен де стипендия алған¹.

Қазан университетін осы мезгілде аяқтаған жастардың арасында ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғамдық-саяси оқиғаларға белсене араласқан Ахмет Бірімжанов, Мұхамеджан Қарабаев, Әбубәкір Алдияров, Садық Аманжолов, Базарбай Мәметов, Иса Қашқынбаев, Шафқат Бекмұхамедов сияқты қайраткерлер болды. Бұл аталған кісілердің біразының еңбегіне біз алда, ретіне орай тоқталамыз.

Қазандағы қазақ жастары білім алған жоғары оқу орындарының бірі Қазан малдәрігерлік институты. Мұнда 1877—1917 жылдар аралығында 13 қазақ студенттері оқып, олардың 11 аяқтап шыққан². Институттың түлегі Есенғұлов Түбек 1916 жылғы Жетісудағы оқиғалар кезінде өзінің белсенді қоғамдық қызметімен көзге түсті.

Қазақ жастары жиі есігін ашқан оқу орындарының бірі Қазан мұғалімдер семинариясы еді. Мұнда Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 17 қазақ студент оқып, олардың 13-і дипломға ие болған³. Семинарияны аяқтағандардың арасында С. Мендешев, М. Тұңғачин, Н. Залиев сияқты кейінгі уақытта қоғамдық белсенділігімен танылған адамдар бар еді.

ХІХ ғасырдың соңы және ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ жастары білім алған ірі орталық, әрине, Петербург қаласы. Империяның саяси оқиғаларға толы астанасында бұл кезеңде, яғни 1889—1894 жылдары орман шаруашылығы институтында Ә. Бөкейханов, 1900—1905 жылдары темір жол транспорты институтында М. Тынышбаев білім алды. Қазақ жастары үшін, әсіресе нағыз үлкен білім шаңырағына айналған Петербург университеті еді. Ресей империясында ғана емес, бүкіл Еуропа мәдениеті мен ғылымында өзіне лайық орны бар бұл оқу орнында өткен ғасырдың соңы және ХХ ғасырдың бас кезінде (17 жылға дейін) 20 жуық қазақ студенті оқып, жоғары білім дипломын иемденді. Олардың қатарында Бақытжан Қаратаев, Бақыткерей Құлманов, Барлыбек Сыртанов, Жаһанша Сейдалин, Айдархан

¹ Султанғалиева Г. С. Экономические и культурные взаимоотношения... с. 134—135.

² Сонда, 137-б.

³ Сонда, 121—122-б.

Тұрлыбаев, Жаһанша Досмұхамедов, Мұстафа Шоқайев, Жакып Ақбаев, Райымжан Мәрсеков сияқты ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамы саяси өміріне белсенді араласқан қайраткерлер болды.

ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығында Петербург медицина академиясын аяқтағандығы туралы дипломды Санжар Асфендияров, Сәдуақас Шәлімбаев, Халел Досмұхамедов және басқа бір топ қазақ иемденді.

Біз әңгімелеп отырған тарихи кезеңде қазақ студенттерін Мәскеу, Киев, Варшава, Томск, Саратов және басқа ресейлік оқу орындарында кездестіруге болатын еді. Сондай-ақ біраз қазақ жастары Ресейден тыс, шетелдік шығыс жоғары оқу орындарында да оқыған. Мәселен, біз жоғарыда атаған Ғалым Ахмедов жинаған деректерге қарағанда, бір ғана Стамбул университетінде 1917 жылға дейін Ә. Ғайсин, С. Шанов, Д. Көлбаев, М. Тұрғанбаев және Ә. Машаев сияқты қазақстандықтар білім алған.

Архивтік құжаттар және сенімді деректердің негізінде жасалған Ғ Ахмедов ұсынған тізімнің көрсетулеріне қарағанда, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 120 жуық қазақ жоғары оқу орнын аяқтағандығы туралы диплом алған.

ХХ ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының үлкен бөлігін гимназия мен прогимназиялардың, медициналық училищелер мен курстардың, мұғалімдер даярлайтын семинариялардың түлектері құрды. Олар дәрігерлік, фельдшерлік, мұғалімдік кәсіпте, байланыс және банкі қызметінде, газет пен журнал редакцияларында, баспаханаларда, переселен және басқа мемлекеттік мекемелерде жұмыс істеді. Интеллигенция тарихын зерттеуші маман профессор В. К. Григорьевтің есебі бойынша, бұл топтағы ұлттық интеллигенцияның саны 700 шамасында¹.

Бұл топтың қатарында Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдес Омаров, Мырзағазы Есболов, Телжан Шонанов, Сейдәзім Қадырбаев, Жұмағали Тілеулин, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Омар Қарашев, Сағындық Досжанов, Отыншы Әлжанов сияқты және басқа көптеген белгілі қайраткерлер болды.

¹ Григорьев В., Шапорев Ю. Фрагменты времени. В кн. «О чем не говорили». Алма-Ата, 1990, с. 48.

Қазақ жастарының белгілі бір бөлігінің ірі саяси орталықтарда оқуы, сол тарихи кезеңдегі саяси оқиғаларды тікелей көзімен көріп, куә болуы, қоғамдық жаңғыру жолына қадам басқан орыс қоғамындағы демократиялық күштер мен ағымдардың ықпалын басынан кешіруі олардың қоғамдық көзқарасының кемелденуіне, саяси белсенділігінің артуына әсер етпей қоймады. Архивтік және басқа деректер студент қазақ жастарының қоғамдық белсенділігінің айтарлықтай жоғары болғандығын көрсетеді. Мәселен, Петербургтегі орман шаруашылығы институтының студенті Ә. Бөкейхановтың студенттік ортадағы белсенділігі туралы «Семипалатинский листок» газетінің тілшісі мынадай куәлік келтіреді: «Орман шаруашылығы институтының студенті бола жүріп ол (Бөкейханов — М. Қ.) барлық студенттік істерде үлкен белсенділік танытты, әруақытта тым солшылдар жағында табылды. Марксизм туралы айтыс қызғанда ол экономикалық материализм туралы тезистерді бар күшін салып қорғады»¹. Болашақ Алаш қозғалысы лидерінің студенттік және одан кейінгі алғашқы жылдары марксистік бағытта тұрғандығын басқа да деректік материалдар қуаттайды. Ол туралы ретіне қарай баяндалмақ.

Петербургтегі қазақ студенттерінің астанадағы саяси өмірге енуі және олардың сол тұстағы түрлі саяси ағымдарға қатынасы туралы өте құнды деректерді Халел Досмұхамедовтың кейіннен ОГПУ орындарына берген жауап тексінен кездестіреміз. Ол былай деп жазды: «Петербургке 1-революцияның қарсаңында, яғни арасында студенттер де бар демократиялық күштер іштей тынып, наразылық танытып тұрған шақта бардым да, бірден студенттік өмір иіріміне сүңгіп, өзімнің саяси сауатымды ашуға кірістім, түрлі партиялардың бағдарламалық талаптарымен таныстым, түрлі студенттік үйірмелерде болдым, тек сонан кейін ғана орыс мемлекеті өмірінің ішкі мазмұнын түсіне бастадым. Мені және басқа қазақ студенттерін бірде-бір саяси партияның немесе үйірмелердің бағдарламалары қаңағаттандыра алған жоқ. Социал-демократтар тек жұмысшылар жөнінде... кадеттер өзге халықтар турасында бір ауыз сөз айтпай, тек орыс халқының ұлылығы жөнінде айтты, ал оңшылдар болса орыстан басқа жұртты кемсітумен болды.

¹ «Семипалатинский листок» газеті. 1905, 5 маусым.

Біз, бір топ қазақ студенттері, кездейсоқ барып тыңдаған Милюковтың баяндамасында айтылған сөздерді ешуақытта ұмыта алмаспыз. Ол сөзінде «патша үкіметі жат жұрттарды дөрекі және арсыз түрде қанап, тура сол істі еппен істеп, көздеген нәтижеге жетуге болатындығын ескермей отыр» деді. Бұл айтылған сөз біздің сол кезеңдегі интеллигенция арасында үстемдік құрған кадет партиясына қатынасымыздың тағдырын шешті. Сол уақытта Петербургте жүрген 10 шақты қазақ студенті өз үйірмемізді құрып, Қазан және Мәскеудегі сондай үйірмелермен хат алыстық. Осы үйірмеде алғаш рет біздің негізгі тілектеріміз қалыпқа түсті. Ол: қазақ еліне толық мәдени және саяси теңдік, автономия берілуге тиіс, мұсылмандық шығыспен емес, батыс елдерімен қатынасты нығайту. Түркиядан емес, Жапониядан үйрену, Бұқар мен басқа шығыс елдерінде емес, Ресей және батыс елдерінде білім алу, жаңа негіздегі білім мен мәдениет үшін күресу, бір сөзбен айтқанда, осы үйірмелерде тұңғыш рет кейін алашордалық қозғалыста үстемдік алған пікірлер бір арнаға түсті. 1-революция тек студенттерді ғана емес, біздің қызметтегі интеллигенцияны да оятты, ең негізгісі сол — мұғалімдер арасында қозғалыс ұрығын септі, ал бұл қозғалыстың басында Байтұрсынов тұрды»¹.

Х. Досмұхамедовтың бұл көрсетулеріндегі фактілердің шындықтан алшақ еместігіне толық сенуге болады. Саяси өмірге енді ғана араласа бастаған қазақ жастарын бұл тарихи кезеңде ең алдымен ұлттық мәселе, оның шешілу жолдары толғантқаны даусыз, сондықтан да олардың бұл мәселеде ұлыдержавалық бағытта болған партияларға сенімсіздікпен қарауы да толық негізді. Досмұхамедов көрсетулеріндегі келесі маңызды факті ол қазақ жастары арасындағы қазақ қоғамының «батыстық» немесе «шығыстық» даму мүмкіндігі төңірегіндегі айтыс. Ондай қызу пікір алысулардың Петербургтегі қазақ студенттері арасында болғандығын мұнда сәл кейінірек оқыған С. Асфендиаров та айтады. Ол марксизм-ленинизм институтының қазақ филиалында болған конференцияда (1933) сөйлеген сөзінде мынадай факті келтіреді: «Алашорда лидерлері арасындағы «батысшылдық» және «түркішілдік» мәселесіне байланысты

¹ ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архивы (бұдан былай — ҚР ҰҚКА), 2370-іс, 3-т., 52-п.

да анықтық қажет. Менің есімде 1912 жылдың күзінде, бірінші Балқан соғысы тұсында Петроградтағы қазақстандық, татар, өзбек студенттері арасында Түркияны қолдаған үлкен қозғалыс болды. Болғар студенттері бізбен жұдырықтасу алдында тұрды. Сол кездері болып тұрған бір мәжілісте Бөкейхановқа «біз Түркияға барамыз, нағыз ұлтжандылықтың дәлелі осы болмақ!» дедік. Бөкейханов сонда біздің түрікшілдігімізге үзілді-кесілді қарсы шығып, «өздерінді ешқандай да сағыммен алдамандар, ескі Түркия ыдырау үстінде» деген сияқты ойларды айтып, біздің назарымызды батыстық өркениетке бұрды¹.

Архивтік материалдар қазақ студенттерінің белсенді саяси үгітпен айналысқандығы жөнінде деректер сақтанған. Мәселен, Х. Досмұхамедов жоғарыда аталған көрсетуінде «1905—1906 жылдары басқа қазақ студенттерімен бірге Орал облысында насихат жұмысымен айналысып, жұртқа болып жатқан саяси оқиғалар жөнінде түсінік беріп, «Фикер» газетінде қазақша, «Уральский листок» газетінде орыс тілінде мақалалар жариялап, ауыл аралап жүріп» өзінің және басқа студенттердің 1906 жылдың бас кезінде полицияның қолына түсіп, бұдан былай оларға ел аралауға тыйым салынғандығын айтады. «Соған қарамастан,— деп жазады ол,— біз халыққа бірен-саран нәрселелерді түсіндіріп үлгірдік, сөйтіп қазақ арасында Шыңғыс тұқымдарының дворяндық құқын қалпына келтіруді армандаған кадет, сұлтан Бақытжан Қаратаевтың кандидатурасын Мемлекеттік Думаға өткізбей тастадық»². Бұл, әрине, бірінші Мемлекеттік Думаға депутаттар сайлау науқаны кезінде атқарылған іс болса керек.

Саяси үгітпен студент М. Тынышбаев та айналысты. Жетісу облысы Лепсі уезіндегі жандарм орындары жоғарғы басшыларына студент Тынышбаевтың азаттыққа үндейтін түрлі баспа материалдарын үйіне тасып, оларды жергілікті сауатты қазақтардың арасында таратып жүргендігін жеткізген³.

Саяси қызметке араласу тек ірі қалаларда оқитын студенттерге ғана тиесілі көрініс емес еді. Өмірде болып

¹ ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 686-іс, 239-п.

² ҚР ҰҚКА, 2370-іс, 3-т., 53-п.

³ Тынышбаев М. История казахского народа. Алма-Ата, 1993, с. 7.

жатқан саяси оқиғаларға ден қою, түрлі үйірмелер жұмысына араласу Омбы, Семей, Орал сияқты жергілікті орталықтарда орта білім беретін оқу орындарында оқып жүрген жастарға да тән әрекет болатын. Мәскеу университетіне түскенге дейін Семей гимназиясында білім алған Х. Ғаббасов өзінің гимназияда Бичевин деген кісі ұйымдастырған революциялық үйірмеге қатысқанын, гимназистерге 1905 жылғы оқиғалардың үлкен әсері болғандығын, оның ықпалымен алдымен Бекметов, сонынан Қозыбағаров басқарған қазақ жастарының да үйірмесі құрылып, оның жұмысына Омбыдан саяси қызметі үшін қуылған Жақып Ақбаевтың да араласқанын, үйірме мүшелері халық арасына «саяси әдебиеттер және казактарды отырған жерін өз еркімен бермеуге, елінің мүддесін қафтанға айырбастаған сатқын болыстармен» күресуге шақырған үндеу таратқандарын жазады¹.

Міне, осы келтірілген және басқа фактілер ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси қызметке біраз даярлықпен келгенін көрсетсе керек. Ал ұлттық интеллигенцияның дербес саяси күш ретінде белсенді қоғамдық күреске араласуы 1905 жылдан басталады. Ол жөнінде Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсыннов, Х. Досмұхамедов, Х. Ғаббасов сияқты қайраткерлердің кезінде айтқан пікірлерін келтіруге болады. Бірақ біз бұл мәселенің дау туғызбайтын шындық екендігін ескере отырып, тек М. Дулатовтың айтқан пікірімен шектелуді жөн көрдік. Ол «Қазак» газетінде 1913 жылы былай деп жазған еді: «1905 жылдан бері біздің қазақ жұрты да бас пайдасын қолға ала бастады. Сол бостандық жылдарында Семей облысының оқыған басшылары көзге көрікті іс қылып, жұртқа көсемдік пен жол-жоба көрсеткені үшін алды абақтыға жабылып, арты айдалып, қалғандары сенімсіз болып қалды»²

Архивтік және басқа материалдардан қазақ зиялыларының өздерін қоғамдық күреске қандай күштің алып келгендігі жөнінде де айтқандарын кездестіруге болады. М. Дулатов 1929 жылы ОГПУ тергеуіне берген жауабында бұл мәселеге байланысты мынадай пікір айтады: «...Ол жылдардағы қазақ халқының қараңғылығы мен надандығын айтып жеткізу қиын. Қазақ бұқарасы губернаторлар мен уез бастықтарын айтпағанда ең тө-

¹ ҚР ҰҚКА, 78754-іс, 1-т., 337-п.

² «Қазак», 1913, № 28.

менгі урядниктің алдында діріл қағып, адам төзгісіз қорлыққа шыдады, оның бұл қалға жетуіне өз арасынан шыққан надан тілмаш-чиновниктер, болыс басқарушылар және басқалары өз «үлестерін» қосты; ауыр салық, зорлық, паракорлық, өсек тасу үйреншікті көрініске айналды; қазақ әйелі күң жағдайында болды, ең құнарлы жерлер ешқандай да есепсіз қоныс аударушыларға алынып берілді, ал қазақтар болса шөлге ығыстырылды; патша үкіметі мектептер аштыруға бас-көз қамқоршы болудың орнына, қазақтарға өздері жиған қаржыға мектеп үйін тұрғызуға тыйым салды; мектеп ашуға әрекет жасағандар Якут облысына жер аударылды (мысалы, Қосшығұлов, Науан қазірет т. б.), дәрігерлік көмек жөнінде халықта түсінік те болған емес. Қазақ жұрты кез келген орысты жау санады, сондықтан да: «Сары орыстың бәрі орыс» немесе «Орыстан досың болса, жаныңда айбалтаң болсын» деген мақалдар шықты; ұлтаралық араздық қолдан жасалынды және түрлі шаралармен күшейтіліп отырды; егер қоныс аударма келген орыс шаруасының аты жоғалса, ол атты көрші қазақ ауылы төлеуге міндетті болды... Алым-салық ауыртпалығы кедей-кепшікке түсті, оны төлеуде жүздеген бас айдаған бай мен 5—10 бас малы бар кедей теңгерілді.

Қазақ елі, міне, осындай түнекте ғұмыр кешті. Патша өкіметінің отаршыл саясаты гүлдеу шегіне жетті. Осының бәрін көре тұрып өзімнің азын-аулық біліміме қарамастан, қолымдағы барыммен ар-намысы аяқ асты болған сорлы халқыма көмектесуді өз борышым санадым»¹.

Бұл айтылған пікірдің астына М. Дулатов қана емес, сол тарихи кезеңде өмір сүрген кез келген қазақ интеллигенті қол қоя алатын еді. Міне, осындай ауыр жағдайдағы қазақ қоғамының, оның көзі ашық азаматтарының метрополияда болып жатқан саяси оқиғаларға көңіл аудармауы, әрине, мүмкін емес-тін. Ресейдегі 1905 жылғы азаттық үшін қуатты қозғалыстың дүмпуі ортағасырлық қатынастар құрсауындағы қазақ қоғамына да келіп жетті.

Мұны ең алдымен қазақ елінің көңіл күйін жіті бағып отырған орыс әкімшілігі аңғарды. Ресей Ішкі істер министрлігі полиция департаментінің директоры генерал-майор Климович губерниялық жандарм басқармаларына

¹ ҚР ҰҚКА, 78754-іс., 1-т., 98—99-п.

жолдаған құпия жарлығын мынадай сөздермен бастады: «Ресей мұсылмандары арасындағы қозғалыс өткен ғасырдың соңында, яғни Ресей тұрғындарының барлық топтарын қамтыған Үкімет тәртібіне наразылық негізінде пайда болған толқу барысында басталып, 1904 жылғы орыс-жапон соғысы тұсында ерекше күшейе түсті»¹

Нақ осы пікірді Верный уезі бастығының міндетін атқарушы чиновник Мойынкүм болысы қазақтарының жерге байланысты наразылық әрекеттеріне орай 1909 жылы шілдеде әскери губернаторға жазған құпия рапортында былайша білдірді: «Өзара байланысты мұндай оқиғалар маған бүгін бір құбылыстық сипат алып бара жатқандай көрінеді.

Сондықтан да бұл оқиғаларды тудырған себептерді талдай отырып мен мынадай қорытындыға келдім: өзімнің шет аймақтағы 19 жылдық қызметім кезінде қырғыздардың өміріне мұқият көз сала жүріп байқағаным сол, орыс-жапон соғысы аяқталғаннан соң, осы соғыстағы сәтсіздік қырғыздардың алдында орыс билігі қадірінің төмендеуіне алып келді. Қырғыздар «бұрын ойлағандай орыстар соншалықты күшті емес» деген тұжырымға келді»².

Орыс әкімшілігі чиновниктері көрсеткендей, алыстағы беймәлім орыс-жапон соғысының қазақ қоғамында азаттық қозғалыстың өршуіне қаншалықты ықпал еткенін кесіп айту қиын, бірақ 1905 жылғы ішкі Ресейдегі саяси оқиғалардың қазақтардың санасында пісіп жетілген наразылықтың сыртқа шығуына түрткі болғаны анық. Төніп келе жатқан халықтық толқуларды болдырмау үшін және солшыл күштердің тегеурінін бәсеңдету мақсатында Николай II 18 ақпан күні Ішкі істер министрі А. Булыгин дайындаған рескриптке қол қойды. Онда «халықтан сайланған» адамдарды заңдық жобаларды дайындауға және талқылауға қатыстыру туралы айтылған еді. Сол күні жеке адамдар мен ұжымдарды мемлекет қызметі мен халықтың әл-ауқатын жетілдіре түсуге байланысты өз ұсыныстарын орталық билікке жеткізуге шақырған құжат та өмірге келді. Бұл қаулының әрбір әрпіне сенген қауымдар, муниципалитеттер, думалар, Земство жиналыстары, жеке азаматтар үкімет-

¹ Орынбор облыстық мемлекеттік архивы (бұдан былай — ООМА), 21-к., 9-т., 4-іс, 239-п.

² Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907—1914 годах. Сб. документов и материалов. Алма-Ата, 1957, с. 159.

ке түрлі қарарларын, өтініштерін, ұсыныстарын қардай боратты. Олардың біразы күн өткен сайын батылдық танытқан баспасөз бетінде жарық көріп жатты. Бұл мемлекет тарихында сөз еркіндігіне жол берілген алғашқы оқиға еді. Осымен бір мезгілде жоғары оқу орындарының оқытушылары, журналистер, дәрігерлер, адвокаттар, жазушылар мен земскі қызметкерлері өздерінің кәсіптік одақтарын құруға кірісті. Елде түрлі әлеуметтік топтарды біріктірген жаңа саяси партиялар пайда бола бастайды.

18 ақпан қаулысы тудырған көңіл күй Қазақстанға да жеткен еді. Ол жөнінде Ә. Бөкейханов өзінің «Қазақтар» атты мақаласында былай деп жазды: «...халық сеніміне ие болған адамдарды» жинауға және халық мұқтаждығын білдіретін петицияларды беруге рұқсат еткен 18 ақпан рескриптін дала үлкен құлшыныспен қарсы алды. Бүкіл дала саясат аясына тартылып, азаттық үшін қозғалыс тасқыны құрсауына енді. Қазақ халқының мұқтаждықтары жөнінде хат арқылы пікір алысу басталып кетті. 17 сәуірдегі дін сыйластығына қатысты қаулы көңіл күйді одан бетер көтере түсті. 1905 жылдың жазғытұры кеңшілік өмір келісімен далада, жайлауда жергілікті мәселелерді және барлық қазақ жұртының мұқтаждықтарын талқылаған съездер өте бастады. Осы жылғы барлық ірі дала жәрменкелері қазақтардың саяси съездері өткізілген аренаға айналды. Бұл съездерінде қазақтар артынша Жоғары мәртебеліге жолданған петицияларды талқылап, оларға қолдарын қойды»¹.

Сонымен, 1905 жыл қазақ азаттық қозғалысының өрлеу, жаңа сапаға көтерілу кезеңін бастап берді, ал саяси күрес болса ең алдымен патшаға, орталық билікке петиция жазып тапсыру түрінде көрінді. Отарлық тәуелділіктегі қазақ елінің мұқтажын білдірген арыз-тілектер батыста Оралда, орталықта Қарқаралыда, оңтүстік-шығыста Жетісуда, басқаша айтқанда, кең қазақ даласының барлық аймақтарында жазылды. Жетісу облысы Лепсі уезінің қазақтары дайындаған петицияға 1000 адам², арнайы делегация арқылы Петербургтегі үкімет орындарына тапсырылған Орал және Торғай облыстары

¹ Бөкейханов А. Киргизы... с. 597.

² Тынышпаев М. История казахского народа. Алма-Ата, 1993, с. 27.

қазақтары жазған петицияға 44 адам¹ ал белгілі Қоянды жәрмеңкесінде өмірге келген Қарқаралы петициясына 14,5 мың адам қол қойған еді².

Бұл петициялардың мазмұны жөнінде нақты түсінікті Орал және Торғай облыстары қазақтары жолдаған петициямен танысу арқылы алуға болады. Ол қазақ тілінде жазылып, 1905 жылы Орал қаласындағы К. М. Тухватуллин баспасында жарық көрген. Екі бөлімнен тұратын бұл құжатта қазақ елінің дін және жер мәселелеріне байланысты талаптары жан-жақты және дәл баяндалған. Петицияның авторлары Кердери Ахмеджан халфе Баймұхамедұлының граф П. Игнатовқа жазған хатынан «қазақтың бұл күнде бауыры балшық, сырты су болып, көзінен аққан жасы таусылып, қан ағады» деген сөзін келтіріп, жер мәселесіне байланысты мынадай талаптар қояды:

«1) Қазақ жерінде бұл күнге шейін қала салып алып бейбіт өмір сүріп отырған орыстар отыра берсін және олар алған жерге талабымыз жоқ. Бірақ қалған жеріміз қырғыз-қазақ халқының өз пайдасына мәңгі ұрпақ мұрасы ретінде ешкімнің ортағынсыз берілсін, сондай-ақ бұл жерді қырғыз-қазақ халқы императрица Анна Иоанновнаның жалованное грамотасына сәйкес ықтиярлы, тығыздық көрмей пайдалансын;

2) Мұнан былай орыс крестьяндарына қазақ жерінен жер берілмесін және қазақ жерінен переселенчески участок мұнан былай ашылмасын;

3) Степное Положениенің 119—136, яғни барлығы он жеті статьялары негізсіз деп танылып, жойылсын;

4) қырғыз-қазақ халқының қолына жер мәңгілік өзіңдікі деген документ қағаз берілсін»³.

Петицияның әр бөлімінің соңына 22 адамнан қол қойған және олардың басым бөлігі (30-ға жуық) ишан, қажы, молла сияқты дін қызметіндегі кісілер болатын. Сондай-ақ бұл құжатты дайындауда Бақытжан Қаратаевтың басшылық рөл атқарғанын аңғару қиын емес. Екі бөлімнің соңында қол қойғандардың арасында оның

¹ Қараңыз: 1905 жылы Орал һәм Торғай облысының Петерборға депутат болып барған изғу ишанларының һәм биларының дин һәм жер тұғрасындағы һәр министрларға ұсынған сузларидур. Орал. К. М. Тухватуллин баспасы, 1905, 28—30, 42—43-б.

² Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. Алма-Ата — Москва, 1935, с. 96.

³ 1905 жылы Орал һәм Торғай облысының Петерборға депутат болып барған... 42—43-б.

аты-жөні Ақтөбе уезі Бөрте ауылының халық соты Мырзағазы Қойайдарұлы және осы ауылдан «потомственный гражданин» атағын иемденген Сабыржан Байеділұлының есімдерімен қатар аталады.

Мазмұндық тұрғыдан алғанда, бұл құжатта сол тарихи кезеңге лайық қазақ қоғамының дін, әсіресе жер мәселесіне байланысты негізгі талап-тілектері көрініс тапты.

Осы 1905 жылы Семей облысы Қарқаралы уезіндегі Қоянды жәрмеңкесінде 14500 (екінші деректе — 12767) адам қол қойған Қарқаралы петициясы өмірге келді. Петициядағы 11 тармақтан тұратын талап-тілектер сол тұстағы қазақ елінің қоғамдық тұрмыстағы ең негізгі мұқтаждықтарын толық қамтыды деп айтуға әбден болады. Онда жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне қазақ елінің мүддесіне сәйкес өзгерістер енгізу, ұждан бостандығы, дін тұту еркіндігі, цензурасыз газет шығару және баспахана ашуға рұқсат беру, күні өткен Дала Ережесін жаңа уақытқа сай заңмен ауыстыру, қазақ еліне жоғарғы заң шығарушы орындарға өз депутаттарын сайлауға мұрсат беру және басқа сол сияқты аса маңызды мәселелер көтерілді.

Петицияның ең маңызды мәселе — жер мәселесін айналып өтпегендігі түсінікті. Құжатты жазушылар «әкелер қанының өтеуімен азат етілген атамекенін» «орыс мемлекеті ешқандай дәлел-себепсіз, күштінің құқығы жүреді деген қағидаға сай, барлық қазақ жері мемлекет меншігі болып табылады деген заңды бекітіп, соның салдарынан қазақ даласына қоныс аудару қозғалысы» басталғандығын айтып, үкімет алдына мынадай талаптар қойған болатын:

«4. Соңғы 15 жыл бойы Дала өлкесін отарлау жүріп жатыр. Жыл өткен сайын қазақтардың иелігіндегі жер азайып келеді. Мал шаруашылығы өз табиғатына сай экстенсивті болмасқа шарасы жоқ, сондықтан да ол өмір сүруі үшін кең жайылымдарды талап етеді. Ал қоныс аударушыларға бөлінген учаскелер үшін ең шұрайлы жерлер мен тұщы су көздері тартып алынууда. Сондықтан да қазақтар иеленіп отырған жерлерді олардың меншігі деп тану шарт»¹.

¹ Центральный государственный исторический архив С. Петербурга (ЦГИАП), ф. 396, оп. 2, д. 2053, лл. 54—55. (Бұл тексттің қазақ тіліне аудармасын қараңыз: «Ана тілі» газеті, 1990, 12 сәуір.); *Брайнин С., Шафиро Ш.* Очерки по истории Алаш-Орды, с. 95.

1905 жылы түрлі петициялар тапсыруда үлкен белсенділік танытқан далалық облыстардың қазақтары еді. М. Тынышбаев бұл саяси науқанға аталған өлкеден 25 мың адамның қатысқанын айтып «Енді генерал Сухотинге барлық қырғыз жұртын Сібірге жер аударып, елсіз далада жеке өзіне патшалық құрудан басқа ештеме қалған жоқ»¹, — деп мысқылдаған болатын.

Қорыта айтқанда, 1905 жылы жазылған петициялармен таныса келіп, олардың сол кезеңдегі қазақ қоғамының өмірлік мүддесінен туындаған жалпы демократиялық сипаттағы құжаттар екендігіне көз жеткізу қиын емес. Тарихи құжаттарды талдауда тар таптық бағыт ұстанған кеңестік тарихнама бұл петицияларды «феодалдық-бай жоғарғы топ пен мұсылман дін басылары» ұйымдастырған науқан ретінде бағалап, оларды негізінен дін мәселесін көтерген құжат етіп көрсетіп, мазмұнын бұрмалауға ұрынды².

Ал шын мәнінде бұл петицияларды сол тарихи контекстен бөлмей қарар болсақ, олардың басқа дәрежеде және мазмұнда көрінуі тіпті де мүмкін емес-тін. В. И. Ленин «Азияның оянуы» атты еңбегінде шығыс елдердегі революциялық өрлеуге сипаттама бере келіп: «Дүниежүзілік капитализм мен 1905 жылғы орыс қозғалысы Азияны біржола оятты. Езілген, ортағасырлық тоқырауда тағыланған жүздеген миллион халық оянып, жаңа өмірге, адамның ең қарапайым праволары жолындағы, демократия жолындағы күреске ұмтылып отыр»³, — деп көрсеткен болатын. Бұл пікірдің түгелдей сол кезеңдегі қазақ азаттық қозғалысына да тән екендігі күмән тудырмаса керек.

Ал нақты Қарқаралы петициясының тарихи орнына келсек, ол құжат авторларының сапалы жаңа даму сатысына аяқ басқан қазақ азаттық қозғалысының ең негізгі талап-тілектерін тұнғыш рет тұжырымдап, қалыпқа салып, патшалық билік алдына қойып, сол арқылы қазақ елінің өз еркіндігі үшін күрес жолына түскендігін ашық-анық білдіруінде еді. Бұл, әрине, сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамы үшін қатардағы оқиға емес-тін.

Деректік материалдардың көрсетуіне қарағанда, Қарқаралы петициясын дайындауда Ә. Бөкейханов, А. Бай-

¹ Тынышбаев М. Аталған еңбек, 27-б.

² Қазақ ССР тарихы. III т., 388-б.

³ Ленин В. И. Ш. Т. Ж. 23-т., 160-б.

тұрсынов, Ж. Ақбаев және басқа сол кезеңдегі белсенді қазақ интеллигенттері жетекшілік рөл атқарған¹ Сондай-ақ бұл іске дін қызметкерлері де өз үлесін қосқан және олардың ықпалы аз болмаса керек. Ә. Бөкейханов бұл арыз-тілекті жазуға, бір жағынан, «орыс әдебиетінде тәрбиеленген, еуропалық мәдениетке сеніммен қарайтын, отанының бақытын батыс мәдениеті жетістіктерін тура қабылдай білумен байланыстырып, ал дін мәселелеріне екінші кезектегі іс деп қарайтын интеллигенттер» қатысса, екінші жағынан, «шығыстық ортодоксия мен ұлттық-діни ерекшелік рухында тәрбиеленген интеллигенция» ат салысқандығын айтып, «соңғылары дінді негізгі мәселе есебінде қойып, мұсылман схоластикасына ешкім, ешуақытта аса алмайтын ғылым ретінде қарап, қырғыз халқын, жалпы Мұхаммед дініндегілерді басқа халықтардан жоғары санап, ақ ниетпен және саналы түрде діни тұтастық пен ұлттық тұтастық арасындағы айырмашылықты көргілері келмеді»²,— деп жазды. Орыс интеллигенциясымен салыстыра қарағанда, оның пікірі бойынша, алғашқы ағымдағыларды батысшылдар, ал соңғы ағымдағыларды түркішілдер деп атауға болатын еді³.

Ә. Бөкейханов петиция тексінде дінге байланысты талаптардың бірінші кезекте тұрғандығын діншіл, түркішіл интеллигенцияның халық арасындағы ықпалының басым түсіп жатқандығымен байланыстырды⁴.

Революциялық өрлеу барысында өмірге келіп, тек метрополия тұрғындарына ғана емес, сонымен бірге ұлттық аймақтарға да үлкен ықпалы болған құжаттардың бірі 1905 жылғы 17 қазанда жарық көрген манифест болды. «Бостандық манифесі» атанған бұл құжатта жеке адамның құқығына қол сұқпау, ұждан бостандығы сияқты мызғымас принциптер негізінде халыққа азаматтық бостандықты сыйлау, кешіктірмей Думаға сайлау өткізу, оған сайлау құқығы болмаған әлеуметтік топтарды тарту жөнінде айтылған еді.

¹ Қарқаралы петициясын дайындап үкімет орындарына жіберуде Бөкейханов пен оның пікірлес серіктерінің жетекші рөл атқарғандығын Бөкейхановтың Ресей мемлекеті земскі және қалалық қоғам қайраткерлерінің съезінде сөйлеген сөзінен анық аңғаруға болады. «Семипалатинский листок» газеті. 1905, 8 желтоқсан.

² Бөкейханов А. Қиргизы... с. 597.

³ Сонда.

⁴ Сонда, 598-б.

Қазақ зиялылары бұл құжатты халықтың саяси белсенділігін арттыру, саяси сауатын көтеру үшін пайдалануға тырысты. Манифест жарық көрген бетте қазақ тіліне аударылып, вице-губернатордың қолдауымен Ақмола баспахансында көбейтіліп, бүкіл қазақ даласына таратылады. Ә. Бөкейханов ол жөнінде: «Қалада тұратын қазақтар манифестің қысқаша мазмұны баяндалған телеграммаларды алып, шексіз қуанышқа батты. Далада және дала облыстары қалаларында ең алғашқы жария митингілер өтіп жатты. Қалаларда қазақтар тек теңдік, ұждан бостандығы, халық билігі жөнінде сөйлеген мәз-мейрам интеллигенцияға қосылды. Орыстардың аузынан мұндай сөздерді қазақтардың алғаш рет естуі еді, сөйтіп екі халықтың болашақтағы өзара жақындасуының негізі қаланған болатын. Қазақтар орыстардың бәрі бірдей емес екендігін, олардың арасында ғасырлар бойы қазақ даласында орыс халқының атын былғап келген өздерінің ескі таныстарына ұқсамайтындары да бар екендігіне көздері жетті»¹ деп жазды.

Деректік материалдар 17 қазан Манифесіне байланысты митингілердің қазан және қараша айларында барлық дала облыстарын қамтығандығын көрсетеді. Жандарм орындарына тән және басқа құжаттар Омбы, Павлодар, Қарқаралыда өткен жиылыстарда құқық магистрі Жақып Ақбаевтың патшалық жүйені сынға ала сөйлеп, екі жақтың да, яғни халық бұқарасының да, сондай-ақ жандарм орындарының да назарына (әрине екеуіне түрлі мағынада) іліккендігін баяндайды.

Ә. Бөкейханов бірінші думаның он жылдығына арналған естелік мақаласында сол тұстағы қазақ саяси өмірі үшін жаңа мынадай фактілерді келтіреді: «Қарашаның басында Павлодардағы базар алаңында бүкіл қала тұрғындары мен қырдан келген қазақтар қатынасқан митингі болды. Онда сөйлеген шешен «қаражүзділермен бірге қызмет істеуден бас тартып» еркіндік жариялаған күндері (17 қазан манифесін айтып отыр — *Авт.*) отставкаға шыққан бұрынғы мировой судья Ж. Ақбаев еді...

Ж. Ақбаевтың Павлодардан Қарқаралыға бет алуы үгіт сапарына айналды. Жол бойы барлық жерде шешенді қырғыздардың үлкен топтары құрметті қонағындай қарсы алып, біраз жерге ұзатып салып, туысындай

¹ Сонда, 588—599-б.

қоштасты. Ол туған қаласы Қарқаралыға қарашаның ортасына қарай жетті. Келген бетте полицай басқармасының тура қарсы алдындағы жалғыз алаңда митингі болды. Онда қала тұрғындары түгелдей — барлық орыс интеллигенциясы, орыс-казактар, татарлар, сарттар және кырғыздар — жиналған еді»¹

Қарқаралы уезінің бастығы генерал-губернаторлық кеңсесіне жолдаған жеделхатында Қарқаралыда өткен митингі жөнінде толық баяндап, шеруге қатысқандардың «Полиция жойылсын!», «Крестьян начальниктері жойылсын!» деген ұрандар ұстағанын хабарлап, «жағдай күрделі, егер ол осылай тұра берсе, кырғыздар арасында ұлттық қозғалыс болуы ықтимал, өйткені дала әбден ширғып алған»² деп білдірді.

Шеруді ұйымдастырушылар митингіге қатысушылар атынан Министрлер Кеңесінің төрағасы Виттеге жеделхат жолдап, онда саяси бостандықтың келгенін іс жүзінде танытып, елге жағымсыз чиновниктерді алып кетуді талап етеді³.

Семей облысы губернаторының міндетін атқарушы Ф. Чернцов полиция департаментіне берген мәліметінде Ж. Ақбаевтың осы демонстрацияға қатысқанын баяндай келіп, ол «...қырғыздарды билікке барынбауға, даладағы орыс стражниктерін жазалауға шақырып, Ұлы мәртебелі Императордың атына қорлайтын сөздер» айтқанын білдіреді⁴.

Өз ретінде Ж. Ақбаев кейінірек (1911 ж.) Түркістан өлкесін тексере келген граф Паленге жолдаған арыз хатында «Мен адам ретінде және Ресей Империясының азаматы ретінде 17 қазан Манифесінің тез арада іске асуын жақтаймын, сондай-ақ жоғарыда баяндалған мерздерден тек осы Манифесті өмірге енгізу арқылы құтылуға болатындығына әбден сенемін»⁵ деп жазды.

Әрине, 1905 жылғы оқиғаларға қазақ интеллигенциясының белсенді түрде араласуы отаршыл әкімшілік тарапынан ескерусіз қалмағаны түсінікті. Үкімет орындары бірден жазалауға көшпегенімен, өз нысанасына

¹ Букейханов А. Выборы в Степном крае. «К 10-летию 1-ой Государственной Думы». Петроград, 1916, с. 44.

² Революционное движение в Казахстане в 1905—1907 гг. Сб. документов и материалов. Алма-Ата, 1955, с. 87.

³ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 1144-іс, 27—28-п.

⁴ Сонда, 64-к., 1-т., 5832-іс, 232-п.

⁵ Сонда, 184-п.

іліккен қазақ оқығандарын қырына алуды ұмытқан жоқ және оны Ә. Бөкейхановтан бастады. Оған алдымен Семей қаласына келуге тыйым салынды. Ал 1906 жылғы 8 қаңтарда Керекуден Семейге облыстық съезге қатынасуға жолға шыққан оны Ямышевск поселкесінде ұстап, абақтыға жапты¹. Сөйтіп, ұлттық интеллигенция мен билік арасындағы егес басталып кетті.

2. МЕМЛЕКЕТТІК ДУМА ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ

Ресейдегі азаттық қозғалыстың өрлеу барысында қазақ қоғамына да жеткен үлкен тарихи жаңалықтың бірі 1905 жылы 6 тамызда шыққан манифест бойынша қазақ еліне де Мемлекеттік думаға депутат сайлау құқығының берілуі еді. Қазақ интеллигенциясы Мемлекеттік думаны империяның Қазақстандағы саясатына, әсіресе, жер мәселесіне әсер ету құралы деп бағалап, оның жұмысына үлкен үміт артып, сайлау науқаны мен Думадағы түрлі фракциялық жұмыстарға белсене араласты.

Өз ретінде империяның билеуші топтары, алдымен солардың мүддесін қорғаушы жоғарғы үкімет орындары Думаның ұлттық және әлеуметтік құрамын өз бақылауынан шығарған емес. Мәселен, 1906 жылы 21—28 мамыр аралығында болып өткен жиырма тоғыз губерниядағы дворян қоғамдары өкілдерінің бірінші съезі біріккен дворяндар қоғамының Кеңесін құрып, құрамына Мемлекеттік дума мен Мемлекеттік Кеңестің көптеген мүшелері енген бұл орынның міндетін мемлекеттік саясатқа ықпал ету, сондай-ақ «Мемлекеттік Думада белгілі бір мемлекеттік мәселелер бойынша дворяндар мүддесін теориялық тұрғыдан білдіріп»² отыру деп тұжырымдады. Съезд «Аграрлық мәселелер бойынша негізгі ережелер» деп аталатын құжатында «суландыру жүйесі, жол салу және басқа шығындарға жұмсалатын қаржыны аямай Оралдың арғы беті мен қырғыз далаларында... ең кең көлемде переселен учаскелерін даярлауды ұйымдастыру»³ қажет екендігіне баса назар аударды.

¹ Букейханов А. Выборы в Степном крае... с. 45; «Қазақ» газеті. 1915, № 105.

² Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири... с. 78—79.

³ Труды первого съезда уполномоченных дворянских обществ 29 губернии. Изд. 2. СПб., 1910, с. 152—155.

Әрине, ашық және кең отарлау саясаты жүргізіліп отырған жағдайда Дума қызметі де Ресей помещиктерінің мүддесіне қайшы келмеуге тиіс еді. Осы тұрғыдан ойлаған ішкі істер министрі Булыгин Мемлекеттік думаны құру туралы қаулыны дайындау барысында 1905 жылдың жазында дала генерал-губернаторы Сухотинге хат жолдап, онда «қазақ жұртын анайы көшпелі, тоң астында мұзы ерімейтін, мұхит қабағында ит жегіп жүрген самоед, лапармен бірдей деп, депутат сайлауынан тысқары қылайық деген пікір бар, сіз қазақты билеп отырсыз, біздің бұл ақылды қалай көресіз?»¹— дейді. Сухотин Булыгин пікірін губернаторлыққа қарасты мекеме басшыларын жинап, кеңеске салады. Кеңеске қатысушылардың басым бөлігі Булыгин пікірі қате, «Қазақ жұрты іскер, шешен, өзі он облыста, саны бес миллион, қазақ жайын өзі Думада баян қылатын жөні бар, қазақтан Думада депутат болмаса, бес миллион жұрт мақсұды жетім-жесір қалады. Қазаққа депутат бермесе бұл әділдіктен тысқары болады, патша рескриптіне қарсы болады»² деген пікірді білдіреді.

Генерал-губернатор Сухотин қорытынды сөзінде: «Рас, қазақ елі самоед, лапар емес, бұлардың арасы жер мен көк арасындай, қазақты бұлармен оттас, ошақтас қыламын деген Булыгин сөзі әншейін амалсыз себеп. Дегенмен, қазақ жұртына депутат бермейміз деген пікір дұрыс. Өйткені, патшаның қол астындағы жұрттың үштен екі бөлімі орыс, қалған бір бөлімі поляк, еврей, татар, қазақ һәм өзге уақ жұрттар. Біздің орыстың ең болмаса жарымы сайлаған депутаттар жұрттың бәрін құрдас қылмақ болады. Бұларға тәмәм орыс емес жұрт сайлаған депутаттар қосылады. Сөйтіп, Думада біз орыстар азшылыққа қаламыз. Осыған қарағанда Булыгин сөзі дұрыс, орыс пайдасы. Қазақ ақылсыз, мылқау болса, мұның депутаты жау жаққа шыққанымен, зарары аз болмақ. Ал қазақ ақылды, шешен болса, онда қазақты думадан тысқары қалдырған тиімді»³— дейді.

Бірақ Ішкі істер министрі мен генерал-губернатордың тілектері Дума туралы қаулыны дайындау барысында өтпей қалды. Оған себеп болған Павлодар, Қар-

¹ Булыгин хатының мазмұны Бөкейхановтың «Дума һәм қазақ» атты мақаласында берілген. «Қазақ». 1913, № 23.

² Сонда.

³ Сонда.

қаралы және басқа жерлердегі қазақтардан Петербургтегі жоғарғы билік орындарына, патша атына келіп түскен жеделхаттар еді. Оларда қол астындағы жұртқа шығарған жақсылығыңнан біздің қазақты тысқары тастама, қазақ жұртына депутат бер, Булыгин мен Сухотин адасып отыр деген мағынадағы сөздер бар еді¹

1905 жылғы жаздағы революциялық өрлеу барысында патшалық билік еңбекші бұқараның таптық наразылығына шет аймақтардағы отарлық тәуелділіктегі елдердің өз бостандығы үшін қуатты қозғалысын қосып алудан қаймықты. 1905 жылғы 6 тамыздағы Мемлекеттік Дума жөніндегі патша манифесті қазақ еліне де депутат сайлау құқығын берді. Бірақ бұл құқық жартыкеш болып шықты. Өйткені, депутаттарды сайлау барысында ұлттардың арасалмағы есептелместен, әрбір аймақтарды мекендеген, сайлауға қатыса алатын адамдардың жалпы саны негізге алынды.

Қазақ зиялылары бұл әділетсіздікті түзетуге әрекет жасап көрді. Ол жөнінде «Семипалатинский листок» газеті мынадай хабар басты: «12 қараша (1905 ж.— авт.) сенбі күні Семейдің Слабодкасында тұратын ауқатты бір кісінің үйіне кездейсоқ 30-ға тарта аса бай, беделді қазақ зиялыларының басы қосыла қалды. Осы жерде 17 қазан манифесінің қазақ тіліндегі нұсқасы мен түсіндірмелері оқылды... Бас қосу барысында зиялылар қазақ елінің мұқтаждықтарын айтысты. Ақыры ойласа келе, граф Виттеге мынадай мазмұнда хат жолдады: «Газеттердегі ақпарлардан мәлім болып отырғандай, Семей облысынан Мемлекеттік думаға орыс-қазақтардан —1 депутат, орыс шаруаларынан —1 депутат, қазақтардан —2 депутат сайланбақшы екен. Соңғы санаққа қарағанда облыста 32.779 орыс-қазақ 63.130 орыс шаруалары, 625.550 қазақ тұратыны мәлім болып отыр. Сонда қалай, он тоғыз қазақтың саяси құқығы бір орыс-қазақ және екі орыс шаруасы құқығымен тең болғаны ма?

Биік мәртебелім, біз Сіздің әділеттігіңізге, ұлтымызға ықыласпен қарайтыныңызға сене отырып, жоғарыдағы санақтық деректерді Далалық өлке халықтарының Думадағы өкілдік құқығын анықтарда назарыңызға алуыңызды өтінеміз»².

¹ Сонда.

² «Семипалатинский листок» газеті. 1905, 16 қараша, № 243; Аққұлыұлы С., Қамзабекұлы Д. 1-Мемлекеттік Дума және оған мүше болған қазақтар. «Ана тілі» газеті. 1993, 4 ақпан, № 5.

Министрлер Кеңесінің Төрағасы С. Ю. Витте бұл мәселені өз қалауынша шешуге, әрине, ерікті емес-тін. Оның үстіне саяси көзқарасы тұрғысынан да ол қазақ зиялылары ойлағандай Думаға депутаттар сайлауда ұлттаралық теңдікті сақтау жағында емес, керісінше патша төңірегіндегілер ұстанған пікірде болғандығы өзінен-өзі түсінікті. Қалай болғанда да, қазақ зиялыларының Виттеге хаты жауапсыз қалды. Сөйтіп, қазақ халқы Мемлекеттік Думаға әр облыстан бір депутаттан ғана сайлау құқығын иемденді.

Сонымен, 1905 жылдың соңына қарай қазақ интеллигенциясы бірінші Мемлекеттік Думаға депутаттар сайлау науқанына қызу араласып та кетті. Осы арада олар сайлау науқаны сияқты күрделі саяси шараға араласа отырып ірі мәселеге кезікті. Қазақ қоғамында бұл уақытта белгілі бір қоғамдық айқындамадан үгіт-насихат жұмысын жүргізе алатын саяси ұйымдар жоқ еді. Міне, осындай жағдайда Думаға даярлық мерзімінің тар қыспағына іліккен ұлттық интеллигенция тұңғыш рет саяси партия құру әрекетін қолға алды.

1905 жылдың соңына қарай Орал қаласында өткен бес облыстың (Ақмола, Семей, Торғай, Орал және Жетісу) делегаттық съезі «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясын» құру туралы шешім қабылдады¹. Оралда шығып тұрған «Фикер» газеті (редакторы К. М. Тухватуллин) оның 9 адамнан тұрған Орталық Комитетінің құрамын жариялады. Олар Б. Қаратаев, Т. Бердиев, М. Бакыткереев, И. Тоқамбердиев, Х. Досмұхамедов, Н. Айтмұхамедов, М. Мұқанов, Т. Рахымбердиев және И. Дүйсембин еді².

Қазақ зиялыларының партия құру бағытындағы әрекетін тағы да мынадай фактіден байқауға болады. 1906 жылы 10 маусымда Семей қаласында Мемлекеттік думаға депутат сайлайтын қазақ сайлаушыларының 150-ден астам адам қатысқан жиналысы болып өтеді. Жиналыста Павлодар уезі Сейтен болысының менгерушісі Темірғали Нүрекенов төрағалық жасайды. Жиналыста қаралған мәселелерге байланысты жергілікті газет: «...Әңгімені Ә. Н. Бөкейханов бастап, ол жиылысты «Народная свобода» партиясының программасымен таныс-

¹ ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 686-іс, 24-п.

² «Фикер» газеті. Шығарушы К. М. Тухватуллин. 1905, 25 желтоқсан, № 5.

тырып, отырғандар оған қосылу турасында қаулы қабылдады»— деп жазды. Газет жарыссөзде аталған партия туралы Шәкәрім Құдайбердиев және басқалардың сөйлегендігін айтады¹.

Сонымен, саяси күрес жолына енді ғана түсе бастаған қазақ интеллигенциясының осы кезеңдегі саяси-әлеуметтік бағдары, белгілі дәрежеде, Ресейдің радикалдық буржуазиялық партиясы — кадеттердің ұстанған бағытымен тоғысқандығы тарихи факті. Ал осы саяси партия деңгейіне көтеріле алмаған саяси ұйымның бағыт-бағдары туралы не айтуға болады? Ол шынымен де кейбір еңбектерде айтылып келгендей, бар болғаны ресейлік кадеттер партиясының Қазақстандағы филиалы ғана ма еді? Жоқ, әлде оның ұстанған саяси тұғырнама-сында өзгешіліктер болды ма?

Қазақ кадеттерінің бағдарламасы 1905—1906 жылдары бірнеше саны Орал қаласында жарық көрген Камиль Тухватуллиннің «Фикер» (Пікір) атты газетінде жарық көрген. Онда қазақ жерін бүтіндей сол елдің меншігі етіп жариялайтын заң қабылдау қажеттілігі, ішкі Ресейден көшіп келіп қоныстану толқынын тежеу, қазақ жұмысшыларына еркіндік, теңдік беру, олардың мүддесін қорғайтын заңдар шығару, қазақ балалары үшін мектеп, медресе, университеттер ашу, тағы сол сияқты осы жылы түрлі облыстарда жазылған петицияларда көтерілген талап-тілектер айтылған².

Міне, бұл жаңа ғана пайда болған саяси ұйымның бағдарламасынан келтірілген талап-тілектер оның «бар болғаны Ресейдің кадеттер партиясының филиалы» дәрежесінде қалып қоймағандығын көрсетсе керек. Иә, рас, мұндай талап-тілектердің ұлт-азаттық күрес жолында тұрған елдердегі буржуазиялық партиялардың бағдарламаларынан да кездесетіндігі бар. Бірақ соған сүйеніп бағдарламадан әлі қалыптасып үлгірмеген қазақ буржуазиясының таптық мүддесін көріп, онда қойылған мәселелердің жалпыұлттық, жалпыдемократиялық сипатына көз жұмуға бола ма? Әрине, оны елемеу, сөзсіз, біржақтылыққа, қарабайырлыққа ұрындырар еді. Біздің пікірімізше, «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясын» ресейлік кадеттер партиясының жай филиалы немесе қазақ буржуазиясының тар таптық мүд-

¹ «Семипалатинский листок» газеті. 1906, 13 маусым.

² «Фикер» газеті. 1905, 21 желтоқсан, № 5.

десін білдіруші ұйым есебінде көрсету тарихи шындыққа сай келмейді. Біз бұл арада қазақ интеллигенциясының ресейлік кадеттермен байланысын жоққа шығармаймыз. Оған дәлел ретінде, біз әңгімелеп отырған кезеңде Б. Қаратаев, С. Жантөрин, Ә. Бөкейханов сияқты қазақ зиялыларының осы партияға мүше болғанын, ал Бөкейхановтың 1917 жылға дейін оның Орталық Комитеті құрамына енгенін айтсақ та жеткілікті. Қазақ интеллигенциясының түрлі саяси бағдарламалық құжаттарда, жарияланған мақалаларында көтерген мәселелері объективті тұрғыдан алғанда, белгілі дәрежеде, буржуазиялық дамуға қажет алғышарттарды қалыптастыруды көздейтін талаптар екені де рас. Дегенмен, отарлық езгіге қарсы жалпыұлттық бас көтеру толқынында өмірге келген бұл алғашқы саяси ұйым жалпыдемократиялық мұраттарды көздеген жалпыұлттық дербес партия құру әрекеті ретінде бағалануға лайықты.

Ал осы қазақ интеллигенттерінің 1905—1906 жылдары саяси партия құру әрекеті неге сәтсіз аяқталды? Оның мынадай екі себебі бар еді. Біріншіден, қазақ қоғамында жалпыұлттық негізде саяси партияның құрылуына қажет алғышарттар әлі пісіп жетіле қойған жоқтың. Екіншіден, ұлыдержавалық, шовинистік бағыт ұстанған кадеттер партиясының басшылығы үшін Қазақстан сияқты аймақта ұлттық еркіндік пен теңдікті мұрат тұтқан саяси ұйымның пайда болуы соншалықты тиімді емес-тін. Сондықтан да олар қазақ кадеттеріне қолдау жасап, ынғай таныта қоймады. Партияның орталық басшылығы мен қазақ кадеттері арасындағы бұл алшақтық күн өткен сайын айқындала түсті.

Дегенмен, қазақ тарих ғылымында қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің алғашқы орыс революциясы тұсында және одан кейінгі кезеңде ресейлік кадеттермен, белгілі дәрежеде айқындама жағынан жақын болуының себептері әлі де өз шешімін толық таба қойған жоқ. Бұл жақындықты тек таптық көзқарас тұрғысынан түсіндіру, қазіргі уақытта мүлдем жеткіліксіз. Оның себептерін сонымен бірге, қазақ қоғамының отарлық жағдайынан, соған байланысты ұлт-азаттық қозғалыстың стратегиялық міндеттерінен іздеген дұрыс.

Тарихи деректер қазақ зиялыларының кадеттер партиясы ұстанған бағытқа жақын келуі және одан алшақтауы, кейбір зерттеушілер ойлағандай, жеңіл-желпі болмағанын көрсетеді. Бұл пікірдің негізсіз еместігіне Ә. Бө-

кейхановтың саяси көзқарасындағы эволюциялық өзгерістерді бақылау арқылы көз жеткізуге болады.

Біз жоғарыда «Семипалатинский листок» газетінің (1906) мәліметіне сүйеніп, студент Бөкейхановтың марксизм туралы айтысқа қызу араласып, «экономикалық материализм туралы тезистерді бар күшін салып» қорғағандығы жөнінде айттық. Оның осы бағытты кейінгі жылдары да, анығырақ айтқанда, Омбыда өткен ғасырдың 90-жылдары және ХХ ғасырдың алғашқы жылдары шығып тұрған демократиялық бағыттағы «Степной край» газетінде қызметте жүргенде де ұстанғандығын басқа тәуелсіз деректер қуаттайды. Ол Севастьянов, Соколов сияқты халықшылдармен, Беляков сияқты марксистпен бірге газеттің редакция алқасы құрамына енеді. Бөкейхановтың омбылық кезеңдегі көзқарасынан жақсы хабардар ескі досы, профессор С. П. Швецов былай деп жазды: «А. Н. Букейхан... представлял собою марксистское направление в газете и был несомненно, наиболее ярким его выразителем. Я бы сказал даже единственно ярким. Не случайно было то обстоятельство, что Якубович — Мельшин и Гоц-Рафаилов, желая вплотную примкнуть к «Степному Краю», нашли нужным предварительно вступить в переговоры и соглашения не с кем другим, а именно с ним. Со своими единомышленниками — народниками им не нужно было никаких предварительных переговоров, так как и без переговоров все было ясно. Иное дело — представители другого, чуждого им течения социалистической мысли — марксизма: здесь нужна была ясность и полная договоренность в отношениях»¹. Міне, бұл келтірілген фактілер болашақ ұлт-азаттық қозғалыс лидерінің бастапқы кезеңде марксистік бағытта тұрғандығына дәлел бола алады.

Ә. Бөкейхановтың 1896 және 1903 жылдар аралығында Ф. А. Щербина экспедициясына қатынасуы оның саяси көзқарасына түбегейлі өзгерістер енгізді. Қазақ даласына орыс шаруаларының жаппай қоныс аудару процесін дайындап беруге тиіс болған экспедиция жұмысына араласа жүріп ол патшалық Ресейдің жаулап алу саясатын тоқтату жалпы саяси деңгейі төмен, оқыған азаматтары саусақпен санарлық қазақ қоғамы үшін жеңіл-желпі іс еместігіне көзі жетті. Қазақ жерін ашықтан-ашық пәрменді отарлау саясатына білек түрініп кі-

¹ Журнал «Северная Азия». «Общество изучения Урала, Сибири и Дальнего Востока». 1930, № 1—2, с. 112—113.

рісіп кеткен патшалық билік жүйесімен нәтижелі күрес жүргізу үшін әуелі бүкіл қазақ жұртының басын біріктіруді көздеген әрекеттер жасап, сонымен бірге орыс қоғамының ішінде ресми билікке қарсы оппозицияда тұрған саяси күштердің қолдауына сүйену қажет екендігін ол жақсы түсінді. Сондықтан да мұндай сипаттағы іске, біріншіден, жалпыұлттық мүддені белсенді түрде қорғауға әлі даяр емес қазақ жұртын таптық негізде бөлшектейтін, ұстанған әлеуметтік бағдарламасы сол тарихи кезеңдегі қазақ жағдайына келе бермейтін, екіншіден, Ресей жағдайында ашық, ресми саяси күшке айналмаған марксистік партия бағытын ұстану тиімсіз еді. Ал өзінің бастапқы саяси күрес кезеңінде самодержавиелік билікті, оның отарлау саясатын өткір сынға алып, оған қарсы ашық және қуатты оппозициялық күшке айналған «халық еркіндігі» партиясы жағында болу Бөкейханов және басқа қазақ зиялыларына тактикалық тұрғыдан белгілі бір уақытқа дейін тиімді көрінгені тарихи шындық. Ол жөнінде Бөкейханов «біздің қазақ орыстың түзу жолда жүргендерінің отына жылынып» келген, империялық жүйе жағдайында «қазақ сияқты аз, кем жұрт мақсаты біреуге ілесіп жүріп болады. Өз бетімен қазақ жол аша алмайды» деп жазды¹.

Думаға дайындық барысында қазақ интеллигенциясының кадеттер партиясы тұғырнамасына жақын болуының тағы да мынадай бір себебі бар еді. 1905 жылы Ресейдің мұсылман дініндегі халықтары арасында отарлық езгіге қарсы саяси одақ қалыптаса бастайды және ол діни сипат алды. 1905—1906 жылдары мұсылмандардың бүкіл ресейлік үш съезі өтеді. Үкімет орындарының келісім бермеуіне қарамастан, Петербургте 15—23 қаңтар аралығында өткен екінші бүкіл ресейлік мұсылмандар съезі «Ресей империясының мұсылмандарын жалпы-мемлекеттік мүддеге сай, сондай-ақ ресей өмірі жағдайында бүгін және болашақта бірігіп қимыл жасау үшін бір саяси партияға бірігуге үндейтін» жарғы қабылдап, қаулысында «Мемлекеттік думаға депутат сайлау мерзіміне дейін тым аз уақыт қалуына байланысты ішкі губерния мұсылмандарының осы сайлау науқанында «Конституциялық-демократиялық партиямен» ынтымақтаса әрекет жасауға шақырған» ұсынысын қуаттайды².

¹ «Қазақ». 1913, № 23.

² «Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции». Оксфорд, 1987, с. 16—17.

Енді ғана күрес жолына түсе бастаған қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басқа халықтармен ынтымақтастықтан бас тартуы, әрине, мүмкін емес еді. Қазақ интеллигенттері саяси күресте діни фактордың маңызын жақсы түсінді.

1905 жылғы өрлеу, Думаға дайындық империя көлемінде демократиялық күштердің түрлі саяси шараларды ұйымдастыруымен қатар жүрді. Отаршыл жүйемен күресте өз мүмкіншілігін терең ұғынған ұлттық интеллигенция орыс және басқа халықтардың демократиялық күштерімен бір болу қажеттілігін жақсы түсіне отырып, бұл шараларға белсенді түрде араласты, сол арқылы қазақ қоғамының негізгі мәселелерін, оларды шешу жолдарын айқындай түсті.

6—13 қараша аралығында Мәскеуде Ресей мемлекетінің жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлерінің съезі болып, онда негізгі мәселелердің бірі есебінде «Ресей империясы халықтары өкілдерінің Құрылтайы (Учредительное собрание) жөніндегі Ереженің» жобасы талқыланды. Басқаша айтқанда, демократиялық күштер бірінші Мемлекеттік Думаны Құрылтай жиналысына айналдырудың жолдарын қарастырды. Съезд Ресейде әрбір азаматтың ұлтына, тегіне, діни сеніміне қарамай сайлауға және сайлануға құқықты екендігін мойындауды талап етті.

Съезд жұмысына Ә. Бөкейханов қатысып, сөзін отарлық езгідегі қазақ елінің жағдайына арнады. Өзінің Оралдан Алтайға дейінгі аралықты мекен еткен төрт миллион қазақ елінің өкілі екендігін айта келіп, ол: «Осында сөйлеген поляк, латыш, малорос өкілдерінің сөзін тыңдай отырып, мен ескі кітапты оқығандай боламын. Бізде де қырғыз (қазақ — Авт.) тіліндегі мектептер қуғын-сүргінге ұшырауда. Бізді де цензура аямай жаншуда. Мысалы, қазақ тіліне аударылған И. Крыловтың 46 мысалын бастыру үшін цензурадан рұқсат ала алмай сандалғаным 13 ай өтті. Крестьян начальниктері (көбі бұрынғы ротмистрлер) қазақ тіліндегі істерді қарауға мойын да бұрмайды. 18 ақпандағы бұйрықтан кейін қырғыздар жиналып, өз мұқтаждықтарын петицияға түсірген еді. Бірақ почта ол петицияны Петербургқа жіберуден бас тартты. Мұнан соң петицияны жақын арадағы (400 шақырым) екінші бір қаладан жібермек болғанымызда, тағы да жаңағы оқиға қайталанды. Бұл

да болмаған соң келесі бір (760 шақырым әрідегі) қаладан зорға дегенде жөнелттік.

Қазақтың мұқтажы шаш етекпен. Алайда ең бастысы — ана тілімде емін-еркін сөйлесем, тіл бостандығы болса екен дейді бұл ұлт. Сайлау науқанының таяп қалғанын жадымда ұстап, мен әлгінде ғана «съезд жергілікті тілдерді шектеудің барлық түрі тыйылсын деп шешім шығаруы қажет» деген мырзалардың ұсынысын қуаттаймын»¹ деді.

Осы жылғы қарашада Петербургте автономистердің съезі өтеді. Оған темір жол көлігі институтының студенті М. Тынышбаев қатынасып, баяндама жасайды. Бұл баяндама өзінің сыншыл рухы жағынан, қазақ жерінде патшалық орнатқан зорлықшыл тәртіпті ымырасыз әшкерелеу тұрғысынан сол кезеңдегі ең батыл құжаттардың бірі болатын. Баяндамашы отаршыл үкіметтің «біріншіден, қырғыздардың (қазақ — *Авт.*) тілін, салт-дәстүрін, діни сенімін, жалпы ерекше болмысын тағылық және айуандықпен жазалау және қуғындау арқылы оны тәуелсіз ұлт ретінде жойып, бүтін өлкені орыстандырып жіберуді; екіншіден, түрлі әкімшіліктік шаралар, нұсқаулар және ережелер арқылы қырғыздарды құқықсыз, заңнан тыс тобырға айналдыруды; үшіншіден, оларды өздерінің қаны сіңген ата-бабасының сүйегі жатқан атамекен жерінен айырып, нәрсіз шөлге ысырып, өлім құшағына айдауды» көздейтінін, «қырғыздардың бұрынғы тәуелсіздігі мен бостандығына айырбасқа орыс бодандығын бейбіт және қантөгіссіз қабылдағаны үшін алғаны міне осылар!» — екендігін айтып, ендігі уақытта халыққа автономиялық дәрежеде болса да еркіндік беруін талап етті².

Міне, осындай даярлықпен қазақ интеллигенциясы Мемлекеттік думаға сайлауға да келіп жетті. Сайлау бүкіл империя көлемінде қазақ даласында ең соңында өткізілді. Егер ол метрополияда үш жетінің ішінде (1906 жылдың 26 наурызынан 20 сәуіріне дейін) аяқталса, бірінші Мемлекеттік Дума таратылған күні Жетісу облысында сайлау әлі өтіп те үлгірген жоқ еді³ 1906 жылы 27 сәуірде Мемлекеттік Дума өз жұмысын бастап кет-

¹ «Семипалатинский листок» газеті. 1905, 8 желтоқсан.

² Тынышбаев М. История казахского народа. с. 25—26.

³ Букейханов А. Выборы в Степном крае. К 10-летию 1-ой Государственной Думы. Петроград, 1916, с. 48—49.

кенде, Семей облысында болыстар өз сайлаушыларын (выборщик) енді ғана анықтаған еді. Ал облыстың қазақ жұртының атынан Мемлекеттік думаға депутат болып Бөкейханов осы жылдың 15 маусым күні сайланды. Ә. Бөкейхановтың сайлануына үлкен үлес қосқан «Семипалатинский листок» газеті ол жөнінде: «15 маусым күні Семейде... Семей облысының қырғыз жұртының атынан Мемлекеттік думаға мүше сайлау болып өтті. Оған бірауыздан Қарқаралы уезі, Тоқырауын болысының қазағы, орманшы-ғалым, қырғыз Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов сайланды.

Редакция қырғыз халқын нәтижелі сайлау қорытындысымен құттықтайды, өйткені Бөкейханов арқылы қырғыздар Мемлекеттік думада өз мүддесі үшін күресе алатын нағыз күрескерді иемденіп отыр»¹ деп жазды.

Газет бұдан кейінгі нөмірлерінде депутат Ә. Бөкейхановтың Петербургке жету үшін алдымен Омбыға, сонан соң 3 шілдеде астанаға аттанғанын жазады. Ол Петербургке Дума тарқатылардың алдында ғана жеткен еді.

Думаға депутаттар сайлау барысында әкімшілік орындары саяси бағыты мен іс-әрекеті ұнамаған депутаттыққа кандидаттарды өткізбеуге күш салды. Ә. Бөкейханов Семейде өткен сайлауға байланысты мынадай жайды еске алады:

«1906 жылы маусымда Думаға депутат сайлағанда Семей жанаралы (губернаторы — Авт.) Галкин выборщиктерді өз үйіне қонаққа шақырды. Сіздер сайлауға келдіңіздер, жанаралға, қонаққа бармасаңыздар да болар деп едім: «Қарағым-ау! Мұның қалай, бізді бұрын жанарал қашан қонаққа шақырып еді, біз барайықта», — деді ақсақалдар. Жанарал Галкин бізді үйіне шақырып алып насихат айтты: патша енді мұнан былай заңын да жұрт жақсысымен ақылдасып шығармақ болды... Осындай патша өздеріне ерік берген соң жақсыларынды депутат сайлаңдар, абақтыда жатқан кісілерінді сайламандар деді. Ақсақалдар «дұрыс», «дұрыс» деп, Галкин сөзін мақұлдап, таң ата абақтыдан шыққаныма ай болмаған мені депутат сайлады. Бұл бір заман»²,

Осындай кедергі ғасыр басында өзінің саяси белсенділігімен көзге түскен молла Шаймерден Қосшығұлов-

¹ «Семипалатинский листок». 1906, 16 июнь.

² «Қазақ». 1913, № 24; Бөкейханов А. Выборы в Степном крае... с. 49—50.

тың да алдына қойылды. Ол Думаға мүшелікке өту үшін қажет Ақмола облысы қазақтарының дауысын алғаннан кейінгі уақытта, облыстық сайлау комиссиясы «кандидат орыс тілін білмейді екен» деген желеумен сайлау қорытындысын жаратпай тастайды.

Сонымен, бірінші Мемлекеттік дума жұмысына қазақ елінің атынан үш депутат қатынасты. Олар Орал облысынан — Алпысбай Қалменев, Торғай облысынан — Ахмет Бірімжанов және Семей облысынан — Әлихан Бөкейханов болатын. Бұлардың бәрі де жоғары білімді мамандар, яғни алдыңғы екеуі заңгер, соңғысы орманшы-ғалым еді.

Бірінші Дума таратылған кезде Жетісу және Сырдария облыстарында сайлау әлі өтіп үлгермегендіктен, бұл облыстардан депутат анықталмаған күйінде қалды.

Қазақ депутаттары А. Қалменев және А. Бірімжанов Петербургке Дума ашылғаннан кейін бір жарым ай өткен соң, яғни 10—17 маусым аралығында келіп Дума жұмысына қатынаса бастағанда аграрлық, азаматтық теңдік туралы және басқа мәселелер алғашқы талқылаудан өтіп, олар бойынша тиесілі комиссиялар құрылып қойған еді. Сондықтан Қалменев пен Бірімжанов ең әуелі өздері қатынаса алмаған 20-ға жуық Дума отырыстарының есебімен және соған дейін жұмыс жасаған комиссиялардың ісімен танысуға кірісті¹. Ал Ә. Бөкейханов болса, деректердің көрсетуіне қарағанда, Дума жабылуға 1—2 күн қалғанда жеткен². Міне, осыған қарағанда қазақ депутаттарына Дума жұмысына араласуға берілген уақыт тым өлшеулі еді. Соған қарамастан 2 шілде күнгі Дума отырысында А. Бірімжанов сөз сөйлеп, қазақ елінің жерге байланысты шешілмей жатқан көп мәселелері бар екенін айтып, аграрлық мәселе бойынша құрылған комиссияның құрамына қазақ депутаттарының өкілін енгізуді ұсынады³.

Қазақ депутаттары Дума жұмысына мұсылман депутаттары фракциясы құрамында қатынасты. Бұл фракцияның заң жобасы ретінде дайындаған ең басты құжаты аграрлық мәселеге байланысты еді. Мұсылмандар фракциясы аграрлық тұжырымдамасына мұсылмандар партиясының бағдарламасын ала отырып, біріншіден,

¹ Политическая жизнь русских мусульман... с. 51.

² «Семипалатинский листок». 1906, 7 июля.

³ Политическая жизнь русских мусульман... с. 60.

жерді облыстық меншікке айналдырып, сол арқылы облыс қарауындағы жерді оның тұрақты жұрты арасында бөлуді, екіншіден, жер үлесі көлемі оны игеруші егіншілер үшін ғана емес, сондай-ақ малшылар үшін де өсуін, үшіншіден, жер мәселесі шешілгенше сырттан келіп қоныс тебу біржола тоқтатылуын, төртіншіден, жеке мүшелері арасында бөліске салу үшін жер ауылдық қауым меншігіне берілуін талап етті¹. Думаның аграрлық комиссиясының назарына ұсынылған бұл құжатпен бір мезгілде Бірімжанов, Қалменов және басқа депутаттар тиісті үкімет орындарына қоныс аударушыларды жерге орналастыру комиссияларының қазақ облыстарында жасап жатқан заңсыз әрекеттері жөнінде сұрау салды².

Айта кетуге лайық елеулі жағдай, бірінші және екінші Думалардың құрамында қазақ елінің жерге байланысты отарлық жағдайын тура және жанашырлықпен түсінген орыс депутаттары да баршылық еді. Мәселен, бірінші Дума жұмысы барысында Орынборлық депутат Тимофей Иванович Седельников және басқа сібірлік депутаттардың ұйымдастыруымен Ақмола, Семей сияқты облыстардағы жергілікті халықтың жер тапшылығына байланысты ауыр жағдайын баяндаған 53 депутаттың қолы қойылған мәлімдеме Дума төрағасына тапсырылды. Мәлімдемеде депутаттар переселен учаскелерін жасаушы чиновниктердің жергілікті халықтың құқығын аяқ асты етіп жатқанын айта келіп: «Қырғыздардың (қазақтардың — *Авт.*) артық-мыс деген жерін мемлекет қажетіне алу үшін жүргізіліп жатқан жұмыстардың ешқандай да заңдық негізі жоқ»³, — деп көрсеткен болатын.

Бірінші Думада қазақ қоғамына қатысты атқарылған істер шамамен, осы сипаттағы еді. Бар болғаны 72 күн жұмыс жасаған бұл Дума, 9 шілде күні үкімет шешімімен таратылды. Нақ сол күннің кешінде Думадағы оппозицияның 182 өкілі (кадеттер, трудовиктер, меньшевиктер) Выборгте (Финляндия) жиналып манифест дайындап, оған өздерінің қолдарын қойды. «Жаңа халық өкілдері жиналысын шақырғанға» дейін салық төлеуден және әскери міндеткерлікті өтеуден бас тартуға шақырған бұл манифестке қол қоюшылардың арасында

¹ Сонда, с. 52—53.

² Сонда, с. 55—56.

³ *Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири...* с. 277.

Ә. Бөкейханов та бар еді. Сол үшін ол келесі Думаға сайлану құқығынан айрылып қана қойған жоқ, сонымен бірге жауапқа тартылып, абақтыда отырып шығады.

Өз жұмысын 1907 жылы 20 ақпанда бастаған екінші Думаға қазақтардан бес депутат сайланды. Олар Орал облысынан заңгер Б. Қаратаев, Жетісу облысынан инженер М. Тынышбаев, Сырдария облысынан көпес Т. Алдабергенов, Астрахан губерниясынан заңгер Б. Құлманов және Семей облысынан Т. Нүрекенов. Бұл аталған кісілердің ішінде үшеуінің жоғары білімі болды. Ұстанған бағыты бойынша қазақ депутаттарының бәрі мұсылман депутаттар фракциясын қолдады.

Екінші Дума депутаттарының құрамы жағынан да және күн тәртібіне қойылған мәселелерді талқылау жағынан да бірінші Думадан гөрі солшыл болып шыққан еді¹. Пікір тартысын тудырған негізгі мәселелердің бірі аграрлық және қоныс аудару мәселесі болды. Екінші Думаның екінші сессиясы Сібір және азшылық ұлттардың шаруа депутаттарының ынтасымен Сібірдегі жерге орналастыру ісі бойынша Бас Басқарушыға депутаттық сұрау тапсырып, онда қоныстандыру процесі жүріп жатқан аудандарда «байырғы тұрғындардың құқығы мен мүддесі» ескерусіз қалғандығы айтылып, үкіметтің даярлықсыз жүргізіліп отырған қоныс аудару саясатын кең насихаттауы айыпталды². Депутаттық сұрауға берген жауабында Бас Басқарушы тағылған айыпты мойындаудан бас тартып: «Орыс адамдарының шығысқа қарай табиғи қоныс аударуын заставалар, баррикадалар, шлагбаумдар құрып, күш қолдану арқылы ғана бәсеңдетуге немесе тыйым салуға болады»³ деп мәлімдеді.

1907 жылы 16 мамырда депутаттық сұрауға байланысты жарыссөзде депутат Б. Қаратаев сөйледі. Ол сөзін қазақ халқы үшін ең зәру іске айналған жер мәселесіне арнады. Бұл сөз іс жүзінде патша үкіметінің қазақ жеріндегі отарлау саясатын жергілікті халықтың

¹ Оған 100-ден астам социалист-депутаттар (37 эсер, 66 социал-демократ, оның 2/3 меньшевиктер), 100 шамалы трудовик, 100 кадет, 80 депутат ұлттық азшылықтардан; ал октябристерден 19, монархистерден 33 адам сайланды. Қараңыз: *Верт Н.* История советского государства. 1900—1991. М., 1992, с. 47.

² Государственная Дума. Второй созыв. Стенографический отчет 1907 г. Сессия вторая. т. I, СПб., 1907, стлб 1746—1747, 2270—2271.

³ Государственная Дума. Второй созыв. Стенографический отчет. 1907 г. Сессия вторая, т. II, СПб., 1907, стлб. 1101—1108.

атынан әшкерелеу еді. Осы уақытқа дейін тек тар таптық айқындама тұрғысынан талданып келген Қаратаев сөзінің мынадай маңызды жақтарын бөліп айту қажет. Біріншіден, үкіметтің қазақ жеріндегі отарлау саясаты оның ішкі таптық саясатының логикалық жалғасы. Үкімет «Ресей ішіндегі помещиктер мүддесін, яғни 130000 помещиктің мүддесін қорғау үшін» жерсіз орыс шаруаларына қазақ жерлерін тартып әперіп отыр. Екіншіден, үкіметтің бұл саясаты ашықтан-ашық ұлыдержавалық, шовинистік негізде жүргізіліп отыр. Соның нәтижесінде жерге орналастыру мекемелері қазақтарды «орныққан орындарынан, поселке, деревня құрап отырған үйлерінен жаппай қуып шығумен айналысып отыр»¹. Б. Қаратаев орыс халқының еңбекші бұқарасы мен зиялы қауымын қазақ елінің осындай ауыр жағдайына көңіл аударуға шақырды.

Солшыл депутаттардың үкіметтің аграрлық және отаршыл саясатын сынау мінбесіне айналған Дума патша мен оның төңірегіндегілерге ұнай қоймағаны түсінікті. Үкімет 1907 жылғы 3 маусым күнгі шығарған заңымен II Мемлекеттік думаны таратып жіберді. Бұл құжат сонымен бірге, сайлау заңына түбегейлі өзгерістер енгізді. Оның бірінші тарауында мынадай сөздер бар еді: «Ст. 9. В выборах не участвуют: 5. Бродячие инородцы и 6. Иностранные подданные...» «Ереженің» III тарауының Мемлекеттік думаға сайлау өткізілетін губерниялар мен облыстардың тізімі берілген 2—4-баптарында Түркістан мен қазақ облыстары аталмаған болатын, өйткені мұнда тұратын қазақ, қырғыз, өзбек және басқа халықтар сайлау құқығынан айырылған еді². Патша үкіметі Қазақстан мен Түркістанда пәрменді отарлау саясатын жүргізе отырып, Думада бұл аймақтардан депутаттардың болмағанын өзіне қолайлы деп тапты.

Сонымен, қазақ депутаттары қатынасқан бірінші және екінші Думалар қазақ қоғамының отарлық жағдайына өзгеріс енгізе алатындай ешқандай заңдар қабылдаған жоқ. «3 маусым заңының» өмірге келуімен бірге қазақ интеллигенциясының Думаға артқан үміті

¹ Сонда, 673—675-б.; Б. Қаратаевтың Думада сөйлеген сөзінің қазақша аудармасы «Жалын» журналының 1989 жылғы 1 нөмірінің 75—76-беттерінде берілген.

² Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907—1914 годах. Сб. документов и материалов, Алма-Ата, 1957, с. 2.

де біржола сөнді. Ә. Бөкейханов кейінірек ол жөнінде былай деп жазды: «...екі Дума да мұжыққа орыс дворяны жерінен жер бермек болды. Үшінші Дума депутаты сайланатын жол жасағанда мұжық депутатын неше қайтара бұрынғыдан азайтты. Орыс патшалығының панасындағы жұрттың әрбір жүзіне сексен бес орыс мұжығы болады, қалған он бестің ішінде поляк, еврей, татар, қазақ һәм қалған уақ жұрттар. Орыстың қаласынан «3 маусым заңымен» сайланған мұжық депутаты оннан бірі-ақ, думада мұжық депутаты қырық-елу, төрт жүз қырық екі депутат ішінде. Орыстың патшалығын арқалап асырап отырған мұжыққа мұны қылғанда, аз, бытыранды, надан қазақты не ғылсын? Думадан шығарды да тастады»¹.

Ә. Бөкейханов және басқа қазақ интеллигенттері II Дума таратылғаннан кейінгі уақытта елде қалыптасқан саяси жағдайды жақсы түсінді. Шынымен де «3 маусым заңынан» кейін бір помещиктің даусы 7 қала тұрғынының, 30 шаруа сайлаушыларының немесе 60 жұмысшының даусына теңгерілген еді². Сөйтіп, 1905 жылғы 17 қазан манифесінің шығуымен бірге басталған самодержавиелік жүйені конституциялық басқару әдісімен ұштастыру әрекеті кезеңі аяқталып, империя қайтадан, Бөкейханов дәл айтып көрсеткендей, «баяғы қағусыз, қайырусыз, үйреншікті ескі жолына» түсті³. Бұл жағдай, белгілі дәрежеде, белсенді қазақ интеллигенттері санасында күйректік сезім де тудырды. Басқа емес, Бөкейхановтың өзі де «біздің қазақ сияқты жетім-жесір нашар жұртқа құрдастық, теңдік «17 октябрь» «3 маусымды» жықса келеді. Жақын арада біздің ат бәйгеден келеді деуге болмайды»⁴ деп жазды.

Дегенмен, «3 маусым заңы» қазақ интеллигенциясын Дума арқылы жүргізуді көздеген саяси күрестен біржола ығыстыра алған жоқ. Олар Думадан тыс қала отырып, құрамы жағынан алғашқы екі Думадан анағұрлым консервативті, ұлыдержавалық бағыттағы III Дума шеңберінде де мұсылман фракциясы, сібірлік депутаттар, солшыл кадеттер және басқа одақтастары арқылы үкіметтің қазақ жерінде отарлау саясатына, «3 маусым за-

¹ «Қазақ». 1913, № 23.

² *Верг Н.* История советского государства... с. 48.

³ «Қазақ». 1913, № 40.

⁴ Сонда.

нына» қарсы әрекетін тоқтатпады. Мәселен, ол кезде мұғалім Отыншы Әлжанов Зайсан қазақтарының атынан жаңа ашылған ІІІ Мемлекеттік думадағы саяси партиялардың бастықтарына жеделхат беріп, қазақ елінің саяси құқығының аяқ асты болғанын айтып, мұндай әділетсіз шешім қабылдаған үкіметке наразылық білдіреді. Ол жөнінде астана газеттері де жазады¹

Деректік материалдар Ә. Бөкейхановтың «3 маусым заңының» реакциялық мазмұнын әшкерелеуге, тіптен реті келсе оны жоюға біраз күш салғанын аңғартады. ХХ ғасырдың 10-жылдарының басында Мәскеу университетінде оқыған Х. Ғаббасов Ә. Бөкейхановтың тапсыруы бойынша Мәскеу және Петербург оқу орындарындағы қазақ студенттерінің «3 маусым заңының» қазақ елі үшін әділетсіз заң екендігін дәлелдеп, үкіметке сұрау (запрос) түсіру үшін түрлі материалдар жинағанын айтады². Ал Ә. Бөкейхановтың өзі ол жөнінде «1912 жылы қысты күні Петербургте жүрген қазақ болып калеттен бастап Дума партияларына «сендер Думаға закон жобасын кіргізіңдер, біздің қазаққа келер төртінші думада депутат беретін» дедік»³ деп жазды.

Айтқандай-ақ 1912 жылғы желтоқсанда кадеттік депутаттар Думаға сайлау заңына өзгерістер енгізу туралы заң жобасын ұсынады. Жоба Дума мүшелеріне таратылып, олар танысып шыққан соң Думаның 1913 жылғы 13 наурыздағы отырысында талқыланып, тиесілі қолдау таба алмағандықтан, өтпей қалады. Ол түсінікті де еді. 1907 жылғы «3 маусым заңы» бойынша Думада көпшілікке айналған оншыл партиялар кадеттер ұсынған жалпыға бірдей сайлау құқығына қарсы шықты.

1914 жылы қаңтарда астаналық «Речь» газеті Ә. Бөкейхановтың Мемлекеттік дума мүшелеріне ашық хатын жариялайды⁴. Хатта үкімет орындарының қазақ жерлерін алып, ықпалды орыс аксүйектеріне таратумен қанағаттанбай, енді қазақ жұртын христиан дініне шоқындыру әрекетіне көшкендігіне батыл наразылық көрсетілген еді. Бұл хаттың артын ала «Қазақ» газетінде Ахмет Жанталиннің «Государственная Думада»⁵ атты мақала-

¹ Дулатов М. Шығармалары, 294-б.

² ҚР ҰҚҚА, 78754-іс, 1-т., 336-п.

³ «Қазақ». 1913, № 23.

⁴ «Речь». 1914, 23 января, № 22 (2691).

⁵ «Қазақ». 1914, № 48.

сы жарияланып, онда автор Дума жұмысына ықпал жасаудың басқа жолдарын қарастыруға шақырады. Үкімет орындары Жанталиннің бұл пікірін елеусіз қалдырмайды. Оның сыртынан жандармдық бақылау орнатылады¹

Біз әңгімелеп отырған кезеңдегі қазақ елінің ауыр жағдайына іштарта қараған адамдар Дума мүшелерінің арасында да бар еді. Қазақ қайраткерлерінің өтініші бойынша Сібір депутаттары Волков-2-нің, Скалозубовтың, Дзюбинскийдің, Виноградовтың, мұсылман фракциясынан Мақсұдовтың, Жағыпаровтың және басқа демократиялық бағыттағы депутаттардың патша үкіметінен әділетсіз аграрлық және ұлт саясатын өзгертуді талап етуі, сол жүйе шеңберінде кішкене болса да атқарылған іс қана емес, сонымен бірге империя халықтарының шовинистік, кертартпа ұлтшылдық пиғылдан ада бөлігінің өзара достық ниетінің шынайы көрінісі болатын.

Мәселен, Забайкалье облысының депутаты Волков-2 III Дума мінбесінен қоныс аудару мекемелерінің Сібір, далалық облыстар және Түркістан халықтарына жасап отырған қиянатын әшкерелеп бір емес, әлденеше рет сөйлейді. III Думаның 1912 жылғы 1 мамырдағы отырысында ол осы тақырыпқа тағы да бір рет оралып:

«Өткенде мен сіздерге сенатор граф Паленнің ревизиясы жинаған деректерге сүйене отырып, бұл бақытсыз қырғыз (қазақ — *Авт.*) жұртының артық-мыс деген желеумен тіптен арық, өңделген, жыртылмалы және шабындық жерлері, бау-бақшасы, жоңышқалықтары, онда салынған құрылыстары мен қыстаулары түгелдей тартып алынып переселендерге беріліп жатқанын айтқан едім... Соңғы кездері қоныс аударушыларды орналастыратын мекемелер қырғыздарға арнап тағы бір әдіс ойлап тапты. Ол отырықшы норма деп аталады. Сөз ретіне қарай айтсақ, ол ешқандай да заңда қарастырылмаған. Бұл отырықшы норманың мәні мынада: қырғыздарға да қоныс қонған переселендерге бөлінетін 15 десятинадан жер үлесін алып, сонда орналасу ұсынылады, ал қырғыздар болса бастарынан өткендіктен жақсы біледі, егер бұл ұсынысты қабыл алмаса, бәрібір оларды ата қонысынан қуып шығып жерсіз қалдырмақ, сондық-

¹ ООМА, 21-к., 9-т., 4-іс, 36, 37, 38-б.

тан да шарасыздықтан берілген үлесті алуға мәжбүр болады»¹.

Бұл, әрине, Волков-2-нің жер мәселесіне байланысты қазақтарға араша түсіп Мемлекеттік дума мен Мемлекеттік Кеңесте сөйлеген сөздерінің бірі ғана еді. Қазақтар үшін сөзбен бірге ісі қатар жүрген депутаттардың бірі тоболдық Николай Лукич Скалозубов болды. Оның III Дума мінбесінен сөйлеген сөздерінің қысқаша мазмұны мынаған сайды: қазақ жұртының жағдайын орыс қоғамы білмейді, қазақтардың тыныс-тіршілігінен, шаруасынан билікте отырған орыс қайраткерлері мүлдем хабарсыз, Думадағы депутаттар солардың соңына еріп қазақ жұртына зиянды заңдарға қол көтеріп отыр, т.с.с.².

1912 жылы Өскемен уезі Тарғын болысы 7-старшындағы Қошанай рулы қазақтардың жері коныс аударушыларға өтеді. Қазақтар араша сұрап Тобол депутаты Скалозубовқа арыз жазады. Арызда 169 үйлі бұл ауылдың 60-сы өз пішені жоқтықтан казак-орыстан пішен сатып алып шабатынын, қой, жылқы бағатын жерді жылқы басына он тиын, қой басына бес тиын аренда төлеп тағы көрші казак-орыстан сатып алатынын жазады. Скалозубов араласқаннан соң бұл дау уездік комиссияда қаралып, Қошанай жері өз иелеріне қайтарылады³. Н. Л. Скалозубовтың әділетсіз қуғынға ұшыраған бір топ Қарқаралы интеллигенттеріне берген көмегі өз алдына баяндауға лайық.

Өз ретіне қарай айта кетелік, «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан қазақ интеллигенттері Думадағы жағдайды бағып отырды және ондағы түрлі саяси күштер арасындағы ара салмақ өзгерісін өте нәзік әрі терең түсінді. Оған газет бетінде Дума жұмысына байланысты үзіліссіз, жүйелі түрде шығып тұрған талдау мақалалар күә бола алады. Мәселен, газет сондай бір материалында Думадағы депутаттарды саяси көзқарасына қарай оң жақ, сол жақ, орта деп үш топқа бөлуге болатындығын айтып: «Сол жақтың пікірі орыс патшалығының панасындағы жұрттың бәрін теп-тегіс құрдас қырмақ. Оң жақ «3 маусым» атасы, орта «3 маусым» кінді-

¹ «Государственная Дума». Третий созыв. Стенографический отчет с 9 апреля по 9 июня 1912 г. СПб., 1912, стлб. 4007.

² «Қазақ». 1912, № 109.

³ Сонда, 1913, № 10; 1915, № 109, 111.

гін кескен шешесі. Сол жақ 130, қалғаны 312 депутат. Мұның да ортадағы 100 ден астамы үкімет жер бол десе жер, көр бол десе көр болады. Бұларды октябрист партиясы дейді»¹ деп жазды. Ал «Думадағы партиялар» атты мақалада «Біздің мұсылман депутаттары һәм поляк жұртының депутаттары сол жағының депутаттарына қосылып іс» ететіндігін айтып, мынадай қорытынды жасайды: «Жалпақ жұрттың пайдасын ойлайтын депутаттар думада аз, өздеріне жайлы болса, өзгемен жұмысы жоқ депутаттар көп. Ондай депутаттардың көп болуы әуелі сайлау законінен, екінші, халықтың көбі надан болып, жалпақ жұрттың пайдасын ойларлық адамдарды жібере алмайтындығынан»².

Қазақ интеллигенциясының белсенді өкілдері Мемлекеттік думаның империяның саяси құрылыс жүйесінде алатын орнын және мүмкіншілігін, ондағы күштердің ара салмағын өте жақсы түсінді. Сондықтан да олар өздерін Дума қызметінен күтуге болатын нәтижелі істермен аса көп алдаусыратқан жоқ. Мәселен, Ә. Бөкейханов Ж. Сейдалинмен болған екеу ара айтыста Сейдалиннің «Дума һәм Советке (Государственный Советті айтып отыр — Авт.) қазақтан депутат бармай қазақ адам есебіне кірмейді» деген тұжырымына жауап беріп: «Жаһанша мырза! Думада һәм Советте көп айтқаны закон болады. Біз сияқты жетім жұрт өзгемен құрдас болсын, кем болмасын дейтін депутаттар Советте 12, ал Советтің бар мүшесі 136. Думада орыс патшалығының панасындағы халықтардың бәрі бірдей болсын дейтін депутаттар жүзден аса, ал Дума мүшелері 442. Мұндайда көп айтқаны закон болады. Думаға һәм Советке барған он шақты қазақ Дума мен Советтің аз жағын көп ете ала ма? «3 маусым» сайлауы аман тұрғанда біздің қазақ түгіл, орыстың өзге жұртты құрдас қыламын деген депутаттарының қолынан түк келмейді. Міне, Думада поляк жұртының депутаты бар, мұсылман депутаты бар, бұлар іздегенін алып отыр ма?» Бөкейхановтың пікірі бойынша, қазақтан Думаға депутат сайлау өзге жұртқа қазақ елінің жағдайын тура жеткізу үшін керек. Онда да бұл мақсат орындалмақ, егер «біздің депутат орыс етегінен жем жеймін деп сатылмаса, шешен болса». Ал жалпы «Думаға һәм Советке депутат барса қазақ жұ-

¹ «Қазақ». 1913, № 40.

² Сонда, 1913, № 8.

мысы тәмәм болады деген дәлелсіз қысыр сөз. Қазаққа депутат беріп, осы қылып отырганды қылса, біз онда кімнің жылқысын жиып аламыз?! Поляк, еврей, татарларша (ноғай) камытқа мойынды ұсынып отыра бермейміз бе?»¹.

«3 маусым заңын» өзгерту мәселесін III Думаның жабылатын күні, яғни 1912 жылы 9 маусым күні Думаның мәжілісі үшін жөндеуге қаржы бөлу туралы заң жобасын талқылау барысында Қазан губерниясының депутаты С. Максұдов тағы қойды. «Осында баяндамашы,— деді ол сөзінде — Мемлекеттік дума сарайы қабырғасында бірнеше жарықшақтар пайда болғанын айтты. Мен осыған байланысты сіздердің назарларыңызды Мемлекеттік думадағы басқа бір аса маңызды жарықшаққа аударғым келеді. Ол жарықшақ сіздер мен біздің, мұсылмандардың (мұсылмандар фракциясына нұсқап отыр — *Авт.*) арасында болып отыр. 5 жыл ішінде Мемлекеттік дума арқылы дала облыстары мен Түркістан өлкесіне қатысы бар біршама заңдар жобасы өтті. Бұл құжаттардың бәрі де осы облыстардың өкілдерінсіз талқыланып, қабылданды... Біз мұсылмандар, мұндай жағдайды дұрыс емес деп санаймыз...»².

Максұдов сөзін аяқтай алмайды, өйткені оңшыл депутаттардың шулы талабы бойынша Дума төрағасы «бұл мәселені қозғамауыңызды үлкен кішілікпен өтінемін!» деп, оны ары қарай сөзін жалғастыру құқығынан айырған болатын³.

«3 маусым заңын» өзгертетін заң жобасын енгізу арқылы Думаға қайтадан депутат сайлау құқығын алу әрекетінен ештеме шықпасын түсінген қайраткерлер, енді бұл іске қазақ қоғамын да тартып байқайды. Олар «қазақ жұртына Думаға сайлау құқығын қайтаруды өтініп патшадан сұраңыздар» деп ел арасында беделді ақсақалдар мен жұрт басшыларына қайрылады. Бірақ тиесілі қолдау таппай, бұл әрекеті де айтарлықтай нәтиже бере қоймайды⁴. Сөйтіп, бұдан былайғы уақытта қазақ қайраткерлерінің Мемлекеттік думаға мұсылман депутаттар фракциясы мен сібірлік депутаттар арқылы ғана ықпал жасаудан басқа шарасы қалған жоқ еді.

¹ «Қазақ». 1913, № 24.

² «Государственная Дума». Третий созыв. Стенографический отчет с 9 апреля по 9 июня 1912 г. СПб., 1912, стлб. 5119.

³ Сонда.

⁴ «Қазақ». 1913, № 23.

Қорыта айтқанда, қазақ зиялылары мерзімінен бұрын таратылған бірінші және екінші Дума жұмысына ғана қатынасумен шектелді. Бірақ, қазақ зиялылары үшін Дума жұмысына және оған қатысты саяси шараларға қатынасу ізсіз өткен жоқ еді. Олар, біріншіден, империя жағдайында Дума сияқты «өкілетті» орынның, ең алдымен, орыс помещиктерінің мүддесіне, империялық мүдделерге қызмет жасайтындығына көздері жетті. Ә. Бөкейханов Мемлекеттік дума мүшелеріне жолдаған ашық хатында: «Қазақ жерлеріне жерік князьдар мен графтардың ынталы әрекетімен өмірге келген «3 маусым заңы» бізді Мемлекеттік Дума мінберінен өз мүддемізді қорғай алу құқығынан айырды» деп жазды. Екіншіден, қазақ зиялылары Думаға қатысты шараларға араласа отырып, негізгі мақсатқа жету үшін жалпы халықтың белсенді, мақсатты қимылы және саяси тұтастығы қажет екендігіне көздері жетті. Олардың «Айқап» сияқты журнал, «Қазақ» сияқты газет шығарып, саяси ағарту жұмысына ден қоюы да сондықтан еді.

III ТАРАУ

Ұлттық интеллигенцияны қудалау саясаты. «Қазақ» газеті және азаттық үшін күрес идеологиясының қалыптасуы (1908—1916 жылдар)

1. ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫ ҚУДАЛАУ САЯСАТЫ

1905—1907 жылдардағы революциялық қозғалыс барысында барлық деңгейдегі орыс әкімшілігі қазақ елінің ұлт-азаттық қозғалысын бастаушы саяси күш — ұлттық интеллигенциямен бетпе-бет келді. Сондай-ақ тура осы мезгілден бастап әкімшілік орындары ұлттық интеллигенцияның белсенді өкілдерін қудалау саясатын қолға алды. Бұл саясаттың басында империяның Ішкі істер министрлігі тұрды, ал жергілікті жерлерде оның нақты жүргізушілері губерниялық және уездік әкімшілік орындары болды.

Біз жоғарыда 1905—1906 жылдары ұлт-азаттық қозғалыстың әсіресе далалық облыстарда тегеурінді жүргендігін айттық. Соған сай реакция жылдары да отаршыл билік пен ұлттық интеллигенция арасындағы күрес осы облыстарда айқын сипат алды. Басында далалық облыстардың генерал-губернаторы тұрған облыс және уезд әкімшіліктері ұлт-азаттық қозғалыстың бастаушы өкілдерін, шығармашылық қызметімен ұлтық санаға ықпал жасай бастаған ақын-жазушыларды, революция жылдары түрлі саяси істерге белсенді атсалысқан жеке адамдарды, дін қызметкерлерін жазалау шараларын іске асырды.

1905 жылы жаз айларында түрлі жәрменкелер мен жайлауларда мыңдаған адамдардың қатысуымен өткен жиналыстар, оларда қабылданып, үкімет орындарына жөнелтілген петициялар отаршыл әкімшілік үшін күтпеген белсенділіктің көрінісі еді. Сондықтан да үкімет орындары бұл оқиғалардың одан ары өріс алмауына қажет шараларды істеп бақты. Сол кездегі оқиғалардың куәсі М. Тынышбаевтың көрсетуіне қарағанда, 1905 жылдың күзіне қарай Семей губернаторы Галкин билік орындарына қазақтарды Омбыда өтпек жиналысқа жі-

бермеу туралы жарлық береді. Әскери генерал Романов қазақ тілмаштарын жұмыстан босатып, олардың орнына орыс-казактарды қабылдайды. Крестьян және уезд бастықтарына қазақтардың үстінен бақылауды күшейту және түрлі петицияларға қол қойғандардың тізімін жасау жөнінде нұсқау беріледі. Бұл ретте, әсіресе көзге түсуге тырысқан Қарқаралы уезінің бастығы Оссовский еді. Ол Қарқаралы петициясына қолдарын қойған 42 болыс пен биді жауап алу үшін Қарқаралыға шақыртады, бірақ олардың бірде-біреуі келмейді.

Әрине, мұндай жағдайда билік орындарының алдымен қозғалыстың басшыларына назар аударатыны мәлім. Бұл ретте ең алдымен көзге іліккен — Қарқаралы петициясын ұйымдастырушылардың бірі, бірінші Мемлекеттік Думаның мүшесі, оны таратуға қарсылық білдіріп басқа депутаттармен бірге Выборг манифесіне қол қойған, орыс тілді басылымдардағы өткір мақалаларымен көзге түсіп үлгірген Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов. Әкімшілік орындары даладағы революциялық өрлеу барысында-ақ оны халық бұқарасынан аластауға тырысты. «1906 жылы қаңтарда, азаттық күндерімен бірге келген оқиғалар ағымында Семейде облыстық съезд өтетін болды. Соған қатынасуға Павлодардан Семейге келе жатқан жолымда, — деп жазды Бөкейханов, — мені Ямышевск поселкесінде 8 қаңтар күні тұтқынға алды...» Сол қамалғаннан ол ешқандай да тергеусіз 30 сәуірге дейін, яғни Қарқаралы уезі Тоқырауын болысының елубасылары Мемлекеттік Думаға депутат сайлаушы етіп бекіткені мәлім болғанға дейін абақтыда отырады¹

Араға бір жыл салып, яғни 1908 жылы Ә. Бөкейханов Выборг манифесіне қол қойғаны үшін зандар жинағының 51-бабы және 129-бабының 3-тармағының 1-бөлімі бойынша жауапқа тартылып, Петербург округтік сотының үкімімен Семей абақтысында бірнеше ай отырып шығуға міндеттенді² Осы жылдан бастап үкімет орындары қазақ ұлт-азаттық қозғалысын әлсірету және бастаушысыз қалдыру мақсатында оның белсенді қайраткерлерін қазақ облыстарынан тыс аудандарға жер ау-

¹ Букейханов А. Выборы в Степном крае, с. 45, 48; «Семипалатинские ведомости (не официальная часть областных ведомостей)». 1906, № 32, с. 4.

² «Семипалатинский листок». 1906, 9 ноября; «Қазақ». 1915, № 105.

дару тәжірибесін қолданды. Ә. Бөкейханов Семей абақтысынан шыққаннан кейін ішкі Ресей қаласы Самарада жандарм орындарының бақылауы астында тұруға тиіс болды.

Әрине, 1905 жылдың саяси оқиғаларына белсенді түрде араласқан жалғыз Ә. Бөкейханов емес екені түсінікті. Әсіресе, Қарқаралы петициясын дайындау кезінде, ел арасындағы саяси үгіт жұмысында ерекше белсенділігімен танылған Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов бастаған Қарқаралы интеллигенциясы еді. Қазақ даласында өздерінен басқа ешкім де еркінсінбеуі керек деп түсінген патша чиновниктері бұл жағдайды бірден аңғарды. Олар көп ойланбастан тиісті орындарға, жандарм тыншыларына Қарқаралы интеллигенциясы үстінен, алдымен олардың жетекшісі ретінде танылған Ж. Ақбаев пен А. Байтұрсынов жайында тиесілі материалдар жинауды тапсырды.

Соның нәтижесінде 1906 жылы 4 тамызда Омбы сот палатасының отырысында Ж. Ақбаевтың «үкімет орындарына қарсы әрекет ісі» қаралды. Сот жалған көрсетулер берген куәләрдің келмеуіне, ал келгендерінің бұрынғы көрсетулерінен бас тартуына байланысты айыпкерге тағылған бірде-бір кінәнің негізсіз екендігін мойындауға мәжбүр болған еді. Семей губернаторы Тройницкий Омбыдағы бастығына жазған қатынас хатында осы сот отырысының жай-жапсары жөнінде баяндай келіп: «Сот палатасы қырғыздардың көтеріліп кетуінен қорыққандықтан Ақбаевты ақтап шықты»¹ деп жазды. 1906 жылғы жағдайда бұл негізсіз емес-тін.

Семей облысындағы белсенді қазақ интеллигенттерін қудалау ісі облысқа 1908 жылы әскери губернатор қызметіне А. П. Тройницкий келгеннен кейінгі уақытта ушыға түсті. Өзінің реакциялық іс-әрекеттерімен прогрессивті көзқарастағы орыс қоғамына да жексұрын көрінген² Тройницкийдің Семейге келген бетте қолға алған істерінің бірі түрлі лас жолдармен қазақ зиялыларының үстінен материал жинау болды. Сол жиналған материалдарды негізге ала отырып, ол 1908 жылы 17

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 2-п.

² Губернатор Тройницкийдің Семей облысындағы тағы іс-әрекеттерін баяндайтын материалдар орыс басылымдарында да жарық көрген. Осындай мазмұндағы «В экзотической стране» деп аталатын мақала «Русское слово» газетінің 1914 жылғы 1 наурыздағы 50-нөмірінде жарияланған.

қарашада дала облыстары генерал-губернаторына құпия қатынас жазып, онда Ж. Ақбаевқа бірнеше айыптақты. Олардың мазмұны қысқаша мынаған сайды: 1) 1905 жылы 15 қарашада Қарқаралыда өткен митингіде басым бөлігі қазақтар мен татарлар болған тобырды орыс билігіне бағынбауға шақырып, «Патша ендігі уақытта патша емес, біздің құлымыз, бостандықты патша өз еркімен берген жоқ, одан халық тартып алды!» деген сөздер айтқан; халықты алым-салық төлеуден бас тартуға шақырған; 2) 1907 жылы маусымда Қоянды жәрменкесінде переселен учаскелер дайындайтын комиссияның отырысы үстіне рұқсатсыз кіріп келіп, қазақтар Мемлекеттік Думаның арнайы ұйғарымынсыз бір тұтам да жер бермейтіндігін, қажет болса жерін қорғап өлуге даяр екендігін айтып, комиссия төрағасын қорлаған; 3) Петербург университетінің профессоры Петражицкийге жазған хатында өзінің қазақтарға ықпал жасап, орыс билігіне қарсы қарулы көтеріліске даярлағанын айтқан; 4) басқа қазақтармен бірге орыс патшалығының құрамынан кету жолдарын талқылап, сөйтіп сеператистік пиғыл тудырған; 5) Бөкейхановқа беру үшін қазақтардан қаржы жинаған т.с.с.¹

Ақбаев атына осындай айыптар тағып және оларды өзінде бар фактілермен дәлелдегенсіп, Тройницкий мұндай әрекеттердің қазақ даласында орыс билігінің қадірін түсірмесе көтермейтіндігін таусыла айтып, генерал-губернатордан Дала Ережесінің 17-бабына сай Ж. Ақбаевты Сібір өлкесінің бір алыс түкпіріне жер аударуды қиыла өтінеді.

Дала облыстары генерал-губернаторы Е. О. Шмит Тройницкийдің ұсынысын қабыл алып, 1908 жылғы 4 желтоқсанда ішкі істер министріне жолдаған № 99 өтініш хатында «егер Ақбаевты Семей облысынан тағы да сол қырғыздар қоныстанған Ақмола облысына жер аударумен қанағаттансақ, онда ол отандастарына ықпал ету арқылы өзінің зиянды әрекеттерін жалғастыра бермек, сондықтан да Ереженің 32—36-бабтарына сәйкес полиция бақылауында бес жылға Якут облысына жер аударуды»² сұрайды.

Ж. Ақбаев ісін Ереженің 34-бабына сәйкес құрылған Ерекше Кеңес қараған соң, ішкі істер министрі 1909 жылы 2 қаңтарда «Ақбаев астанадан, губерния және

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 1—6-п.

² Сонда, 12 об-п.

дала генерал-губернаторлығы орталықтарынан басқа, өзі қалаған жерге 1908 жылдың 22 желтоқсанынан бастап санағанда екі жылға жер аударылып ашық полиция бақылауына бағындырылсын¹ деген үкім шығарады.

Бұл уақытта губернатор Тройницкий министрдің шешімін күтпей-ақ желтоқсанның орта тұсында жергілікті полиция орындарына бұйрық беріп, ауру Ақбаевты тұтқынға алады. 1909 жылдың қаңтарының басында Қарқаралы уезінің ақсақал, би, старшин және болыс басқарушылардың үлкен тобы «Ақбаевтың жазалану себебі мүлдем түсініксіз», деп тауып, сондықтан да оны абақтыдан босатуды талап етіп генерал-губернатор Шмитке хат жөнелтеді². Шамамен осы мазмұндағы өтініш Ақбаевтың отбасынан да түседі. Бірақ бұл өтініштер қабылданбайды. 1909 жылы наурыз айында Ж. Ақбаев Жетісу облысындағы Қапал қаласын таңдап, тиесілі мерзімді өтеуге сонда аттанады³.

Ж. Ақбаев ісімен бір мезгілде Омбыдағы генерал-губернатор кеңсесі 1905 жылғы оқиғаларға белсенді ат салысқан басқа интеллигенция өкілдерін тексеру ісін қолға алады. 1909 жылдың қыркүйегінде ол Омбы жандарм басқармасына Өскемен уезінің бірінші учаске дәрігері И. И. Высоцкийдің, Қарқаралыдағы 2 кластық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі А. Байтұрсыновтың, Өскемен қаласының бұрынғы старостасы О. Костюриннің, Өскемен уездік крестьян бастықтары съезінде төрағалық жасаушы И. М. Петржкевичтің және Қарқаралы қаласының дәрігері С. И. Богуславскийдің саяси сенімділіктері жөнінде мәлімет беруді тапсырады⁴.

Жандарм мекемесі бастығының көмекшісі сол жылғы 26 қыркүйекте берген жауабында дәрігер Богуславский мен Байтұрсыновтың Ақбаев ісіне қатысы болғандығын, сол үшін генерал-губернатор Сухотиннің бұйрығымен Богуславскийдің Қарқаралыдан басқа жаққа жер аударылғанын, дәрігер Высоцкиймен болған әңгімеде оның «азаттық қозғалысқа іш тарта» қарайтындығын білдіргендігін, «Семей уезі бастығымен болған әңгімеде уездегі сот төрағасы Зуевтің де қырғыздардың азаттық қозғалысына жанашырлық танытқандығын жазады»⁵.

¹ Сонда, 17-п.

² Сонда, 22-п.

³ Сонда, 15—17-п.

⁴ Сонда, 5847-іс, 1-п.

⁵ Сонда, 2—3-п.

Жандарм басқармасы бастығының көмекшісі бұл берілген мәліметіне бұрын саяси қуғындалған Орест Костюрин туралы 1905 жылы желтоқсанда жазған анықтамасын қоса тіркеп, онда 17 қазан манифесін халыққа түсіндіру барысында Костюриннің шаруалардың тым көп салық төлеп ауқаттылар тарапынан қанауға ұшырап отырғандығын, жердің шын мәніндегі иесі солар екендігін айтып, халықты үкімет алдына әлеуметтік талаптар қоюға шақырғанын жазады¹.

Ж. Ақбаев біз жоғарыда үзінді келтірген сенатор Паленге жазған арыз хатында тура осы мезгілде үкімет орындарының дала облыстарында дәрігерлік, мұғалімдік және басқа қызметте жүрген поляк саяси қуғындары үстінен түрлі материалдар жинатқанын көрсетеді². Бұл, әрине, тектен-тек емес еді. Архив материалдарынан 1905 жылғы революциялық өрлеу, оның артынан келген реакция жылдары поляк эмигранттары мен Байтұрсынов, Ақбаев сияқты қазақ зиялылары арасында өзара іштарту және мүмкін жағдайда бір-біріне көмек беру сияқты көріністердің орын алғаны байқалады³.

Ж. Ақбаевты жер аудару Қарқаралы интеллигенциясына қарсы жүргізілген жазалау шарасының басы болатын. Ендігі кезек Қарқаралыдағы 2 кластық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновтікі еді. 1909 жылы мамыр айында құпия тыңшылар, яғни уез бастығының көмекшісі Солотич пен Қарқаралы тұрғыны Т. Шыңғысовтың көрсетулерін негізге ала отырып, губернатор Тройницкий Округтік оқу бөлімінің меңгерушісі А. Е. Алекторовтан Байтұрсыновты қызметінен босатуды талап етеді. Қызметтен босаған Байтұрсынов Омбыға Алекторовқа аттанады. Істің жайын түсінген соң Алекторов Байтұрсыновқа өз қызметін қайтарып беруге уәде етеді. Мұны естіген Тройницкий 1 шілдеде Байтұрсыновтың үйінде тінту жүргізіп, өзін тұтқынға алады⁴.

Губернатор Тройницкий мен ерекше тапсырмалар бойынша чиновник Третьяков 1909 жылы 13 қыркүйекте Омбыдағы далалық облыстар генерал-губернаторының міндетін атқарушы генерал-лейтенант Тихменевтің сұ-

¹ Сонда, 4—4-об-п.

² Сонда, 5832-іс, 181-об-п.

³ Сонда.

⁴ Дулатов М. Шығармалары, 298-б.; ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 181-об-п.

рауына берген жауабында Байтұрсыновтың тұтқынға алыну себебін былайша түсіндіреді: «...Байтұрсынов Қарқаралы уезіндегі қырғыздар арасында сеперативтік рухтағы насихат жүргізген және Семей облысынан тыс өлкеге жер аударылған Жақып Ақбаевты қайтару туралы арыз ұйымдастырған.

Уез бастығының тергеуінде болған адамдардың көрсетуіне қарағанда, ол жүргізген насихаттың мазмұны, біріншіден, қырғыз жұртының арасында өзін-өзі автономиялық басқару идеясын тарату, ал белсенді әрекеттерге көше қалған күнде орыс билігінен қорықпау, өйткені Қытай мен Ауғанстан оларға көмек көрсетуге даяр... сияқты ойларға сайса, екіншіден, алым-салықты төлемеу және орыстар мен қырғыздардың арасында өшпенділікті қоздыру болды»¹.

Жоғары мансапты чиновниктер одан ары «Байтұрсынов ісінің соншалық маңызды болуына байланысты, оны әзірге қамаудан босату тіпті де мүмкін еместігін» айтып, былайша негіздейді: «Қарқаралы уезіне орыс шаруаларын әкеліп қоныстандыру әлі бастала қоймаса да, Ақбаев, Байтұрсынов және олардың құпия серіктерінің үкімет саясатына қарсы жүргізген зиянды қызметінің салдарынан бұл уез қырғыздары арасында орыстарға деген өте үлкен жаулық пиғыл байқалып отыр»².

Ақбаев сияқты Байтұрсыновтың да кінәлі екеніне әбден сенімді болған губернатор Тройницкий тергеу жұмысын аяқтауға асықпады. Байтұрсынов сияқты тұтқынды ешқандай жауап алусыз бірнеше ай абақтыда ұстау оған, біріншіден, тұтқынның сағын сындыру үшін керек болса, екіншіден, сыртта бостандықта жүрген Байтұрсыновтың пікірлес отандастарына отаршыл биліктің күшін, мүмкіншілігін көрсету еді. 1909 жылғы 28 қазанда далалық генерал-губернатор Шмитке жолдаған катынасында: «Ақбаевтың Қарқаралы уезінде серіктері қалып отыр, жазда олардың негізгілерінің бірі — Қарқаралыдағы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Байтұрсынов тұтқынға алынды. Оның қылмысты ісін тексеру үшін мен жандарм басқармасы бастығының көмекшісі ротмистр Леваневскийді командировкаға жібердім. Оған сондай-ақ Ақбаев, Байтұрсынов және Қ⁰-лердің ықпалымен 1905 жылдан кейінгі уақытта уез-

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 55—56-п.

² Сонда.

де бүкіл орыстық іске қарсы қалыптасып отырған көңіл күйді анықтап қайту да жүктелді. Ротмистр Леваневский желтоқсаннан бергі уақытта оралмайды, осы аралықта ол полиция назарынан тыс қалып, ешқандайда кедергісіз үгіт-насихатпен айналысып келген жат жұрттықтарды¹ анықтап қайтады деп үміттенемін»² деп жазды.

1909 жылдың екінші жартысында ешқандай да тергеусіз абақтыда отырған Байтұрсыновтың жағдайына анықтық енгізу мақсатында оның жақын туыстары мен достары біраз шараларды іске асырады. Осы жылдың 5 тамызында Байтұрсыновтың жары Бәдрисафа Байтұрсынова далалық облыстардың генерал-губернаторына «белгісіз себептермен абақтыға жабылған» күйеуінің ісі бойынша тергеу жұмысын тездетіп, оның кінәлы екендігі дәлелденбеген жағдайда босатуын өтініп арыз жазады. Мұндай арыздың қабыл алынбайтындығы, әрине, түсінікті³.

Петербургтегі Ғылым академиясы баспасынан «Қырық мысал» атты кітабы жарық көрген ақын және ағартушының абақтыда тергеусіз біраз уақыттан бері жатқан хабары астанадағы прогрессшіл пікірдегі интеллигенцияға да жеткен еді. Соның бірден-бір көрінісі Петербургте шығатын «Современное слово» газетінде «Киргизский народный поэт в тюрьме» атты мақаланың жарық көруі болатын. Мақалада Байтұрсыновтың абақтыға жабылу себептерінің қатарында «ол басқаратын мектепте орыс оқушыларының болмауы, 1905 жылы қазақтар патшаға тапсырған петицияны жазуға қатысқаны, орыс-жапон соғысы тұсында патриоттық пиғыл танытпағаны» аталады⁴.

Байтұрсыновтың ісі бойынша үкімет орындарың белгілі бір шешімге келуге итермелеген Мемлекеттік Думаның мүшесі Н. Л. Скалозубовтың 1909 жылы 17 қарашада ішкі істер министрінің орынбасары П. Г. Курловқа жолдаған хаты еді. Мемлекеттік дума мүшесі хатында «Семей мен Өскемен абақтыларында біраз уақыттан бері тергеусіз, сотсыз бірнеше қырғыз интеллигенті жатқан көрінеді. Олар өздерінің шарасыз жағдайына көңіл

¹ Құжатта «инородцев» деп жазылған.

² Сонда, 28-п.

³ Сонда, 51—53-п.

⁴ «Современное слово» газеті, 1909, 19 қараша.

аударуды өтінеді», бұл істерді тездетіп аяқтауға болмас па екен деген ойды білдіреді¹

Далалық облыстар генерал-губернаторы О. Е. Шмит 1910 жылы 22 қаңтарда П. Г. Курловқа берген жауабында Өскемен түрмесінде Көлбай Төленгітов (Тоғысов — М. К.) пен Жәмпей Жансүгіровтің отырып шыққаны, ал Семей түрмесінде А. Байтұрсыновтың шынымен де әлі отырғаны туралы мәлімет беріп, Байтұрсынов ісінің таяу уақытта, яғни тергеу ісі біткен соң аяқталатынын хабарлайды².

1910 жылы 4 ақпанда далалық облыстар генерал-губернаторының міндетін атқарушы генерал-лейтенант Тихменев ішкі істер министріне Байтұрсынов ісіне байланысты тағы да есеп беріп, оған қандай айып таңылғанын толық баяндайды. Сот құжатының бұл бөлігінің жалғыз Байтұрсынов емес, жалпы қазақ саяси қайраткерлерінің бұдан былайғы өмір жолына тікелей қатынасы болғандықтан оны түпнұсқа тілінде толық келтіруді қажет деп таптық. Сонымен, Тихменев хатында былай деп көрсетеді:

«Названный Байтурсунов ранее заведывал Каркаралинским русско-киргизским училищем и был уволен от службы Попечителем учебного округа по настоянию Семипалатинского Губернатора за политическую неблагонадежность и агитацию, беспорядок в училище и совершенное отсутствие в нем русских учеников. Показаниями целого ряда свидетелей Байтурсунов обвиняется в том: 1) что он, в разное время, начиная с 1905 г., как в г. Каркаралах у себя на квартире, так и при разъездах по аульным школам в уезде и при всяком подходящем случае, неоднократно говорил киргизам: а) что податей платить не следует, б) что киргизы ни в коем случае не должны переходить на крестьянское положение, так как тогда с них будут брать по 10 руб. подати с души, заставляя отбывать их воинскую повинность и переведут в русскую веру, а если насильно отберут от них землю, то Байтурсунов рекомендовал укочевать в Китай, в) что повиноваться начальству не следует, г) что русский царь в настоящее время обессилен и управлять не может, а киргизы, что захотят, то и возьмут (показание Амантая Ажанбаева, Темиргалия Бесекова, Шаина Кулатаева);

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 57—58-п.

² Сонда, 75-п.

2) что распространял среди киргиз преступного рода воззвания; 3) что внушал волостным управителям не собирать недоимки, указывая им на то, что в России за крестьянами целые миллионы недоимок, и что им за это ничего не делают и 4) что поручил Кентскому волостному управителю Карыбаю Матаеву произвести в пользу Алихана Букейханова денежный сбор на предмет издания последним газеты «Противоправительственного направления»¹.

Біз бұл айыптау құжатында көрсетілген фактілердің басым көпшілігінің Байтұрсынов пен оның серіктерінің саяси қызметінде орын алғанына және олардың сол үшін де құдалауға ұшырағанына ешқандай шек келтірмейміз. Сонымен бірге бұл айыптаулардың ішінде жандарм орындары, тыңшылардың жапқан жаласы да бар болатын. Мәселен, осы және бұдан бұрын берілген басқа құжаттарда көрсетілгендей, А. Байтұрсыновтың қазақтарды орыс билігіне қарсы күреске шақыра отырып, «Қытай мен Ауғанстаннан көмек келеді», немесе «жазалаудан құтылу үшін «Қытай көшіп кетіндер» деп айтуы, әрине, мүмкін емес-тін. Бұл фактілер жандарм орындарына Байтұрсынов пен оның серіктерін Ресей империясының бітіспес жауы ретінде көрсету үшін керек еді.

Генерал Тихменев министр атына жолдаған осы хатында Қарқаралы уезіндегі қазақтар арасында үгіт-насихат жүргізуде «кінәсі Байтұрсыновтан кем емес» деген бірнеше адамның атын атайды. Олар Әлихан Бөкейхановтың інісі Смахан Бөкейханов, Жакып Ақбаевтың інісі Ыбрай Ақбаев, Қу болысының бұрынғы меңгерушісі Хасен Ақаев, Қарқаралыдағы емхананың фельдшері Ахмет Райымбеков, Ақшатау болысының тұрғыны Бодаубек Райымбеков, ауыл мектебінің мұғалімі Смаил Байтенов және Қарқаралыдағы орыс-қырғыз училищесінің оқушысы Асылбек Сүлейменов еді. Қатынаста бұл аталған кісілердің бәрі де «қырғыздарды салық төлемеуге, билік орындарына бағынбауға және переселендерге жерлерін бермеуге» үгіттеді деп көрсетіледі².

Бұл тізімнің ішіндегі Асылбек Сүлейменов 15 жасар бала болатын. Оған тағылған айып «Байтұрсыновтың өлендерін жатқа білгендігі» еді. Қатынаста жоғарыда аталған жетеуінен «кінәсі кемдеу», бірақ бұлар да үкі-

¹ Сонда, 209—211-п.

² Сонда, 211-п.

метке қарсы насихат жұмысымен айналысқан деп тағы да бір топ Тоқырауын болысы (Ә. Бөкейхановтың туып-өскен жері — М. К.) тұрғындарының аты-жөні аталып, оларға да жоғарыдағыларға таңылған кінә жүктеліп, тек «қырғыздарды отырықшы тұрмысқа өтпеуге үгіттеді» деген айыпты қоса тіркейді¹.

Қарқаралы интеллигенциясының ісі 1910 жылы ақпанда Ішкі істер министрлігінің Ерекше Кеңесінде қаралып, 19 ақпанда Омбыдағы генерал-губернатор кеңсесіне «А. Байтұрсыновқа екі жылға Дала өлкесінде, Жетісу және Торғай облыстарында тұруға тыйым салынады деген министрдің бұйрығы келеді². Бұл хабардың артын ала Қарқаралы уезінің жоғарыда аталған жеті азаматы, Смахан Бөкейханов, Ыбрай Ақбаев, Хасен Ақаев, Ахмет Райымбеков, Бодаубек Райымбеков, Асылбек Сүлейменов және Смаил Байтеновтердің Том губерниясы Барнаул қаласына екі жылға жер аударылатындығы туралы министрдің шешімі келіп жетеді³.

А. Байтұрсынов министрдің бұйрығынан соң екі жылға тұруға өз еркімен Орынбор қаласын таңдап алады⁴. Ал қалған жетеуі 1910 жылдың наурызынан бастап келесі жылдың 16 сәуірінде елге қайтуға рұқсат берген министрдің жарлығы шыққанға дейін Том губерниясында тұрады⁵.

Міне, осы арада соңғы жетеуінің мерзімінен ерте елге оралуына себепші болған Сібір губернияларынан Мемлекеттік думаға мүше болып сайланған Михаил Александрович Дзюбинский мен Николай Лукич Скалозубовтың еңбегі екендігін атап айтқан орынды. Архив материалдарымен таныса отырып оған толық көз жеткізуге болады⁶. Ал Ә. Бөкейханов Н. Л. Скалозубовтың өмірден қайтуына байланысты 1915 жылы «Қазақ» газетіне жазған қазанамасында былай деді: «1910 жылы біздің Қарқаралыдан Хасен, Ыбрай, Смахан, Бодаубек, Ахмет Райымбек баласы, Сүлеймен екі жылға жер аударылды. Жазықтары: бірі менімен бір туысқан, бірі Жақыппен бір туысқан, бірі Ахмет Байтұрсынұлының өлеңін айт-

¹ Сонда.

² Сонда, 81, 82-п.

³ Сонда, 90, 147-п.

⁴ ООМА, 10-к., 2-т., 242-іс, 2-об-п.

⁵ ҚР ОМА, 5-с-к., 10-т., 42-іс, 83-п.; сонда, 64-к., 1-т., 5832-іс, 147—147-об-п.

⁶ Сонда, 87, 88, 90-п.

қан, өзгелері осылармен таныс. Осы жігіттер күні толмай үйлеріне қайтты. Столыпинге неше қайтара барып, байды сөзге түсіріп, осы алты¹ жігіттің қайтуына көп қызметін өткізген Г Совет члені Л. Н. Толстой досы Михаил Александрович пен Н. Л. Скалозубов болатын»².

Сөйтіп, отаршыл әкімшілік пен Қарқаралы интеллигенциясы арасында 1905 жылдан басталған саяси күрес соңғыларын жазалау шараларымен аяқталған. Көріп отырғанымыздай, саяси жазалауға тек ұлттық наразылықтың көш бастаушылары ғана (Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Ақбаев т. б.) емес, сонымен бірге азаттық қозғалыстың қатардағы қолдаушылары да (С. Байтенов, А. Сүлейменов т. б.) іліккен еді. Басқаша айтқанда, патша үкіметі кімдерді, не үшін жазаға тартқанын жақсы түсінді. Мұны екінші, жазаланушы жақта білді.

Том губерниясына жер аударылған жетінің бірі Хасен Ақаев 1929 жылғы тәркілеу саясаты тұсында тағы да сенімсіз адам ретінде Қарқаралыдан Уфа округіне үш жылға, Қостанай округіне өмірінің соңына дейін жер аударылуына байланысты, бұл әділетсіздікке наразылық көрсетіп, Бүкілодақтақ Атқару Комитетінің Төрағасы М. И. Калининге жазған шағым хатында өзінің патша үкіметінің отарлау саясатына неге қарсы шыққанын былайша түсіндіреді: «Кімге де болса мәлім, Ресейдің бұрынғы патшалары, антұрған Николай 2 қазақтарды қанап, құқықсыз құлдарына айналдырған еді. 1897—1898 жылдары Қазақстанда пәрменді отарлау саясатын бастап, Николай 2 солтүстік қазақ уездеріндегі ең жақсы жерлерді ішкі губерния крестьяндарына тартып алып берген болатын. Бұл зорлық менің шаруашылығымға өте жайсыз тиіп, түгімді де қалдырмай күйзелтіп кетті. Мен әуелде Қарқаралы уезінің «Желтау» деген жерінде мал өсіріп һәм егіншілік құрып, отырықшы тұрмысқа қажет құрылыстар салған едім. Отаршыл әкімшілік мені ол жерден бар шаруашылығыммен қуып шығып, орныма «Заводской» деген переселен поселкесін салды, ата-бабамнан қалған мекенімнен кетіп «Заводской» поселкесінен 70 шақырым «Егіндібұлақ» деген жерге келіп қондым. Бірақ патша үкіметі мені мұнда да тыныш қалдыр-

¹ Жер аударылғандар алтау емес, жетеу. Бөкейханов жаңылысып Смайыл Байтеновтың атын атамаған.

² «Қазақ». 1915, № 111.

мады, келіп салған үй, қора-жайымнан тағы да қуып шығып, «Хлебородный» деп аталатын переселен поселкесін құрды. Мен енді «Хлебородный» поселкесінен 20 шақырым қашықтықтағы сусыз, шаруашылық пен тіршілікке жайсыздау «Қызыл шілік» және «Мырзақөл» деп аталатын мекендерге келіп орын теуіп, біраз жылдар бойы арық жүргізіп, даланы суландырып, малға пішендікке жоңышқа ектім. Мен, әрине, патшалық зорлықтың көп құрбандарының бірі ғанамын. Атамекенінен айрылып, мен сияқты сұрқия күйге ұшыраған қазақтар, әсіресе кедейлер мен жатақтар ол кезде... Қарқаралы, Көкшетау сияқты уездерде өте көп еді.

Осындай тұралатып кеткен қоныстандыру саясатын көріп, біле отырып мен, әрине, Николай 2 мен оның үкіметіне... жаулық пиғылмен қарайтын қазақтардың біріне айналдым. Сол үшін де мені 1910 жылы саяси сенімсіз адам ретінде Том губерниясы Барнаул қаласына жер аударды»¹. Х. Ақаевтың айтқан бұл көрсетулерінде титтей де асыра сілтеушіліктің жоқ екендігіне толық сенуге болады. Губернатор Тройницкий мен ерекше тапсырмалар бойынша чиновник Третьяковтың жоғарыда айтылғандай, «Қарқаралы уезін әзірге переселен саясаты қамти қойған жоқ» деуі нағыз екіжүзділіктің өзі болатын және бұл саясат Х. Ақаев сияқты сауатсыз адамдардың саясат ісіне араласуына түрткі болғаны ақиқат еді.

Бірінші орыс революциясынан кейінгі уақытта қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі саяси тақырыптарға кітап бастырып, елге тарату түрінде де көрінді. Ұлттық мерзімді баспасөз жоқ, ал жазба әдебиеттің әлі қалыптасып үлгірмеген кезінде қоғамдық-саяси тақырыпқа жазылған кітаптардың орны ерекше еді. Сондай отаршыл әкімшілік орындарына үлкен қолайсыздық тудырған алғашқы кітаптардың бірі «Оян, қазақ!» болды. Уфа қаласындағы «Шарқ» баспасынан 1909 жылы жарық көрген бұл кітаптың авторы Міржақып Дулатов еді. «Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты! Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп, Қазағым, енді жату жарамасты!»². Қазақ елінің қоғамдық санасына ең жақын жанр-өлең түрінде жазылған бұл кітап сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамдық

¹ ҚР ОМА, 5-к., 10-т., 42-іс, 82—83-п.

² Дулатұлы М. Оян, қазақ! Алматы. «Алтын Орда». 1991, 3-б.

өмірінің ең зәру саяси-әлеуметтік мәселелерін көтеріп, ұлттық сананың оянуына үлкен қызмет жасаған болатын. Кітапқа кіріспе сөзінде М. Дулатов: «Мұнан бұрын өткен он бес жылменен бүгінгі хәлімізді салыстырсаңыз да аз уақытта көп таршылықта қалған секілдіміз. Әлі де болса бұрынғыдай қозғалмай ғафилдықта жата берсек, енді аз заманда нешік болашақпыз?», деген сауал қойып, оған оқырманмен бірге кітабында жауап іздейді.

«Оян, қазақ!» Орал, Торғай, Семей және Ақмола облыстарында тез тарап, өте көп оқылатын кітапқа айналады. Бір қызығы сол, бұл кітапты халық арасында кең насихаттауда белсенділік танытқан дін қызметкерлері молла, имамдар еді. Мәселен, Ақтөбе уезінің бастығы Орынбор губерниялық жандарм басқармасының бастығына 1910 жылы Орынбор округтік соты прокурорының жолдасы және уездік полиция бастығының қатысуымен жандарм ротмистрі Жанкиннің Ақтөбе қалалық мешітінің молласы Омар Абдулбаниевтің «қырғыздардың арасында көтеріліске шақыратын татар тілінде шыққан кітапшаны тарату ісіне байланысты оның үйінде тінту жүргізілгендігін» хабарлайды¹.

Өкінішке қарай, уез бастығы бұл тінтудің немен аяқталғанын жазбаған. Бірақ әңгіменің «Оян, қазақ!» жөнінде болып отырғандығында шәк жоқ.

Омар молланың үстінен бақылау орнатқан жандарм орындары, оның «мұсылман жұрттарын ұлтына бөлмей, бәріне ортақ түркі тіліне көшуді насихаттайтындығын» айтып, оның Верный қаласындағы «саясаттағы досы», мұғалім Әбдірахман Сагдеев деген кісімен хат алысып тұратындығын анықтаған². Демек, Омар молла арқылы «Оян, қазақ!»-тың баспадан шыққаны туралы хабардың, тіптен кітаптың өзінің де Верный қаласына жетуі әбден ықтимал.

Ұқсас жайдың Ақмола облысында да болғанын байқаймыз. Орынбор губерниялық жандарм басқармасы бастығының өтініші бойынша Омбы губерниялық жандарм мекемесінің бастығы «Оян, қазақ!»-қа байланысты мынадай фактіні баяндайды. 1911 жылы маусым айында Ақмола губернаторының нұсқауы бойынша «мұсылман жұрттарының арасында қылмысты басылым «Оян, қазақ!»-ты таратып, қылмысты іс жасағаны үшін Ақ-

¹ ООМА, 21-к., 2-т., 618-іс, 251-п.

² Сонда, 237, 249, 249-об-п.

мола қаласындағы 2-үлкен мешіттің имамы Хаджитулла Хаким Даут Махмұтовтан жауап алынып», имамның ондай іспен айналысқаны дәлелденген соң, ол қызметінен қуылып, Дала Ережесінің 34-бабына сәйкес дала облыстарынан үш жылға жер аударылған¹.

«Оян, қазақ!» шыққанға дейін Омбы уезі Қорған болысы, Арқалық ауыл мектебінде мұғалімдік жұмыста жүрген М. Дулатов 1909 жылы қазан айында Ақмола облысындағы Петропавл қаласына келіп алдымен қалалық мұсылмандар кітапханасы — оқу залының меңгерушісі², соңынан соттың хатшысы қызметінде жұмыс жасайды³.

Деректердің көрсетуіне қарағанда, М. Дулатовқа Петропавл қаласына келіп орналасуы екінші басылым көрген «Оян, қазақ!»-ты, 1910 жылы жарық көрген «Бакытсыз Жамал» романын және басқа азаттық үшін күрес рухында жазылған кітаптарды ел арасына таратуға қолайлы жағдай тудырса керек.

Бірақ бұл уақытта «Оян, қазақ!»-тың авторының сыртынан жандармдық бақылау қойылып, оның «қылмыстық» ісін дайындау бұдан бұрын Ж. Ақбаев пен А. Байтұрсыновтың тергеу ісін жүргізген Омбы жандарм басқармасы бастығының көмекшісі ротмистр Леваневскийге жүктеледі.

Ротмистр Леваневский 1911 жылғы 15 маусымда Семей губернаторына жолдаған қатынас хатында М. Дулатов үстінен қылмыс кодексінің 129-бабының 6-тармағы бойынша іс қозғағандығы жөнінде мәлімдеп⁴, артынша «Оян, қазақтың» орыс тіліне аударылғанын және оның көптеген даналарының ел арасына тез арада тарап кеткенін айта келіп, «Өлеңмен, жақсы тілде, шебер жазылған «Оян, қазақ!» тіптен аударма түрінде-ақ айтарлықтай әсер қалдырады, ал өзінің мазмұны жағынан орыс үкіметінің қырғыздарға қатысты бүгінгі саясатына наразылық тұғызуды көздейді, сондай-ақ оның ішінде Жоғары Мәртебелі Императорды мазақ ету және панисламизм идеясын тарату пиғылы да байқалды»⁵ деп көрсетеді.

¹ Сонда, 21-к., 2-т., 487-іс, 85—85-об-п.

² ҚР ОМА, 369-к., 1-т., 2819-іс, 34-п.

³ ООМА, 21-к., 2-т., 598-іс., 87—87-об-п.

⁴ ҚР ОМА, 15-к., 1-т., 408-іс, 1-п.

⁵ Сонда, 3—3-об-п.

Өз ретінде Семей губернаторы Дала облыстары генерал-губернаторына жолдаған хатында «Оян, қазақ!»-тың аудармасын ұсынып, «қазақ жұртының белгілі бір бөлігінің орыс билігі мен орыс жұртына қатынасын білдіретін» бұл кітапшаны оқып шығуын өтінеді¹

Семей округтік соты М. Дулатов ісін жүргізу барысында Қазан қаласындағы баспа ісі бойынша Уақытша Комитетке қайрылып, «Оян, қазақ!» қаншалықты заңға сәйкес екендігі жөнінде пікірін сұрайды. Уақытша Комитет 1911 жылғы 8 қарашада берген № 1735 жауабында өзінің «Оян, қазақты!» қылмысты деп тауып, кітаптың таралуына тыйым салуға және оның авторы М. Дулатовты қылмысты істер Заңының 128 және 129-баптарына сәйкес жауапқа тартуға рұқсат сұрап Саратов Сот палатасына қатынас қағазын жібергенін хабарлайды².

Баспа ісі бойынша Уақытша Комитеттің бұл шешімін негізге ала отырып, Семей округтік соты М. Дулатовты қылмысты істер Заңының 129-бабының 6-тармағы бойынша қылмысты деп тауып, 1911 жылдың 23 желтоқсанында тергеу кезіндегі мерзімін есепке алмағанда 1 жылға абақтыға жабу туралы үкім шығарады³.

М. Дулатовтың абақтыға жабылғандығынан хабардар азаттық қозғалыстың өкілдері оған араша түсу әрекетін жасайды. Мәселен, 1912 жылы қаңтарда Бөгелі болысынан Сман Бегімбетов пен Абралы болысынан Белгібай Алдабергенов залогқа екі мың сом ақша төлеп, М. Дулатовты абақтыдан шығарып алады. Бірақ артын ала губернатор Тройницкийдің бұйрығымен ол қайтадан Семей абақтысына жабылады⁴.

1911 жылы Орынборда татар тілінде шығатын «Уақыт» газеті мен «Айқап» журналы М. Дулатовтың абақтыға жабылғаны туралы хабар жариялайды⁵. «Айқаптың» 6-нөмірінде жарияланған хабарда автор «Былтыр қазақ шайыры Ақымет Байтұрсынов та Семей түрмесінде тоғыз ай себепсіз һәм тексерусіз зарығып отырған еді. Мұның халі нешік балар?!» деген қауіп білдіреді⁶. М. Дулатов жөнінде хабарларды жариялағандары үшін

¹ Сонда, 4-п.

² Сонда, 12—12-об-п.

³ ООМА, 21-к., 2-т., 598-іс, 87—87-об-п.

⁴ ҚР ОМА, 15-к., 1-т., 408-іс, 15, 17, 17-об, 19-п.

⁵ «Вакт» газеті. 1911, № 802; «Айқап» журналы. 1911, № 6. 10—11-б., № 7, 10-б.; № 9, 14-б.

⁶ «Айқап» журналы. 1911, № 6, 11-б.

Орынбор генерал-губернаторының қаулысы бойынша «Уақыт» газетіне 300, ал «Айқап» журналына 100 сом айып салынады¹.

М. Дулатов Семей абақтысында 1912 жылдың желтоқсанына дейін отырып шығады. Шыққан бетте, яғни 1913 жылдың басында ол Орынбор қаласына келіп жетеді. Оған себеп болған сол тарихи кезеңдегі қазақ облыстарында қалыптасқан саяси жағдай еді. М. Дулатов бұдан былайғы уақытта қазақ облыстарында жүріп қоғамдық-саяси жұмыспен айналысу мүмкін еместігін жақсы түсінді.

Отаршыл әкімшіліктің қазақ зиялыларының қарсылығын басу саясаты жоғарыда аталған қайраткерлермен шектелмегені түсінікті. Мәселен, 1909 жылы жандарм орындары саяси белсенділігі үшін Зайсан уезінің мұғалімі Отыншы Әлжановты түрлі жалалар жауып, алдымен Семей абақтысына отырғызып, соңынан Жетісудағы Лепсі қаласына жер аударады².

1910 жылы университетті жаңа бітіріп келіп, қызметке орналасқан заңгер Жаһанша Досмұхамедовты генерал-губернатор «Уральский листок» газетінде жер мәселесіне байланысты жариялаған мақалалары үшін Орал облысында тұруға тыйым салды. Ж. Досмұхамедов 1917 жылғы ақпан революциясы жеңгенге шейін Сібірдегі сот мекемелерінде қызмет жасайды³.

Сонымен, шамамен 1912 жылы бірінші орыс революциясынан бері белсенді қоғамдық-саяси қызметке араласа бастаған қазақ интеллигенциясының отаршыл әкімшілікпен бетпе-бет келген күресінің алғашқы кезеңі осылайша аяқталды. Бұл күресте, әрине, екі жақтың күші мүлдем тең емес-тін. Соған қарамастан ұлттық интеллигенция өзінің негізгі мақсатынан — ұлттық тәуелсіздікке жету — бас тартқан жоқ, қайта оның өз ісінің әділдігіне деген сенімі нығая түсті. Сонымен бірге осы кезеңде жаңа ғана қарқын ала бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың жетекші тобы да айқындала түсті. Бұл топ 1913 жылы қазақ қоғамы үшін саяси күрестің мүлдем жаңа құралы — жалпыұлттық саяси басылымды ұйымдастырды. Ол «Қазақ» газеті еді.

¹ Сонда, 1911, № 9, 14-б.

² Дулатов М. Шығармалары, 294-б.

³ ҚР ҰҚҚА, 2370-іс, арх. № 6610, 2-т., 394-п.

2. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ ЖӘНЕ ОТАРЛЫҚ ЕЗГІ МЕН ФЕОДАЛДЫҚ МЕШЕУЛІККЕ ҚАРСЫ КҮРЕС ИДЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Орынбор қаласында 1913—1918 жылдары Ахмет Байтұрсыновтың басшылығымен шығып тұрған «Қазақ» газеті туралы тарих ғылымында соңғы жылдарға дейін объективті ғылыми түсінік қалыптаспаған. Солай болуы заңды да еді. Өйткені, объективті ғылыми баға Қазан революциясына дейін жарық көрген қазақ басылымдарын шығарушы ұлттық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметіне де берілген жоқтың. Сондықтан да, ұлттық интеллигенцияның бұл тарихи кезеңдегі қызметі буржуазиялық ұлтшылдықтың көрінісі есебінде бағаланса, олардың қолынан шыққан басылымдардың жеңіл түрде буржуазиялық-ұлтшылдық бағыттағы басылым аталуы да таңданыс тудырмаса керек. Осындай тар таптық айқындаманы ұстанған зерттеушілер «Қазақтың» материалдарын пайдалануға да соншалықты ынталылық танытпай келді.

«Қазақ» газетінің материалдары тарихшы ғалымдар үшін мынадай екі тұрғыдан құнды. Біріншіден, газет материалдары ХХ ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамындағы болып өткен түрлі қоғамдық процестерді зерттеп тану үшін аса бағалы деректер болып табылады. Екіншіден, ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың қалыптасып, даму арнасында өмірге келген бұл басылым ең алдымен бостандық үшін күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті. Демек, отарлық езгі мен феодалдық мешеулікке қарсы ұлттық интеллигенция жүргізген азапты күрестің негізгі идеялық бағыттары мен кезеңдерін «Қазақ» материалдарынсыз түсіну, әрине, мүмкін емес.

Сонымен, әуелі «Қазақ» газетінің пайда болу тарихынан. ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығында қазақ ұлттық интеллигенциясы үшін жалпыелдік зәру мәселелерді көтеретін қоғамдық ойға қозғау салып, бағыт бере алатын газет-журналдар шығару үлкен қоғамдық мәселеге айналған болатын. Қарқаралы петициясында өкімет алдына қойылған негізгі талаптардың қатарында қазақтардың «күнделікті мұқтажын айқындап отыру үшін қазақ тілінде газет шығару қажеттілігі де айтылған еді¹. Оның артынша бұл істі Семей, Орал, Петербург,

¹ ЦГИАП, 396-к., 2-т., 2053-іс, 54—55-п.

Том және басқа қалалардағы қазақ интеллигенттері қолға алғанымен, тез арада айтарлықтай нәтиже шыға қоймады. 1910 жылдың соңында өкімет орындары М. Сералинге Троицк қаласында «Айқап» журналын шығаруға келісім береді¹. 1911 жылдың қаңтарында шыға бастаған қазақ тарихындағы тұңғыш журналдың халықтың рухани жетілуінде алатын орны аса үлкен еді. Сонымен бірге оның күнделікті оқиғалар ағымына байланысты жедел пікір қалыптастыру мүмкіншілігі шектеулі болғандығы өзінен-өзі түсінікті. Самодержавиелік биліктің қазақ даласын пәрменді отарлау саясатына көшуі, соның салдары есебінде бүкіләлдік наразылықтың қарқынды өрлеу жағдайында саяси оқиғаларға дер көзінде түсінік беріп, қоғамдық пікірге пәрменді ықпал ете алатын қолайлы құрал — қазақ тілінде газет шығару қажеттілігі күн тәртібінде тұрды. Ол саяси тұрғыдан қоғамның саналы бөлігі — демократиялық интеллигенция мен халықты жалғастырушы көпір есебінде болып, өмір тереңінен бастау алып, күн санап нығайып келе жатқан халық наразылығына бағыт беруге тиісті еді. Міне, осы қажеттілікті іске асыру мүмкіншілігі бүкіл Ресей көлемінде революциялық қайта өрлеу жағдайында туды және ол империяны шығыс бөлігімен жалғастырып тұрған Орынбор қаласында іске асырылды.

«Қазақтың» басқа қалада емес Орынборда шығуы, әрине, кездейсоқ емес-тін. Орынбор ХХ ғасырдың басында орта Еділ сағасы мен Орал өңірінде Қазаннан кейінгі мәндегі ірі саяси, сауда және мәдени орталыққа айналған болатын. Шығыс пен оңтүстікке тереңдеп енді көздеген патша үкіметі, бұл мақсатта Орынбор татарларының көрші түркі тілдес халықтармен тіл және дін жағынан жақындығын өз мүддесіне пайдаланғысы келді және сол үшін оларға бірсыпыра еркіндіктер де берді. Өз кезегінде мұндай мүмкіншілікті татар сауда адамдары мен ағартушы интеллигенттері де текке жібермеді, олар Орынбордың ірі сауда және мәдени орталыққа айналуына көп күш салды. Мәселен, ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығында мұнда үш татар баспасы ұйымдастырылып, 1906 жылдан бастап татар тілінде онға жуық газет және журналдар шыға бастайды². Олар-

¹ Зиманов С. З., Идрисов К. З. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. Алма-Ата, 1989, с. 63.

² Рахимкулова М. Ф. Медресе «Хусаиния» в Оренбурге. Методический материал в помощь лектору. Оренбург, 1989, с. 12.

ды Р. Фахретдинов, Ф. Каримов, ағайынды З. және Ш. Рамеевтер, Т. Соловьев сияқты революцияға дейінгі кезеңдегі татар және башқұрт мәдениетінің аса көрнекті қайраткерлері баеқарады. Бұл басылымдардың арасында жалпы шығыс елдеріне кең мәлім болған «Уақыт» газеті, «Дин ва Мағишет», «Шора» журналдары бар еді. Жандарм орындарының мәліметі бойынша, мәселен, «Уақыт» газеті қазақ даласында да үлкен беделге ие болып, патшалық билікке қарсы қоғамдық пікір түзуге айтарлықтай ықпал етіп отырған.

Мәселен, «Уақыт» IV Думаға депутат сайлау науқаны барысында «Кімді сайлаған жөн?» деген мақала жариялап, онда «мұсылмандардың өз тәуелсіз саяси партиялары және ресми бекітілген бағдарламасы да жоқ, бірақ бұл жағдай оларға ынтымақтаса қимылдауға кедергі жасауға тиіс еместігін» айтып, Ресей мұсылмандарының ең өзекті мәселелері ретінде мыналарды білдіреді: «Біріншіден, Ресейде конституциялық құрылыстың орнығуы барлық орыс мұсылмандарының басты мақсаты болуы керек; екіншіден, Ресейдегі барлық ұлттар тең құқықты болуға тиіс, олардың ана тілдеріне, әдебиетіне, ұлттық мектептеріне еркіндік берілуге тиіс, дін еркіндігі мойындалсын... төртіншіден, біздің көп миллиондық түркістандық және қазақ туыстарымызға «3 маусым заңы» алып қойған қасиетті сайлау құқығы қайтарылып берілсін...»¹. Бұл мақаланы жариялағаны үшін «Уақыттың» бас редакторы, татар елінің көрнекті ойшыл ғалымы, қоғам қайраткері, талантты журналист Фатих Каримов алты апта абақтыға отырып шағады².

Өкінішке қарай «Уақыт» газетінің қарсыластары ел арасында да бар еді. Солардың бірі, анонимдік автор Орынбор жандарм басқармасы бастығына жазған хатында: «Редактор — издатели татарских газет Каримов и Соловьев позволяют себе печатать оскорбительные для правительства статьи... Революционеры пропагандируют не в одном Оренбурге, но и в столице и других городах, а главное зло сеется между киргизами, где у них имеются свои агенты»³, — деп көрсеткен. Орынбор баспаханалары, сондай-ақ мерзімді басылымдармен бірге кітап өндірісін де жолға қоя алған еді.

¹ «Вакт». 1912, № 1037.

² ООМА, 10-к., 4-т., 10/9-іс, 1-п.

³ Сонда, 21-к., 2-т., 625-іс, 13-п.

Міне, осындай белгілі бір жүйеге түскен, дамыған баспа мәдениеті бар Орынбор қаласы қазақ демократиялық интеллигенциясына газет шығару үшін өте тиімді орын болатын. Өз ретінде отарлық езгіге қарсы қажырлы күрес жолына түскен прогресшіл татар интеллигенциясы да қазақ зиялыларына баспа ісінде қажет көмек көрсетуге мүдделілік танытады. Мәселен, «Айқап» журналын шығаруда Ганиев, Яушев сияқты татар зиялыларының қамқорлық ісі айтарлықтай үлкен еді.

Ә. Бөкейханов және А. Байтұрсынов бастаған белсенді топтың жалпыұлттық газет шығару ісін 1905 жылдан бастап қолға ала бастағанын біз жоғарыда айттық. Мәселен, «Семипалатинский листок» газеті «Бөкейханов 17 қазан (манифест туралы айтып отыр — Авт.) және одан кейінгі уақытта қырғыз тілінде газет шығармақ болып және өз жерлестерімен келе жатқан сайлау, сондай-ақ басқа да өзекті мәселелер жөнінде пікір алысу үшін далаға кетті» — деп жазды. Одан ары газет Бөкейхановтың осы сапарда Павлодар қаласында тұтқындалып, жергілікті падишах генерал-губернатор Сухотин орнынан алынғанша абақтыда отырғандығын айтады¹.

Газеттің бұл келтірген фактісіне сенуге болады. Өйткені, нақ осы мазмұндағы деректі архив материалдарынан да кездестіреміз. Мәселен, далалық облыстардың генерал-губернаторы міндетін атқарушы генерал Тихменев 1910 жылғы 4 ақпанда ішкі істер министріне жолдаған хатында А. Байтұрсыновтың «Кент болысының басқарушысы Кәрібай Матаевқа үкімет саясатына қарсы мазмұндағы газет шығару үшін Ә. Бөкейхановтың атына ақша аударуды тапсырғандығы»² туралы дерек келтіреді.

Революция жылдарынан кейін қалыптасқан жағдай Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновты далалық облыстарда газет шығару мүмкіншілігінен біржола айырған еді. Біз жоғарыда Ә. Бөкейхановтың шамамен 1909 жылы Самара қаласына жер аударылғандығы, ал 1910 жылы «Қазақ» газетінің болашақ редакторы А. Байтұрсыновтың ішкі істер министрінің оған екі жылға Қазақстанда тұруға тыйым салған жарлығы шыққан соң, өз еркімен Орынбор қаласын таңдап алғандығы жөнінде айтқан едік. Орынбор мен Самара жақын орналасқан,

¹ «Семипалатинский листок». 1906, 5 июля.

² ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 210-п.

өзара көлік қатынасы біршама жақсы қалалар болатын. 1910 жылдан бастап Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың кездесіп, газет шығару ісін қайтадан қолға алуы, әрине, толық ықтимал еді. А. Байтұрсыновтың газет шығара бастағанға дейінгі орынборлық тұрмысынан Орынбор облыстық архивында аз да болса материал кездестіре аласын. Солардың бір-екеуінен үзінді келтірейік. Орынбор генерал-губернаторы Н. А. Сухомлинов ішкі істер министріне өзінің қарамағындағы саяси құғынданушылар жөнінде: «Байтұрсынов өз қалауы бойынша тұруға Торғай облысына таяу орналасқан Орынбор қаласын таңдап алып, әуелде переселен басқармасына қызметке кіріп, сонан соң қырғыз тілінде «Қазақ» газетін шығара бастады»¹,— дейді. Орынбор губерниялық жандарм мекемесінің бастығы генерал Бабич Түркістан жандарм басқармасына берген құпия мәліметінде Байтұрсынов жөнінде қосымша тағы мынадай фактілерді келтіреді: «Ахмед Байтұрсынов... Орынборға 1910 жылы 10 наурызда келіп, көп ұзамай еркін жалданушы есебінде Торғай-Орал переселен партиясына 60 сомдық айлықпен кеңсе ісін жүргізуші болып орналасты»².

Сонымен, А. Байтұрсынов «Қазақ» газетіне редактор болып бекітілген мерзімге дейін шамамен екі жарым жылдан астам уақыт аталған мекемеде қызмет атқарған. Бұл, белгілі дәрежеде, газет шығару ісіне қажет дайындық жасауға кеткен уақыт еді десе де болады.

А. Байтұрсынов үкімет орындарынан «Қазақты» шығаруға ресми рұқсат алып, алғашқы санын шығаруға қызу дайындық жасап жатқанда Орынборға Семейдегі абақтыдан жаңа ғана босанған М. Дулатов келеді. Жоғарыда аталған генерал Бабич Торғай губернаторына «Қазақ» туралы жолдаған хатында «М. Я. Дулатов Семей абақтысында отыру мерзімі аяқталған соң 1912 жылы 12 желтоқсанда ол қаладан кетіп Орынборға тұруға келді. «Қазақ» газеті шыға бастағанда соған қызметкер болып орналасты»³,— деп көрсетеді. Демек, М. Дулатовтың Орынборға жаңа ұйымдастырылып жатқан газетке А. Байтұрсыновтың шақыруымен келгендігі дау туғызбаса керек.

¹ ООМА, 10-к., 2-т., 242-іс, 2-об-п.

² Сонда, 21-к., 9-т., 4-іс, 71, 71-об-п.

³ Сонда, 127-п.

Дулатовтың «Қазақ» редакциясына арнайы қызметке шақырылғандығын және оның газет жұмысына қатынасуы Семей абақтысынан босанған бетте енді шықпақшы басылымға жазып алдырушыларды тартудан басталғандығын растайтын мынадай дерекке көңіл аударалық. М. Дулатов «Қай жерде қалай» деп аталатын мақаласында «Өткен январь жұлдызының ақырында «Қазақ» шықпай тұрып, шығады деген хабар болған соң Павлодар дуанында жатып «Қазаққа» алушы қарастырдым; 4—5 күннен соң хабарды есіткен Павлодар қазақтары өздері келіп жаздыра бастап аз күннің ішінде 150-дей алушы болды»¹ — деп жазады. Өзінің саяси қызметімен қазақ қоғамына кең мәлім болған «Оян, қазақ!»-тың авторын А. Байтұрсынов пен Ә. Бөкейхановтың жаңа шыққалы тұрған газетке қызметке шақыруы, әрине, негізсіз емес-тін.

Өкінішке қарай, А. Байтұрсыновтың тиісті өкімет орындарынан «Қазақты» шығаруға рұқсат сұрап жазған ресми өтініштері бізге әзір белгісіз, бірақ олардың сақталғандығы еш күмән туғызбайды. Сондай-ақ газетті ұйымдастыру жолында оның болашақ редакторымен бірге жүйелі түрде үлкен білгірлікпен және сақтықпен еңбек еткен Ә. Бөкейханов екендігі де даусыз. Газетпен тығыз байланыста болып, оған қаржылай көмек ұйымдастырушылардың бірі Мұхамеджан Тынышбаев 1914 жылы наурыз айында Ташкенттен Иркутскідегі жақын танысы Юсуф Солтыққа жазған хатында осы мәселеге қатысты мынадай пікір білдірген: «...В Оренбурге издается киргизская газета поэтами-киргизами Байтурсуновым и Дулатовым, людьми преданными своему делу. Руководит А. Букейханов, конечно, я имею касательств и подписываю. Газета очень распространяется»²

Петербургтегі полиция департаменті айрықша құпия бөлімінің сұрауы бойынша бұл хаттың авторы жөнінде мәлімет берген Ташкенттегі Түркістан аудандық жандарм бөлімінің бастығы, полковник Сизых «...доношу, что автором совершенно секретного документа является инженер путей сообщения Мухамеджан Тынышпаев, проживающий в гор. Ташкенте с 9 января сего года»³ деп жазды.

¹ «Қазақ». 1913, № 28.

² ООМА, 21-к., 9-т., 4-іс, 67-п.

³ Сонда, 69-п.

Әрине, «Қазақты» шығаруда Қыр баласының рөлін асыра бағалауға немесе оның ұстанған айқындамасы мен редактордың бағытын шатыстыруға болмайтыны түсінікті. Дегенмен, газетті ұйымдастырудағы Ә. Бөкейхановтың еңбегін өз дәрежесінде бағаламау, әрине, әділетсіздік болар еді. Егер, қорыта айтсақ, «Қазақ» газеті, белгілі дәрежеде, сол кезеңдегі қазақ ұлт-азаттық қозғалысының ең белсенді қайраткерлері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатовтың үлкен еңбегінің ортақ жемісі еді. М. Дулатов 1917 жылы: «Газет шығару, баспахана алу секілді істер көлденең адамға саудасаттық іс секілді көрінсе ғажап емес: ақша болды — алдың, қаламың болды — жаздың. Бірақ бізге олай емес. Бес жылдан бері «Қазақты» шығарып келе жатқан, жас баласын тәрбиелеген анадай, ыстық-суығын көрген бізге зор іс, зор қуаныш», немесе «ол кез біз жетім едік, жалғыз едік: жолдасымыз жоқ еді»¹ деп жазғанда, асыра айтқан жоқ-тын. Газетті ұйымдастыру, ашу қандай қиын болса, оны қатаң патшалық цензура жағдайында алты жылға жуық уақыт бойы шығарып тұру екі есе азапқа түскендігі ақиқат.

Архив материалдарына сүйенсек, «Қазақ» газетін шығаруға рұқсат 1913 жылдың қаңтар айында берілген. Орынбор губерниясының губернаторы, генерал-лейтенант Сухомлинов губерниялық жандармерияның бастығы, генерал Бабичтің А. Байтұрсыновтың газетке редакторлық қызметке қашан бекітілгендігі туралы сауалына берген жауабында 1913 жылдың 5 қаңтарын көрсетеді. Ал «Қазақтың» алғашқы саны бір айдан кейін, яғни 2 ақпан күні жарық көреді. Бастырып шығарған Орынбордағы «Каримов, Хусаинов және Қ серіктігінің» баспаханасы². Сонымен, газетті шығарушылар нені көздеді, алдына қандай мақсат қойды? Бұл сауалға бір сөзбен жауап беру мүмкін емес. Өйткені жоғарғы үкімет орындарының арнайы рұқсатымен шыққан газет белгілі бір дәрежеде сол орындардың талап-тілегіне мойынсұнбаса бірден жабылып қалатыны түсінікті. Ал өкімет орындарының түсінігі бойынша, «Қазақ» ең алдымен самодержавиелік биліктің ішкі және сыртқы саясатын, дала өміріне қатысты қаулы-қарарларын қазақ еліне жеткізіп, оларға билік тұрғысынан түсінік беруге

¹ «Қазақ». 1917, 247.

² ООМА, 21-к., 9-т., 4-іс, 68, 70-п.

тиіс. Газеттің мұндай міндетін А. Байтұрсыновтың 1914 жылы 8 қарашада газетті жетісіне екі рет шығарып тұруға рұқсат сұрап, өз қолымен губернаторға жазған арызына қосымша тіркелген газет бағдарламасынан да байқау қиын емес. Он бес тармақтан тұратын бағдарламаның алғашқы үш тармағы бойынша, газет халық арасында насихаттауға өз мойнына мынадай міндеттерді алады: 1. Қазақтарға қатысты өкімет нұсқаулары мен заңдары. 2. Мемлекеттік Дума мен Мемлекеттік Совет жұмысы. 3. Ішкі және сыртқы хабарлар. Бұл міндеттерді газеттің қандай дәрежеде атқарғандығы өз алдына бөлек әңгіме етуге лайық тақырып, бізге белгілісі сол, ресми орындар «Қазақтың» саяси бағытын өте мұқият бақылап отырған.

Газет редакторы мен шығарушылары өкімет тарапынан күдік туғызбау үшін, алғашқы жылдары мойнына алған міндеттерге сай материалдар беріп, түрлі бүркеме айлаларға да барды. Бұл жергілікті биліктің сеніміне кіру, сол арқылы газетті жабылып қалудан сақтау әрекеті болатын. Жоғарыда аталған генерал Бабич 1914 жылы наурыз айында Түркістан аудандық жандарм бөліміне жолдаған аса құпия хатында «...доношу, что в Оренбурге с 5-го января 1913 года действительно издается еженедельная киргизская газета под названием «Казак» (Киргиз), которая является единственным краевым органом, освещающим различные стороны обширного киргизского края, распространяя среди населения полезные сведения из разных областей наук, искусства и техники и знакомит вообще с культурой. Со времени своего существования газета эта не уклонялась от принятой ею программы и особенно резких статей в ней замечено не было»,— десе, сол жылғы қарашада Торғай губернаторына жолдаған қатынасында: ««Казак»— газета прогрессивная с некоторой тенденциозной окраской»¹ деп бағалайды. Міне, бұл келтірілген фактілер «Қазақты» шығаруға келісім берген үкімет орындарының оған өз мүддесіне сай міндеттер жүктегендігін, ал газет шығарушылар оны мойындауға мәжбүр болғандығын көрсетсе керек.

Дегенмен, «Қазак» алғашқы сандарынан бастап-ақ сырт көзге мен мұндалап тұрған айқындамасы бар, көздеген мақсаты оқырмандарына түсінікті газет болатын.

¹ Сонда, 21-к., 9-т., 4-іс., 71, 128-п.

Ол туралы А. Байтұрсынов өкімет орындары атына берген арызына тіркеген газет жоспарында да, газеттің алғашқы сандарының бірінде оның мақсат-мүддесін білдіруге арналған мақаласында да айтқан жоқ-тын. Бірақ «Қазақ» алғашқы санынан бастап, өзекті саяси мәселелерге арналған мақалалары арқылы да, тіптен кішкене жарнамалары арқылы да сол түпкі мақсатқа қызмет етуге бар күшін салды. Ол мақсат — ортағасырлық мешеу феодалдық тәртіптер құрсауында жатқан қазақ қоғамын ояту, оны қараңғылық пен ұлт-азаттық езгіге қарсы күрес жолына алып шығу еді.

Қысқаша «Қазақтың» әлеуметтік айқындамасы туралы. Расын айту керек, «Қазақ» газеті қазақ бұқарасын таптық езгіден азат етуді өзіне міндет етіп алған емес. Ауыр отарлық езгі, Столыпин реформасы салдарынан жер үшін күрестің шиеленісе түсуі, шаруашылық дағдарысының тереңдеуі, саяси-әлеуметтік құқықтың жоқтығы, міне, осындай жағдайда «Қазақ» жалпыұлттық мәселелерді көтеріп, сол үшін күресті. Егер таптық және жалпыұлттық мүдделердің белгілі бір қоғамдық даму сатыларында өзара ымыраға келе алатындығын есепке алсақ, «Қазақ» газетінің бұл ұстанған айқындамасы сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының объективті жағдайынан туындап, оның сол кезеңдегі ең зәру талап-тілегін, ұлт ретінде мақсат-мүддесін білдіретін еді. Газеттің жалпыұлттық басылым ретінде ерекшелігі де, әлеуметтік шектеулігі де осы қырынан көрінген. Анығырақ айтқанда, «Қазақ» империяның шет аймақтарында ұлыдержавалық мақсаттарды көздеген Столыпин реформасына байланысты үдей түскен ұлт-азаттық қозғалыстың үні ретінде өмірге келді және 1918 жылы жабылғанға дейін осы мақсатқа қызмет етті. Сонымен бірге оның бұл бағыты қазақ бұқарасының ауыр жағдайына іш тарта қарауға, қажет жерінде оған араша түсуге кедергі жасаған емес. «Қазақ» ең алдымен осы ұлттық бостандыққа байланысты өзекті мәселелерді тынымсыз көтеріп тұрғаны үшін де отаршыл әкімшіліктің қатаң бақылауында болды. Үкіметтің әділетсіз саясатын ашық сынағаны үшін оған әр жылдары 50 сом, 1500 сом, 3000 сом көлемінде ақшадай айып төлеуге тура келді¹. Бір қызығы сол, «Қазақтың» үстінен бақылау жасап отыруға газеттің қазақ қоғамынан шыққан жаулары кө-

¹ Дулатов М. Шығармалары, 290-б.

мектесті. Мәселен, 1914 жылы қыркүйек айында Орынбор генерал-губернаторы Сухомлиновтың атына Қали Нұрымов, Досым Жүсіпов және басқа бір топ адамдар қол қойған арыз түсіп, онда арыз иелері А. Байтұрсынов пен М. Дулатовқа және олармен пікірлес Орынборда тұратын сот хатшысы Қыдырбаевқа, тілмәш Балғымбаевқа түрлі қисынсыз кінә тағып, «бұлар бізді жаңа басталған соғыста немістер жеңіп шығады, өйткені оларға ешкімнен жеңілмейтін түріктер жақтасуда, сондықтан да орыстардың тілеуін тілеудің қажеті жоқ, өйткені қырғыздар орысқа бодандыққа өз еркімен өткен емес, қырғыздарды жерімен қоса орыс үкіметіне сатқан қырғыз ақсүйектері деп үйретіп жүр»¹,— дегенді айтқан.

Бұл арызбен танысқан Сухомлинов жандарм бастығы Бабишке Байтұрсынов пен Дулатовтың үстінен бақылауды күшейте түсуді тапсырады. Ал Бабиш арызға қол қойған адамдардың қайда тұратындары анықталмағанын, ол жайында көрсетілген фактілердің жалған екендігін мойындауға мәжбүр болған². Бұл «Қазақтың» үстінен жазылған көп арыздардың бірі ғана еді. М. Дулатов 1917 жылы бұл арыздардың біразын «Қазақтың» бітіспес жауы болған Б. Қаратаевтың ұйымдастырғанын ашық айтқан болатын³.

«Қазақтың» шығу тарихына байланысты принциптік мәселелердің бірі — газеттің қаржылық негізі. Бізге мәлім материалдар газет бай-шонжарлардың қаржысына сүйеніп шығып тұрды деген пікірдің сын көтермейтінін көрсетеді. Өкімет орындары газет шығаруға рұқсат бере отырып, А. Байтұрсынов газеті де бұдан бұрынғы қазақ газеттерінің кебін киеді деп түсінді. Бұл сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы нақты жағдайға негізделіп жасалынған тұжырым болатын. Сондықтан да Орынбордағы жандарм бастығы Бабиш 1913 жылы Петербургтегі полиция департаментінің директорына жолдаған құпия есебінде Орынборда қазақ тілінде газет шыға бастағанын растап, бірақ оның қаржы тапшылығына байланысты көп ұзамай жабылып қалуы мүмкін екенін айтады⁴.

1916 жылы Ресей Ішкі істер министрлігі рухани істер департаментінің вице-директоры, ерекше тапсырмалар

¹ ООМА, 21-к., 9-т., 4-іс, 118, 118-об, 119-п.

² Сонда, 117, 123, 125—126-об, 156-п.

³ Дулатов М. Шығармалары, 289-б.

⁴ ООМА 21-к., 2-т., 618-іс, 49-п.

чиновнигі Тарановский Орынбор губернаторына жолдаған құпия қатынасында «Каспий» газетінің хабарлауына сүйеніп, түрлі жерлердегі қазақтар «Қазақ» газетіне өткен жылы 1600 сом ақша жинап беріп материалдық қолдау жасаған көрінеді деп, бұл деректің қаншалықты шындыққа сәйкес екендігін анықтап, департаментке баяндауын өтінеді¹. Осы қатынасқа жауап ретінде жазылған құжатта: «Уведомляю Ваше превосходительство, что редактор газеты «Қазақ» Ахмет Байтұрсунов начал издавать свою газету 2-го февраля 1913 года имея в своем распоряжении капитал лишь в сумме 750 рублей, в первый год издания газеты подписчиков было свыше 3000, на другой год менее трех тысяч, а на третий — число подписчиков уменьшилось.

Первое время газета выходила один раз в неделю, затем два раза, а за сокращением подписчиков вновь начала выходить один раз в неделю»²— деп көрсетіледі. Бұл келтірілген фактілер шындықтан алшақ емес-тін. Қатаң цензураны, газетті жабуды талап еткен арыз-қойларды-былай қойғанда, қаржы тапшылығына байланысты-ақ оны мерзімді шығарып тұрудың өзі де жеңілге түскен жоқ еді. А. Байтұрсынов 1915 жылы «Газета алғашқы шыққан жылы алушылар 3 мыңнан астам болды; келесі жылы 3 мыңға таяу болды; биыл мың алты жүзге түсіп қалды»,— деп жетісіне екі рет шығаруға көшкенімен, жаздырып алушылардың азайып кетуіне байланысты қайтадан сол жетісіне бір саннан шығаруға мәжбүр болғандығын айтып, «ілгері басқан аяқ кейін кеткен сияқты болып тұрғаны даусыз. «Шарасыздан шалға тиіп барамын» деген секілді, амалсыздан істеліп отырған іс. Он облыс қазақ ұлты үшін шыққан бір журнал, («Айқап»-ты айтып отыр — Авт.) бір газета еді, журнал алдырушы аздығынан тоқталды, енді жалғыз газет қалды»³,— деп өз күйінішін білдірген болатын.

«Ауқатты Алаш азаматтарына» аталатын осы мақалада А. Байтұрсынов газетті жабылып қалудан сақтау мақсатында отыз бір адамнан тұратын «Азамат серіктігі» ұйымдастырылғандығын, бірақ олардың жиған қаржысының газетті жабылудан біржөла құтқаратын жолы — қазақ кітаптарын шығаратын баспахана ашуға

¹ Сонда, 10-к., 4-т., 449-іс, 108-п.

² Сонда, 110-п.

³ «Қазақ». 1915, № 151.

жетпей тұрғандығын айтып, соған байланысты мүмкіншілігі бар азаматтардан бұл іске қаржылай көмек беруін өтінеді. Мақала «Жұрт жұмысына көңілді мырзалар таусылып, жұрт азаматтан жұтаған болса, амал не»— деген сөздермен аяқталады. Бұл газетті жабылудан құтқару жолындағы шарасыздықтан жасалған қадамдардың бірі еді.

Бірақ, қалай болғанда да, газет өмірінің аса қиын кезеңдерінде оған қол ұшын берген адамдар аз болса да бар еді. Газет 151, 152, 153-сандарында өзіне қаржылай көмек көрсеткен 255 адамның тізімін берген. Олардың арасында 429 сом бөлген қажы, 100 сом жіберген бай, 2—3 сом арнаған шаруа, 25—50 тиыннан жолдаған студент, оқушылар да бар. Басқаша айтқанда, «Қазақ» қаржылық негізі тұрғысынан әртектілер газеті болды.

Мемлекеттің қаржылай қолдауына сүйене алмаған газеттің тағдыры оқушылардың көп жазылуына байланысты екендігі мәлім. Жоғарыда айтылғандай, «Қазақ» көп санды жазылушыларға қолы жетпеді. Бұған газеттің өзін кінәлау әділетсіздік қана емес, әдепсіздік болар еді. Көтерген саяси-әлеуметтік, рухани жүгі тұрғысынан ол сол кезеңдегі бүтін қазақ қоғамының газеті болуға әбден лайық-тын. Газет қазақ қоғамының ең өзекті мәселелерін қозғап, оларға жұрттың саналы бөлігінің назарын аудара білгенімен, бірақ ол қоғамның өзінен сол деңгейде қолдау таба алмағандығы тарихи шындық. Бірақ, қалай болғанда да, «Қазақ» газеті шыққаннан кейінгі мезгілде қазақ ұлт-азаттық қозғалысы жаңа сапаға көтеріліп, оның негізгі мақсаттары, таяу арадағы міндеттері мен стратегиялық бағыт-бағдары айқындала бастады. Сондай-ақ «Қазақ» жалпыұлттық қоғамдық ойдың ұйтқысына, ұлт-азаттық қозғалыстың баспа үніне айналуден бірге, ұлттық интеллигенция қызметінің демократиялық мазмұнының біржола қалыптасуына қызмет етті.

Тарих ғылымында 1917 жылға дейінгі қазақ ұлт-азаттық қозғалысы туралы арнайы зерттеулер жазылмаса да, белгілі дәрежеде оның жай-жапсарын әңгіме еткен бірлі-жарым еңбектер бар екені рас. Бірақ ХХ ғасырдың басында жаңа-сапаға көтерілген ұлт-азаттық қозғалыстың идеологиясы жөнінде жазылған жұмыстар жоқтың қасы.

Феодалдық мешеуліктің қойнауында жатқан қазақ қоғамында азаттық идеологиясының таза күйінде көрі-

нуі, әрине, мүмкін емес еді. Ұлттық бостандық үшін күрестің бастаушы күшіне айналған қазақ зиялылары сонымен бірге ағартушылық міндетті де қоса алып жүруге мәжбүр болды. Өйткені, түпкі мақсат — бостандыққа жету үшін қараңғылық пен надандықтан құтылу қандай қажет болса, керісінше, қараңғылық пен надандықтан біржола арылу үшін бостандық та соншалықты қажет еді. Басқаша айтқанда, олар үшін ұлттық бостандық жолындағы күрес пен ағартушылық қызмет жалғыз қайықтың қос ескегіндей болатын.

Міне, сондықтан да ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық көзқарас тұрғысынан батыс еуропалық және ресейлік ағартушылыққа өте жақын тұрғаны таңданыс тудырмаса керек. Бұл әсіресе Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатов бастаған топтың шығармашылығында және қоғамдық қызметінде айқын көрінді. Ә. Бөкейханов сондай бір ұлттық интеллигенцияға арнаған мақаласында: «Бостандық, теңдік, туысқандық 18-ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір. Мұны майданға салған Франция жұртының саяси ерлері. Осы үш түрдің бәрі біздің шариғаттан, інжілден, будда оқуынан, Лев Николаевич Толстой философиясынан табылады, көзі ашық талапты ер іздесе.

Бұл үш ұраннан бөлек адам баласының бақыт, махаббатына жол жоқ. Бұл жолдан шыға жайылған хайуандыққа қайтқан болады.

Бірін-бірі жеген, бірін-бірі алдаған, бірін-бірі аңдыған, бірінен-бірі кек алған — хайуан тұрмыс салты. Қағушы, соғушы, күзетші — хайуандық жолда адасқан адам баласына ғана керек...

Біздің адасқан надан жұртқа мұрындық болып, көз болып, бостандық, теңдік, туысқандық жолын ұғындыру зор борыш... Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық саяси ісін ұғынбаса, тезек теріп тарқы жолында артта қалады. Бақыт, махаббаттан тысқары болады.

Бұл екеуі жоқ жұртқа тіршілік неге керек?!»¹ деп жазды. Ә. Бөкейханов сонымен бірге өздерінің қызметінің саяси астарын да жақсы түсініп, Байтұрсынов пен Дулатовқа мынадай мағынада демеу беріп отырды: «XVIII ғасырда «ақыл патшасы» атанған француз Вольтер еді. Осы Вольтер замандасы, Толстойға неше жол

¹ «Қазақ». 1917, № 234.

көрсеткен француз Руссо, тағы осы екеуінің замандасы философ Дидро абақтыда жатқан, осы Дидро қатын патша Екатерина екіншімен хат алысып, патша Дидродан көп ақыл алған. Біздің Ресейде абақтыға жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Мельчин, Чернышевский, Морозов абақтыда жатқан. Бәрін жазып болмайды. Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонтов, Тургенев айдалған.

Туркияда халықты қатарға қосамын деп сан сабаздар абақтыға жабылған, айдалған. Бұрынғы Медхат пашалар 1883-жылы айдауда жүргенде өлген, осы күнгі Ахмед Риза һәм басқалары да абақтыда жатқан.

Шырақтарым, сендерді мінегенде осылармен бір салып мінесе не армандарын бар!»¹. Француз ағартушылары ұсынған негізгі принциптерді М. Дулатов та сол күйінде қабылдап, халық арасында насихаттады. Ол 1913 жылы жариялаған өлеңдерінің бірінде жас шәкірттерге жөн сілтеп: «Айнымай тұтқан жолың болсын мынау: азаттық, ағайындық, теңдік сұрау»² деп жазды.

Осы уақытқа дейін тарих және басқа қағамдық ғылымдарда қазақ демократиялық интеллигенциясының қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі кезеңдегі қызметіне баға беруде негізге алынған басты өлшем олардың большевиктер идеологиясын қабылдауы немесе қабылдамауы болып келді. Ал оның ағартушылық пен буржуазиялық демократияға иек артуы, қоғамдық даму мен өзгерістерге сондай тұрғыдан қарауы, сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының жалпы даму деңгейінен, ішкі талап-тілегінен туындаған прогресті құбылыс екендігі есепке алынбады. Бұл әдістемелік тұжырымдаманы ұстанған тарихшылар үшін Қазақстан ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік ерекшеліктері бар қоғам емес, бар болғаны империяның артта қолған болар-болмас өзгешелігі бар шет аймағы ғана еді.

«Қазақ» газетінің бар мүмкіншілігін ағартушылық мақсатта кең пайдалана отырып, қазақ демократиялық интеллигенциясы сонымен бірге ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясының негізін жасады. Анығырақ айтқанда, ол идеологиялық принциптер отаршыл әкімшіліктің өктем саясатына қарсы демократиялық интеллигенцияның күнделікті әрекеті нәтижесінде өмірге келіп, біртіндеп

¹ «Қазақ». 1914, № 54.

² «Қазақ». 1913, № 30.

өмір талқысынан өтіп, қоғамдық қозғалыстың бағыт-бағдарын айқындаушы негізге айналды. 1913—1918 жылдар аралығында «Қазақ» газеті іске асырған бұл қызмет негізінен мынадай екі бағытта жүрді. Біріншіден, бұл мезгілде ұлттық демократиялық интеллигенцияның алдында тұрған ең басты міндет отарлық езгіге қарсы ұлттық бостандық үшін күрестің бағыт-бағдарын және күрес әдістерін айқындау болды. Екіншіден, саяси бостандыққа жету феодалдық тәртіптер мен қатынастарға, күні өткен салт-дәстүрге, қоғамдық мерездерге қарсы бітіспес күреспен бір мезгілде жүруге тиіс еді. Соған байланысты ұлттық интеллигенция өз еркінен тыс феодалдық мешеулікпен күрес принциптерін анықтауды да қолға алды. Ал осы идеологиялық принциптер қандай тұжырымдардан тұрды, енді соған қысқаша тоқталып көрейік.

Ғасыр басындағы қазақ қоғамдық ойы мен азаттық қозғалысының ең өзекті тақырыбына айналған — жер мәселесі еді. Әсіресе, «артық» деген сылтаумен құнарлы қазақ жерлерін переселендерге жаппай тартып алып беру, 15 десятина жер нормасы туралы дақпырт, переселен чиновниктері бастап берген қазақ қожалықтарын отырықшылыққа аудару сияқты аса қауіпті саясат қазақ зиялыларынан тез арада бұл озбырлыққа қарсы қоярлық бір тұжырымдарға келіп, оларды іске асыру үшін елді жұмылдыруға кірісуді талап етті.

«Қазақ» және «Айқап» басылымдары отырықшылыққа көшу мәселесін ұлттық ауқымда көтеріп, пікірталасқа айналдырды. Оған қатысқан авторлар екі баламалы пікірді жақтап, бөлініп кетті.

1) Б. Қаратаев пен М. Сералин бастаған топ қоғамдық мешеуліктің негізгі себебін көшпелі өмір салтынан көріп, сондай-ақ, толассыз қоныс аударушылар легінің Қазақстанды отарлау екпінінен қаймығып, қазақтарға да келімсектер сияқты он бес десятинадан жер үлесін алып, отырықшылыққа көшуді уағыздады, бұл істе өздері де үлгі көрсетті.

2) Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатов бастаған келесі топ көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтының қалыптасуын және оны өзгерту мүмкіншілігін қоршаған табиғи орта ерекшеліктерімен тығыз байланыста қарауды жақтап, жаппай отырықшылыққа көшуді ұсынушы переселен мекемелері мен чиновниктерінің отаршылдық пиғылды ұстанып отырғандығын, өйт-

кені егіншілік мәдениетімен таныс емес қазақ бұқарасын 12 немесе 15 десятина үлеске отырғызу, оларды бір-жола жерден айыруға апаратын шара екендігін дәлелдеп, қалың көпшілікке жеткізуге тырысты.

Бұл мәселенің қазақ жұрты үшін қаншалықты маңызды екенін түсінуде екі жақта да, әрине, кемшілік болған жоқ. М. Сералин қазақтың қалпын «екі жолдың айрығына келіп тоқтап, қай жолға түсерін анық білмей дағдарған жолаушыға теңеп, белгілі бір ортақ шешімге келу үшін тіпті жалпықазақ съезін шақыруды ұсынады¹. Ал 15 десятинадан жер алып, отырықшы тұрмысқа көшкендерге тоқталып, бұлар «жер бытырап, жылдан-жылға тарылып бара жатыр, түпкілікті қоныс болуға жарайтұғын жерлер шетке кетіп бітіп, қазаққа қолайсыз жерлер ғана қалатұғын, біз түбінде мұндай жерде бытырап қалып оңбаспыз, онан да бар қолайлы жерімізге өзіміз қала салып отырықшы болып, бірыңғайырақ қалайық дегендей, «шарасыздан шалға тиіп барамынның» кебін киіп, қала болған жайы бар»²,— деп, мұндай қадамның осындай себебін білдіреді. Сонымен бірге мұндай бетбұрыстан күтетін үмітін де жасырмайды: «Біз қазаққа қала сал деп үгіт айтсақ, әлбетте отырықшы халықтың түпкілікті қонысқа ие болатындығын; кәсіпшіл болмақ, өнерлі болмақ, оқымысты, алымды болмақ — отырықшы болғанда ғана табылатындығын шама-лап айтып едік»³ дейді. «Айқаптағы» жарияланымдарда шамамен осы пікірді Ж. Сейдалин, Б. Қаратаев және басқалар да ұстанды.

Бұл мәселеге байланысты «Айқапка» карама-қарсы бағыт ұстанған «Қазақ» бетінде тың әрі терең мақалалар жариялаған Ә. Бөкейханов болды. «Талас дүния — ғұмыр сифаты, талас, тартыс жоқ болса, ғұмыр абақты болар еді»,— деп, айтыс тақырыбына байланысты ол өз пікірін былайша негіздеді: «Біздің ақылымызша адам баласының шаруасы бірте-бірте қиыншылықпен, көп жылдарда аударылады. Мал бағып, шаруа қылып келе жатқан жұрт, орыс 15-тен жер берді деп егінші бола қалмайды. Мал шаруасы тымақ емес, төре келе жатыр деп қолға жұлып алатын. Мал шаруасын тіршілік үшін ұстап жүрген жұрт 15-тен жер алса, үлкен аяққа тар

¹ «Айқап». 1913, № 4—5, 73—78-б.

² «Айқап». 1913, № 20, 418-б.

³ Сонда.

етік киген болады. Біз, қазақ-ау, 15-тен жер алмай тұрып жан-жағына қара дейтініміз, қазақ 15-тен жер алып, осы алақандай жерге мал бақпақ, бұған мал бағылмайды»¹.

Қорыта айтқанда, «Қазақ» газеті бетінде Ә. Бөкейханов пен оның пікірлес серіктерінің бұл тақырыпқа байланысты жариялаған материалдарындағы негізгі тұжырым мынаған сайды: а) әрбір халықтың құрған шаруашылығы ғасырлар бойы өзін қоршаған табиғи ортаны игеру барысында қалыптасады, сондай-ақ ол халық озбыр әкімшіліктің немесе жеке адамдардың қалауы бойынша аз уақыт ішінде мүлдем жаңа сападағы шаруашылық түріне ауыса салмайды, ондай өзгеріс үлкен дайындықты және көп уақытты талап етеді; ә) әлемдік тәжірибе (Австралия, Швецария т. б.) көрсетіп бергендей, мал шаруашылығымен айналысудың түрлі варианттары бар, отырықшы өмір салтына көшіп те мал өсіруге, мал өнімдері арқылы қоғамдық байлық жасауға да болады, ол үшін, мәселен, малдың тұқымын жаңартуға көп көңіл аудару қажет; б) жердің құнарына, ерекшелігіне қарай шаруашылық құру, яғни «жердің түріне қарай мал бағарлық жерде бағатын, егінге жақсы жерде егін егетін қала болу»². «Біз қазаққа қала болма демейміз,— деп жазды А. Байтұрсынов.— Жақсы жеріңе жиылып қаланды сал, мешітіңді орнат, мектеп, медресенді аш, рұқсатсыз неге қала болдың деп ешкім айтпайды дейміз. 15 десятинамен қала боламын десендер, күн көре алмайсындар дейміз»³.

Баспа жүзіндегі айтыс, белгілі дәрежеде, бұл екі топтың өмірлік әрекетте де ұстанған бағыттарының көрінісі болатын. Мәселен, 1910 жылы Орал облысы, Орал уезі, Жымпиты және Шідерті болыстарындағы бір топ қазақ отбасылары Б. Қаратаевтың бастауымен 15 десятинадан жер үлесін алып, отырықшы тұрмысқа көшіп, Қаратаев поселкесін құрады. 1912 жылы қазан айында мұнда сайлау өтіп, «волосной старшина, судья, заседательдер һәм сельский старосталар» сайланады⁴. Сөйтіп, Қаратаев поселкесіндегілер отырықшы тұрмысқа өтумен бірге, переселен поселкелеріне тән басқару жүйесіне де

¹ «Қазақ». 1913, № 29.

² Сонда. 1914, № 48.

³ Сонда.

⁴ «Айқап». 1913, № 20, 417-6.

ауысқан еді. Бірақ малшылықты тастап егіншілікке көше қоймаған қазақ ауылдары, көп ұзамай-ақ жаңа тұрмыстың шаруашылық жүргізу үшін ғана емес, сонымен бірге өздерінің күнделікті ішкі мәселелерін орыс селоларына арналған заңдық жолдармен шешіп отыру үшін де қолайсыздығына көздері жеткен бетте бұрынғы қалпына қайтадан ауысқан еді.

Бұл жағдайды естіп білген «Қазақ» «Бұ қалай?» деген кішкене хабар жариялайды. Хабарды: «Бақытжан Қаратаев қаласында төрт-бестей-ақ үй қалды, өзге қазақ көшіп кетті, деген бір хат алдық. Қаратаевты тастап кеткен қазақ жері мұжыққа беріліп, енді Бақытжан хохолға ақсақал болады дейді.

Жымпиты, Шідертіге бас болып Бақытжан 1910 жылы 15-тен жер алғанда, бұларға (Бақытжан қаласына) таңдама жақсы жер, өзгеден артық енші тисе, халық өзі соқаға қол болса, бұл Бақытжан қаласынан бар қазақ неге үрікті»¹ деген сөздер бар еді.

Қоғам алдында әкімшіліктің отарлау саясатының астарын ашатын мұндай хабар ресми билікке ұнай қоймағаны түсінікті. Орынбор генерал-губернаторы Сухомлинов Б. Қаратаевтың шағымын негізге ала отырып, мұндай хабар «қырғыздардың арасында жалған және тексерілмеген сөздер таратып, үкіметке қарсы жаулық сезімдерді қоздыруды» көздейді деп тауып, 1915 жылғы 13 наурыздағы № 1481 қаулысымен баспасөз жөніндегі заңды бұзғаны үшін газет редакторы А. Байтұрсыновты екі жетіге тұтқынға алу немесе оған 50 сом айып төлету туралы шешім қабылдайды².

А. Байтұрсынов генерал-губернатордың шешімімен келіспей, мәселенің егжей-тегжейін айтып үкіметтік Сенатқа шағым жазады. Үкіметтік Сенат өзінің 1917 жылғы 17 қаңтардағы отырысында Байтұрсыновтың шағымын қарап, «Бұ қалай?» деген мақалада мазмұндық жағынан заңға қайшы келерлік ештеме жоқ деп тауып, Орынбор генерал-губернаторы қаулысын негізсіз деп табады³.

Түптеп келгенде, генерал-губернатор Сухомлиновтің қауіптенуі негізсіз де емес еді. 1913 жылдан бастап Дала Ережесінің 120-бабына және Түркістан өлкесін бас-

¹ «Қазақ». 1914, № 91.

² ООМА, 10-к., 4-т., 442/а ісі, 6—6-об-п.

³ Сонда, 21, 21-об-п.

қару Ережесінің 270-бабына енгізілген қосымшалардың ұлттық мүддеге қайшы келетіндіген, Министрлер Кеңесінің қазақ жерін алуға қатысты 1909 жылғы 9 маусымда қабылдаған құжатының заң емес, бар болғаны нұсқау екендігін, сондықтан да переселен чиновниктерінің отырықшылыққа зорлап өткізуге құқығы жоқ екендігін халыққа түсіндіруді көздеген мақалалар «Қазақтың» әрбір нөмірінде дерлік жарияланып тұрды. Мақала авторлары халыққа жерге байланысты өздерінің құқығын түсіндіріп қана қойған жоқ, сонымен бірге үкімет шараларының отаршыл сипатын аша отырып, оған бейбіт түрде қарсылық көрсетуге шақырды. Мәселен, Министрлер Кеңесінің 1909 жылғы 9 маусымдағы нұсқауын негізге ала отырып, переселен мекемелері науқан ашып, қайсыбір уездерде қазақтарға 15 десятинадан жер үлесін белгілеп, отырықшы тұрмысқа аударуға көшкен еді. Міне, осы шараға байланысты «Қазақ» басқармасына переселен мекемелерінің зорлықшыл әрекетін баяндап, кеңес сұраған көптеген хаттар түседі¹. Бұл хаттардың біразына газет арқылы жауап берген Ә. Бөкейхановтың мақалаларын сол тарихи уақыттың контекстінде алғанда, батыл деп айту аз, шындап келгенде, үкіметтің жер саясатына ашық түрде қарсы жүргізілген насихаттың өзі болатын. Мәселен, ол Павлодар уезі, Тереңкөл және Мұздықөл болысынан Рахмет Илиясұлының үкімет орындарынан алатын жер үлесі көлеміне байланысты ел арасында ауызбірлік болмай, переселен мекемелерінің азғыруына ілесіп, ең ақырында жақсы жерлерінен айрылғандығы жөнінде жазған хатына жауап беріп: «Жердауы тәмәм 5 миллион қазақ дауы. Бір жерде қазақ 15-тен, бір жерде 30-дан алам деп, әркім өз пайдасын қуып іс қылса, Тереңкөл һәм Мұздықөл уағының кебін киіп қалады. Қазақ ала, арамза, шабан болған соң, үкімет закон арқылы ұзақ жолмен, көп шығынмен қылатын жұмысын еппен қылып отыр. Қазаққа 15-тен жер берілісін деген закон жоқ. Қазақ өзі егінмен шаруа қыламын деп 15-тен жер алса, қазаққа мұнан көп жер керек дегеннің жөні бар ма?»² дейді. Ал Қостанай уезі Кеңарал болысындағы қазақ арасындағы осындай берекесіздікке налып, Бөкейханов «Қазақта» ашық хат жариялап, онда «осы қазақтың көбінің өзі барып отқа түсіп отыр-

¹ «Қазақ». 1913, № 20, 24, 26, 29 т. б.

² «Қазақ». 1913, № 28.

ғаны», әйтпесе жоғарыда аталған 1909 жылғы 9 маусым нұсқауының «20-бөлегінде қазақ өзі өз еркімен сұраса мұжықша ер басына 15-тен артық емес надел жер алады деген. Қазақ өзі сұрамаса көшпелі қалпында тұра бермек», деп көрсетілгенін айтып, осыған орай түрлі пысықайлардың сауатсыз елді адастырып жүргендігін, оған дәлел ретінде Көкшетау уезіндегі Қарауылдардың біраз ауылының «мұжықтың тепкісіне шыдамай Жиделібайсын» қашқанын келтіріп, мынадай ауыр қорытынды жасайды: «Жүз түйені бір бұралқы ит құйрығына тіркесе, осы ит Ташкент барса, жүз түйе Ташкент кетеді, итте не жаза бар, түйенің жетекшілігі емес пе? Өзің түйедей жетекші болсаң, саған не ақыл керек?»¹

1909 жылы Семейдегі Қарауылдан Абай Құнанбаевтың туыстары Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Кәкітай Ысқақұлы Ә. Бөкейхановқа хат — жазып, «Не айтасың, ата қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қарауыл өзені мұжыққа кетіп барады, 15-тен жер ал дейді, аламыз ба?» деп сұрайды. Сонда Ә. Бөкейханов: «Бұл жолсыз қоқан-лоқы тәмәм қазақ баласына. Жерің кетсін. Құнанбай баласы тобықтыға мұрындық болды деген атқа қаларсың, не болса жұртпен бірге көр. Жұрт шаруасы қағазбен 15-ті алғанмен егінге айналмас. Тәмәм қазақ Құнанбай баласына еріп қалған, артынан еріп 15-ке құл болса, мал баққан шаруаға зиян болар», деп, жауап береді. Шәкәрім мен Кәкітай Бөкейхановтың кеңесін қабыл алып, Қарауылдан айрылады². Қорыта айтқанда, «Қазақ» газеті, Ә. Бөкейханов және оның серіктері К. Бейсембиев³ сияқты зерттеушілер дәлелдеуге тырысқандай отырықшылыққа көшуге емес, отырықшы норманың отаршыл мазмұнына, аңқау елді алдауды көздеген астарына қарсы шыққан болатын.

Патша үкіметі ғасырлар бойы отаршыл саясат жүргізе отырып, қазақ қоғамы санасында мемлекеттік тұтастық, мемлекеттік тәуелсіздік, жалпы мемлекеттік тұралы ойды, пиғылды біржола жоюға күш салды. Өз ретінде қазақ зиялылары да патша үкіметі орнатқан мемлекеттік басқару жүйесінің басынан аяғына дейін отарлық сипатын, әрине, жақсы түсінді. Әкімшіліктің мұндай мазмұны қазақтарды араластырмаған губерниялық, уез-

¹ Сонда, 1913, № 24.

² «Қазақ». 1915, № 105.

³ *Бейсембиев К.* Идеино-политические течения в Казахстане конца XIX—начала XX века. Алма-Ата, 1961, с. 250—276.

дік мекемелердің қызметінен ғана емес, тіптен қазақтардың қолына берген болыстық басқарудан да айқын көрінді. «Қазақ» газеті ол жөнінде жариялаған көптеген материалдарының бірінде болыс «сайлау аяғы бітпейтін дауға ұласты. Болыс, көп сайлаған болмай, бөтен елден орыс жетелеп әкелген бұралқы болды. Мұның сөзін тыңдаған адам жоқ, мұның болыстығында не қасиет, бұл болыс болған елде не береке?!»¹ деп жазды. ХХ ғасырдың басында переселен поселкелерінің жедел көбеюі барысында қазақтарды көп ойланып жатпай-ақ біржола орыс сот жүйесіне аударып салуды насихаттаушылар шыға бастайды. Мұндай бағытты қолдаушылар қазақ оқығандарының арасында да бар еді. Бұл өте қауіпті ұсыныс болатын. Ә. Бөкейханов, мәселен, осыған орай «Қазақтың би һәм билігін өзгертіп не керек, шірік жіп қанша жалғағанмен не іске жарайды? Бұл биді, билікті жоғалтып, қазақты орыс судьясына қарату керек деп орыс айтады, шарифатқа қарату керек деп біздің молдалар айтады. Біз мұның екеуіне де қол қоймаймыз» деп, оның себебін былайша түсіндіреді: «...қазақ орыс сот жүйесіне аударылар болса, онда баяғы қаңғырған жаман биіне зар болар. Біз орыстың судьясына қарасақ, бұл судья рәсіммен билік айтпас, закон жолымен айтар. Мұның бұл заңы қайда? Қазаққа әкеліп мұжық қамытын кигізе салса, бұл бір түске кірмеген қиыншылық. Мұнан қазақ безуі керек. Не бұл судьяға қазақ рәсімін араластырып қазаққа ыңғайлы заң жасап берсе, сонда орыс судьясын мойындау керек. Бірақ бұл орыс судьясына құл болсақ, судья біздің жұрттың тілін білмейді. Біздің өзімізден судья болатын қазақ жоқ есебінде. Переводчикпен биге түскен соң бұл дауда не қасиет қалады? Бірі бас десе, бірі құлақ деп қарап тұрмай ма? Судья даугер мен жауапкердің сөзін өз құлағымен естімесе, тәмам мылқау ортасынан не жақсы билік шықпақ»².

Ә. Бөкейханов жалғыз сот жүйесіне ғана байланысты емес, жалпы мемлекеттік басқару жүйесіне қатысты осындай пікірде болды. Ол «елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлтты құрылған Ресейді бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ. Ресей өзге тілі, тұрмысы,

¹ «Қазақ». 1913, № 15.

² «Қазақ». 1914, № 50.

қаны басқа жұртқа автономия беруі керек»¹.— деп жазды.

Әрине, қазақ зиялыларының ұлттық мемлекетке байланысты көзқарасының ылғи да жетіліп, өзгеріп отырғандығы түсінікті. Дегенмен, болашақ ұлттық мемлекет, оның демократиялық сипаты туралы олардың пікірі осы кезде-ақ қалыптаса бастаған еді.

Оқу-ағарту саласында немесе переселен және басқа мемлекеттік басқару жүйесінде қызметте жүрген ұлттық интеллигенция бүкіл отарлау процесін көз алдынан өткізді, ұлттық теңсіздіктің, қанаудың не екенін жақсы білді. Соның нәтижесінде ол отарлау жүйесінде қызмет етуші интеллигенциядан ұлттық өркендеу мен ұлт-азаттық қозғалысты бастаушы күшке айналды. Сондықтан да оның дүниетанымында ұлттық мүдде, бостандық идеясы басым түсіп жатты. Басқаша болуы мүмкін де емес еді. Сондай-ақ бұл жалғыз қазақ ұлттық интеллигенциясына ғана емес, жалпы барлық отар елдеріне ортақ қоғамдық құбылыс болатын. Дж. Неру осы тарихи кезеңде ұлтшылдық (национализм) «бүкіл Азия елдерінде үстемдік құрған прогресшіл күш болды»² дейді.

Сол сияқты қазақ зиялыларының ұлтшылдығы, кенестік тарихтану дәлелдеуге тырысқандай, қарабайыр ұлтшылдық емес болатын. Туған халқына деген шексіз махаббат, оның мүддесі үшін күресе білу оларға өз елінің кемшілігіне сын көзбен қарауға кедергі болған емес. Бұл тұрғыдан алғанда «Қазақ» газеті төңірегіне біріккен топ Абай мектебінің ізбасары, ұлы ойшыл негізін қалаған қоғамдық сынның одан ары жалғастырушысы болды деп айтуға толық негіз бар. Олардың қазақ қоғамы мерездерін ымырасыз сынға алуы тарих туралы ғылыми түсінікке негізделді. Өз халқының жүріп өткен жолын, жиған тәжірибесін сарапқа салу олар үшін қоғамдық мешеуліктің себеп-салдарына көз жеткізу үшін керек еді. Бұл ретте олар өткен тарихты қызықтаудан, оны әсірелеуден алыс болып, керісінше, оған риясыз шындық тұрғысынан дәл баға беруге тырысты. Ә. Бөкейханов: «Пәлен хан-ай! Пәлен би-ай!» деп отырып өкінесіңдер! Бұрынғы хандарың да, бұрынғы билерің де осы күнгі атқа міндім деп жүрген өздеріңдей еді. Қазақтың бұрынғы басшыларында әділдік-береке болса, бұл күнде

¹ «Ер Сайын». М., 1923, 89—90-б.

² Неру Дж. Открытие Индии. Кн. 2, М., 1989, с. 111.

қазақ бұл күйде болар ма еді? Жұрттың берекесі кетуге түптеп себеп болған нәрсе қазақта бірліктің жоқтығы. Бірлік жоқтан қазақтың һәр қайсысын һәр жерде дұшманы ойбайлатқан. Бұрынғы хан болсын, билер болсын, әділдіктен жырақ болған, дәл осы күнгі атқа мінген өздеріндей»¹ дейді.

Ғылыми әдебиетте «Қазақ» газеті төңірегіне топтасқан қазақ зиялылары қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті көре алмады деген пікір бар. Бұл шындыққа қайшы келетін пікір. Олар қазақ қоғамының бір-біріне қарсы тұрған екі таптан, яғни байлар мен кедейлерден тұратындығын жақсы түсінді. Сондай-ақ бірде-бір еңбектерінде байлардың мүддесін қорғап сөз айтқан емес. Керісінше, қазақ байларының, атқамінерлерінің әділетсіздігін, нағандығын қатал сынға алумен болды, сол үшін де олардың қаһарына ілініп отырды. Мәселен, А. Байтұрсынов: «Біздің қазақ байларында Еуропа байларындай мол байлық жоқ, аз байлықпен халінше жомарттық қылатын байлар қазақта аз, жоқтың қасында. Бірінің малы көп болса да, саңылауы жоқ болады»² деп жазды.

Ә. Бөкейханов қазақ байлары мен атқамінерлерін сынауда А. Байтұрсыновтан кем түскен емес. Ол 1913 жылы жалпықазақ съезінің күн тәртібіне байланысты: «Баймын, мықтымын деп атқа мінген жақсылар пішен шабатын жерге, егінжайға, жаз қонысқа, қыс тебінге зорлық қылады. Кемшілікте жүрген бишара сорлы жұрт бұл жақсылардың тепкісінде қор болғанша, орыс беретін он бес десятина болса да ие болалық деп, мұжық боламын деп сұранып отыр» деп жазса, ал үкіметке салық төлеу барысында байлар мен атқамінерлер жасайтын зорлыққа байланысты: «Алымды момын кедейге аударып бай болатын мырзалар көзі соқыр емес, көңілі соқырына салып жүр ғой. Жұрттық момынын тонап алып болған байлықта қанша береке бар екен?»³ деп көрсетті.

Ә. Бөкейханов «Екі жол» деп атаған мақаласында бұрын біз жылаумен, өзіміздің жағдайымызға налумен келдік, енді міне жаңа заман келді, оның белгісі «Тұрмыс жүзінде құлдық исі мұңкіп тұрса да (мысалы, сары түйме көргенде қазақ пен мұжықтардың басты шұлғып,

¹ «Қазақ». 1913, № 12.

² Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы, 1991, 257-6.

³ «Қазақ». 1913, № 21.

құрдай жорғалайтыны), жазылған закон жүзінде адам баласы құрдас», «әр заманның өз рәсімі, өз салты бар», ал «біздің замандағы салт: әркім құқына таласу, құқына тартысу», «жылау салты артта қалды. Ендігі рәсім құқы үшін жылау емес, құқын талас-тартыспен қорғау» деп жазды. Ол қазақ жұртының жаңа тарихи кезеңдегі міндетін осылай анықтаған еді.

Қазақ зиялыларының ғылыми еңбектерімен, жариялаған түрлі материалдарымен таныса отырып, олардың туған халқының күні өткен дәстүр салтын, ұлттық мінезіндегі мерездерін аяусыз сынға алып, әлемдік өркенниет көшіне ілесу үшін ол кемшіліктермен ымырасыз күреске, келе жатқан жаңа заман талабына сай оқу мен білім, өнер мен мәдениет жолына түсуге шақырғанына көз жеткізу қиын емес. Олардың өздері де бұл жолда аз тер төккен жоқ.

Сонымен бірге Столыпин реакциясынан кейінгі кезең, «Айқап» және «Қазақ» басылымдары бетінде жүрген пікірсайыстар белсенді қазақ зиялылары ішінде қазақ қоғамының даму жолына байланысты ұстанған бағыты жағынан өзара принциптік айырмашылығы бар кем дегенде мынадай екі ағымның болғандығын байқатты. Олардың бірі (Б. Қаратаев, Ж. Сейдалин т. б.) столыпиндік реакция тұсында отаршыл әкімшіліктің ұлт-азаттық қозғалысқа қарсы жазалаушылық әрекетін көзімен көрген соң, патшалық жүйемен ашық күреске шығудан жалтарып, негізгі мақсаттар үшін күресте табандылық таныта алмады. Сондықтан да олар ресейлік оппозициялық күштермен бірге отаршыл әкімшілікке қарсы күресті емес, монархиялық билікпен ымыраға келіп, қазақ қоғамындағы өздерінің саяси жағдайын нығайта түсуді көздеді. Мәселен, Николай II нің мұрагері туғанда Б. Қаратаевтың 17 дін адамдарымен құттықтай барып жер мәселесіне байланысты өз өтініштерін айтып, дербес муфтилік сұрауы, 1913 жылы Романовтар әулетіне 300 жыл толу құрметіне өз қонысын «Романовка» атауы сондай пиғылдың көрінісі еді. Бұл топ жер мәселесінде қазақ бұқарасына да переселен шаруалары сияқты жер нормасын (15 десятинадан) алып, жаппай отырықшы тұрмысқа көшуді жақтады. Бір қызығы сол, олар өздерінің «бейімделгіш» табиғатын бұдан кейінгі биліктер (Уақытша үкімет, кеңес өкіметі) тұсында да байқатты.

Бұларға қарсы тұрған екінші ағым (Бөкейханов,

Байтұрсынов, Дулатов т. б.) саясатта ресейлік басқа демократиялық күштермен біріге отырып, монархиялық билікпен ақырына шейін күресті. Олар отаршыл әкімшілікпен ымырасыз күрес тактикасын ұстана отырып, бұл айқындамасын жер, мәдениет және басқа қоғамдық мәселелерде де ұстануға тырысты. Сондай-ақ бұл ағымның түсінігі бойынша, прогресшіл күштер тек империялық өктемдікпен ғана емес, сонымен бірге ішкі феодалдық-патриархалдық күштермен, ортағасырлық қатынастармен де ымырасыз күрес жүргізулері тиіс еді. Жер мәселесінде олар 15 десятинадан жер алып, жаппай отырықшы тұрмысқа өтуді пәрменді отарлау жағдайында қазақ халқын экономикалық құлдырауға соқтыратын қауіпті шара есебінде бағалады. Отарлық тәуелділік пен ортағасырлық мешеулік құрсауындағы қазақ қоғамы жағдайында соңғы ағымның ұстанған айқындамасы қазақ қоғамының жалпыұлттық мүддесіне сай, сондықтан да оның прогресс жолымен дамуына қызмет ететін бағыт еді. Оны 1916—1917 жылғы тарихи оқиғалар көрсетіп берді. Басқаша айтқанда, «Қазақ» газеті төңірегіне топтасқан ұлттық интеллигенция өзінің жігерлі қоғамдық еңбегімен қазақ елінің ұлттық санасының оянуына қызмет жасаумен бірге, халықтың прогресшіл демократиялық күштерінің ұлт тағдырына қатысты негізгі қоғамдық зәру мәселелердің төңірегіне топтасуына да үлес қосты.

Міне осы айтылғандар, біздің пікірімізше, екінші ағымдағы қазақ зиялыларын ұлттық демократиялық интеллигенция атауға негіз бола алады. Сондай-ақ столыпиндік реакция жылдары және одан кейінгі кезең бұл екі ағымға енген зиялылардың 1905 жылы қазақ конституциялық-демократиялық партиясын құру идеясының төңірегіне бірігуі уақытша, өткінші қажеттіліктен туған шара екендігін көрсетіп берді. Олардың арасындағы идеялық алшақтық жыл өткен сайын тереңдей түсті.

IV ТАРАУ

Қазақ демократиялық интеллигенциясы бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсында

1. ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ТҰСЫНДА

1913 жылдан «Қазақ» газетінің төңірегіне біріге бастаған қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси айқындамасы империядағы, қазақ облыстарындағы нақты саяси жағдайға байланысты қалыптасып, өзгеріп отырды. Сонымен бірге жоғарғы билік оппозициялық күш ретінде танып, жергілікті отаршыл әкімшілік бітіспес жауы ретінде қуғынға алған ұлттық интеллигенция өз халқы тарапынан да түсінушілік пен айтарлықтай үлкен қолдау таба алған емес. Мұндай ауыр жағдай оның саяси көзқарасы мен ұстанған бағытына да өз әсерін тигізбей қоймады. Ұлттық интеллигенцияның бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы көтеріліс тұсындағы қоғамдық-саяси қызметін тура түсіну үшін, міне, осы аталған факторларды есепке алмай болмайды.

Қазақ зиялыларының бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсындағы қоғамдық-саяси қызметі арнайы зерттелген емес. С. Брайнин мен Ш. Шафиро өздерінің еңбектерінде бұл мәселенің алғашқы бөлігін айналып өтіп, ал екінші бөлігін баяндауда ашықтан-ашық ғылыми әдіске жат, таза саяси-конъюнктураға ұрынды. Оның себебі түсінікті еді. Өйткені алаштық интеллигенцияның бірінші дүниежүзілік соғысқа байланысты қызметін баяндау үшін олардың қолында қажет деректік материалдар жоқ болатын. Ондай материалдарды «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінен ғана алу мүмкін еді, ол басылымдарды Брайнин мен Шафиро оқи алған жоқ. Ал көтеріліске қатысты деректерге келсек, олардың да біразы қазақ басылымдарында берілді, ал архивтік материалдардың ішінен тек өздеріне керектілерін ғана теріп алды. Міне, осындай деректік негізде жасалынған «ғылыми» тұжырымдардың қаншалықты құнды екендігі түсінікті болса керек.

Біз әңгіме етіп отырған мәселеге байланысты Брайнин мен Шафиро негізін жасап берген таптық және саяси-партиялық айқындама соңғы жылдарға шейін өзгеріссіз келді. Мәселен, бес томдық «Қазақ ССР тарихының» үшінші томында құрамында бірде-бір қазақ болмаған большевиктер партиясының соғыс жылдарындағы қызметі арнайы баяндалғанын, ал қазақ зиялыларының бұл тұста атқарған ісі жөнінде бір ауыз сөздің жоқтығын байқаймыз. Оның есесіне «феодалдық-патриархаттық жоғарғы топ патша үкіметімен және орыстың империалистік буржуазиясымен ауыз жаласып, бұл үшін Мемлекеттік Думаның мінбесін (мұсылман фракциясы арқылы), сондай-ақ өздерінің баспасөз органы — «Қазақ» газетін пайдаланды» немесе «байлар, болыстар, ауыл старшындары мен олардың буржуазиялық-ұлтшыл интеллигенция қатарынан шыққан құйыршықтары патша указын орындауды жақтап шықты»¹ сияқты қандай тұрғыдан болсын негізсіз тұжырымдардың біразын кездестіреміз.

Мәселені қажет деректік және ғылыми-әдістемелік негізде қарау тек соңғы жылдарда ғана қайтадан қолға алына бастады². Академик М. Қозыбаев 1916 жылғы көтеріліске арналған проблемалық мақаласында «ұлттық интеллигенцияның 1916 жылғы оқиғаға қатысы ерекше қызығушылық туғызады» деп көрсетіп, қазақ зиялыларының I дүниежүзілік соғыс жылдарындағы айқындамасын және соғысқа алынған қазақ жұмысшыларына көрсеткен қызметін арнайы зерттеу қажеттігіне көңіл аударды³.

1914 жылдың жазында басталған соғысты жүргізуші күштердің мақсат-мүддесін қазақ зиялылары жақсы тү-

¹ «Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. III т., Алматы, 1982, 455—461-б.

² Қозыбаев М. 1916 жыл: ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері. «Қазақ әдебиеті». 1992, 3 сәуір; Тәкенов Ә. Он алтыншы жылғы ойран. «Қазақ тарихы». 1993, № 1, 52—57-б.; Әнесов Ф., Мектепов А. Қилы заман. «Ана тілі». 1990, 7 маусым; Мектепов А. 1914—1916 жылдар дүрбелеңі. «Социалистік Қазақстан», 1990, 27 қыркүйек; Қасымбаев Ж. Қытайға кеткен қазақтардың қайтып оралуы. «Қазақ әдебиеті». 1992, 30 қазан; Қойгелдиев М. Заман шежіресі. «Қырғызстан маданияты». 1990, 22 наурыз; соныкі. Панасызға араша түскендер. «Қазақ әдебиеті». 1992, 22 мамыр т. б.

³ Қозыбаев М. 1916 жыл: ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері. «Қазақ әдебиеті». 1992, 3 сәуір.

сінді деп айтуға болады. Ә. Бөкейханов жаңа басталған соғысқа байланысты «Қазақтың» оқырмандарына арнайы жазған «Тағы соғыс» атты мақаласында бұл соғыста «кім жықса да Еуропа, Азия жері қайта пішіліп қошқар мүйіз салынар. Осындай зор саясат ісінен хабарсыз жату біздің оқушыларға жол ма?» деп сауал қойып, оған «біздің қазақ құлағы Еуропа саясат ісіне тесік болмаса, біздің үйдегі іске жұрт сарандық қылмақшы» деп өзі жауап беріп, сол тұстағы Еуропа билеушілерінің жалпы ұстанған айқындамасына мынадай баға береді: «Тарих жүзінде Еуропа Азия жұртының бетіне Шыңғыс хан һәм Ақсақ темір ісін басады. Осы екі патша қанша жәбір іс қылды деп. Бұлар өз уақытында заманына қарай іс қылғаны рас. Міне осы жиырмасыншы ғасырда Еуропа патшалықтарының қылған ісі кімнің алдында ақталмақ? Бұлардың қайсысы қолынан келсе Шыңғыс хан һәм Темірлан болмайын дейді»¹

Ә. Бөкейханов мақаласында соғысты бастаушылардың түпкі мақсатын, соғыстың реакциялық сипатын ашық көрсетумен бірге, оның еңбекші халықтардың өміріне тигізер ықпалына тоқталып: «Бұл соғыстан жалпы жұртқа ешбір пайда жоқ. Нарлар алысар, ал шаруасын бұзып қанын төгетін сорлы халық болар»² деп тұжырымдап, Еуропа социал-демократтарының соғысқа қарсы жүргізген шараларынан нақты түсінік береді. «Қазақ» газетінің А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқа қызметкерлерінің де шамамен осындай пікірде болғаны даусыз. М. Дулатов соғыс басталған бетте жазған мақаласында «қазіргі Еуропа соғысында жер жүзіндегі патшалықтар бірін-бірі арбап, жауын жеңуге тобын көбейтіп, күшін арттыру үшін қалай саясат жүргізсе, біздің қазақ халқы да қалыспай бірін-бірі мұқатуға жүргізіп тұрған «саясаты», құдайға шүкір, олардікінен бір де кем емес. Еуропа соғысы да, қазақ таласы да бақ күндестік. Бірақ қазақтың қуғаны бақ па, сор ма? Жалпы қазаққа осы жұмбақты шешу керек»³ деп жазды.

Міне, осы фактілерді есепке ала отырып, қазақ демократиялық интеллигенциясы жаңа басталған соғыстың қазақ елінің тұрмысына, күнделікті шаруашылығына тигізер ықпалын түсінбеді деп айту, әрине, қисынсыз

¹ «Қазақ». 1914, № 71.

² Сонда.

³ Сонда, 1915, № 136.

болар еді. Олар түсінді, түсіне отырып шарасыздан үкімет саясатына ашық қарсы емес, оған бейімделу саясатын ұстанды. Енді осыған қысқаша тоқталайық.

Соғыс басталып кеткеннен соң, көп ұзамай-ақ орталықтағы мұсылман басшыларының белсенділігімен Петроградта «Әскерлерге һәм олардың үйде қалған балашағаларына жәрдемші уақытша мұсылман орталық комитеті» құрылады. Оның төрағасы болып Ғ. Дәулетшин, ал қазынашысы болып Х. Мансуров сайланады¹. Жоғарғы діни басшылардың пікірі бойынша, «мұсылман елдерінің орыс мемлекеті мен халқына берілгендік» пиғылын танытуға тиіс болған бұл комитеттің негізгі міндеті соғысқа Ресей мұсылмандарының көмегін ұйымдастырып, сол арқылы жоғарғы саяси биліктің сеніміне ие болу еді. Комитет бүкіл Ресей көлемінде «мұсылман қоғамдарына, ел адамдарына, инабатты саудагерлерге» түрлі әкімшілік орталықтарында, мұсылмандар орналасқан қалаларда, елді мекендерде соғысқа жәрдем комитеттерін ұйымдастыру туралы өтінішпен қайрылады. Шамамен, орталық комитет ашылғаннан кейін үш ай өткенде Ресей империясының түрлі аудандарында 34 жәрдем комитеті құрылған еді. Қазақ облыстары мен Түркістанда мұндай комитеттер Ташкентте, Атбасарда, Зайсанда, Тоқмақта, Шөл далада (Самарқан облысы), Шымкентте (Черняев), Қара бұтақта (Торғай облысы), Омбыда, Ескі Бұхарада, Керкіде (Бұқар облысы) және басқа жерлерде ұйымдастырылады².

«Қазақ» газеті Петроградтағы орталық мұсылман комитетіне Б. Қаратаевтың мүше болып енгенін айтып, оның «демеуімен Орал облысындағы алты облыстың қазақтары болыс басы бір мың сомнан ақша жиып беруге уағда қылып, приговор жасағаның» хабарлап, Орал облысында 60-тан астам болыс бар екенін, «кейбір болыстардың қазақтарынан сол жердегі төрелер арқылы да жәрдемдер алына» бастағанын жазады³.

Петроградтағы мұсылман комитетінің үндеуімен қалаларда соғысқа көмек пайдасына түрлі мәдени шаралар өткізіле бастайды. 1915 жылдың 28 сәуірінде Петроградта мұсылман өнерпаздарының күшімен астана жұртшылығына үлкен концерт беріліп, одан түскен

¹ «Қазақ». 1915, № 131, 140.

² Сонда, 1915, № 131.

³ Сонда: ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 686-іс, 31-п.

қаржы комитет қорына аударылады. Ал сол жылдың I мамырына дейін түрлі жерлерден келіп түскен қаржының көлемі 7 мың 159 сом 77 тиын еді¹.

Бүкіл Ресей мұсылмандарын қамтыған бұл шараларға қазақ зиялылары да белсенді түрде араласа бастайды. Олардың бұл мазмұндағы қызметін айғақтайтын бірнеше фактіге тоқталайық. 1915 жылы жазда Орал облысында Ойыл және Темір жәрмеңкелері болып өтеді. Ойыл жәрмеңкесінде Халел Досмұхамедовтың басшылық етуімен соғысқа жәрдемге 6126 сом 50 тиын, ал Темір жәрмеңкесінде I Мемлекеттік дума мүшесі Алпысбай Қалменовтың басшылық етуімен 1097 сом 12 тиын жиналып, тиісті орындарға өткізіледі². Орал облысының әскери губернаторы Хабалов өзінің 1915 жылғы 12 тамыздағы № 28 жарлығымен «жазғы жәрмеңкеде қазақтардан соғыс керегіне көмек көрсету істерінде өте ыждағат» танытып, «мұндай ізгі істе басшылық қылушы қазақтың оқыған көзі ашық адамдары доктор Х. Досмұхамедовке, Д. Мырзағалиевке, Д. Меңдібаевқа, Ч. Есеновке, А. Жолдасбаевқа һәм Д. Мергеновке» шын көңілден тәңірі жарылқасын айтады³.

«Қазақ» газеті осы жылғы 144-нөмірінде тек 9 мамыр мен 23 шілде аралығында ғана Лбишин, Темір және Гурьев уездері қазақтарының соғысқа көмекке 18 мың 874 сом 98 тиын жинап бергенін хабарлайды. Ал тамыздың соңына қарай газеттің тікелей басқармасы арқылы халықтың соғысқа жәрдемге жинаған қаржысы 22 мың 615 сом 37 тиынға жеткен еді⁴.

Қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен елдің соғысқа жәрдемге берген көмегі түрлі мазмұнда болған еді. Мәселен, осы 1915 жылдың жазында Лбишин уезі Жұбанышкөл елінің азаматтары Некей Нарынбайұлы және Дәулетғали Сарсенбайұлы Орал шаһарына 15 шақырым, «Барбастау» деген өзен жағасынан он үй тігіп, жаралы солдаттар емделетін лазарет ашады. Лазаретке сауынға Нарынбайұлы 15 бие, 4 түйе, ал Сәрсенбайұлы 10 бие береді. Лазаретке жұмысқа шақырылған дәрігерлер мен басқа қызметкерлердің жалақысын тө-

¹ «Қазақ». 1915, № 131.

² «Уральские областные ведомости». 1915, № 37; «Қазақ», 1915, № 144.

³ Сонда, № 40; «Қазақ». 1915, № 147.

⁴ «Қазақ». 1915, № 147.

леуді Жұбанышкөл елінің қазақтары мойындарына алады¹

Ақмола облысы, Атбасар уезіне қарасты 11 болыс Бағаналы және 8 болыс Арғын ауылдары 1915 жылы соғысқа үш дүркін көмек жинап 1718 сом ақша, 150 ат, 16 киіз үй өткізеді². Осы облыстың Қызылжар уезіне қарасты қазақтар 1914 жылдың соңына қарай жүз мың сом ақша, көшпелі лазаретке деп 30 шамалы ақ киіз үй жинап береді³

Төменде Торғай облысы қазақтарының төрт жыл ішінде соғыс шығынына деп жинап, облыстық басқармаға тапсырған ақшалай көмегінің көлемі берілген:

1914 жылы	91 мың 713 сом 76 тиын
1915 жылы	76 мың 63 сом 63 тиын
1916 жылы	47,мың 350 сом 37 тиын
1917 жылы	11 мың 871 сом 98 тиын

Барлығы: 226 мың 999 сом 74 тиын

Облыс қазақтары бұдан басқа 44 мың 246 сом 07 тиындық зат жинап берген еді. «Қазақ» газеті бұл жиналған қаржының біразының Агапов және Обухов сияқты чиновниктердің қалтасында кеткеніне өкініш білдірген⁴

Міне, соғысқа осы сипаттағы жәрдем ісіне бүкіл қазақ ауылдары тартылды. Соғыс шығыны қазақ бұқарасына жеңілге түскен жоқ болатын. Толық емес деректердің көрсетуі бойынша, соғыстың үш жылы ішінде тек Түркістан өлкесінен (мұнда басқа ортаазиялық облыстармен бірге қазіргі Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Алматы және Талдықорған облыстары енген) 20 899 мың пұт мақта, 300 мың пұт ет, 109 мың пұт мақта майы, 474 мың пұт балық, 229 мың пұт сабын, 50 мың пұт майкене, 70 мың жылқы, 12,7 мың түйе, 38 мың шаршы кез киіз, 13 441 киіз үй тасып әкетілген. 1914 жылы Жетісудың бір өзінен ғана 34 миллион сомның малы мен шаруашылық өнімдері алынған⁵.

Бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында Ресей мұсылмандары үшін елеулі саяси оқиғалардың бірі соғыс зар-

¹ Сонда, 1915, № 141.

² Сонда, № 106.

³ Сонда, № 98.

⁴ Сонда, 1917, № 230.

⁵ Қазақ ССР тарихы. 1-т., Алматы, 1957, 597-б.

дабын шеккен Карс облысындағы мұсылмандарға жәрдем ұйымдастыру шарасы болды. Жәрдем ұйымдастырудың орталық штабы Баку қаласында құрылып, оның қоғамдық бөлімшелері басқа қалалар мен елді мекендерде ашылып, «Иаңы иқбал», «Уақыт», «Қазақ» сияқты басылымдар бұл шараның ұйымдастырушы үніне айналды. Сондай жәрдем комитеті 1915 жылдың ақпан айында Орынбор қаласында да құрылып, оның құрамына мүше болып А. Байтұрсынов енеді.

Осы қоғамдық ұйымның құрылуына байланысты «Қазақ» газетіне жазған мақаласында А. Байтұрсынов «басқа мұсылмандар жаны ашып, жәрдем айтып жатқанда, үйі күйгенді жылулайтын, малы өлгенге қызыл көтеретін, ағайыншылық жүзінде қайырымы көп біздің қазақ, бұл турада да салтын істемей қарап тұрмас деп, ағзалықты қабыл еттім» деп, еліне мынадай сөзбен қайрылады: «Таланып, шабылып, бар мүлкінен айрылып, аш, жалаңаш отырғандар жері жырақ болғанмен қаны жақын, діні бір қарындастарың. Әлдеқайдағыны айтып, аяушылық етіп отыр демендер. Аз-көп демей, жәрдем ету, әуелі адамшылық, екінші ағайыншылық міндеттерін. Біреуіңіздің берген 5—10 тиыныңыз бір адамды бір күн аштықтан құтқармақшы»¹.

Міне, осы кезден бастап «Қазақ» газеті күнделікті нөмірлерінде Карс мұсылмандарына жәрдем ұйымдастыру барысын үзбей жазып, оқырмандарына есеп беріп отыруды дәстүрге айналдырды. Газеттің әрбір санында жәрдем берушілердің аты-жөні, жіберген жәрдем көлемі жазылып отырды. Газет жүзінде басылған олардың ұзын саны ондаған мыңмен саналатын еді.

«Қазақ» газеті 140-нөмірінде Карс мұсылмандарына берілген жәрдем барысында «Иаңы иқбал» газетінде басылған Орталық жәрдем комитетінің есебінен үзінді алып жариялады. Онда «барлық Ресей мұсылмандары жаппай шабылған бауырларына жәрдем қолып ұсынып, ақжарқын көңілмен жомарттық көрсетті, жалма-жан өздерінің барлықтарын, мәдени һәм ынтымағы тірі екендіктерін білдірді... Енді кара бұқараға тас бауыр, жігерсіз деп мін тағуға орын қалған жоқ» деген сөздер бар еді. Сондай-ақ осы нөмірде аз уақыт ішінде барлық мұсылмандардан орталық штабқа жәрдемге жүз мың сом ақшадай қаржы түскені, ал Орынбордағы мұ-

¹ «Қазақ». 1915, № 107.

сылмандар комитеті он тоғыз мың сом ақша жинап тапсырғаны айтылған¹.

Қазақ зиялыларының соғыста жараланғандарға, Қарс мұсылмандарына берген жәрдемі түрлі мәдени шаралар өткізіп, одан түскен қаржыны осы мақсатқа жұмсау түрінде де көрінді. Олардың тікелей ұйымдастыруымен немесе белсенді атсалысуымен 1915 жылы 13 ақпанда Семей қаласында, 19 ақпанда Том қаласында, 11 сәуірде Орынборда, 15 сәуірде Омбыда әдебиет кештері болып өтеді². Көптеген қала және ауыл тұрғындарының, зиялылардың қатысуымен өткен бұл кештердің мазмұны, оларды ұйымдастырушылар жөнінде «Қазақ» газетінен біраз қызықты материалдар кездестіруге болады.

Мәселен, 13 ақпанда Семейдегі саудагерлер клубында мұсылмандар атынан жаралыларға ашылған аурухананың және қазақтың мұқтаж оқушыларының пайдасына әдебиет кеші болып өтеді. Оны оқушы жастардың, қажы, ақсақал, бәйбішелердің, Қаражан байдың қолдауымен жергілікті мұғалімдер Нәзипа және Нұрғали Құлжановтар ұйымдастырады. Кешті семейлік заңгер Райымжан Марсеков қазақ әдебиеті жөніндегі баяндамасымен ашады. Баяндамашының сөзін Н. Құлжанов Біржан мен Сараның айтысы жөніндегі әңгімесімен толықтырады. Әдебиет жөніндегі әңгіме Біржан мен Сараның айтысын үлкен шеберлікпен орындаған Жүсіпбек Аймауытұлы мен Тұрар ханымның концертіне ұласады. Кеште Ы. Алтынсариннің және Абайдың өлеңдері оқылып, әндері айтылады. Кештен түскен 917 сом ақша жоғарыда айтылған мақсатқа жұмсалады³.

Осы жылдың 11 сәуірінде қазақ және татар зиялы қауымының ұйымдастыруымен Орынбор қаласында да әдебиет кеші болып өтеді. Кешке қала тұрғындарымен бірге төңіректегі елді мекен адамдары да жиналады. Келушілердің көптігі сондай, театр үйіне сыймай қалады. Сахнаға домбырасымен шыққан А. Байтұрсыновты жұрт үлкен ықыласпен қарсы алады. Ол әуелі «Соқыр қыз» әнін орындап, соңынан көрермендердің өтініші бойынша тағы да бірнеше ән айтады. Осыдан кейін «Хұсайния» медресесінде оқып жүрген қазақ шәкірттері

¹ «Қазақ». 1915, № 140.

² «Қазақ». 1915, №№ 112, 114, 118, 122.

³ Р. Марсековтың баяндамасы «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 112 және 113-нөмірлерінде жарияланған.

қосылып «Ахау, Семей», «Құбақан», А. Байтұрсынұлының «Қазақ қалпы», Ғұмар Қарашұлының «Бар еді қазағымның оңған күні...» атты өлеңдерін әнге қосып, нақышына келтіріп шырқайды.

Кешке ерекше нәр берген Міржақып Дулатұлы мен Сейдазім Кәдірбайұлының зайыптары Ғайнижамал мен Жаңыл ханымдардың салған әндері болады. Олардың қосылып орындаған «Елім-ай», «Кендірғазы» әндерінен соң, елдің сұрауымен «Ахау, лашын, майда шашым» және М. Дулатұлының «Айырылу» шығармалары орындалады¹.

Қайырымдылық кеші 1915 жылдың қаңтарында Атбасар қаласында да болып өтеді. Осындай ізгі шараның ұйытқысы болғаны үшін Әділбек Майкөтұлы, Әлмұхамед Жылқыайдарұлы, Сыдық Мешенбайұлы және басқа бір топ қазақ зиялыларына Ақмола губернаторы 2591-нөмірлі жарлығымен алғыс жариялайды².

Міне, осындай саяси шараларда белсенділік таныта отырып, қазақ зиялылары белгілі бір мақсаттарды көздеді ме? деген сауалдың тууы әбден ықтимал. Әрине, бұл арада барлық қазақ зиялыларына байланысты кесіп бір пікір айту мүмкін емес. Дегенмен, бізге мәлім деректерге сүйене отырып, қысқаша мынадай тұжырымдар жасауға негіз бар сияқты. Ең алдымен, қазақ зиялыларының соғыс құрбандары мен олардың отбасыларына жәрдем шараларына белсенді түрде ат салысып өздерінің азаматтық борышын орындағандығы даусыз. Сонымен бірге бұл саяси актінің саяси астары да жоқ емес-тін. Оны Ә. Бөкейхановтың «Қазақта» жариялаған материалдарынан байқауға болады. Мәселен, ол «Соғыс көлеңкесі» атты мақаласында қазақтарға соғысқа жәрдем беру ісінде буряттарды үлгі есебінде көлденең тартып, «мынау жұртқа земства келе жатыр. Мұны на-дан жұртқа бермейміз дегендер болады. Сонда бурят жұртының үлгілі ісі алдынан шығады»³ деген ойды білдіріп, земства алу үшін соғыс шығынына белсендірек ат салысуға шақырған сынай танытады.

Бұл кезеңде жоғарғы саяси билікте болуы ықтимал өзгерістер нәтижесінде қазақ жұртына да земства сияқ-

¹ «Қазақ». 1915, № 118, 119.

² Мектепов А. 1914—1916 жылдар дүрбелені. «Социалистік Қазақстан». 1990, 27 қыркүйек.

³ «Қазақ». 1915, № 149.

ты басқару жүйесінің келуінен қазақ зиялыларының үміттенгені өмірде болған факті. Ә. Бөкейханов 1915 жылы Мемлекеттік Думада қалыптасқан саяси партиялар коалициясының жаңа үкімет сайлауға байланысты ұсынған тұғырнамасына, оның қазақ жұртына жағымды жақтарына тоқталып былай деп көрсетеді. «Бұлардың бірлік қылған ережелері мынау:»

1) Мұжықты өзгелермен бір дәрежеде қылады. Заңда біздің қазақ мұжық тонын киіп жүр. Бұған бізде кіреміз...

3) 1890 жылғы земства законы жұртқа ыңғайлы болып өзгертіледі. Бұл закон бойынша барлық күш орыс дворянының қолында еді. Енді жалпы жұрт тегіс болады...

5) Бұрын земства жоқ шет облыстарға земства беріледі. Мұнда қазақ болар.

6) Кооператив туралы закон болады. Онда қазақ ішінде игілік ісін ашуға жарық жол ашылар...»¹

Сөйтіп, Ресей араласып кеткен дүниежүзілік соғыс шығынына жәрдем көрсетуге қазақ елін де тарта отырып, қазақ зиялылары, бір жағынан, халықтың саяси белсенділігін көтеруден үміттенсе, екінші жағынан, өзі де белгілі дәрежеде, «орыс мемлекеті мен халқына берілгендік» науқанына араласып кеткенін байқамай қалды.

2. ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ТҰСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Жоғарыда көрсетілгендей, кеңестік тарихтану қазақ интеллигенциясының 1916 жылғы көтеріліске байланысты айқындамасын баяндауда тарихи шындықты ашуды мұрат тұтпай, қалай болғанда да оларды реакциялық бағыт ұстанған күш ретінде көрсетуді көздеді. Шын мәнінде мәселе анағұрлым күрделірек болатын. Бұрын азды-көпті мәлім, сондай-ақ зерттеу жұмыстарына әлі тартылып үлгірмеген тың деректік материалдарға сүйене отырып, қазақ зиялыларының көтеріліс қарсаңындағы және барысындағы қызметіне тоқталып көрейік.

Көтерілістің шығуына түрткі болған жағдай қазақтан соғысқа солдат алу емес, қара жұмысшы алу екен-

¹ Сонда, 1915, № 148.

дігі мәлім. Қазақтан солдат алу мәселесінің жай-жапсарын «Қазақ» газеті арқылы демократиялық интеллигенцияның 1914—1915 жылдардан бастап-ақ көтеріп, қоғамдық пікір қалыптастырып, бұл мәселеге байланысты үкімет орындарының шешімдеріне ықпал жасауға тырысқаны жөнінде зерттеу жұмыстарында айтылмай келді. Түсінікті болу үшін мәселенің қойылу тарихынан бастайық.

1914 жылы Ресей дүниежүзілік соғысқа енген соң, әскер қатарын толтыру қажеттігіне байланысты қазақтан солдат алу мәселесі қайтадан қойыла бастайды. Оны көтерген Мемлекеттік Дума болатын. Мемлекеттік Думада екінші разрядты атты әскер жасақтарын құру туралы заң жобасын талқылау барысында мұсылман депутаттар фракциясының өкілдері Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай облыстары мен Түркістан өлкесіндегі қазақтардан атты әскерге солдат алу туралы ұсыныс жасайды. Мемлекеттік Дума бұл мәселе бойынша заң жобасын талқыламастан бұрын әскери министр Сухомлиновке істің жағдайымен танысып шығуды тапсырады. Сухомлинов 1914 жылы шілдеде Мемлекеттік Дума атына мынадай мазмұндағы баяндама түсіреді: қазақтар көшпелі, көшпелілік пен мемлекеттік бір-біріне үйлеспейтін ұғымдар; қазақтардың мәдениеті төмен, орысша білмейді, жазу танымайды, солдат тамағын тамақсынбайды, әскер қызметіне шыдамайды; бұларға қосымша, қазақтар соңғы кезеңде панисламизм рухында тәрбиеленіп отыр¹.

Сухомлиновтың орнына келген әскери министр Поливанов қазақтан солдат алу мәселесін қайтадан көтереді. Бас штабтың бастығы генерал Михневич «Биржевые ведомости» газеті тілшісімен әңгімесінде бұл туралы заң жобасы дайындалып, басқа мекемелердің пікіріне жіберілгендігін хабарлайды².

Деректердің көрсетуіне қарағанда, әскери министрліктің ұсынысы бойынша бұл мәселе Омбы және Торғай генерал-губернаторлықтары кеңесінде талқыланған. Ол кеңестердің қабылдаған құпия шешімін 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін Петербургте шығатын «Известия Всероссийского Мусульманского Совета» газеті

¹ «Қазақ» газеті қазақтан солдат алу мәселесіне байланысты «Русское слово», «Биржевые ведомости», «Утро России», «Новое время» газеттерінен алып материалдар жариялаған. Біз де сол материалдарды пайдаландық. «Қазақ». 1915, № 153.

² «Қазақ». 1915, № 153.

жариялайды¹. Орталық биліктің бұл мәселе бойынша шешім қабылдауына негіз болған бұл құжатта мынадай тұжырымдар бар еді.

Торғай кеңесінің пікірінше, біріншіден, қазақтарды орыс патшалығының сенімді қарашысы деуге болмайды, өйткені бұларда дұшпандық пиғыл бар. Соңғы жылдары қазақтардың арасында да панисламизм идеясы, яғни бүкіл мұсылман халықтарының бірігуі туралы пікір жайылып келеді, сондықтан қазақтар солдат болып әскер арасына кірсе, біздің дұшпандарымыз көбейеді. Қазақ жігіттері 3—4 жыл әскерлік қызметте болғанымен Ресейге шын ықыласымен қарашы бола қоймас, керісінше, қару-жарақ ұстап үйренеді, ал ол біз үшін тиімсіз. Екіншіден, қазақтардың мәдениеті төмен, орыс тілін білмейді, әскер өнерін үйренуге ақыл-парасаты жетілген жоқ. Сондықтан бұларды тұзу жолға салудың жалғыз-ақ жолы — арасына жақсы орыс учителі мен орыс тәртібін енгізу. Сонда ғана 15—20—30 жылдар өткен соң барып Ресейге дұшпандығын жоғалтып, өздерін Ресей патшасының қарашысы санамақ. Оған дейін қазақтар әскерге алуға сенімсіз халық және әскерлік қызметті өтеуге даярлығы жетіңкіремейді.

Омбы кеңесінің пікірі бойынша, қазақтар әскерлік қызметті өте жек көреді, отырықшылыққа өтпей, қазақ-орыстыққа жазылмай жүрген негізгі себебі де осы әскерлік қызметтен қашқандықтан, ал қала болған қазақтарды қазірден әскерлік қызметіне алатын болсақ, жалпы қазақты қалаға айналдырамыз деген зор мақсатқа кедергі болады, жаңа-жаңа қара шекпендермен бір қатарда тәртіпке түсіп келе жатқан сот ісі, ел билеу реті һәм жер мәселесіне зиян келмек. Қазақ халқын тезірек орыстандыру үшін әкімдер, қалайда болса, көшпеліліктен шығарып қала болдыруға бар ыждаһатын салулары, қала болуға көлденең тұрған себептерді жоюға тырысулары керек.

Бұл айтылғандарға қосымша қазақ халқы саяси жағынан сенімсіз, ол бізге жаулық пиғылдағы Орта Азия, Хиуа, Бұқар мемлекеттерімен және Қытай мұсылманда-

¹ «Известия Всероссийского Мусульманского Совета». 1917, № 15, 16; Газеттің бұл материалын «Қазақ» газеті қазақ тіліне аударып басып (1917, № 248), оған берген кіріспесінде «оқушыларымыздың бұған айрықша назар салып, өткенге де ой жіберіп, жете түсініп оқуларын мәслихат етеміз» деген. Біз «Қазақтағы» аудармасын пайдаландық.

рымен көрші, демек, көшпелі бұратана мұсылмандардан жыл сайын аз да болса әскерге адам алып, қару-жарак ұстауға үйрету — саяси тұрғыдан қателік болар еді.

Торғай және Омбы кеңестерінің шешімін негізге алып, орталық үкімет патша мен Мемлекеттік Думаға баяндама дайындайды. Баяндамада қазақтардың XIX ғасырдың екінші жартысына дейін Ресейге жаулық пиғылда болып келгендігі, 1847 жылы өлген Кенесары Қасымұлы қазақ халқын өз алдына бөліп әкету үшін әскер жинап, қарсылық қылып, қазақ даласын толқындырып, шарасыздықтан, барар жері болмағандықтан басылғандығы, тек Орта Азия хандықтары біржола Ресей империясына бағынғаннан кейін барып тыныштанғаны айтылады.

«Бұл уақытта,— деп көрсетіледі баяндамада,— Сібірде һәм Торғай облысында қазақ жерінің артығы қара шекпенділерге алынып жатыр; және де бұратаналарды билеу ісі һәм соты өзгертіліп, жер алғандары отырықшыл болғанға есептеліп жатыр. Жаңа өзгерісті қара халық жек көретін емес, бірақ байлары һәм басшылары оған қарсы. Жер мәселесіне келгенде қазақ үкіметке сенбейді, жерін алуды жаратпайды. Осы күнгі мал бағып отырған жерлерін өз мүлкі һәм атамекені деп біледі, жері алынғанға амалсыздан ғана көнеді. Әсіресе, қазақ жері алынғанды жек көретін байлар: олар барлық жақсы жерді өздері пайдаланып, кедейлерді қысып үйреніп қалған».

Осы және басқа дәлелдерді келтіре отырып, ең соңында үкімет «сақтық жүзінен һәм патшалық пайдасы үшін ыңғайлы уақыт келгенше Орал, Торғай, Ақмола, Семей һәм Түркістан уалаятындағы бес облыстың қазағын әскерлік қызметке алуды кешіктіре тұруға» қаулы етеді.

Сөйтіп, 1914—1915 жылдары жоғарғы және жергілікті мемлекеттік биліктің ішінде бұл мәселеге байланысты жүрген айтыс ең соңында қазақ елінен әскерге адам алуды кейінге шегере тұрумен аяқталған еді.

Үкімет орындарының мұндай құпия шешімге келгенін, ол кезде, әрине, қазақ зиялылары білген жоқ. Сондықтан да «Қазақ» бетінен қазақтан солдат алу мәселесі 1915 және 1916 жылдары да түскен жоқ-тын.

Қазақ зиялылары газетке жазған материалдарында бұл істің жағымды және жағымсыз жақтарын талқылаумен болды. Мәселен, «Қазақтан солдат алу туралы»

деген мақаласында Мемлекеттік Думадағы мұсылман депутаттардың ұсынысына байланысты «Қазақ»: «...қазақтан солдат алуды қуаттайтын мұсылман депутаттары мен мұсылман газеталары. Бұлардың ойлайтыны: қазақ солдат болмай тұрған кезде ала алмай отырғандарын солдат болса алады деген есеп. Солдат бермейсің деп бермей отырған земствосын берер; надансың деп бермей отырған депутаттықты берер; шамансың деп бермей отырған муфтилікті берер; жер таңдауын басқаға беруді қойып, қазақтың өзіне берер; солдатқа барған жастар дүние көріп, жол танып, жөн біліп, ысылып келер; сөйтіп, қазақ арасында мәдениет жоғарылар»¹ деген пікірін келтіріп, «бұлардың көздегені қазаққа жамандық емес, жақсылық», бірақ, бұл қазақ жайын жақсы білмегендіктен туған пікір, «осы соғыс тұсында қазақтан солдат алғанын қуаттау — зор адасу», өйткені, қазақ елінде паспорттандыру жүйесі жоқ, ал бұл жағдай өз ретінде түрлі зорлық-зомбылыққа жол ашатындығын айтты. Одан ары газет: «қазақтан солдат алса құқы ұлғаяды, салмағы молаяды, мәдениеті жоғарылайды деген мұның бәрі әдемі сөз. Бірақ сөзден іске қарай аяқ басқанда онша әдемі болып шыға қоймас. Қазақ тізгінін Ресейге бергелі екі жүз жылға жақын заман болды. Бұл қазақ метрикесін түзетуге жеткілікті уақыт. Қазақ Ресейге тізгінін бергенде Ресейдегі басқа жұрттармен тең болуға көніп берген. Сондықтан әскер қызметінен қазақ бас тартпайды. Бірақ мұны 20—30 жыл бұрын ойлап, метрике шатақ болмауына қам қылу тиіс еді. Істелмеген соң қазақтан солдат алғаны жақсы деп айтқанда ауызға жеңіл болса да, аларда ауыр болар. Қазаққа солдаттық пайдалы деп түсіндірушілер айтқанда ғана емес, аларда да жеңіл болу жағына қам қылу керек» деген дәлелді пікірді білдіріп, ең соңында, «көздеген пайдасы, ойлаған жақсылығы қазаққа қанша қымбат болғанмен, алды-артын абайлап қарамай, асығып айтқан пікір, пайда орнына зиян келтіруі ықтимал. Сондықтан істің анысын аңдып, өз пікірімізді айтудан әзір тоқтала тұрамыз»² деп, тұжырымдайды.

Кейін өмірдің өзі көрсетіп бергендей, бұл қазақтан әскерге адам алуға байланысты дәл, негізді айтылған пікір болатын. Дегенмен, «Қазақ» бұл саяси зәру мәсе-

¹ «Қазақ». 1915, № 154.

² Сонда.

ленің күрделі жақтарына қазақ қоғамының көңілін аудару үшін өз беттерінде пікірталастық материалдарға да кең орын берді¹. Сол газет бетінде жарық көрген түрлі пікірлерді қорыта келе М. Дулатов «Г. Дума һәм солдаттық мәселесі» деген мақаласында «солдаттық мәселесі туралы қазақ даласының һәр тұсынан жиналған пікір, тілек бір ауыздан шығып тұр» деп жазып, ол айтылған ойларды былай қорытады:

- «1) қазақтан осы соғыс үстінде солдат алынбау;
- 2) солдат алудан бұрын метрике түзеу үшін муфтилікке қарау;
- 3) лажсыз алынатын болғанда, жаяу солдат болмай, атты әскер болу, казак-орыспен жер-су һәм правода теңгерілу»².

Зерттеу еңбектерінде тарихшылар «Қазақ» газеті мен ұлттық демократиялық интеллигенцияның бұл мәселеде ұстанған бағытын бұрмалап, «буржуазиялық интеллигенция халықтың сыртынан үкіметпен ымыраға келіп, іс жүзінде әскерге қазақтан адам алуды жақтады» сияқты пікір айтқанда, жоғарыда берілген үш пункттен тұрған тұжырымның алғашқы екеуін жауып қойып соңғысына сілтеме жасайтын. Ал, шын мәнінде, соңғы пікірді білдіруші және қолдаушы топтар қазақ қоғамында бар болатын. Мәселен, патша жарлығы шыққаннан кейін де Омбыдағы генерал-губернатор атына Петропавловск уезі Полуден болысы қазақтарының өкіл-ақсақалдары қол қойған (барлығы 11 адам) жеделхат түсіп, онда «егер біздің балаларымызды окоп жұмысының орнына сібірлік казактармен құқылық жағынан теңгеріп отқа салса да шексіз риза болар едік»³ деген пікір айтылған. Демек, «Қазаққа» ондай пікірдің барлығын жасырудың да ешқандай қажеті жоқ болатын. Бұл арада мәселе ғылыми дәлдікте. «Қазақ» газетін шығарушылардың соғысқа адам беруге қазақ қоғамының даяр еместігі жөнінде айтқан дәлелді пікірін саналы түрде жауып қою зерттеушілер тарапынан жіберілген әділетсіздік еді.

Газет жүзінде айтылған пікір, жасалған тұжырым қазаққа жеткенімен, жоғарғы билікке өздігінен жете қоймайтыны түсінікті. Ал бұл істі өз мойнына ала қоя-

¹ «Қазақ». 1915, № 166, 168, 177 т. б.

² «Қазақ». 1916, № 168.

³ ҚР ОМА, 840-к., 1-т., 1-іс; 212-п.

тын мемлекеттік жүйе немесе қоғамдық ұйымдардың ол кезде болмағаны мәлім. Сондықтан да қазақ елінің әскерге адам алу ісіне байланысты пікірін Петроградтағы үкімет орындарына жеткізу міндетін «Қазақты» шығарушы топ өз қолына алады. Ол жөнінде М. Дулатов жоғарыда аталған мақаласында: «Бұл тілектерге ие болып, жалпы жұрт қара көрсетіп, қам қылғандығы білінбейді: тағдырға тапсырылып жай жатқан түрі бар. Солдаттық туралы қазақ халқының пікірін, тілегін үкіметке, Думаға жеткізу үшін, олармен сөйлесіп, жайжапсарды түсіндіру үшін әр облыстан бірер өкіл баруы тиіс еді. Бұл істі қалың қазақтан күту, қашпаған қашардың аузына қарағандай болған соң, Дума ашылуға қарсы Самарадан Ғалихан Бөкейханов, Орынбордан Ахмет Байтұрсынов, Ақтөбе уезінен Нысанғали Бегімбетов 3 ақпанда Петроградқа жүріп кетті», деп жазып, ал олардың қазақ атынан жеткізетін талаптары жоғарыда аталған үш пункттен тұрған тұжырымға негізделетінін айтты¹

Олар Орынбордан аттанып кеткен соң 9 ақпанда губерниялық жандарм бастығы генерал-майор Бабищ губернаторға құпия мәлімет береді. Онда «Орынбор губерниясындағы мұсылман жұртының саналы бөлігі Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясын мұсылмандар үшін ештеме істемей отыр деп айыптап, сондықтан да мұсылман фракциясының төрағасы Тевкелевтің таяуда Петроградта өтпек Кеңеске Байтұрсынов пен Каримовты шақырған хабары жеткен бетте бұл екеуі де ол кеңеске қатысуға әзір екендіктерін білдіргенін және оған Байтұрсыновтың 4 ақпанда жүріп кеткенін» жеткізіп, одан ары «Байтұрсынов явится выразителем желанин киргиз и будет поддерживать вопрос о назначении для киргиз отдельного Муфтия; об отбывании киргизами натуральной воинской повинности при непременно условии назначения их в конные полки, а не пешие; об урегулировании земельного вопроса и выражения протеста против наплыва переселенцев»²,— деп жазған болатын.

Бұл арада делегация құрамында Бөкейхановтың да аттануы тектен-тек емес екендігін айта кеткеніміз орынды. Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы жанындағы бюро 1916 жылға дейін төрт адамнан (Салихов

¹ «Қазақ». 1916, № 168.

² ООМА, 10-қ., 4-т., 10/9-іс, 58—58-об-п.

Ахметбек (Москвадан), Жантөрин Сәлімгерей (Петроградтан), Мұхамедияров Шакир (Уфадан), Курбангалиев Қажит (Орынбордан) ғана тұрған болса, енді ол екі адаммен Мақсұдов Садри (Қазаннан) және Бөкейханов Әлиханмен (қазақ жұртынан) толықтырылады¹.

Бірақ бұл делегаттық сапар айтарлықтай нәтиже бермеген еді. Қазақ елінен әскерге адам алу не алмау мәселесін жоғарғы билік қазақтың өзімен ақылдаспай-ақ шешіп қойған болатын. Дегенмен, жоғарыда баяндалған фактілер, қолайлы жағдайдың жоқтығына қарамастан қазақ демократиялық интеллигенциясының 1916 жылғы 25 маусым жарлығы шыққанға дейін өз елінің алдындағы азаматтық борышын орындауға күш салғанын айғақтай алса керек.

Бұратана халықтардан майдан жұмысына адамдар алу туралы 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығы қазақ даласына шілде айының орта тұсына қарай келіп жетті. М. Дулатов айтқандай, «жұрт сендей соғылды. Түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айрылды. «Әне келеді, міне жетеді» деп өлім жазасына бұйырылған үкімнің орнына келуін күткен тұтқындай болып жүрді»². Қарапайым халыққа әсіресе ауыр тигені «қазақтарды окоп қазу жұмысына алады екен» деген сөз еді. Оларға бараған оқ ортасында жер қазу, ажал аузына өз аяғымен барумен бірдей көрінген еді.

Қазақ зиялыларының алдын ала айтқаны дәл келді. Паспорттандыру жүйесінің жоқтығы нәтижесінде алғашқы күндерден бастап-ақ ел ішіндегі атқа мінерлер, болыс басқарушылары мен хатшылар қисапсыз көп әділетсіздікке жол берді. Тізім жасаушы адамдар халыққа патша жарлығы мен губернаторлар үндеуінің мазмұнын жеткізудің орнына, көп жағдайда қорқыту-үркіту әдістерін қолданды. Онсыз да үрейлі жұрт үкімет адамдарына сенуден қалды, күн санап наразылық артты.

Орынбор губерниялық жандарм мекемесінің бастығы полковник Кашинцев 1916 жылы 30 шілдеде Петроградтағы полиция департаментіне жазған № 8245 есебінде көтерілісшілердің Қостанай уезі Қарабалық болысының басқарушысы Сайым Қадыровты өлтіру себебіне тоқталып, «Болыс басқарушылары қырғыздарды тыл жұмыстарына алу туралы хабарлап, тізім жасауға кіріскенде

¹ Сонда, 62-п.

² «Қазақ». 1917, № 212.

жасы жетпеген жастар мен жасы өткен кәрілер бірдей еніп кеткен»¹,— деп мойындауға мәжбүр болған.

Шілденің орта тұсынан бастап бүкіл қазақ даласында өте ауыр жағдай қалыптасты. Бір жағынан, әскерге адам бермеймін деп қарапайым халық көтерілсе, екінші жағынан, қайтсем де аламын деп үкімет орындары күшке көшуге дайындалып жатты. Ақтөбе қаласында өткен митингіде сөйлеген Торғай облысының вице-губернаторы «Бірде-бір қырғыз тірі қалмаса да, патша бұйрығы орындалатын болады»²,— деп сес көрсетті.

Міне, осындай жағдайда, М. Тынышбаев дәл басып көрсеткендей, аз ғана қазақ зиялылары екі бірдей оттың ортасында қалды³. Жаңа басталған ұлттық бас көтеру жағдайында ресми билік орындары қазақ зиялыларына қозғалыстың ұйымдастырушылары ретінде сезіктене қараса, ал қарапайым халық болса оларға патшалық зорлыққа өздері қарсы қойған заңды наразылығын қолдай қоймағандығына түсінбей қарады.

Осы арада отаршыл әкімшілік өзінің дәстүрлі әдетіне басты. Көтерілістің себебін өзінің іс-әрекетінен іздемей, «түрік және герман үгітінен», олардың «қазақ ішіндегі агенттері» ұлттық интеллигенцияның саяси белсенді бөлігінен және дін қызметкерлерінен көрді. Әкімшілікке «Қазақ» газеті мен оны шығарушылардың ескі дұшпандары «көмектесті».

1916 жылғы 19 шілде күні Орынбор генерал-губернаторының атына Орал губернаторынан телеграмма келіп түседі. Онда Лбишин уезіндегі 6-ауылда 7 шілде күні Қажығалым Аулымбердиев деген молланың басқаруымен өткен жиналыста қазақтардың соғыс жұмысына адам бермеу және үкімет орындарына тізім жасатпау туралы шешім қабылдағаны, жиналыста молланың әскерге адам бермеуге шақырған Бөкейхановтың хатын оқығаны жөнінде айтылған еді. Телеграммада сондай-ақ аталған уездің басқа да ауылдарында болып өткен жиналыстарда «Қазақ» газетінің қызметкерлері Байтұрсынов пен Дулатовтың да есімдері аталып, оларға қазақтардың ылғи да кеңес алуға барып тұратыны көрсетіледі. Тура осы мазмұндағы жеделхат ішкі істер министрінің де атына жіберіледі⁴.

¹ ООМА, 21-к., 4-т., 4-іс, 300—300-об-п.

² ҚР ҰҚКА, 78754-іс, 1-т., 100-п.

³ *Тынышбаев М.* История казахского народа, с. 42.

⁴ ООМА, 21-к., 9-т., 4-іс, 281-п.

Орынбор жандарм мекемесінің бастығы Кашинцев Ә. Бөкейхановқа байланысты тиесілі шаралар қабылдау үшін Самара губерниялық жандарм мекемесінің бастығына 1916 жылы 27 шілдеде жіберген № 8081 қатынас хатына мынадай мазмұндағы жауап алады: «Сіздің хатыңызда аталған Бөкейханов орманшы-ғалым, I Мемлекеттік Дума мүшесі, кадет, кадеттер партиясының Самаралық комитетінің мүшесі, 1912 және 1913 жылдары біраз уақыт жергілікті социалист-революционерлермен қатынаста болғандығы байқалған.

Бөкейхановтың корреспонденцияларына бақылау орнатылған. Полковник (аты-жөні анық емес — М. К.)¹.

Полковник Кашинцев осы жылғы 29 шілдедегі № 8194 бұйрығымен «Қазақ» газетінің уақытша редакторы міндетін атқарушы М. Дулатовтың үйінде және жұмыс орнында тінту жүргізу туралы шешім қабылдап, 30 шілде күні унтер-офицердің қатысуымен оны өзі іске асырады². Тінту нәтижесінде жасалған хаттаманың тексіне қарағанда, олар М. Дулатов пен редакция қағаздары арасынан айып табуға негіз боларлықтай ештеме таба алмаған, ал тексеруге алған қағаздарын 10 тамыз күні қайтарып берген³.

Архив материалдары арасында М. Дулатовтың 1916 жылғы 10 тамыз күні полковник Кашинцевке берген жауабының хаттамасы сақталған. М. Дулатовтың жауабында Ә. Бөкейханов және А. Байтұрсынов үшеуінің «Қазақ» газетінің 11 тамыз күнгі нөмірінде бүкіл қазақ облыстарын қамтыған бас көтеруге байланысты қазақ еліне арнаған «Алаштың азаматына» атты үндеуінің жариялану себебін тура түсінуге көмектесетін мынадай деталь бар: «Я слышал, между прочим, что среди киргиз Уральской области распространились слухи, что якобы было какое то письмо от имени кого-то из редакции газеты антиправительственного содержания, но так как в действительности такого письма ни я, ни мои коллеги не писали, то в опровержении этого слуха я, Байтурсунов и сотрудник Бөкейханов поместили в сегодняшнем номере газеты «Қазақ» статью. Я считаю подобной слух нелепостью, т. к. все мы: редакторы и сотрудники в га-

¹ Сонда, 283—283-об, 284-п.

² Сонда, 328, 328-об, 329-п.

³ Сонда, 330-п.

зете проводим идею об исполнении Высочайшего повеления по призыву инородцев на работу в тылу армии»¹.

М. Дулатовтың жауабында көрсетілгендей, «Қазақ» газеті қызметкерлерінен Лбишин уезі қазақтарына ешқандай да хат түспегені анық. Оны Ішкі істер министрінің орынбасары Степановтың тікелей тапсырмасы бойынша Орынбор жандарм мекемесінің жүргізген тергеу материалдарымен танысу арқылы көз жеткізуге болады. Мәселен, Орынбор генерал-губернаторы Тюлиннің жоғарыда аталған Степановқа жолдаған № 5296 жауап хатында Байтұрсынов пен Дулатовтың үстінен Орынбор қаласында тұрып келе жатқаннан бері орнатылған құпия бақылаудың оларды жауапқа тартарлықтай ешқандай да нәтиже бермегендігі, ал олардың үйіне қыр қазақтары кеңес алуға келіп-кетеді деген көрсетудің дәлелсіз екендігі айтылған².

Енді осы М. Дулатов көрсетуіндегі «газеттің редакторы мен қызметкерлері газетте бұратаналарды тылдағы жұмысқа алу туралы патша бұйрығын өткізу идеясын жүргіземіз» деген пікіріне келейік. Бұл арада алдымен мынаны айтқан жөн. 1916 жылғы 25 маусым жарлығы шығып, халық наразылығы бұрқ ете түскенде мәселенің мән-жайын жақсы білетін қазақ зиялылары бірден жұртты ашуды тыйып, ақылға келуге шақырды. Өйткені қанша наразылық көрсеткенімен, күштің теңеместігі, қарулы қарсылықтың қан төгумен аяқталатындығы айқын болатын. Оның үстіне отаршыл әкімшіліктің мұндай сәтті қазақ қоғамы үстінен өзінің саяси билігін күшейте түсу, переселендерге тағы да жаңа жерлер алып беру үшін пайдаланып кетуі мүмкін екендігін қазақ зиялылары жақсы түсінді. Сондықтан да олар көтерілістің алғашқы күндерінен бастап халық арасында көтеріліске шықпауға шақырған үгіт жүргізді.

Осы мағынада белсенді жұмыс жүргізген қазақ зиялыларының бірі, Петербург дәрігерлік академиясының түлегі (1909) Сәдуақас Шәлімбеков еді. 25 маусым жарлығы бойынша тыл жұмысына алынатын жігіттерге дәрігерлік көмек көрсету кезінде сүзек ауруын жұқтырып, содан жастай қазаға ұшыраған Шәлімбековты жерлеу сәтінде сөйлеген сөзінде Ж. Ақбаев мынадай пікір айтқан еді: «25 июнь жарлығы шыққан соң надан

¹ Сонда, 327, 327-об-п.

² ООМА, 10-к., 2-т., 242-іс, 1, 2—5-п.

жұрт әулігіп көтерілген уақытта халыққа насихат айтып, қазақты көндіруге себепкер болғанның бірі Сәдуақас еді. Басқа жерлерде қан төгілген, асылған, атылған көп, Қарқаралы қазағы бұл пәледен оқығандардың арқасында аман болды»¹.

Бұл арада, әрине, Ж. Ақбаевтың «Қарқаралы қазағы бұл пәледен оқығандардың арқасында аман қалды» деген сөзін сол күйінде, яғни басқа облыстарда қазақ зиялылары тарапынан үгіт жұмысы болмағандықтан қарулы көтеріліс шықты деп қабылдамау керек. Ондай мазмұндағы үгіт жұмысы басқа облыстарда да жүрген. Мәселен, Ы. Жайнақов Жетісудағы көтерілістің алдында қалыптасқан жағдайға байланысты Верный полицмейстеріне берген жауабында мынадай фактілерді келтіреді: «12 шілдеде Ыстық ата шипалы суынан оралған бетте жоғары мәртебелінің бұратаналарды соғыс жұмыстарына шақыруына байланысты Верный уезіндегі... қырғыздардың арасындағы толқу жөнінде естіп және соған дейін менің жерлестерім чиновник Шегіров пен дәрігер Жакыпбаевтың жүргізген үгітінен ештеме шықпағанын біліп, мен 13 шілде күні облыстың әскери губернаторы мырзадан қырғыздарға жоғары мәртебелінің жарлығының мағынасын түсіндіріп, оған көнуге шақыру үшін Верный қаласында үлкен Алматы облысының басшы адамдарының кеңесін өткізуге рұқсат алдым. 14 шілде күні шақырған адамдар келіп, менің үйімнің ауласында жиналыс өтті». Кеңеске жиналғандар екіге бөлініп, біразы Жайнақовтың басу айтуын қабылдамаған Тоқаш Бокинді қолдаған².

Қарулы қарсылықтың қандай нәтиже беруі мүмкін екендігін Жетісудың басқа да зиялылары халыққа түсіндіруге күш салды. М. Дулатов ғасыр басындағы қазақ қоғамының белгілі қайраткерлерінің бірі Отыншы Әлжановтың қаза болуына байланысты жазған мақаласында: «Отыншы 5 жылын Жетісу облысындағы Қытаймен шектес Лепсі қаласында өткізді. Қазақ даласының қараңғы бір түкпіріне айдалып барған Отыншы... 5 жыл жүргенде Еуропа соғысы, онан кейін 25 маусымның қанды жарлығы шығып қалған еді. Отыншы үркіген елге

¹ «Қазақ». 1917, № 215.

² Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 г. Сборник воспоминания и материалов. Алма-Ата, 1937, с. 274—275.

тоқтау айтып, көнбесе қан төгілетініне жұрттың көзін жеткізіп, тағы да сол елге қызмет етіп қалды¹ деп көрсетті.

Жетісу облысында М. Тынышбаевтың да көтеріліске қарсы үгіт жұмысын жүргізгендігін байқаймыз. Ол кейін ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «...я не одобрил восстания казахов и киргизов в 1916 году против царской власти — отнюдь не из любви к царскому режиму, а из боязни, что казахи и киргизы пострадают от восстания. Тов. Асфендияров до сих пор укоряет меня, что я не был на стороне восставших в 1916 году»² деп жазған еді. М. Тынышбаевтың бұл айтқан көрсетуіне толық сенуге болады, өйткені оның 1917 жылы ақпанда 16 жылдағы Жетісудағы көтеріліске байланысты сот тергеуіне берген жауабында «Ташкентке жаңа келген генерал А. Н. Куропаткиннің қабылдауында бірінші рет (10 тамыз) болғаннан соң, мен Пішпек қырғыздарына тынышталуға шақырып телеграмма салдым»³ деп көрсетеді.

Көтеріліске байланысты мұндай пікірді Семей облысындағы Х. Ғаббасов та қолдайды. Ол 1929 жылы ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында «мен қан төгуден басқа ештеме бермейтін көтерілісті болдырмауға әрекет жасаушылар жағында болдым»⁴ деп көрсетті.

«Қазақ» газеті төңірегіне біріккен топ та осы бағытты ұстанып қана қойған жоқ, дағдарыстан шығудың жалғыз жолы — ауыр болса да патша жарлығына көніп, әскер жұмысына адам беру екендігін қалың бұқараға жеткізуге тырысты. Сонымен бірге мұндай шешімге 7 шілдеде тікелей губернатордың қолдауымен Орынборда, облыстық басқарма үйінде Торғай облысының төрт уезінің өкілдері мен ақсақалдарының, сондай-ақ Семей, Орал, Ақмола және Сырдария облыстары қазақтарының атынан келген өкілдерінің де қатысуымен болып өткен кеңес те келген еді. Кеңеске жиналғандар төрағалыққа Ә. Бөкейхановты, хатшылыққа М. Дулатовты және Ғ. Алмасовты сайлайды. Оның жұмысына 23 мамырдан бері Торғай уезінде іссапарда болған А. Байтұрсынов та

¹ Дулатов М. Шығармалары, 294—295-б.

² ҚР ҰҚҚА, 2370-іс, 2-т., 264-п.

³ Қараңыз: Тынышбаев М. История казахского народа, с. 29—47.

⁴ ҚР ҰҚҚА, 78754-іс, 1-т., 324-п.

қатынасады¹. Кеңес негізгі мәселе ретінде соғыс жұмысына адам беру мәселесін қарап, оған қарсы емес екендігін білдіріп, бірақ, сонымен бірге, өкімет орындары алдына өз жағдайына байланысты талап-тілектерін де қойды. Кеңес үкіметтен «соғыс қерегіне һәм жалпы мемлекет халқына мал, ет, астық жеткізіп тұрған қазақ жұртының» да шаруасының күйзелмеуін ескеруін өтініп, «мұжық-шаруасына қанша қызметкер керек болса, қазаққа да сол шамалы қызметкер» керектігін айтып, ал көптеген уездерде «мұжықтар соғысқа кеткеннен бері олардың шаруасын басқарып, егін-пішенін жиып беріп тұрған жалғыз қазақ» екендігін, бір айдан бері қазақ та пішенін шаба алмай, астығын ора алмай қалғанын баяндай келіп, мынадай талаптар қояды:

«1. Жоғарыда көрсетілген себептер бойынша солтүстік уездеріндегі қазақ жігіттерін келер жаңа жылға бірінші январға шейін, оңтүстік уездер халқын 1917 жылғы 15 мартқа шейін алмай кешіктірілсе екен;

2. Ең әуелі 19 бен 31 арасындағы жастардың үштен бірі ғана алынса екен; алғанда 19-дан бастап алу тиіс, өйткені бұл жастағылардың көбі үйленбегендер болады...

4. Бір үйдегі шаруа басқаратын, алынатын жастағы бір жігіт қалса екен (егер ол үйдің басқа еркектері 17-де яки 50-ден асқан болса).

8. Әрбір елу үйге бір мұғалім қалсын. Қазақ халқы бытыраңқы отырады, онан кем мұғалім жетпейді. Орысша оқытатын учительдерге де кеңшілік беріледі, мұғалімнің керектігі де қазақ халқына учительден кем емес. Мұғалім қалдырғанда алдымен қолында шаһадатнамасы барлар қалсын, сонан кейін шаһадатнамасыздар қалсын;

9. Шаһар медреселерінде оқып жүрген шәкірттер қалсын...

13. Алынған жігіттер отыз кісіден қостас болсын. Бір қосқа бір переводчик һәм он қосқа бір молда сайлансын...»².

Кеңес өткеннен кейін, Ә. Бөкейханов оның негізгі талап-тілектерін баяндап Петроградқа Дума жанындағы мұсылмандар фракциясы мен депутат А. Ф. Керенский-

¹ ООМА, 10-к., 2-т., 242-іс, 4-п.; «Қазақ». 1916, № 192; Қазақ ССР тарихы, III т., 475-б.

² «Қазақ». 1916, № 192.

ге осы тілектерді тиісті үкімет орындарына жеткізуді өтініп жеделхат жолдайды. «Қазақ» газеті қазанның басында бұл жұмыстың барысы туралы мынадай хабар жариялайды: «Соғыс қызметіне қазақтан шақырылатын жігіттерді 15 қыркүйекте алмай, мәулет беруге сұраған екен, оған мынадай жауап алынды: «Бұратаналарды қызметке алу жұмысы әскери министрге түрел тапсырылды. Сіздің жеделхатыңыз да әскери министрге жіберілді». Бұл жауапты Керенский Ғалиханға хабарлады¹.

Орынбор генерал-губернаторына және Петроградтағы жоғарғы үкімет орындарына жөнелтілген бұл тілек жалғыз емес еді. Осы мезгілде Семей уезінің жеті болысының (Шыңғыс, Шаған, Мұқыр, Қызыладыр, Бекен, Семейтау және Бұғылы) ақсақал және ел адамдарының кеңесі өтеді. Кеңесте Тұрағұл Абайұлы Құнанбаев төрағалық, Сыдық Дүйсенбіұлы хатшылық жасайды. Кеңес бір ауыздан Отан қорғауға басқа жұрт қатарлы қазақ жігіттерін әскер ретінде алу лайық екендігін ақ патшаның өзіне жеткізуді губернатордан өтінеді².

Бірақ отаршыл әкімшілік ешуақытта да өзіне тәуелді елдердің мүддесімен есептеспеген. Бұл жолы да солай болды. Қазақ жігіттері жұмысқа белгіленген мерзімде алына бастайды. Ал құқығын казактармен теңгеріп, атты әскерге алу туралы өтініштерге жауап ретінде 1916 жылғы 9 қазанда әскери министрдің мынадай тармақтардан тұратын жарлығы шығады:

«...25 маусым жарлығымен қара жұмысқа алынатын бұратаналар атты казак қатарына өздері тіленіп кіремін десе, мынадай тәртіппен кіруге рұқсат етемін:

1) Өздері тіленіп атты казак қызметіне кіремін деген бұратаналарды алу билігі войсковой наказни атамандары, яғни атты әскерлердің наказни атамандары қарауына беріледі...

3) Өздері тіленіп атты әскерлікке жазылған бұратаналар казактар бөліміне өз киімі (атты казак формасы), өз қару-жарағы һәм өз атымен келуге міндеткер.

4) Тіленіп кірген бұратаналар жай атты казак дәрежесінде болады.

5) Тіленіп кірген бұратаналар соғыс қалай бітсе, солай бұрынғы қалыпша үйді-үйіне тарайды»³.

¹ Сонда, № 199.

² Әнесов Ғ., Мектепов А. Қилы заман. «Ана тілі», 1990, 7 маусым.

³ «Қазақ». 1916, № 202.

Бұл іс жүзінде кемсітушілік рухта жазылған құжат болатын. Сондықтан да оның қазақ арасында салқын қабылданғандығы өзінен-өзі түсінікті.

25 маусым жарлығынан кейін қазақ даласында қалыптасқан ауыр саяси дағдарыс сәтінде өмірге келген аса маңызды құжат Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатов үшеуі қол қойып, 1916 жылғы 11 шілде күнгі «Қазаққа» жариялаған «Алаштың азаматтарына!» атты үндеу еді. Шешен тілмен, бұлтартпас қисынмен жазылған бұл үндеуде көсемсуден гөрі шешуі қиын сауалдар көп еді, жол көрсетуден гөрі халықтың өзімен кенесу, ақыл қосу, жол іздеу басым еді. Өйткені бұл құжат саясаттың құбылмалы ағымында ойнаған саясаткерлердің кезекті айла-шарғысы емес, елдің қамы қабырғасына батқан нағыз ел азаматтарының ұзақ рухани күйзелісінен кейін біржола тоқтаған жалғыз тура шешімі еді. Сонымен, бұл үндеуде не айтылды?

Олар «ойламаған жерден жұрт басына мұндай іс, мұндай ауырмалдық түсті, мұны қалай қыламыз, қалай атқарамыз», деп елге сауалмен қайырылып, көніп жұмысқа адам бергенде қандай ауырлық келмек, сондай-ақ көнбей көрсеткен қарсылық немен аяқталмақ, міне, осы екі жағын бірдей ақыл таразысына салып қарауға шақырады. Сонымен бірге мәселенің жалғыз тура шешімін өздері ұсынады. «Көнбейміз деушінің сүйенгені жан тәттілік болса, салыстырып қаралық: ...Көнгенде — шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас (қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Көнбегенде көретін ауырлық — бағынбай үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп, мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, үкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті заңға сүйеніп істер. Мұндай мысалдар болып тұрған жоқ па?» — деп, дәлел ретінде Түркістан өлкесіне енгізілген соғыс тәртібін, Жетісуда болып жатқан қайғылы оқиғаларды көлденең тартып, «біздің білуімізше жеңілі — көнген» деп, ауыр да болса өз шешімдерін айтады. Шешімдерін айтып қана қоймай, оны іске асырудың сол ауыр жағдайдағы ең тиімді жолдарын да көрсетеді¹.

¹ «Қазақ». 1916, № 192.

Тура осы сын сәтте өздерін ұлт-азаттық қозғалыстың лайықты бастаушылары есебінде көрсеткен үшеудің үндеуі қазақ қоғамын ауыр жағдайды түсінуге шақырады. М. Тынышбаевтың куәлігіне қарағанда, «Қазақтың» осы үндеу жарияланған нөмірі аса маңызды хабарды жеткізуші нөмір ретінде табан астында тараған. Оқыған азаматтар газеттің осы нөмірінің бірнешеуін жаздырып алып, халық арасына үлестірген¹

Бірақ елдің отаршыл әкімшіліктің жасап келе жатқан зорлығына деген наразылығында шек жоқ болатын және бұл көңіл күй дегенін істеді. Шілде айында басталған толқулар тамызда бүкіл қазақ даласын қамтыған қарулы көтеріліске ұласты. Көтерілістің тамызда ең өршіген, аяғы қанды қырғын мен жат елге босуға айналған ауданы Жетісу өңірі болды. Патша үкіметі көтерілісті басуға 8750 штыктан тұратын 95 рота, 3900 қылыштан тұратын 24 жүздік, 16 зеңбірек пен 47 пулемет жіберді². Генерал Куропаткин губернатор Фольбаумға жолдаған жеделхатында Жетісудағы қазақтар мен қырғыздардың қарсылығын басуға жіберген күштерді тізіп, соңында «Черняев, Романовский, Кауфман, Скобелев Сырдария, Самарқан және Ферғана облыстарын бұдан аз күшпен жаулап алған»³, — деп көрсетті.

Патша әскері мен переселендердің жасаған ойраны Жетісу халқына бұрын болмаған қайғы-қасірет әкелді. Қазақ пен қырғыздардың 94 ауылы бүліншілікке ұшырады, соның ішінде 5373 үй өртеліп, 1905 адам өлді, 684-і жараланды, 1105 адам тұтқынға алынды. Көтерілістің басшыларының бірі Бекболат Әшекейұлы қыркүйектің 9-ы күні дарға асылды. Жетісу облысының жергілікті халқының төрттен бір бөлігі, яғни шамамен 300000 адам Қытай жеріне қуып тасталынды⁴. М. Тынышбаевтың ееебі бойынша, Жетісу облысына қарасты Алматы, Жаркент, Пішпек, Пржевал уездеріндегі 44 болыс елде тұратын 47 мың 759 түтіннің 40 мың 250 түтіні Қытай асты⁵

¹ Тынышбаев М. История казахского народа. с. 42.

² Елеуов Т. Установление и упрочение Советской власти в Казахстане. Алма-Ата, 1961, с. 110—112.

³ Национально-освободительное восстание казахских трудящихся... с. 290.

⁴ Сонда, 297-б.

⁵ «Қазақ», 1917, № 254.

Бұл тақырыпты зерттеуші тарихшы-ғалымдар 16 жылғы көтерілісті антифеодалдық, отарлық езгіге қарсы көтеріліс есебінде бағалап келді. Мұндай баға 16 жылы болған қайғылы оқиғалардың шын мазмұнына сәйкес келе бермейді. Біздің пікірімізше, көтерілістің, белгілі дәрежеде, антифеодалдық бағыт алғаны рас, бірақ оның ең алдымен ұлтаралық қақтығыс сипатында болғанын жасыру да қателік болар еді. Оған мынадай фактілер куә бола алады. Жетісу облысында көтерілістің ең өршіген жерлері переселендер көп орналасқан аудандар болды. Қарапайым халық орыс селоларына шабуылдар жасап, сол арқылы өзінің патшалық биліктің отаршыл саясатына деген шексіз наразылығын білдірді. Соның салдарынан, мәселен, Пржевал уезінде жиырма село түгелдей өртелініп, олардың тұрғындары арасынан төрт мың адам өлтіріліп, мал мен мүліктері талан-таражға түсті¹.

Көтерілістің шығуына отаршыл әкімшілік қолымән жасаған ұлтаралық араздық себепші болғанын көтерілісшілердің өздері де айтқан. Мәселен, Нарындық қырғыздардың көтерілісін басқарған Қанат Абукин сотта берген жауабында көтеріліске шейін-ақ жер мәселесіне байланысты «өзара наразылығын орыстар ашық білдірсе, қырғыздар кегін ішінде сақтады» деп көрсетті².

Жаркенттегі переселен мекемесінің меңгерушісі Жетісу облыстық переселен мекемесінің меңгерушісіне жазған қатынасында көтерілістің осындай ұлтаралық сипатын мойындап: «Көтерілістің орыс тұрғындарына деген жаулығы тура Әндіжан көтерілісіндегідей анық байқалып отыр»³ деп жазды.

Оқиғаның осындай ұлтаралық бағытын жақсы түсінген жергілікті әкімшілік орындары орыс селоларына тез арада қару-жарақ таратты, көтерілісшілерді аяусыз басуға сырттан әскер күштерін шақыртты⁴.

Момақан «бұратаналардан» мұндай қарсылық күтпеген патша үкіметі кез келген басқа облыстардан шыққан бас көтерулерді аяусыз жаншып басуға әзір тұрды. Міне, осындай жағдайда отаршыл әкімшіліктің қанды қимылына шек қоятын әрекеттер жасау керек болды. Сол тұстағы қалыптасқан саяси жүйе шеңберінде он-

¹ ҚР ОМА, 9-к., 1-сч. т., 34-іс, 17-п.

² ҚР ҰҚҚА, 4727-іс, 14-т., 299—301-п.

³ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 623-іс, 157—158-п.

⁴ Сонда, 2—3, 28, 40, 157—158-п.

дай істі Мемлекеттік дума арқылы жүргізу мүмкін еді. Сол жылдың қыркүйегінде Ә. Бөкейханов Петроградта «қазақ арасында болған көңілсіз оқиғалар жайынан мағлұмат жинап, соларды депутаттарға қорытып беріп, үкімет орындарына, яғни бас министрге, соғыс және ішкі істер министріне Түркістан мен дала облыстарында патша жарлығын орындау барысында жіберілген заңсыздықтарды түзету үшін қандай істер атқарылып жатқандығы жөнінде сұрау салып, 30 депутат қол қойған (мұсылман фракциясы мен кадет партиясы атынан) депутаттық запрос түсіртеді¹ Сондай-ақ бұл мәселені Дума мәжілісінде қарауға даярлық барысында Ә. Бөкейханов Түркістанға Мемлекеттік дума мүшесі Шәкір Мұхамедияровтың келіп қайтуын ұйымдастырады².

Бұған дейін Дума мүшесі А. Ф. Керенский мен Думадағы мұсылман фракциясының төрағасы К. Тевкелев Думаның тапсырмасымен «көтеріліске байланысты оқиғалармен болған жерінде танысу» үшін қыркүйектің ортасында Түркістанға келіп қайтады³ Ал Мемлекеттік дума Түркістан мен далалы облыстардағы болған қайғылы оқиғаларды 13 желтоқсандағы жабық (күпия) мәжілісінде қарайды. Мәжілісте баяндамамен сөйлеген А. Ф. Керенский Түркістан мен далалық облыстарда 1916 жыл ойранын ұйымдастырған және бастан аяқ «бұл іске жауапкер тек патша өкіметі» деп мәлімдейді⁴.

Осы арада кезінде қазақ демократиялық интеллигенциясының көтерілістен көп бұрын-ақ айтып ескерткен жағдайын, қазақ елінің ұлттық мүддесінен алыс Керенскийдің де объективті факті есебінде мойындауға мәжбүр болғанын айта кеткеніміз жөн. Керенский мобилизация кезінде 60 жастағы кедей егде адамдардың 30 жастағы жас болып жазылып, керісінше 25—30 жастағы бай балаларының 50 жастағы адам болып жазылып кеткенін, мұны істеп отырған орыс чиновниктері мен парақор қазақ атқамінерлері екендігін айтады.

Сонымен, 16 жылғы оқиғалар қазақ қоғамында империялық үстемдікке қарсы күресте екі көзқарастың,

¹ «Қазақ». 1916, № 201.

² Сонда.

³ *Керенский А. Ф.* Россия на историческом повороте. Мемуары. М., 1993, с. 104, 120; Национально-освободительное восстание казахских трудящихся, с. 289.

⁴ Государственная Дума. Стенографический отчет. Созыв 4. Сессия 5. Петроград, 1916, с. 99; *Тәкенов Ә.* Он алтыншы жылғы ойран. «Қазақ тарихы». 1993, № 1, 53-б.

екі әдістің болғандығын көрсетіп берді. Олардың бірі батырлар бастаған қол жасақтап жауға қарсы көтеріліп, елдің еркіндігін білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғау еді. Өткен ғасырлардан келе жатқан бұл белгілі әдіс 16 жылғы қиын-қыстау заманда тағы да бой көрсетті. Басқа жол, басқа әдісті әлі танып білмеген қарапайым халықтың басым бөлігі өз батырларының соңына ергенде мұндай әрекеттің арты немен аякталатынын әуелде жақсы түсіне алмады. Олардың өз арасынан хан сайлап, хандық құруы да феодалдық-патриархалдық қоғамдық қатынастардың әлі де болса мықты екендігінің көрінісі еді.

16 жылғы оқиғалар, сонымен бірге қазақ қоғамында ұлттық бостандық үшін күрестің жолдары мен әдісіне қатысты жаңа көзқарастың қалыптасып қалғанын да көрсетіп берді. Оны ұстанушы ұлттық демократиялық интеллигенция қазақ жеріндегі ара-салмақтың өзгергенін, қарсы тұрған жаудың да күші мен айласы бұрынғыдан басқа екендігін ескере отырып, күрестің жаңа әдісіне көшу қажеттігін, ал ол әдістің негізгі белгісі ұлттық саяси тұтастық және негізгі мақсаттар үшін саналы, ұйымдасқан әрекетке өту екендігін халыққа жеткізуге тырысты.

Оқиғалар ағымы екінші көзқарастың сол тарихи кезеңдегі ұлт мүддесіне тура келетіндігін көрсетіп берді. Демократиялық интеллигенция болса жаңа заман, жаңа өзгерістердің келе жатқанын түсіне отырып, енді белсенді әрекетке көшті. Оның бұл әрекеті алдымен майдандағы қара жұмысқа алынған жігіттерге қызмет көрсетуден басталды. Сондай-ақ бұл қызмет ол үшін үлкен сын және азаматтық кемелдікке қадам басу сәті болды.

3. ҚАЗАҚ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ МАЙДАНДАҒЫ ЖҰМЫСШЫЛАР АРАСЫНДА

1916 жылдың 15 қыркүйегінен бастап 19—31 жас арасындағы қазақ жігіттері майдан жұмысына алына бастайды. Сол күндердің куәсі болған кісілердің көрсетуіне қарағанда, үлкенді-кішілі қалаларды аттанып бара жатқан жігіттерді шығарып салуға ере келгендерлық толтырған. Сондай куәлардың бірі: «Алынған жігіттерді жөнелтерде жер қайысқан адам — еркек, әйел,

у-шу, азан-қазан, жылап-сықтап, кетіп бара жатқан жігіттерді енді ол дүниеде жолықтыруға жаза гөр десіп, арыздасып, дүниені күңіреңтті, қайғырды, қан жұтты, сарғайды, сандалды, жалғыз қазақтың ғана басына ақырзаман туғандай болды»¹ деп жазды. Бұл бұрын мұндай істің не екенін білмеген, азаматтарын алып жатқан мемлекеттің өзіне қамқорлық жасағанын ешуақытта көрмеген, сондықтан да оның істеген ісіне жаулық деп қарайтын карапайым, панаһсыз, момақан, жетім жұрттың күйі болатын.

Міне, осындай жағдайда не істерін білмей абыржыған халыққа, есін жиюға көмектескен «Қазақ» газеті, оның шығарушылары еді. Олар жұмысқа аттанып бара жатқан жігіттерге қандай киім, жолға қандай азық керек екендігінен бастап, майданға барып орналасқаннан кейінгі жағдайы, олардың көңіл күйі, денсаулығы, елмен байланысы сияқты істеріне түгелдей араласып, оларға тиісті үкімет орындарының көңілін аудартып, қолдарынан келген жәрдемін аямады. Енді осы қазақ интеллигенциясының үлкен және азаматтық ісіне ретімен тоқталып көрейік.

1916 жылғы 25 маусым жарлығынан кейінгі уақытта шын мәнінде бүкілелдік ұйымдастырушы орталыққа және қоғамдық пікір қалыптастырушы құралға айналған «Қазақ» газеті, 22 қазан күнгі бас мақаласында «жұмыскер жағдайының мәселесі біздің қазақ сияқты қанаттасып-ұштасып іс қылып көрмеген жұртқа оңай мәселе емес. Құдай салды, біз көндік деп, көтеріп отырған жүк. Елге түскен ауырлықты ел азаматтары көтеріп, қатын-бала, шал-кемпірлердің обалына қалмаймыз деп кетіп бара жатыр. Азаматтар азаматтық еткенде, жұрт жұрттығын істеуі борыш.

Ол борыштың барлығын жұрттың білетіндері де, білмейтіндері де бар. Білетіндері білмейтіндеріне түсіндіріп басшылық етіп, жұмысқа алынбаған алаш азаматтары алынғандарының жабдығында болуы мойындарына борыш» деген ойды айтып, сонан соң мәселе есебінде жігіттердің жағдайына байланысты жұрт алдына екі нәрсені қояды. Олардың бірі жігіттерге барған жерінде баскөз болып, олардың мұң-мұқтажын тиісті орындарға жеткізіп тұратын орыс және қазақ тілдеріне бірдей, білімді жігіттердің керектігі болса, ал екіншісі, қазақ

¹ «Қазақ». 1917, № 224.

жұмысшыларына қандай жерде болса да қазақ тамағын жеткізіп тұру жұмысына жарайтын, бұл істің ретін білетін адамдардың қажеттігі еді¹.

Бұл уақытта жұмысқа алынған жігіттердің тіл білмейтіндігін есепке ала отырып, Түркістан генерал-губернаторлығы және бүкілресейлік земство одағы оларды басқарып жұмысқа апаратын жүз басы, мың басы сияқты қызметкер белгілеп, оларға барған бетте бір мәрте беретін ақша және айлық жалақы тағайындаған болатын. Мәселен, земство мыңбасылыққа жарайды деп учительдерді, школа және семинария бітіргендерді, жоғары оқу орны студенттерін, бір сөзбен айтқанда, орысша оқу орнын бітірген немесе орысша біршама білімі барларды, ал жүз басы басшылығына орта білімі бар, бірақ орысша тәуір сөйлеп және жаза алатындарды шақыратындығын мәлімдеген болатын.

«Қазақ» газеті осы талаптарға сөй келеді деген ел ішіндегі өз таныстарының аты-жөнін де жариялайды. Бұл тізімнің ішінде Есболов Мырзағазы, Шонанов Телжан, Масанов Айдарбек, Қодаров Қарасай, Әлімбаев Имам, Баржақсин Ахмед, Жолдыбаев Молдағали, Жүндібаев, Иманов, Көбеев Спандияр, Қарпықов Иманғали, Сәтбаев Әбікей, Сәрсенов Биәхмет сияқты және басқа 40 адамның аты-жөні аталған еді².

«Қазақтың» ел адамдарына, оқыған азаматтарға деген арнау сөздері ізсіз кеткен жоқ болатын. Газеттің қазандағы нөмірлерінің бірінде Қазан қаласында білім алып жатқан қазақ студенттерінің «Ашық хаты» жарияланады. Онда «қызметке алынған жастарға хәм олардың үйлеріне көзіміздің қырын салалық деген Алаштан адам шықса, күні бүгін соғыс майданына бар десе де, яки мұндағы жұмысты атқарыңдар десе де, басымыздың билігін сол Алаштың баласына бердік. Біздің бұл қаулымызға басқа жерлерден оқыған ақ жүрек бауырларымыз да қосылар деген үміттеміз»³ деген сөздер бар еді.

Қазақ жігіттерін майдан жұмысына алу әбден қызған қазан, қараша, желтоқсан айларында Ә. Бөкейханов Мәскеуде болып, майданға аттанып Мәскеу арқылы өтіп бара жатқан жігіттердің жағдайын біліп, қайда бет

¹ «Қазақ». 1916, № 202.

² Сонда.

³ Сонда, № 201.

алып бара жатқанын анықтап, олардың жағдайына байланысты түрлі үкімет орындарына кіріп келіссөздер жүргізіп отырады. Бұл кезде онымен Мұстафа Шоқиев та бірге болады¹.

Бір айта кететін жағдай, осы 1914 жылы жаңа басталған соғысқа байланысты орыс либерал интеллигенциясы үкімет орындарына өз көмегін ұсынып, оны патша қабыл алып, солардың белсенділігімен князь Г. Львов төрағасы болған ауру және жаралы әскерлерге көмек беретін Бүкілресейлік Земскі одағы және Бүкілресейлік қалалар одағы құрылады. Земскі және қала одақтарының (земгор) қызметі туралы Ә. Бөкейхановтың «Қазақта» жариялаған мақаласынан мынаны оқимыз: «...жаралы солдатқа аурухана салу, әскерге жүк тасу, жолда әскерге тамақ беру, жаралы солдатты майданнан алып шығу, қару-жарақ қамдау, жол салу, ін қазу сияқты істер екі союз қолында кетті»². Бұл одақтарда кадеттер партиясының ықпалы аса зор еді. Ә. Бөкейханов өзінің кадеттер партиясы орталық комитетінің мүшесі екендігін пайдалана отырып, қазақ жігіттерін осы одақтардың қарауына өткізуге күш салады. Ол соғыс ісіне адамгершіліктік жәрдем беру мақсатында құрылған бұл ұйымдардың құрамында болу қазақ жігіттеріне түрлі жеңілдіктер сұрауға мүмкіндік береді деп түсінді³. Ә. Бөкейханов қазанның соңына қарай Мәскеуден «Қазаққа» жазған хатында Земскі Одағы қарамағына шамамен 90—100 мың адам алынатындығын, ал қалғандары әскери мекемелердің қарауына, одан артылғандары түрлі жерлерде темір жол жұмысында болатындығын жазды⁴.

Ә. Бөкейханов осы жолы Земскі одағы Бас комитетінің төрағасы князь Львовпен болған келіссөздер нәтижесінде майдан жұмысына алынған бұратана жұмысшылармен жұмыс үшін бұратана бөлімін ашу жөнінде келісімге келеді. Ол бөлімге мынадай міндеттер жүктелген еді:

1. Қазақ, өзбек, қырғыз, буряттар алынған жерлерде тамақ беретін, ауру-сырқауларын қарайтын орындар ашу. Мұндай орындар бұратана жігіттері өтетін жолдарда, темір жол станцияларында ашылмақ.

¹ Сонда, № 204.

² Сонда, 1917, № 215.

³ Сонда, 1916, № 211.

⁴ Сонда, 1916, № 203.

2. Жұмысшылар орналасқан жерлерде жоғарыда аталған істерден басқа түрлі қажеттерін өтейтін жұмыстарды ұйымдастыру.

3. Қазақ даласында, Түркістанда, бурят жерінде тұрған жұрттардан өзіне көмекшілер сайлап жұмысшыларға тамақ, киім, жылқы һәм қой еті, ірімшік, құрт, шекпен, тері шалбар, тон, тымақ, киіз сатып алу, артында қалған туған-туыстарымен бірігіп кеткен жігіттердің арасына хат-хабар жеткізіп тұру¹.

«Бұл Земскі Союз бастаған жақсы қызметті,— деп жазды Бөкейханов,— атқаруға бізден, қазақ баласынан зор қызмет керек. Елде ақсақал, жұрт азаматы қосылып мына Земский Союзға қызметші болғаны оң»². Осы хатында ол жоғарыда қазақ оқығандарына үндеумен қайырылған Қазандағы қазақ студенттерінің жұмысшыларға қызмет етуге Земскі Одағына арыз бергендігін айтып, олардың аты-жөнін келтірді. Олар:

1. Бөкейлік Шафхат Бекмұхамедұлы
2. Торғайлық Әбубәкір Имамбайұлы
3. Семейлік Мұқыш Боштайұлы
4. Жетісулық Базарбай Маметұлы
5. Торғайлық Иса Қисықұлы
6. Бөкейлік Махмұд Шынтайұлы
7. Торғайлық Мұхамедқазы Шотайұлы
8. Түркістандық Сұлтанбек Мангелдіұлы³ еді.

Ә. Бөкейханов бұл жігіттердің әрқайсысының өз елінің жігіттерімен болғандығын оң санап, хатын «Осы жақсы бауырларымның жақсы жолын қабыл алған ұлтшыл жастар тағы табылар деген зор үміт! Бауырларым, ден сау, жас шақтарында жұрт үшін шауып қал!»— деген сөзбен аяқтап, соңында Мәскеудегі өз адресін жазады.

Сонымен бірге жұмысқа алынған жігіттердің арасында да бірлі-жарым сауатты және белсенді жігіттердің болғандығын айта кеткен жөн. Мәселен, солардың қатарына Жетісу жігіттеріне басшы болған Мырзахан Төлебайұлын, жалынды ақын, ақтөбелік Әкімалы Қаржауұлын жатқызуға болатын еді.

Желтоқсанның басында майдандағы жігіттерден үйлеріне және «Қазақ» газетінің басқармасына өздерінің

¹ Сонда, 1916, № 203.

² Сонда.

³ Сонда.

жай-күйін, орналасқан жерін айтқан хаттар келе бастайды¹. «Қазақ» 1916 жылғы соңғы нөмірінде Ә. Бөкейхановтың 17 желтоқсанда Мәскеуден жазған хатын жариялайды. Онда «2—3 күнде біз Ғалихан, Мырзағазы, Телі, Мұса, Хасен бесеуміз Западный фронтқа жүреміз, онда барып қазақ жігіттерін көреміз, Земскі Союзға көмек көрсетпек боламыз. Земскі Союз қазаққа не қыл десен, соны орнына келтіреміз деп қуантып тұр. Өзге фронтқа да барармыз² деген хабар бар еді. Ал келесі 26 желтоқсанда берген жеделхатында майданға жетіп, Қостанай, Ақтөбе облысы жігіттерінің жай-күйімен танысып жатқанын айтқан. Бұл кезде оның жанында жігіттерге қызмет жасауға аттанған қостанайлық мұғалім Мырзағазы Есболов, мәскеулік студенттер Тел Жаманмұрынов, Мұса Сейдалин және Хасен Бекентаев бар еді³

Сонымен, Ә. Бөкейханов бастаған топ Минскіге келген соң мұндағы күнбатыс майданындағы земгор бастығы Л. Н. Ладыжинскиймен жолығып, оның көмегімен 23 желтоқсан—2 қаңтар аралығында 1, 8, 9, 10, 11 және 16-дружинадағы қазақ жігіттерін аралап шығып, 12 қаңтарда Минскіде өткен екі одақтың комитетінде жігіттердің жағдайы жөнінде баяндама жасайды⁴. Ал 1917 жылдың 5 ақпанында олар Минскідегі Земскі және қала одақтары жанынан бұратаналар бөлімін ашады⁵. Бөлімнің бастығы болып Ә. Бөкейханов бекітіледі, ал оның орынбасары қызметін М. Есболов атқарады. Бөлімді ашқан бетте екеуі оған хатшылық қызметке М. Дулатовты шақырады.

Ал енді осы бұратана бөлімі майдандағы қара жұмысқа алынған қанша жігітке қызмет жасады, соған тоқталайық. Әзірге бірінші дүниежүзілік соғыс қажеттеріне алынған қазақ жұмысшыларының анық саны белгісіз. Проф. Ә. Тәкеновтың есебі бойынша, Ресей империясы көлемінде «бұратана» жұмысшылардың ұзақ саны 250—300 мың төңірегінде⁶. Бұлардың ішінде қазақ жұмысшыларының үлесі 100 мыңның үстінде.

¹ «Қазақ». 1916, № 211.

² Сонда.

³ Сонда.

⁴ Сонда, № 215.

⁵ Сонда, № 217.

⁶ Тәкенов Ә. Аталған мақала, 57-б.

«Қазақ» газетінде жарияланған материалдардан жұмысшылардың санына байланысты мынадай фактілерді аңғаруға болады. Минскідегі батыс майдан әскер бөлімдеріне қызмет жасайтын Земскі және қала одақтарына барлығы 19 қос (жұмысшылар дружинасы) қараған. Бұлардың тоғызында қазақ жұмысшылары болған. Жалпы саны 12—13 мың¹.

Киевте орналасқан оңтүстік-батыс майдан әскер бөлімдеріне қызмет көрсеткен Земскі Одағына қарайтын Түркістан және далалық облыстардан келген жігіттер 57 партияға бөлінген. Елге қайтар алдындағы есеп бойынша, олардың 21 мың 846-сы далалық облыс қазақтары, ал 7 мың 966-сы түркістандықтар. Мұндағы жігіттерге қызмет жасау үшін Киевте бұратаналар бөлімінің бюросы ашылып, оның бастығы Мырзағазы Есболов болған².

Бұл аталғандардан басқа Минскідегі бұратана бөлімі Псков қаласы арқылы Терістік майданындағы жігіттерге де барып жағдай білісіп, қолынан келген көмегін беріп тұрған. Сонда бұратана бөлімі қызметі шамамен ұзақ саны 50—60 мың арасындағы жұмысшыларды қамтыған. Жұмысшы дружина және партиялар таза қазақтардан тұрмаған, олардың кейбірінде қазақ жұмысшылары бурят, өзбек, қырғыз және тәжіктермен аралас болған. Соған байланысты Ә. Бөкейханов Түркістан уалаяты құрамындағы халықтардан да майданға тілмәштар шақырған.

Енді қысқаша майдан жұмысындағы жігіттердің жағдайына келейік. Біз жоғарыда Ә. Бөкейханов пен оның серіктерінің майдандағы жігіттерді аралап шыққан соң 1917 жылы 12 қаңтарда Минскідегі Земство және қала одақтары комитетінде баяндама жасағанын айттық. Бұл баяндама Минскідегі әскери цензордың тексеруінен өткен соң, «Қазақ» редакциясына жіберіліп, газетте жарияланады. Міне, осы баяндамадан жұмысшы жігіттердің жағдайына байланысты біраз мәлімет алуға болады.

Жұмысқа алынған жігіттер 100, 150, 200 адамға арнайы жартылай жерді қазып, төбесін тактаймен, оның үстін топырақпен жапқан, ал астына тактай төсеп еден жасаған, 2—3 терезесі бар үйлерде тұрған. Үй ішіндегі

¹ «Қазақ». 1917, № 215, 216.

² Сонда, № 234.

екі жақ қабырғаға екі қабат нар-сәкілер орналастырып, жатын орын жасаған. Үлкен бөлменің ортасында тамақ ішу үшін стол қойылған. Кейбір үйлерде сәкілер екі жақ қабырғаға және ортасына салынғандықтан тамақ ішуге стол қойылмаған. Сондықтан кейбір үйлерде асхананы арнайы бөлек жасаған. Бірақ мұндай үйлер өте аз болған. Үйлердің ішінде 2—3 темір пеш қойылған.

Алғашқы келіп орналасқандардың үйлері жылы, құрғақ, тұруға жайлы, ал соңғы, кешірек келгендердікі күзгі жауын суықта салынғандықтан дымқыл болған. Соңғы келгендердің бәріне бірдей үй жетпегендіктен, олардың біразы үйлердің шатырларына орналастырылған. Шатыр үйлер су өтпейтін кенептен, терезелері екі басында, 100—150 кісілік, бұлардың іші де жер үйлер сияқты; сәкі, пеш, бірақ жер үйден суық, дымқыл болған.

Жер үйлердің көбісі суық және дымқыл, ішінара болмаса, көбісі күндіз де қараңғы. Темір пештер қанша жаққанымен, үлкен үйге жылуы жете бермеген. Сәкілер қайсыбір үйлерде үш қабаттан салынған. Күндіз жұмыстан су болып қайтқан жұмысшылар, кешкісін киімдерін кептіруге жайғанда үй іші ауасы адам төзгісіз ауыр болған. Ал арнайы киім кептіретін орындар өте аз салынған. Жігіттер үшін, әсіресе, жайсызы шатыр үйлер еді. Суық, әрі дымқыл мұндай үйлерде жатқан жігіттер көп ауырған. Монша, кір жуатын үйлері бар дружиналар өте аз болған. Қайсыбір дружиналарда жігіттер моншаға айына бір рет түскен. Жұмысшылар киімдерін көп жағдайда өз қаржыларына жудырған.

Жұмысшылардың тамағы, жалпы алғанда, жаман болмаған. Дегенмен мұнда да жаңа жағдайға көндіруге тура келген. Бұрын ет пен айран-сүтке үйренген жігіттерге, енді капуста, қарақұмықтан, картоптан жасалған тағамдарға бейімделуге, тамақ есебінде нанды көбірек пайдалануға тура келген. Жергілікті билік орындары қазақ пен қырғыздардың ерекшеліктерін түсініп, өздеріне жылқы сойып, ас етуге рұқсат берген. Жігіттер өзара ақша жиып, азыққа жергілікті шаруашылықтардан жылқы сатып алып отырған.

Жұмысшыларға жетісіне бір, яғни жұма күні демалыс берілген. Қайсыбір дружиналарда бес уақыт намаз оқу, құдайға құлшылық ету үшін мешіттер салынған¹

¹ «Қазақ». 1917, № 216, 219, 220.

Майдандағы жұмысшылардың жалпы жағдайы осындай еді. Дегенмен, дымқыл ауа райы, суық үй, қалың қар, бұрын үйренбеген жағдай — жігіттердің арасынан ауру-сырқаулардың көп шығуына себепші болған. Майдандағы дәрігер, фельдшер оларға зейін салып қарамаған.

Ә. Бөкейханов бастаған бұратана бөлімі өзінің Мәскеу, Минск және Киев сияқты қалалардағы Земскі және қалалық одақ комитеттерінде жасаған баяндамаларында, үкімет орындарында болған қабылдауларда, түрлі өтініш хаттарында жігіттердің бірқалыпты жұмыс жасауына қажет шараларды қарастырады. Мәселен, Мәскеу Земскі және қалалық одағында бұратана бөлімі атынан жасалған баяндамада билік орындарына жігіттердің тұрмысына байланысты 10 тармақтан тұратын өтініш айтылған. Олардың арасында жұмысшылар орналасқан үйлерден артық сәкілерді әкету, темір пештерді тас-кірпіш пештермен ауыстыру, шатыр үйдегі жұмысшыларды жер үйге ауыстыру, жаңадан жер үйлер, жігіттердің киімін кептіретін орындар салдыру, дәрігерлік көмек ұйымдастыру тағы сол сияқты мәселелер көтерілген болатын¹. Бұл өтініштердің біразы жергілікті билік орындарының қолдауын тауып, уағында орындалған еді. Мәселен, бұратана бөлімінің араласуымен 9, 10 және 16-жұмысшылар дружинасындағы жігіттерді жер үйге ауыстырған². Әскери әкімдер қазақ жігіттеріне азыққа жылқы алу ісін ұйымдастырған. Оның нәтижесінде бір дружинаға қарайтын бірнеше партия жігіттері тамаққа деп бір күнде 15 жылқы сойған³.

Бұратана бөлімі үшін ең үлкен мәселеге айналған жұмысшыларға дәрігерлік көмек ұйымдастыру ісі еді. Бұл мәселеге байланысты жұмысшылардың жағдайынан мына бір хаттан келтірілген үзінді арқылы түсінік алуға болады. «Омбы уезінен бірге шыққан 1207 жігіт едік, деп жазады 12-инженерлік армияның бұратаналар тобындағы 4-отрядтың аға хатшысы Жұмат Шанин,— Бұл күнде бәріміз де аманбыз, майданға жақын жерде жұмыс қылып жатырмыз. Ел-жұрт, ата-ана, құрбы-құрдасқа көп сәлем. Бұл күнде бірге шыққан 1207 жігітті бөліп жіберді, осы арасы бізге ауыр болды, жат жерде

¹ Сонда, 1917, № 220.

² Сонда, № 216.

³ Сонда, № 220.

туысқаннан артық болып едік... Расын айтқанда, 500 жігіттің көбі ауру, бұлардың нашарларын ауруханаға әкетті. Жұмысқа тіпті жарамаса, бұларды қайтармақ»¹

Ә. Бөкейханов «Қазаққа» жазған хатында «Майданда науқастанған жігіттерді земскі союздың майдандағы ауруханаларына жібереді. Онда докторлар, фельдшерлер қазақша, ал ауырған жігіттер орысша тіл білмейді. Дружинадағы жігіттердің өз арасынан қойылған тілмаштар жөнді тіл білмеген соң, аурудың жайын жеткізіп айта алмайды. Бұл жайды жеткізген соң Земскі Союз бізге «тез өздерің докторларыңды, фельдшерлеріңді тауып беріңдер, біз оларды өзінің қазақтарына қоялық» дейді. Одан ары ол дәрігерлерге берілетін айлық және басқа жағдайларды баяндай келіп, «Біз доктор, фельдшерлерді шақырғалы, газетке жазғалы бір талай уақыт болды. Бұл күнге шейін келген, яки келемін деген кісі болмай тұр. Қазақтың оқыған азаматтары қазаққа осындайда қызмет етпегенде қашан қызмет етіп, пайдамызды тигіземіз. Кісі тез керек. Талапкер переводчиктер де жоғары адреске һәм «Қазақ» басқармасына телеграм берсін» — деп жазады².

Бір өкініштісі сол, Ә. Бөкейхановтың қазақ дәрігерлеріне арнаған үні Том қаласындағы дәрігер Әбубәкір Алдияровтың ғана құлағына жеткен еді. Ол М. Дулатовпен бірге Минскіге наурыз айының басында келіп жетеді. Аз уақыттың ішінде оның майдан жұмысындағы қазақ жігіттеріне жасаған дәрігерлік қызметі аса елеулі болған. Ол жөнінде Минскі жанындағы 9-дружина жігіттерінің атынан Нығметолла Қайымекеұлы «Қазаққа» «Доктор Әбубәкір Алдияров жақсы қарап, көп пайдасы тиіп тұр. Бауырларына ерінбей еткен қызметі үшін тәңір жарылқасын айтамыз»³ деп жазды.

Бұл уақытта майдандағы жігіттерге қызмет жасауға бұратана бөлімі қарауына біраз қазақ оқығандары да келіп үлгерген болатын. М. Дулатов наурызда «Қазаққа» жолдаған хабарында: «Қазір Минскіге келгендер: Қазан студенттері Айса Қисықов, Шафхат Бекмұхамедов, Мұхамедқазы Шотаев; Мәскеу студенттері — Нәзір Төрекұлов, Мұса Сейдалин, Хасен Бекентаев; Петроград студенті — Шахмардан Қапсаламов. Мұнда тағы Ғали-

¹ Сонда, № 215.

² Сонда, № 215.

³ Сонда, 1917, № 229.

хан, Мырзағазы, Әбубәкір, Мирякуб. Барлығы «Қазақ-ка» жазылған. Шақырылған докторлардан Әбубәкірден басқа Есенғали Қасболатов келмек болып тұр...

Доктор, фельдшерлеріміздің бұл жұмысқа қалай шабандауын білмейміз»¹ деп жазды.

Наурыз және сәуір айларына қарай бұратана бөлімі қарауына келуші қазақ зиялыларының саны арта түседі. «Қазақ» бетіндегі мәліметтерге сүйенсек, бұл кезде сонда жеткендердің арасында Асфандияр Кенжин, Біләл Сүлеев, Файзолла Ғалымжанов, Елдес Омаров, Әзімбек Бірімжанов, Райымбек Мақатов, Хайралдин Болғанбаев, Тамимдар Шахулеев, Сейіл Жиенбаев, Бижанғали Жанқадамов, Сәндібеков, Боранқұлов және басқа азаматтар бар еді. Бұлардың көмегі жігіттерді майданнан қайтып елге жеткізу кезеңінде аса қажет болған еді.

Наурыз айында Ә. Бөкейхановтың Уақытша үкімет орындарының шақыруымен Петроградқа аттанып кетуіне байланысты оның орнына Минскідегі бұратана бөлімінің бастығы болып Асфандияр Кенжин бекітіледі де, бұл уақытта өзінше дербес ұйымға айналған Киев бұратаналар бөлімінің бастығы болып Мырзағазы Есболов бекітіледі.

Бұл уақытта алғашқы үрейден бойы арылған жігіттер біртіндеп майдандағы жағдайға үйреніп, көңілдері жайланады. Жігіттермен бірге майдан жұмысына дейін еріп келген бірен-саран адамдар да елге қайтып... қорқып отырған елге жігіттердің амандығын жеткізіп, қуанып, бірте-бірте ел де көндіге бастаған еді. Бұған қосымша «Қазақ» газеті өз бетінде ауық-ауық жігіттердің хатын, жолдаған өлеңдерін басып, мынадай мазмұндағы мақалалар жариялап тұрады: «Күнбатыс майданындағы жігіттерді аралап көрдік, сөйлестік, елдегі қаралғандағы, жөнелтердегі қалып жоқ: бойы суып, көңілі тоқтап, жаңа қоныстарына үйренген көрінеді. Бір жерде жатқан көп адам жас жігіттер қамығып, қайғы басып, ойын-күлкіні тыйып, жүдегені көрінбейді. Жұмыстан қайтып, тамақтарын ішкен соң, топ-тобымен бастарын қосып, әңгіме, өлең айтып, домбыра тартып, үйлерін бастарына көтеріп жатады. Іштерінде жақсы өлең шығаратын ақындар да бар көрінеді»². «Қазақ» газеті сондай ақындардың бірі Әкімәлі Қаржауұлының еліне деген мынадай сәлемін жариялайды:

¹ Сонда, № 223.

² «Қазақ». 1917, № 224.

Аралға қонды суы жоқ,
Мезгілсіз ұшқан бір топ қаз.
Бауырын төсеп жатуға,
Жапырағы жоқ, жері саз.
Ұшайын десе мерген көп,
Ұя салған көліне,
Аңдымайтын адам аз...
Өсіп, өнген жеріне,
Қайтатұғын қаңқылдап,
Болар ма екен оған жаз?..»¹

Майдандағы жұмыс, жат жер, жат ел, жаңа орта жігіттер үшін өмір мектебіне айналған болатын. Аз уақыт ішінде жігіттер ысылып, саяси танымы өсіп қалған еді. Майдандағы бұратана бөліміне «Қазақ» газетінің шақыруы бойынша ең алғашқылардың бірі болып жеткен азамат, қостанайлық мұғалім, кейіннен Киев бұратана бөлімінің бастығы болған Мырзағазы Есболов «Қазаққа» жазған хатында «...Адам баласының адамшылық негізі — жастан оқу оқып, қолдан келгенше ғылым жолында бар күшін сарп етіп, жалпы адам баласына, оның бер жағында өз отанына қызмет етіп, ғұмырын өткізбекші... Біздің мұнда келген жігіттеріміз де көзі соқыр, надан. Еуропаның өнер арқасында тапқан нәрселерінің шет жағасын енді көріп отыр. Жігіттер ждидің қылса осы жұмыста жүріп көзі ашылып, елге үлгі өнеге, өнер үйреніп қайтатын көрінеді. Жігіттер аман-есен елге тарағанда мұнда келгеніне қуанбаса, ренжімес»²,— деп жазды. Бұл пікірдің артық-кемі жоқ еді. Өйткені, оны айтушы М. Есболов үшін де майдандағы жұмыс үлкен саяси қайраткерлік істің басы болған-тын.

Бұл арада жұмыскер жігіттердің әлеуметтік кемелдену жолына түскенін айғақтайтын көптеген фактілер келтіруге болар еді. Біз олардың бір-екеуін келтірумен ғана шектелік.

«Құрметті ауылнайымыз Досжан һәм оның кандидаты Садуақас Бұланбайұлы,— делінеді Павлодар уезі Ақкөл болысы 5-ауыл жігіттері Рамазан Сейітұлы, Мұқыш Еркетайұлы және басқа барлығы 37 жігіт қолдарын қойған хатта,—25 маусым жарлығы шыққанынан кейін, күздігүні сендерді қызметтен алып қаламыз деп

¹ Сонда, 1917, № 215.

² «Қазақ». 1917, № 221.

60 кісіден 100 сомнан ақша алып едіңіздер, басқаларды не қылғандарыңызды білмейміз, біз 37 жігіт қызметке алынып кетіп бара жатырмыз, әзір мұқтаждық көрмегенмен «заман қандай, заң қандай», мүмкін болса, ағатайлар, алған ақшаларыңызды кешіктірмей жіберсеңіздер екен!»¹ Мұндай мазмұндағы хаттар «Қазақта» көп жарияланған болатын.

Соғыс басталғаннан кейінгі уақыттағы экономикалық дағдарыс «Қазақ» газетінің де шығып тұруын қиындатып жіберген еді. Соған байланысты газет басқармасы газетті шығарушы «Азамат» серіктігіне қаржы қосып енгізе жеке азаматтарды шақырып, хабарлар жариялайды. Мұндай хабарлармен танысқан жұмысшы жігіттер газет басқармасына хат жазып, жұмыс істеп тапқан азын-аулақ айлығынан жәрдемге ақша жібере бастайды. Мәселен, Қостанай уезі Кеңарал облысының 16-дружины 210-партиядағы жігіттері «Қазақтың» 214-нөміріндегі баспахана туралы хабарын оқып, «Қазақ» басқармасына 103 сом жәрдем жинап жібереді. «Қазақ» газетінің басқармасы бұған берген жауабында «тілектеріңізге алла риза болсын, өздерің тар жерде жүрсіндер, сендерге бір тиын да болса ол жақта керек, өздерің тарықпасаңдар біз соған шатпыз» деп, «тек ақыры қайырлы болып, бұрын дүние көрмеген жастар бұл сапардан жер-су танып, пайда-зиянды айырып, пікірі ашылып қайтса, халқымыз үшін келешекте зор пайда болар» деген пікірге тоқтап, салған ақшаларын жігіттерге қайтарып жібереді².

Жұмысқа алынған жігіттердің саяси танымы мен белсенділігінің артуы олардың «Еркін дала» атты саяси ұйым құруларынан айқын байқалды. «Еркін дала» майдандағы жұмыста жүрген жастардың арасында пайда болып, бірақ ол жақта ұйымдық тұрғыдан құрылуға қажет жағдай болмағандықтан, елге келген соң шілде айының алғашқы жартысында «Қазақ» газетінің жанынан Орынборда өз орталығын ашты. Ұйымдастырушы жігіттер ол жөнінде ««Еркін дала» қауымы соғыс майданында туып, оған көбірек жәрдем берушілер жұмыскерлер болды. Сондықтан майдан қызметінде жұмыс қылып жатқан азаматтарға тәңірі жарылғасын айтамыз»³ деп жазды.

¹ Сонда, 1917, № 220.

² Сонда, 1917, № 219.

³ Сонда, 1917, № 236.

Бұл ұйымды құрушылар кімдер еді? «Қазақ» газетінің 236-нөмірінде олардың аты-жөні аталған. Олар Асфендияр Кенжин, Нәзір Төреқұлов, Тел Жаманмұрынов, Шаһмардан Қапсаламов, Мұса Сейдалин, Хайралдин Болғанбаев, Ахмет Байғұрин және Мырзағазы Есболов. Бұл кісілерден басқа қауымға ағза мүше болып Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов бала-шағаларымен, Ж. Жәнібеков, Ө. Мұқанов, Қ. Сатқанов, П. Нұрмұхамедов, С. Қадірбаев, М. Төлебаев, Б. Жарылғасынов, штабс капитан Сарботин және қазақ студенттері мен учительдері жазылады. Газет сондай-ақ қауымның 4810 сом 76 тиын қаржысы бар екендігін айтқан. Ал қауымға кірушілер ең кемі 3 сом жарнама қосқан.

«Еркін дала» қандай мақсаттар көздеді? Қауымды құрушы топ ол жөнінде «...біріміз қырда, біріміз ойда, ақбоз үйдің ішінде ет жеп, қымыз ішіп шалқамыздан сұлап жата берсек алдымызға әкеліп тартып тұрған сыбағаларымыздан құр қаламыз — ел-жұрттың обалы сонда кімге қалар?», деп сауал тастап, оған өздері былайша жауап береді: «Бір шоқ оқыған жастар ортамыздан бір қауым аштық: оған «Еркін дала» деп ат қойдық. Бұл қауымның мақсаттары — халқымыздың көзін ашып, мәдениет жолына ілгері бастыру, мұның үшін түрлі мектептер, стипендиялар ашпақшы һәм газет, журнал, мектептерге керек түрлі кітаптар шығармақшы.

Ресейдегі өзгеріске қарай халыққа мұқтаж саяси шаруашылық жайын, жер туралы болған түрлі пікірлердің бағытын түсіндіру, халықты оятып өнер-білімге қозғау үшін ел арасында әр түрлі үлгілі ойындар істеп көрсету.

Бұл қауым мұқтаж шәкірттерге тегін оқып жататын жай, даяр тамақ жейтін орындар ашпақшы. Қазаққа керек ауруханалар ашу да қауымның міндеттері болмақшы.

Соғыс майданына барып жұмыс істеп қайтқан жігіттердің мұқтаждарына һәм олардың жақындарына тиісті жәрдем бермекші¹. Тамыз айында өткен оның ұйымдастыру съезі де шамамен осы мақсаттарды бекітті².

Көріп отырғанымыздай, «Еркін даланың» алдына қойған мақсаты зор еді және олардың мазмұны негізі-

¹ Сонда.

² Сонда, 1917, № 242.

нен ағартушылық және халықтың қоғамдық-саяси белсенділігін көтеруге саятындығын аңғару қиын емес. Бірақ бұл ұйым ұйымдасқан түрде қанат жайып, ел өміріне араласып кете алған жоқ. 1917 жылдың екінші жартысындағы аласапыран оқиғалар оған мүмкіншілік бермеді. Дегенмен, бұл қауымның тізіміне жазылған кісілердің түгелдей «Алаш» партиясының құрамына еніп, саяси өмірге белсенді түрде араласқанын байқаймыз.

Міне, осылай жігіттер майданда жұмыс жасап жатқан уақытта патша билігінің құлағаны туралы да хабар келіп жетеді. Бұдан кейінгі уақытта Ә. Бөкейханов бастаған топ үкіметтің арнайы шешімі шыққанша жұмыстағы жігіттерді соғыстың соңына дейін аянбай қызмет етуге шақырады. Петроградтан 20 наурызда Ә. Бөкейханов, М. Шоқай және М. Дулатов үшеуінің қол қойып, «Қазақ» басқармасына жіберген «Алаш ұлына» атты үндеуде «25 маусым» жарлығы бойынша соғыс желкесіндегі қызметке енді алынатын бұратаналарды халықтың шаруасы күйзелмесін деп жаңа үкімет алуды тоқтатты. Бұрынғы алынған жігіттер осы күні жұмыс қылып жатыр. Біздің қолымыздан келер көмегіміздің зоры сол, бұрынғы жұмысшылар ерлік көрсетіп, аянбай жұмыс қылу. Олардың жай-күйін жаңа үкімет жеңілдетеді, қазақ та қарап тұрмауы керек. Біздің жігіттер соғыс қызметіне әуелде зорлықпен келсе де, енді орыс халқының жақсылары һәм әскері арқасында бостаншылық алған соң, соғыс біткенше аянбай қызмет етсе, алған бостаншылығымыздың қолқасын түгел қайтара алмасак та, орыс халқының алдында ұялмас едік. Міне, біздің көмегіміз осы болуы керек. Мұны жігіттер де, жұрт та білсін!¹— деген сөздер бар еді.

Бұл берілген үзіндіден, әрине, үндеу авторларының жаңа үкіметті мейлінше қолдау жағында тұрғандығын аңғару қиын емес. Бірақ бұл 1916 жылғы 25 маусым жарлығына байланысты шарасыздықтан туған қолдау емес, керісінше, өздерінің саяси көзқарасына сай келетін революциялық өзгеріс нәтижесінде өмірге келген биліктің саяси бағытын саналы түрде қолдаудан туған айқындама еді. Олар өздерінің бұл айқындамасын «Қазақта» жарияланған «Жәрдем жию керек» деген үндеуі арқылы да білдірді. Әлихан, Әубәкір, Ажар, Хасен, Миракуб, Мырзағазы қол қойған бұл үндеуде «халыққа

¹ «Қазақ». 1917, № 225.

еркіншілік, бостандық алып беру жолында алысып, абақтыға түскен, айдалған, қазір босатылған сабаздардың һәм жұмысшылардың үйде қалған жарлы бала-шағаларының пайдасына ақша жинау» қажеттілігі айтылып, өздерінің азат етілген азаматтар пайдасына 100 сомнан және жұмысшылардың бала-шағаларының пайдасына 100 сомнан қосқандықтарын білдіріп, бұл аса маңызды саяси іске мұрындық болуды «Қазақ» басқармасынан өтінеді.

Дегенмен, майдандағы жұмысшыларды елге қайтару да көп күттірген жоқ еді. Сәуірдің ортасына қарай жұмыстағы жігіттерге «елдеріңе қайтуға даярланыңдар!» деген хабар жетеді. Бірақ елге қайтару туралы ресми шешім кейінірек шығады. Уақытша үкімет өзінің 1917 жылғы 5 мамырдағы № 16712 қаулысымен 25 маусым жарлығы бойынша алынған бұратана жұмысшылар бәрі тегіс еліне қайтарылсын деп үкім етіп, «жұмыс істеп жатқан мекемелер, зауыттар, темір жол һәм басқа орындар баршасы да өз қолында жұмыс қылып жатқан жұмысшылардың санын, елдерінің адресін, от арбаға отырғызатын һәм военный әкімдер қолына әкеліп тапсыратын орындарын білдіруге тиіс. Ел жақта жұмысшылар алу ісін тоқтату, алынып қойғандары болса үйлеріне тарату керек»¹, — деп көрсетеді.

Міне, бұл құжат жарияланған бетте барлық жұмысшы дружиналарда елге қайтаруға дайындық жүре бастайды. Бұл жұмысқа тағы да бұратана бөлімдері басшылық етеді. Оның қызметкерлері, көмекке келген оқыған азаматтар майданның әр жерінде, әр қалаларда, темір жол бойларында жүрген жігіттерді аралап, есебін алып, қайтаруға жеңіл болуы жағын қарастырып еңбек етеді. Елдес Омаров пен Мырзағазы Есболов 19 мамырда басылған хаттарында қолымызға ставкадан жігіттерді қайтару туралы жасалған план тиді. Ол план бойынша күнбатыс майданындағы жігіттер бәрі 35 эшелон болып қайтарылмақшы. Қайтатын жолы екі: бірі оңтүстік Текеге (Уралскіге) һәм ішкі Ордаға баратын жолы, екінші — Вязьма, Сызран, Самаралатып жүретіндер жолы»², — деп, одан ары бұл істің шамамен бір айсыз бітпейтіндігін айтады.

¹ «Вестник Временного правительства». 1917, 16 мая, № 49; «Қазақ», 1917, № 231.

² «Қазақ». 1917, № 230.

Майдандағы жұмысшыларды елге қайтару 1917 жылдың мамырының орта тұсында басталған болатын. Оларды елге бастап қайтқан бұратана бөлімдеріне өз еркімен барған қазақ зиялылары еді. Ол жөнінде 1917 27 мамыр күні шыққан «Қазақтан» мынадай хабарды оқимыз: «Бір эшелон өзбектерді бастап студент Нәзір 20 мамырда, бір эшелон жалайырды бастап Мырзахан 21 мамырда, бір эшелон сарттарды бастап Шаһмардан Қапсамалов 22 мамырда Орынборлатып өтті. Бұлардан баска басшылық етіп Қостанай жігіттерімен Хасен, Орал жігіттерімен Мұса, Ақтөбе жігіттерімен Тел, Жетісу жігіттерімен Біләл қайтқан хабары да басқармаға тиді»¹.

Сонымен бірге жұмысшылардың елге қайту кезінде бұратана бөлімінде бұл істі жүргізе алатын даярлығы бар азаматтардың жетіспеуіне байланысты көп партиялар елдеріне өздері қайтқан. Көптеген дружиналар мен партиялардағы жұмысшы жігіттер еңбек ақысын ала алмаған, жол бойы біразының адасып, жоғалып кеткендері де болған. Бұратана бөлімінде қызметте болған Файзолла Ғалымжанов «Қазақтың» 8 қараша күнгі нөмірінде мынадай фактіні келтіреді: «Мен Смоленскі губерниясында жұмыс істеп жатқан Семипалат облысының Усткаменогорскі уезінің екі партия (270 һәм 271) жігіттерін шілденің 12-сі күні Семейдегі войнскі начальнигіне алып барып тапсырдым. Бұл екі партияда ақысын ала алмағандар да көп екен, өлгендер де көп екен һәм ауруханаларда болып, яки жоғалып кетіп, елдеріне қайтпағандар да көп екен...»².

Майдандағы жұмысшылар елге қайтқан соң, артта түрлі қалаларда ауруханаларда қалған, жоғалып кеткен жігіттерді іздеп тауып, қамқорлық жасап, елге жеткізу міндетін бұратаналар бөлімі өз мойнына алады. «Бұратана бөлімінің ендігі қызметі деп жазды М. Есболов:— 1) былтырдан бері адасып жүргендерді, ауырып қалғандарды іздеп қарастыру; 2) жұмыста жүріп қол, аяқ, көзден айрылып, кем-кетік болып қалғандарға қазнадан жәрдем әперу шарасын табу»³.

Бұратана бөлімінің бұл кезеңдегі жұмысына Тел Жаманмұрынов, Әзімбек Бірімжанов, Сәндібеков, Боранқұлов, Райымбек Мақатов, Сейіл Жиенбаев және

¹ Сонда, № 231.

² Сонда, № 249.

³ Сонда, № 232.

Асфендияр Кенжин сияқты азаматтар белсенді түрде ат салысады.

1917 жылы 28 шілдеде Минскідегі бұратана бөлімі өз жұмысын тоқтатады. «Минскідегі бұратана бөлімі жабылды. Істің бәрін земсоюздың контрольный бөліміндегі бұратана столына тапсырдық. Аурулар, өлгендер һәм ақшасы тимеген жігіттер жайынан сол контрольный бөлімнен мағлұмат сұрау керек»¹ деп, оның адресін хабарлайды бөлімнің бастығы А. Кенжин. Бірақ бұратана бөлімі қарауына қызметке барған қазақ зиялыларының ең соңынан қайтқаны А. Кенжин емес еді. А. Кенжин осы хабарында «Сейіл Жиенбаевқа рұқсат әперіп Орша, Смоленск, Вязьма, Орел, Пенза, Сызран, Самар һәм басқа сондай қалаларға жібердік, ауру һәм өлген жігіттер жайынан мағлұмат жинауға һәм әр жерде қалған жігіттерді бір белгілі орынға жинап, еліне қайтаруға»² деген мәліметті келтіреді.

Сөйтіп, майдандағы жұмысқа барған жігіттерге байланысты жұмыстарды тындырып, ең соңынан қайтқан Сейіл Жиенбайұлы еді. Ол «Қазақ» газетіне берген есебінде: «28 шілдеде Минскідегі бұратана бөлімі жабылды. Бөлім жабылғаннан кейін «Қазақтың» 240-нөмірінде айтылған қалаларды аралап шығуды тиіс көріп, Земскі союздың күнбатыс майданы комитетінен рұқсат алып, қалаларды араладым. Бұл күнде Мәскеу мен Петроградтан басқа қалаларда бұратана жұмысшылар жоқ. Мәскеу һәм басқа қалалардан жинаған ауру, өлген бұратаналардың списоктері Түргайский областной управаға тапсырылды» деп, Мәскеудегі ауруханаларды аралай алмағандықтарын айтып, оларда аурулар бола қалған күнде, сұрап хабар алуға болатын адресіті ұсынады³.

Осылайша, 1917 жылдың шілдесінің соңы тамызының басында майдандағы жұмысқа алынған жігіттердің соңынан оларға қызмет көрсету үшін барған қазақ зиялылары тарихының азаматтық ерлікке толы бір кезеңі аяқталған еді. Бұл шын мәнінде елдік үшін, сол елдіктің ертеңі үшін болған аласапыран күрестің жарқын көрінісі болатын. Оның басында саяси күрес жолында кемеліне келген қайраткер Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов басқарған «Қазақ» газеті тұрды.

¹ Сонда, 1917, № 240.

² Сонда.

³ Сонда, № 244.

М. Әуезовтің кезінде А. Байтұрсыновтың 50 жылдық мүшелтойына арнаған мақаласында: ...«Қазақ» газетінің 1916 жылғы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білімі, саясат жолындағы қажымаған қайраты біз ұмытқанда да, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім де дауласпайды...»¹ деген дәл жәйне әділ пікірі газеттің майдандағы жігіттерге көрсеткен қызметіне де байланысты айтылған еді.

Өз уағында мұндай әділ баға Ә. Бөкейхановтың да қызметіне байланысты берілген болатын және оны берген өзге емес; майдандағы қазақ жұмысшыларының өздерітұғын.

«Қазақ» газеті 1917 жылғы маусымдағы санында күнбатыс майданындағы 229-партияда жұмыс жасаған Жетісу облысы Қапал уезінің 700 жігітінің, Торғай облысы Ақтөбе уезінің 94 жігітінің Ә. Бөкейханов атына деп «ия медресе, ия стипендия ашу жолына арнап екі мың сом жиып, мыңбасы Мырзахан Төлебаев арқылы елдеріне қайтып бара жатып «Қазақ» басқармасына тапсырып» кеткенін жазды. «Бұл екі мың сом ақшамен медресе де, стипендия да ашылмайды,— деп жазды газет,— жұмысқа барған 794 жігіттің онан артық жиюға пұлы жете тұрып, жомарттығы жетпей қалған жоқ. Ол нәм құқықты нәрсе. Олар мұрындық болып, іс бастап, арғысын Алаш алдына салып отыр. Осы еткен көсемдігіне де көп рақмет»²

Бір қызығы сол, Ә. Бөкейханов атындағы стипендия ашуға майданнан қайтқан жігіттердің жиған қаржысы бұл екі мың соммен шектелмеген. Қарқаралы уезі Ақсары, Қу, Кент, Дегелек облыстарының майдан жұмысынан қайтқан 640 жігіті бастаушылары Азнабай Сабекұлы арқылы 207 сом, Ырғыз уезі Қабырға болысының 5 және 8-ауыл адамдары Телжан Шонанұлы арқылы 267 сом 50 тиын беріп жібереді. Газет 24 шілде күнгі санында Бөкейханов атындағы стипендия ашуға халықтан келіп түскен қаржының 3602 сом 26 тиынға жеткендігін хабарлайды³. Соған қарағанда, бұл шараның қоғамдық қозғалысқа ұласқанын байқаймыз. Бұл арада мәселе, «Қазақ» басқармасы нақты атап көрсеткендей, тіптен

¹ «Ақ жол». 1923, № 270.

² «Қазақ». 1917, № 232.

³ Сонда, № 237.

жиналған қаржының көлемінде де емес еді. Қазақ қоғамы дәстүрінде бұдан бұрын жеке қайраткерлерге мұндай дәрежеде құрмет көрсету болмаған. Ә. Бөкейханов пен оның серіктерінің 1916—1917 жылдары майдандағы жігіттерге сіңірген еңбегі қазақ қоғамы үшін қандай жаңа сападағы қызмет болса, өз ретінде жігіттердің, елдің де оларға көрсеткен сыйы да сондай заманына лайық жаңа мазмұндағы құбылыс болатын.

1917 жылы ақпан революциясы жеңіп, патша билігі құлағаннан кейінгі уақытта қазақ интеллигенциясы қызметінде мүлдем жаңа кезең басталады. Басқаша айтқанда, енді тарих оның иығына ұлттық мемлекеттік тәуелсіздік үшін күрес жүгін артқан еді.

V ТАРАУ

Ақпан революциясының жеңуі және ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа міндеттері. Қазақ демократиялық интеллигенциясы Уақытша үкімет қызметінде

1. АҚПАН РЕВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖАҢА МІНДЕТТЕРІ. ҚАЗАҚ КОМИТЕТТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Ақпан революциясының жеңіп, патшаның тақтан түскені туралы хабарды елдегі және майдандағы жұмысшылар арасында жүрген қазақ демократиялық интеллигенциясы зор қуанышпен және оның мұраттарын іске асыруға деген үлкен құлшыныспен қарсы алды. Бұл хабарды естіген елдің сол кездегі көңіл күйін А. Байтұрсынов былайша береді: «Қазақтарға ақпан революциясы қаншалықты түсінікті болса, қазан (әлеуметтік) революциясы оларға соңшалықты түсініксіз көрінді.

Олар алғашқы революцияны қандай қуанышпен қабыл алса, тура сондай үреймен екіншісін қарсы алуға мәжбүр болды. Қазақ халқымен таныс адамдар үшін қазақтардың бұл революцияларға деген мұндай қатынасы әбден табиғи және түсінікті болатын. Алғашқы революцияны қазақтар тура түсініп, қуанышпен қарсы алса ол, біріншіден, бұл революцияның оларды патша үкіметінің қанауы мен зорлығынан құтқаруында және, екіншіден, олардың өзімізді өзіміз басқарсақ деген ескі үмітін нығайта түсуінде еді»¹

Екінші, яғни қазан революциясына қазақтардың түсінбей қарауын А. Байтұрсынов қазақ қоғамында капитализмнің жоқтығымен, соған сай таптық жіктелудің әлсіздігімен байланыстырды. Басқаша айтқанда, Байтұрсынов пен оның серіктері ақпан революциясымен бірге келген саяси өзгерістер ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаттарының орындалуына, яғни ұлттық мем-

¹ Байтұрсынов А. Революция и киргизы. «Жизнь национальностей». Орган народного комиссариата по делам национальностей. 1919, 2 августа, № 29 (37).

лекеттік дербестік алуға, жер мәселесін ұлттық мүдде тұрғысынан шешуге, мәдениетті өркендетуге және басқа міндеттерді шешуге жол ашады деп түсінді. Олардың ұғымынша, қазақ қоғамы алдында тұрған негізгі мәселелер осылар болатын. Ал қазан революциясымен байланысты даму алған процестерді, ең алдымен таптық жіктелу мен тапаралық күреске көшу тек индустриалды, жоғары мәдениетті даму сатысында тұрған елдерге ғана тән құбылыс, сондықтан да қазақтарға мүлдем түсініксіз жағдай деп білді. Ал осы ақпан революциясынан кейінгі уақытта олардың қоғамдық қызметі қандай мәселелерді шешуге бағытталды және ол мәселелердің қазақ елінің тағдырына ықпалы қандай болды, енді ретімен осы сауалдарға жауап іздеп көрелік.

Ақпан революциясы жеңгеннен кейінгі алғашқы күндері де инициатива сол бұрынғыдай «Қазақ» газеті басқармасына біріккен топта екендігін, олар бұл кезде бар тыныс-тіршілігімен майдандағы жігіттермен бірге болғандығын, жаңа қалыптасқан саяси жағдайда ұлттық интеллигенцияның негізгі міндеттерін анықтауды да солардың өз мойнына алғанын байқаймыз. «Қазақ» газеті 1917 жылғы 223-санында Минскідегі бұратана бөлімінде жүрген Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Есболов, Т. Жаманмұрынов бастаған барлығы он бес қазақ интеллигентінің Қазақстанның барлық негізгі орталықтарына (25 адрес), белгілі бір адамдардың аттарына жолдаған жеделхат тексін жариялайды. Жеделхат жолданған адрестер мен адамдардың арасында, мәселен, Черняевтегі Тынышбаев, Петропавлдағы Көсемісов, Тлеулин, Омбыдағы Тұрлыбаев, Павлодардағы Сәтбаев (Әбікей) Семейдегі Мәрсеков, Тұрағұл Құнанбаев, Қарқаралыдағы Ақбаев, Смахан Бөкейханов, Ақаев, Ойылдағы Халел Досмұхамедов, Ырғыздағы Шонанов, Қоқандағы Ақаев, Әндіжандағы Қожықов, Торғайдағы Алмасов, Қаралдин, Тоқтабаев және басқа қазақ зиялылары бар еді.

Жеделхатта: «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды. Жаңа құрылған үкімет дүкенін сүйеу үшін қазаққа ұйымдасу керек. Жаңа құрылған ел бағу дүкенін нығайту үшін тегі басқа барша халықтармен үйір боларға керек. Учредительное Собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жарамды жақсы адамдарын ауызға ала беру керек. Енді араздық, өштік, дау, жанжал, талас, партиялық сыйыс-

пауларды тастау керек. Көксерлік жұмыстарын — бірлік, адалдық болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріндер. Біз қалайтын патшалық түрі — демократическая республика, яғни мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі.

Құдайдан басқа ешкімнен қорықпандар! Түзулікпен іс етіңдер, жаңа үкіметті сүйендер, министрствоның азық-түлік ісінде жүрген уполномоченныйлары мен өзіміздің майдандағы жұмысшыларымызға болысыңдар! Халықтың көңілін білдіріңдер!»¹.

Бұл келтірілген жеделхаттан, оның авторларының саяси айқындамасы анық көрініп тұрғандығын дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Ал ол айқындама, біріншіден, халықты жаңа билікке толық қолдау көрсетуге шақыру болса, екіншіден, сол билікті қолдау арқылы, соның шеңберінде ұлт тағдырына қатысты негізгі зәру мәселелерді шешіп алудан үміттену еді. Басқаша айтқанда, қазақ зиялылары ешқандай да мүдірместен ескі феодалдық монархиялық құрылыстың орнына келген буржуазиялық биліктің, буржуазиялық өзгерістердің жағына шықты. Оның мұндай айқындама алуын тек шыққан әлеуметтік тегімен, сондай-ақ сол уақытқа дейінгі жалпыресейлік либералдық күштермен жақын болып келуімен байланыстырсақ, әрине, тым бір жақтылыққа ұрынар едік. Ұлттық зиялылардың мұндай бағытты ұстануы, белгілі дәрежеде, сол кезеңдегі қазақ қоғамының қоғамдық-саяси даму деңгейіне, содан туындаған талап-тілектеріне тәуелді болғандығын ұмытпаған жөн. Ал сол тарихи кезеңде қазақ қоғамы үшін бірінші кезекте тұрған нәрсе, әрине, ұлттық тәуелсіздік, ұлттық бостандықты өз қолына алу еді. Қазақ демократиялық интеллигенциясы бұл мақсатқа толық болмаса да, алғашқы кезеңде жарым-жартылай, яғни империя шеңберіндегі ұлттық автономияға жалпыресейлік демократиялық күштермен біріге отырып қол жеткізуге болады деп түсінді. Ресейден бірден бөлініп кетуді мақсат етіп қоюға қазақ қоғамы әзір емес деп білді.

Уақытша үкімет Бөкейхановты Торғай облыстық комиссары етіп бекіткен 20 наурыз күні, М. Шоқаев және М. Дулатов үшеуі қол қойған «Алаш ұлына» атты үндеуде мынадай сөздер бар болатын:

¹ «Қазақ». 1917, № 223.

«Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұ күн теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ... Бізге осындай теңдік әперіп отырған орыс халқының ақ жүрек адал ниетті көсемдері, орыс халқының жұмысшылары һәм әскері. Бұлар бостандықты қан төгіп, жеңіп алды. Олардың бұл жақсылығын қалай қайтарамыз?..

Біз қазіргі әділ үкімет, азат Ресеймен бірлікте, бір кемедеміз, кемедегінің жаны бір. Ресейге бұрын жанымыз ашымайтын еді, қабырғамыз қайыспайтын еді, енді орыс халқының өзімен тереземіз тең болған соң жақсылығына сүйінеміз, жамандығына күйінеміз.. Жұрттың бәрі осылай бірігіп, тізе қосып, қайрат қылғанда ғана азат халық бола аламыз. Соның үшін жаңа үкіметке қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек... Ұйымдасып, жаңа үкіметтің күшеюіне қызмет қылалық, кешікпей ашылатын Учредительное Собрание һәм Г Думада бәйгеге қосылып, жүлде алып, халқымыздың бақ-берекесіне жол ашалаық!»¹

Ал олардың түсінігі бойынша жаңа үкіметті қолдау «бұрынғы тыныш күйді бұзбау, азық-түлік істеріндегі уполномоченныйларды демеу, майданға һәм майдан сыртындағы жұмысшыларға керек май, ет, тары секілді азықтарды жиыстыру, запас жасауға барынша ұйымдасу»² еді.

Ә. Бөкейханов бастаған майдан жұмысында жүрген зиялылар тобының Уақытша үкіметке қатынасы осындай күйде болды. Уақытша үкіметке байланысты қазақ демократиялық интеллигенциясының көңіл күйін М. Дулатов былайша білдіреді: «Мен өз жолдастарыммен бірге Уақытша үкімет платформасында болдым және Ресейдің бұдан былайғы тағдырын тек Құрылтай жиналысы ғана шеше алады деп сендім, сондықтан да бар күш-жігерімді осы мақсатқа жұмылдырдым. Құрылтай жиналысының қазақ ұлтына өзін-өзі басқару құқын беретіндігіне сенімім мол еді»³.

Қазақ зиялыларының Уақытша үкіметке қолдау жасағанын айғақтайтын құжаттық материалдар біраз бар. Солардың бір-екеуін келтіре кетелік. Мәселен, наурыз айының бас кезінде Орынборға жиналған Орал және

¹ «Қазақ». 1917, № 225.

² Сонда, № 222.

³ ҚР ҰҚКА, 78754-іс, 1-т., 101-п.

Торғай облыстарының бірсыпыра зиялылары Мемлекеттік Дума төрағасы Родзянкоға және жана болған Министрлер Кеңесінің төрағасы Львовқа мынадай мазмұндағы телеграммалар жібереді:

«Петроград. Г Дума председателіне Орынбордан, 2373. Біз төменде қол қойған Орал һәм Торғай облыстарының адамдары осындай зор оқиғалар болып жатқан кезде Ресейдің былайғы халықтарымен бірдей қуаныштары қойындарына сыймай зор шадлықбенен улуғ дәрежелі сіз арқылы Г Думаны құттықтайды. Біздің казак халқы жаңа болған үкіметке шын ықыласымен қызмет етпекші, жаңа болған тәртіптің нығаюына бар күштерімен жәрдем етпекші һәм бәрімізге бірдей ардақты Ресейді сыртқы дұшманнан сақтауға тырыспақшы. Тәңірі сыртқы һәм ішкі дұшмандарды жеңуге өзі жәрдемші болсын. Г Дума һәм көптен күтілген үкімет аман болып ғұмыр етсін! Қазақтардың өкілі Байтұрсынов, Қадырбаев, Тұрмұхамедов, Мачиев, Жиенчурин, Баетов, Нысанов, Тұнғачин, Омаров, Бекетов, Жиенғұлов, Қоқанов, Тыныштықбаев, Бегімбетов, Қойайдаров, Айшуақов, Жиенбеков»¹

Наурыз айының басында Петроградқа түрлі казак облыстары мен уездерінен жіберілген жоғарыдағыдай мазмұндағы жеделхаттар аз емес-тін. Оларды жолдаушы казак зиялылары жаңа үкімет алдына қоғамдық мәселелерді қоюды да ұмытқан жоқ еді. Мәселен, Торғай облысы Қарашығанақ және Шілік болыстарының қазақтары 15 наурызда Родзянко, Львов және Мануиловтардың атына жіберілген құттықтау жеделхаттарында «оқыту жолымен қазақты орыстыққа аудару ебінен құтқаруды» өтінді².

М. Тынышбаев Жетісу қазақтары атынан жолдаған жеделхатында «бұдан былай жаңарған Ресейде жетімдік болмауын, осы үлкен оқиға кезінде ескі үкіметтің адасқан, жаман саясатымен қанға боялған казак халқын» ұмытпауларын жаңа үкіметтен өтініп, «тұншығуға таянған казак халқының көздері сіздер жақта. Жазықсыз қамаудағы талай қазақтар жеңілдік, бостандық дәметіп тұр»³ деп, 16 жылғы көтеріліс сарбаздарына азаттық беруді талап етті.

¹ ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 34-іс, 13-п.; «Қазақ». 1917, № 221.

² «Қазақ». 1917, № 223.

³ Сонда, № 222.

Шамамен, наурыз айының оныншы жұлдызынан бастап облыс, уез, болыс және ауылдарда ескі құлаған үкіметтің орнына жаңа Уақытша үкіметтің басқару орындары қалыптаса бастайды. Бүкіл Ресей сияқты Қазақстанда да ол билік орындары алғашқы кезеңде Азаматтық комитеттер (Гражданские комитеты) есебінде пайда болды. Бұл комитеттерді құруда инициатива облыс және уез орталықтарындағы орыс жұртының қолында еді, комитеттердегі басшы орындар да солардың үлесіне тиді. Сондай-ақ олардың құрамына енгендердің арасында ұлтаралық қатынас мәселесінде ескі патшалық әкімшілік көзқарасында тұрғандар, әрине, аз емес болатын.

Міне, осындай жағдайда қазақтарға ескі әділетсіз патшалық билік жойылып, оның орнына жаңа билік келгенімен де, сол тағы да ұлттық мүддені қорғап, талаптілекті білдіретін мемлекеттік мекемелерсіз қалу қаупі төнген болатын. Сондықтан да Азаматтық комитеттермен бір мезгілде стихиялы түрде облыстық, уездік және болыстық деңгейде Қазақ Азаматтық комитеттері қалыптаса бастайды. Қазақ комитеттерінің өкілдері облыстық және уездік Азаматтық комитеттердің атқару органдарына мүше болып енеді.

Қазақ комитеттерінің пайда болу негіздері, міне, осы айтылған жағдайға байланысты еді. Басқаша айтқанда, Қазақ комитеттері ұлт-азаттық қозғалыстың ақпан революциясынан кейінгі кезеңдегі даму нәтижесі, оның өзінің түпкі, негізгі мақсаты — мемлекеттік еркіндікке ұмтылысының табиғи көрінісі, ұлттық мемлекет болуға жасаған алғашқы қадамытын. Сондықтан да қайсыбір авторлардың Қазақ комитеттерінің қалыптасу себебін оқиғалардың объективті даму барысынан іздемей, әлі өмірге келмеген алаш партиясының құпия әрекетімен байланыстыруы, әрине, идеологиялық конъюнктурадан туған ірі қателік еді.

Облыстық және уездік Қазақ комитеттерінің қалыптасу бастағандығы туралы алғашқы хабарлар «Қазақтың» 1917 жылғы 17 наурыз күнгі санында жарияланды. Олардың бірінде Орал қаласында 10 наурыз күні ел өкілдерінің жиналысы болып, елдің тыныштығын, бүтіндігін сақтау үшін және әскер мен халыққа азық дайындау мақсатында облыстық Қазақ комитеті құрылып (төрағасы Ғ Әлібеков), ол комитеттен Орал облыстық Азаматтық комитетіне мүшелікке Дәулетшах

Көсепғалиев, Ғабдолла Әлібеков және 2 Дума депутаты Б. Қаратаевтың сайланғаны жөнінде айтылған¹.

11 наурызда облыстық Қазақ комитеттері Семейде (төрағасы Р. Мәрсеков) және Омбыда (төрағасы Е. Итбаев), ал осы айдың соңына қарай Алматыда (төрағасы И. Жайнаков) жұмыс жасай бастайды² Семей облыстық қазақ съезінің хаттамасында Қазақ комитетінің құрылуына байланысты «комитет ескі, шіріген билік құлап, енді халықтың өзіне тез революция жеңістерін бекітіп және оны аяғына жеткізу үшін ұйымдасу қажет болған кезде революциялық төңкеріс жолымен пайда болды»³,— деп көрсетілді. Ал комитеттің негізгі міндеті қазақ жұртының күшін біріктіріп жолға салу, жаңа биліктің ел басқару ісін нығайту, халыққа болып жатқан өзгерістерді уағында жеткізіп, күнделікті туып отырған түрлі мәселерді шешуге жұмылдыру еді⁴.

Наурыз айының ортасына қарай Торғай облыстық Азаматтық комитеті құрылып, оның құрамына енгендердің арасында А. Байтұрсынов, Н. Бегімбетов, С. Кәдірбаев және М. Тұнғачин бар еді. Комитет Торғай облысы азаматтарына үндеу қабылдап, онда жергілікті жерлерде тәртіп сақтау қажеттігін, соғысты жеңіске жеткенге дейін жүргізу үшін үкіметке көмек беру керектігін айтып «сословиелік, таптық, партиялық және діни қырқысуға» шек қоюға шақырады. Құжатта тез арада өз араларынан уездік, аудандық, болыстық, селолық және ауылдық Азаматтық комитеттер сайлап, жергілікті жерлерде тәртіп және тыныштық орнатуға үндеу бар еді⁵.

Наурыздың екінші жартысында бұл үндеуге жергілікті ұйымдардан жауап түсе бастайды. Мәселен, 23 наурызда өткен Ырғыз уезіне қарасты 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 және 10-ауыл қазақтарының жиылысы «Уақытша үкіметті мойындайтындығын және оған ұлы Ресейдің басқа азаматтарымен бірге тең құқықта бағынуға әзір екендіктерін» білдіріп, облыстық атқару комитетіне өкіл етіп Тұрмұхамед Қисыков пен Шала Қылышбаевты сайлайды⁶.

¹ Сонда.

² Сонда, № 222, 223.

³ ҚР ОМА, 15-к., 2-т., 422-іс, 43—48-п.

⁴ «Қазак». 1917, № 222.

⁵ ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 137-іс, 19—19-об-п.

⁶ ҚР ОМА, 18-к., 1-т., 2-іс, 2-п.

Жаңа қалыптасқан саяси жағдайда қазақ қоғамының бастаушы саяси күшіне айналған қазақ демократиялық интеллигенциясына күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелерді жалпы ұлттық деңгейде жинақтап, белгілі бір тұжырымдарға келіп, бүкілресейлік Құрылтай жиналысына, келе жатқан түбегейлі өзгерістерге даярлық жасау керек еді. Мұндай жұмысты іске асырудың тиімді құралы түрлі деңгейде жиналыстар, съездер өткізу болатын. «Қазақ» газеті 1917 жылғы 9 наурыздағы санында жол қатынасының ауырлығы мен уақыттың тығыздығына байланысты тез арада жалпы қазақ съезін шақыру мүмкін еместігін айтып, «әуелі, қазіргі болған өзгерістердің мақсат, мағынасын түсіну үшін, екінші, учредительное собраниеге лайық адамдар» белгілеу мақсатында алдымен облыстық немесе облысаралық съездер өткізуді ұсынып, оған болыс басына ең аз болғанда екі адамнан өкіл жіберу керектігін білдіреді¹.

Жаңа құрылған Қазақ комитеттері наурыз айынан бастап-ақ ол съездерді өткізуге дайындық жасай бастайды. Мәселен, Семей облысы қазақтарының съезін өткізу үшін облыстық Қазақ комитеті Р. Мәрсеков бастаған 15 адамнан тұрған комиссия құрады².

1917 жылдың көктемінде барлық қазақ облыстарында, қайсыбір жерлерде уездерде болып өткен облыстық қазақ съездері туралы арнайы зерттеу еңбектері жоқтың қасы. Бұл мәселеге аз да болса тоқталған авторлар құжаттық материалдарды көп талдап жатпай-ақ бұл съездерді қазақ буржуазиясы мен буржуазиялық интеллигенциясының контрреволюциялық әрекеті есебінде бағалады. Ал, шын мәнінде, бұл облыстық съездер қандай мәселелерді карап, қандай шешімдер қабылдаған еді, олардың ұлт-азаттық қозғалыс барысында алатын орны қандай, енді осыған тоқталып көрейік.

1917 жылдың 1 сәуірінен 7 мамырға дейінгі аралықта облыстық қазақ съездері Орынборда (Торғай облысының), Алматыда (Жетісу облысының), Оралда (Орал облысының), Семейде (Семей облысының) және Омбыда (Ақмола облысының) болып өтеді. Облыстық қазақ съездеріне дайындық барысында «Қазақ» газеті бұл жиындарды өткізу мақсаты мен тәртібі жөнінде бірнеше мақала жариялап, белгілі дәрежеде, оларға бағыт-бағ-

¹ «Қазақ». 1917, № 221.

² ҚР ОМА, 15-к., 2-т., 422-іс, 43—48-п.

дар көрсетуге тырысады. М. Дулатов Торғай облыстық қазақ съезіне арналған мақаласында: «енді біз өзімізге өзіміз өкпелемесек, өзгеге өкпелей алмаймыз. Қолымызға берген бостандықты ұстай алмасақ, пайдалана алмасақ келінді күн, жібекті жүн еткен мысалында боламыз. Олай болсақ біз жұрт бола алмаймыз. Өз ісімізді өзіміз басқара алмасақ, бізді біреу келіп түзетер деу адасқандық. Әр жұрт бұл күнде өз қамын ойлап жатыр... Уақыт өткізбелік. Өкініп жүрмелік. Қазіргі бір күн бұрынғы жүз жылдан қымбат. Оян, жұрт, талпын, жұрт, қамдан, жұрт!» деген үндеу тастап, өткелі тұрған съездердің нәтижелі, пайдалы болуына қажет шарттарға тоқталып «съезд пайдалы болады, егер жиналған адамның әрқайсысы неге келгенін білсе, халыққа шын жаны ашитын таза ниетті болса, халықтың қалпына, салтына жетік болса, тіршілік-шаруа істеріне таныс болса, саясат істерінен мағлұматы болса. Осындай адамдар жиналып, мынау алған бостандыққа ғұмырлық ие болуы үшін, халықтың мұң-мұқтажын кеңесіп, мынау пайдалы дегенді іске айналдырып, мынау зиянды дегеннен халықты құтқаруға қам қылса, съезде жасалған қаулыларды елге қайтқанда әр кім халыққа түсіндіріп, іске айналдыруға ждінат етсе»¹,— деп, сол тарихи кезеңде пайдалы ойға көңіл аударады.

Облыстық қазақ съездерін бастап берген 1—2 сәуір аралығында Орынбор қаласында болып өткен Торғай облысы қазақтарының съезі еді. Оған өкіл есебінде қатысқан 300 адамның арасында ақсақалдар мен ел адамдары, дін басы молдалар мен мұғалімдер, учительдер мен заңгерлер, дәрігерлер мен творчестволық интеллигенция өкілдері бар болатын. Газетте берілген хабарларда съезд Торғай және Орал облыстарының қазақтары үшін деп айтылғанымен, оған Ақмола, Семей, Сырдария облыстарынан, Бөкей ордасынан, Орынбор губерниясы мен Қазан, Уфа, Ташкент және басқа қалалардан да өкілдер қатысқан еді. Делегаттар мен шақырылған адамдар арасында сондай-ақ ескі ұлттық интеллигенция өкілдері, I Мемлекеттік дума мүшелері Алпысбай Қалменов пен Ахмет Бірімжанов, есімдері енді жаңадан мәлім бола бастаған Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқиев, Тел Жаманмұрынов сияқты жас қайраткерлер де болды. Бұлармен бірге съездің құрметті ко-

¹ «Қазақ». 1917, № 226.

нақтары қатарында өзбек, татар және башқұрт халықтарының аса көрнекті қоғам қайраткерлері Мунауар Қари, Фатих Каримов және Теміршах Соловьев сияқты кісілер де бар еді. Съезге жаңа ғана Торғай облысының комиссары қызметіне бекітілген Ә. Бөкейханов та қатынасады. Бұл «Қазақ» тілшісі Имам Әлімбеков тура атап көрсеткендей, «қазақтың орыс қол астына кіргеннен бері зор қалыпта құрылған тұңғыш съезі»¹ еді.

Съезд атына Семей, Қазан және Мәскеу қалаларындағы қоғамдық ұйымдар мен жеке адамдардың атынан құттықтаулар түседі. Қазандағы мұсылмандар комитеті жолдаған жеделхатта: «комитет бостандық болғаннан бері бірінші болып жасалып жатқан қазақ бауырларының съезін құттықтайды. Қазақтың өз тізгіні өзінде болсын! Съездің жұмысы өнімді болып, Ресейдегі барша түрік-татар халықтары бірігіп, игілікке жетуге жазсын»² деп көрсетілген еді. Семейдегі Қазақ комитетінің мүшесі Нәзира Құлжанова жолдаған жеделхатында съезд қазақ әйелінің жағдайын да ұмытпас деген тілек айтып, «бостандыққа қарқ болған Ресейде қазақ әйелдерінің кісендеулі күйінде тұруы келіспейді. Еркекті асырап-сақтап, азатшыл арлы, намысты азамат қатарына қосу күндіктен құтылған, адам санына қосылған әйел қолынан келеді»³ деген орынды пікірін қосады.

Съезді кіріспе сөзбен Ә. Бөкейханов ашады. Оның ашылу сәтінде ескі далалық аристократия, патша чиновниктері мен ұлттық демократиялық интеллигенция арасындағы өзара жіктелу байқалды. Съезге төрағалыққа ұсынылған А. Байтұрсыновтың кандидатурасына троіцкілік Жансұлтан Сейдалинов қарсы шығып, наразылық танытады. Бірақ съезд делегаттары бір ауыздан А. Байтұрсыновты сайлайды. Сөз алған М. Думатов патшалық билікке беріле қызмет көрсетіп, кезінде ұлт-азаттық қозғалысқа қарсы әрекеті байқалған чиновниктер Ғ. Машиев пен М. Тұңғачинді съезден кетуін талап етеді. Съезд құттықтап сөз сөйлемекші болған Торғай губернаторы Эверсманнды сөз бермей залдан қуып шығады. Міне, осылардың бәрі, белгілі дәрежеде, отаршылдыққа қарсы көңіл күйдің, азатшыл рухтың үстемдік алғанының көрінісі болатын.

¹ Сонда, № 225.

² Сонда.

³ Сонда.

Съезд жаңа тәртіп жайы, жер мәселесін, земство туралы, зиянды мекемелер мен чиновниктер ісін, тағы сол сияқты барлығы 13 мәселені қарап, олар бойынша қаулы қабылдады. Ол мемлекеттік құрылыс жөнінде кеңесе келіп, «Ресей мемлекеті демократиялық, парламенттік, қатаң бір орталыққа бағынбаған¹ республика болсын» деген тоқтамға келеді. Ал бүкілресейлік құрылтай жиналысына әр халықтан санына қарай депутат сайлауын, сайлауға әйелдердің де қатынасуын қолдайды.

Съезд үкімет орындары — ауылдық, болыстық, уездік және облыстық комитеттер ашу туралы қаулысында оларды құру жолдарын көрсетіп, ескі биліктің өз өкілдігін жаңа сайланған атқару комитеттеріне өткізу тәртібін, сондай-ақ жаңа билік орындарының жұмыс ретін белгілеп береді.

Съезд ескі үкімет мекемелері мен оның чиновниктеріне байланысты: «1. Халыққа зияннан басқа түк пайдасы жоқ крестьянский начальник мекемелері жоқ болсын.

2. Торғай облысында халыққа зиянды чиновниктер (аттары аталды) орнынан түссін, сотқа берілсін һәм бірыпыралары абақтыға жабылсын» деген шешім қабылдайды.

Жер мәселесі. Съезд бұл мәселені талқылап, «жер алу дала уалаяттарында һәм Түркістанда тоқтатылсын», учредительное собраниеде жер мәселесі ашылғанша бұл күнге шейін мұжық орнамаған учаскелер, мұжық жамансынып тастап кеткен жерлер, отрубной, оброчной статьялар, мал бағуға деп һәм монастырский учаске деп алған жерлердің бәрі бұрынғы иелеріне (қазаққа) қайтарылсын... Жаңадан алуға жоба жасалған жерлерге енді мұжық жазу тоқтатылсын» деген және басқа жерге қатысты мәселелердің тиімді шешімдерін ұсынады.

Қаралған мәселелердің бірі оқу ісі болатын. Бұл жөнінде «жалпы міндетті оқуды съезд аса қажет көргеннен кейін, қазірге бастауыш мектептерді көбейтуге қаулы» етіп, «100 үйге бір мектептен кем болмасын, оқу ана тілінде болсын һәм әйел-еркек балалар бірге оқысын» деп көрсетті.

¹ Тексте «децентралистическая республика» деп көрсетілген. Оның қазақша баламасы болмағандықтан біз «қатаң бір орталыққа бағынбаған» деп аудардық.

Съезд соғысқа байланысты «Бостандықты нығайту үшін жауды жеңуге қазақ халқы қолдан келгенше жәрдем етпек: мал, азық-түлік бермек» деп, өзінің бұрынғыдай Уақытша үкіметтің соғыс саясатын қолдайтындығын білдірді.

Бұл арада, әрине, съезд қараған мәселелер бойынша қабылданған қаулылардың бәріне тоқталу мүмкін емес. Дегенмен, біз оның саяси бағытынан неғұрлым толық және дәл түсінік беру үшін қаулылардың ең негізгілеріне тоқталдық. Ең соңында, съездің аса маңызды екі саяси мәселе бойынша комиссия құрғанын айта кеткен жөн. Олардың біріне 1916 жылғы 25 маусым жарлығынан кейін Торғай облысында болған қанды оқиғаларды тексеру жүктелсе, екіншісіне жалпы қазақ съезін дайындау міндеті тапсырылды. Съезд жалпы қазақ съезінде қаралатын мәселелерді дайындауға, орнын һәм уақытын лайықтап, жұртқа хабар беруге айрықша бюро құрып, оның ағзалары етіп Ә. Бөкейхановты, А. Байтұрсыновты, М. Дулатовты, С. Қәдірбаевты, Ғ. Есенғұловты, И. Әлімбековты, Е. Тұрмұхамедовты және Қ. Тұрымовты бекітеді¹.

Съезд майданда жұмыста жүрген жігіттердің жағдайына арнайы тоқталып, соның ішінде оңтүстік-күнбатыс (Киев) майданындағы қазақ жұмысшыларының тұрмысына байланысты кейбір мәселелердің алаңдатушылық тұғызып отырғандығына көңіл аударып, ол туралы ішкі істер министрі атына съездің қаулысын жіберу жөнінде шешім қабылдайды. Көп ұзамай Киевтегі Земскі Одағынан бұл кемшіліктерді жоюға бағытталған нақты шаралар қарастырылып жатқандығын мәлімдеген жауап та жетеді².

Съезд аяқталған 6 сәуір күні Орынбор мұсылмандары съезге келген қазақ зиялыларына қонақасы береді. Қонақасы соңында Байтұрсынов, Шоқаев, Танашев және Фахретдиновтардың атынан төрт адреске жеделхат жолданады. Солардың бірі Бұқар ханына жіберілген жеделхатта олар ханнан «халқын кісендеп арқандамай, құлдықтан босатуды» өтінеді³. Осы жылғы 12 сәуірде берген жауап жеделхатында Бұқар ханы халықтың ескі «қалпын, салтын, тұрмысын, мінезін, бұзбай-жармай»

¹ «Қазақ». 1917, № 226.

² Сонда.

³ Сонда, № 225.

тендік, бостандық жолдарын жарыққа шығаруға... күш көрсету. құрбандық болудан қашық болуға» бар қайрат-жігерін осы мақсаттарға жұмсауға әзір екендігін білдіреді¹.

Міне, осы келтірілген фактілер Орынборда өткен облыстық қазақ съезінің, шын мәнінде, облыстық шеңберден шығып, жалпы ұлттық деңгейге көтерілгендігін көрсетсе керек. Сонымен бірге бұл съезд басқа облыстық қазақ съездеріне ең өзекті мәселелерді көтеріп, нақты шешімдер қабылдаудың үлгісін де танытқан еді.

1917 жылдың 12 сәуірінде Алматыда ашылған Жетісу облысы қазақтарының съезі «ескі тәртіп кезінде ұмытылған, сығылған, құл болған қазақ халқы жаңа қалыпты нығайтуға мүдделілігін, тыныштық, бүтіндік һәм реттілікті сақтауға сенімді екендігін білдіріп», осы мақсатта болыстық, уездік және облыстық комитеттер ашу жолдарын қарастырып, бұл мәселе бойынша қаулы қабылдайды. Съезд түрлі орындардың «Жетісуда жер саясаты наразылығынан туындаған бүлік шығыпты» деген сияқты хабар таратып отырғандығын айыптап, мұндай арандатушылық ескі тәртіпті қайтаруды армандайтындар тарапынан шығып отырғандығын атап, халықты оған ермеуге шақырды. Жиынға келген делегаттар 25 маусым жарлығы салдарынан босып Қытай асып, кейін қайтып келе жатқан қырғыз бауырларына көмекке 40 мың сом ақша жинап беру, одан басқа «Қазақ» газетіне жазылушылар санын көбейту, оны шығаратын «Азамат» серіктігіне ұжымдық мүше болып ену үшін қаржы қосу туралы шешім қабылдайды.

Съезд төрағасы И. Жайнақов жиналғандарға қаржы жинап қазақ және қырғыз тілдерінде облыстық газет шығаруды ұсынғанда, тыңдаушылар «ақша оңай жиналады, бірақ жазушы қайда?» деген қарсы пікір айтады. Сонда И. Жайнақов: «Біздің қазақтың ұстазы Ахмет Байтұрсынов деген кісі бар. Сол кісіні шақырамыз, газетімізді бастап һәм жазушы да тауып берер»² дейді.

Облыстық қазақ съездерінің саяси бағытын, әлеуметтік сипатын 19—22 сәуір аралығында өткен Орал облыстық қазақ съезінің шешімдерімен таныса отырып байқауға болады. Барлығы 800 адам қатысқан бұл съезді өткізуге белсенді ат салысқандардың арасында I Мем-

¹ Сонда, № 226.

² Сонда, № 229.

лекеттік Дума мүшесі А. Қалменов, заңгер Ж. Досмұхамедов, дәрігер Х. Досмұхамедов, сондай-ақ Ғ. Әлібеков, Х. Ахмедшин, И. Арғанчеев және басқа интеллигенция өкілдері болды.

Негізгі мәселе ретінде алдымен мемлекеттік басқару, Уақытша үкіметке және соғысқа қатынас мәселелеріне тоқталып, съезд «монархизмді құлдықтың символдық көрінісі, халықтар арасындағы өшпенділіктің көзі ретінде біржола жойылуы керек деп санайды; қазақ халқы демократиялық республика идеясын қызу қолдайды, ал ұлттық-территориялық федерация немесе федеративтік-демократиялық республика мәселесін құрылтай жиналысы қарауына қалдырады», деп көрсетті.

Соғыс мәселесіне байланысты съезд қаулысында «қазақ халқы басқа халықтармен бірге соғыстан көптеген қиыншылықтар көріп отыр» деп көрсетіп, оны неміс милитаризмін жеңгенше жүргізуді жақтап, оның соңында «жұмысшы және солдат депутаттары кеңесі ұсынған жоғарғы адамгершіліктік принциптер негізінде» келісім шартын жасауға шақырды.

20 сәуір күнгі отырысында съезд жер мәселесін талқылап, «жер мәселесін біржола шешу, жер кім егер оны игеруге — мейлі ол егін егу, мал өсіру, бақша салу т. б. түрлерінде болсын — күш жұмсаған болса соған берілуге тиіс» деп көрсетіп, «қазақ жері оның байырғы иесі қазақтарға берілуге тиіс және қазақ демократиясы мүддесін қорғауға қажет шаралар қарастырылуы керек» деп көрсетті.

Съезд жергілікті басқару ісі бойынша Х. және Ж. Досмұхамедовтардың баяндамаларын тыңдап, «ескі бюрократиялық басқару жүйесін коллегиялық халықтық басқару жүйесімен ауыстыру» жөнінде қаулы қабылдайды.

Съезде құрылған облыстық Қазақ комитеті 20 адамнан тұрды. Олардың арасында Ж. және Х. Досмұхамедовтар, Ғ. Әлібеков, К. Жәленов, Ғ. Есенғұлов, С. Қаратілеуов және басқа белсенді интеллигенция өкілдері бар¹.

Съезд барысында сол тұстағы қазақ зиялылары үшін ұсақ-түйек нәрсе емес мынадай жағдай болған еді. «Романовтарға қызметімен тісі түсіп, сақалы ағарған Бақытжан Қаратаев қарт сөйлемек болып» мінбеге көте-

¹ Мартыненко. Алаш-Орда. Сборник документов. Қзыл-Орда, 1929, с. 27—34.

рілгенде, сөзі жиналғандарға ұнамай, шулап сөйлетпей қояды¹

25 сәуір және 7 мамыр аралығында Омбы қаласында өткен Ақмола облысы қазақтарының съезі түрлі күштер арасында болған айтыс-тартыста өтеді. Оны съездің қаулысынан да байқауға болатын еді. Мәселен, оқу ісіне байланысты «мектепте әйел балалар ер балалардан бөлек оқысын», оқу орындарын мұғалімдермен қамтамасыз ету үшін «Ақмола облысының қазағы медресе Ғалие, Ғұсмание, Расулие, Мұхамадие һәм Хусиниеде 50 қазақ баласына стипендия ашсын» деген сөздермен бірге, съезд қаулыларында «қалыңмал һәм неке ісі шариғат бойынша тексерілетін болып, муфтиге қаралсын» сияқты мазмұндағы шешімдер де бар еді.

Съездің мұндай мазмұндағы шешімдер қабылдауы делегаттар құрамына байланысты еді. Съезд жұмысына «Қазақ» газетінен өкіл есебінде қатынасқан М. Дулатов кейін ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Ақмола съезі делегаттарының құрамы ала-кұла еді. Өкілдердің басым бөлігі консервативтік пиғылдағы (молдалар, байлар, атқамінерлер, бұрынғы чиновниктер) адамдардан, ал азшылығы революциялық позициядағы жастар мен мұғалімдерден тұрды. Көптеген мәселеге байланысты бұл екі топтың арасында қызу айтыстар өтті. Молдалар мен байлар мені съезден қуып шығуды талап етті. Осы съезге бүгінгі коммунистерден Байділдин, Саматов және басқалар да қатынасқан еді»²,— деп көрсетті.

Сонымен бірге Ақмола съезі комитеттер құру, жер, сот ісі, халыққа зиянды мекемелер, земство және басқа мәселелерді қарап, олар бойынша мазмұны жағынан Торғай съезіне жақын қаулылар қабылдайды. Съезд Ақмола облыстық атқару комитетін (қазақ тұрғындары үшін) сайлап, оған төрағалыққа Айдархан Тұрлыбаевты, орынбасарлыққа Сейілбек Жанайдаровты, Асылбек Сейітовті, мүшелікке тағы жеті адамды бекітеді. Олардың арасында Мағжан Жұмабаев, Байсейіт Әділов сияқты белсенді жастар да бар еді.

Қабылдаған шешімдерінің мазмұны жағынан ерекше қызығушылық туғызатын 27 сәуір және 7 мамыр аралығында болып өткен Семей облыстық қазақ съезі. Бұл ретте оның жұмысына Жакып Ақбаев, Райымжан Мәр-

¹ «Қазақ», 1917, № 230.

² ҚР ҰҚКА, 78754-іс, 1-т., 101-п.

секов, Шәкәрім Құдайбердиев, Ахметжан Қозыбағаров, Әлімжан Ермеков, Нәзипа Құлжанова, Сатылған Саба-таев, Биахмет Сәрсенов, Халел Ғаббасов, Жүсіпбек Ай-мауытов, Манан Тұрғанбаев сияқты белсенді қазақ ин-теллигенттерінің үлкен тобының қатысқаны едәуір ық-пал еткені сөзсіз.

Ж. Ақбаев төрағалық жасаған съездің күн тәртібін-де негізінен Торғай және басқа облыстық съездер қара-ған мәселелер тұрғандығын айта келіп, сонымен бірге мұнда әйелдер теңдігінің дербес мәселе есебінде қойыл-ғандығын атай кетудің артығы жоқ.

Съезд делегаттары бірауыздан тезірек Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын шақыру қажеттігін, ең негізгі мәселелерді тек Құрылтай жиналысы ғана шешуге құ-қықты екендігін, ел арасына тыныштық пен татулықты сол ғана алып келе алатындығын» айтып, оның жұмы-сына барлық халықтардың өкілдері қатынасып, сайлау құқығы жалпыға бірдей, тең, төте және құпия болуын, ешқандай да білім, мүлік, жыныс және отырықшылық цензі болмауын жақтады. Сондай-ақ осы съезде қазақ зиялылары тұңғыш рет өздерінің ұлт мәселесіне байла-нысты бағдарламасын анық және нақты берген еді. Олар «автономия және жергілікті басқару» атты мәсе-ле бойынша қабылдаған қаулыларында «бірінші ресей-лік Құрылтай жиналысында ұлы Ресейді мекендейтін барлық халықтардың бостандығы, теңдігі және туысты-ғы бекітіліп, оларға қоғамдық өмірін өз қалауынша, өздерінің ұлттық, тұрмыстық, мәдени, экономикалық, тарихи-географиялық ерекшеліктеріне сай құруға мүм-кіншілік берілуге тиіс»¹ деп көрсетті.

Сол тарихи кезең контекстінде алғанда съездің жер-гілікті өзін-өзі басқару жүйесін құру және бұл мәселені шешуде басшылыққа алуға ұсынған принциптері өте қызықты еді. Съезд Семей облысында жергілікті өзін-өзі басқаруды тезірек енгізу қажеттігін қолдап, «бұл іс-ке халықтың өзін тартуды, сөйтіп оның қайраткерлік санасын оятуды, басқаруда жергілікті ерекшеліктерге байланысты тәжірибе мен білімді»² негізге алуды ұсын-ды.

-Мұнымен бірге, съезд уақыттың ерекшелігіне байла-нысты сословиелік, ұлттық, діни нанымына және басқа

¹ ҚР ОМА, 15-к., 2-т., 422-іс, 43—48-п.

² Сонда.

ерекшеліктеріне қарамай барлық әлеуметтік топтардан тепе-теңдік негізде өкілдер енген және азшылықтың құқықын қорғауды қамтамасыз ете алатын ортақ комитеттер құруды өте қажет деп тапты. Ал «мұндай келісімге қол жетпей орыс және қазақ жұрттары үшін комитеттер қатар өмір сүрген жағдайда Облыстық қазақ комитеті Құрылтай жиналысына дейін өзін облыстағы қазақ жұрты үшін ең жоғарғы басқару орны санайды және оған әкімшілік және шаруашылық міндеті жүктелуге тиіс деп біледі». Қос билік болдырмау үшін екі комитет (Облыстық қазақ комитеті және Қоғамдық ұйымдар мен әскери атқару комитеті) қызметінде өзара келісім болуы керек.

Съезд қаулыларында облыстық, уездік, болыстық және ауылдық комитеттер құрудың жолдарын, тәртібін, олардың жұмыс істеу принциптерін белгілеп берді. Съезд сонымен бірге мектеп, дін, сот істерін ұйымдастырудың нанымды және демократиялық бағдарламасын ұсынған болатын. Мәселен, қаулыда оқу жұмысына байланысты «оқу-ағарту ісі елдің бәріне бірдей қымбат» деп көрсетіліп, «жалпыға бірдей міндетті, тегін оқу енгізу қажеттігі», «қоғамдық мектептердің барлық сатыларында оқыту ана тілінде жүргізілуі», «мектептерді жергілікті тұрғындарға жақындату» керектігі айтылды.

Барлық облыстық съездер сияқты Семей қазақ съезі де ескі билік пен онда қызмет атқарған кейбір чиновниктердің ісіне тоқталды. «Далалық генерал-губернаторлық жойылсын», деп көрсетілді съезд қаулысында. «Крестьян бастықтары және переселен басқармалары институты,— деп көрсетілді қаулыда,— дворян-помещиктер үстемдік құрып тұрған кезде ескі биліктің саясаты нәтижесінде пайда болып, соның қолдауына сүйенген, ал бүгін күні өткен және халық үшін пайдасыз, зиянды мекемелер есебінде жойылып, олардың қызметі облыста Земскі өзін-өзі басқаруы енгізілгенше уақытша құрылған уездік комитеттерге берілсін».

Съезд сондай-ақ басқа үкімет орындары жөнінде де осындай шешімдерге келіп, ал бұрынғы билік орындарында қызмет жасаған қайсыбір чиновниктерге байланысты әшкере материал жинастырылып, тиісті шаралар қолдану үшін Облыстық Қазақ комитетіне тапсырылсын деген тұжырымға келді¹

¹ Сонда, 47—48-п.

Жалпы алғанда, сәуір және мамыр айларында болып өткен облыстық қазақ съездерінің қоғамдық қатынастар мен қоғамдық басқару жүйесін қайта құру, қазақ елін отарлық тәуелділік шырмауынан құтқару жолында қабылдаған шешімдері негізінен осы жоғарыда айтылған ойлармен сипатталады. Тарихшы А. К. Бочагов 1927 жылы жарық көрген еңбегінде қазақ зиялыларының басшылығымен өткен 1917 жылғы көктемдегі қазақ облыстық съездері туралы: «Бұл съездер халықтың ескі патшалық тәртіпке қарсы жылдар бойы жиылған кегінің және халықтың өзін-өзі басқару, ұлттық мектеп, сот, милиция ұйымдастыру т. б. үміттерінің көрінісі болды»¹ деген еді. Бұл дәл және әділ баға болатын. Біздің бұл пікірге қосарымыз, облыстық съездер қазақ қоғамының ғасырлар бойы жиналып келген мұң-мұқтажын білдіріп қана қойған жоқ, сонымен бірге қоғамдық зәру мәселелерді шешудің шын мәніндегі тартқылық² демократиялық жолдарын да ұсына алды және олардың бұл тұжырымдарының негізінде қоғамдық істерді жүргізудегі халықтық тәжірибе мен білім жатқан еді. Сондай-ақ қазақ зиялыларының елдің қоғамдық-саяси тұрмысын жаңа сапада ұйымдастыруға байланысты ұсыныстары өзінің теориялық, өмірлік талапқа сәйкестігі жағынан да сол заман деңгейінде болатын.

Енді осы облыстық қазақ съездерін өткізуде шешуші рөл атқарып, қазақ демократиялық интеллигенциясының ақпан революциясынан кейінгі кезеңдегі қоғамдық қызметінің негізгі нәтижесі және көрінісі болған қазақ комитеттерінің жұмысына қатысты мынадай принциптік мәселелерге тоқтала кетуге тура келеді. Қазақ комитеттері, біріншіден, жоғарыда айтылғандай, халықтың мемлекеттік еркіндікке ұмтылысы жолындағы творчестволық еңбегінің жемісі болатын, ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси жағдайда ол тек осындай қоғамдық ұйымдасу арқылы ғана өз мүддесін қорғай алатын еді. Екіншіден, қазақ демократиялық интеллигенциясы қазақ комитеттеріне болашақ ұлттық мемлекеттік жүйенің алғашқы үлгісі, осы мақсатқа жету жолындағы мақсатты әрекеттің бастапқы кезеңі есебінде қарады,

¹ Бочагов А. К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917—1918 гг. Кзыл-Орда, 1927, с. 8.

² Ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция «тарқы» сөзін «прогресс» ұғымының орнына пайдаланған.

сондықтан да олардың қалыптасуы мен қызмет мазмұнына аса үлкен көңіл аударды.

Ал енді осы қазақ комитеттеріне Уақытша үкімет қандай қатынаста болды? Тарихи шындық сондай, Уақытша үкімет ақпан революциясы жеңген бетте барлық деңгейде құрылып, өзінің негізгі басқару мекемелеріне айналған азаматтық комитеттер мен олардың атқару орындарына жасаған қолдауын солармен бір мезгілде пайда болған қазақ азаматтық комитеттеріне көрсете қоймады. Қазақ комитеттері бар болғаны қоғамдық ұйымдар дәрежесінде, негізінен орыс жұрты өкілдерінен тұрған облыстық және уездік комитеттерге тәуелділік жағдайда тұрды. Осыған орай бір-екі факті келтірейік.

Семей облысында 1917 жылы 5 наурызда облыстық азаматтық комитет және оның атқару комитеті құрылды. Оның артын ала 7 наурызда облыстық қазақ комитеті құрылады. Облыс көлеміндегі бүкіл билікті қолына шоғырландырған Атқару Комитеті қазақ жұртына қатысты жұмыстарды облыстық қазақ комитетіне аударып салады. Қазақ комитетінің бірігіп жұмыс жасау туралы ұсыныстарына, мәселен, құрамына қазақ комитетінен өкілдер алып, қазақ жұмысын басқаратын бір бөлім ашу туралы пікіріне құлақ аспайды. Облыста ашылған азық-түлік комитеті (продовольственный комитет) де осы бағытты ұстанады. Соған қарамастан, қазақ жұрты көнтерлілік танытып, жаңа тәртіптің әлі тамыр жайып үлгірмегендігін ескере отырып наразылық танытпады.

Сәуірдің соңы — мамырдың басында болып өткен облыстық қазақ съезі облыстағы саяси билікте қалыптасқан жағдайды ескере отырып, облыстық қазақ комитетіне енді бұдан былай саяси жұмыстармен бірге әкімшілік, шаруашылық және қаржы міндеттерін де жүктейді. Қазақ съезінің бұл шарасыздықтан жасаған шешімін Атқару комитеті жағы «қазақ бөлінейін деп жатыр», «қазақ бізбен күш біріктіргісі келмейді», «қазақ облыс билігінің шырқын бұзды» деген сияқты негізсіз жалған пікірлер таратумен қарсы алады¹

Міне, осындай өзара өшігу жағдайында Қазақ комитетінің алдында екі жолдың бірін таңдау қалған еді. Олардың бірі орыс жұрты үшін құрылған Атқару комитетімен бірігіп, Құрылтай жиналысына жету, ал екінші-

¹ «Сарыарқа». 1917, 19 маусым, № 2.

сі, Атқару комитетімен араны біржола ашып, талас-тартыста болып өз бетінше әрекетке көшу. Облыстық Қазақ комитеті бұл жолдардың алғашқысын таңдап, 17 мамырда екі комитет арасында болған келіссөзден кейін Атқару комитетімен қосылады. Қазақ комитетінен Әлімхан Ермеков пен Халел Ғаббасов Атқару комитеті төрағасының орынбасарлары, Биахмет Сәрсенов хатшысы, Раимжан Мәрсеков пен Ахмеджан Қозыбағаров төралқа мүшелері болып бекітіледі¹. Сөйтіп, облыс көлеміндегі билік біржола Атқару комитеті қолына көшеді де Қазақ комитеті сол бұрынғыдай қоғамдық ұйым дәрежесінде қалады.

Осыған жақын жағдай басқа да қазақ облыстарында қалыптасқан болатын. Мәселен, 1916 жылғы көтерілістің артын ала келген құрғақшылық салдарынан Жетісу облысында ашаршылық басталады. Соған қарамастан облыстық және уездік азық-түлік комитеттері қазақтар мен қырғыздарға астықпен жәрдем беруден бас тартады. Бұл арада облыстық Атқару комитеті де белсенділік таныта қоймайды. Облыстық қазақ комитетінің кеңесі өзінің 1917 жылғы 28 шілдедегі қаулысында «Қазақ комитетінің жұртты астық болады деп үміттендіргеніне жақында, міне, үш ай толады, бірақ әлі ешқандай нәтиже жоқ. Бұл жағдай қазақтарды өз комитетіне деген сенімінен айырып отыр»² деп жазды. Жағдай кейінгі айларда да өзгеріссіз күйінде қалған еді.

Уақытша үкіметтің түрлі деңгейдегі жергілікті орындары басшыларын сайлауда да, көп жағдайда инициатива революциялық, демократиялық күштерде емес, ескі билік чиновниктері мен реакциялық топтар жағында болды. Соның нәтижесінде облыстық, уездік және облыстық әкімшіліктердегі орындардың біразы патшалық билікке қызмет жасағандарға тиеді, ал олар болса сол бұрынғы арнада, демократиялық күштер мен өзгерістерге қарсы жұмыс жасай бастайды. Сондай бір мысалға тоқталайық.

1917 жылы 29 наурызда Қарқаралы уездік комиссарлар кеңесі Азбукин және Лысенков деген соттар бастаған жергілікті шовинистік күштердің талап етуімен Жақып Ақбаевты 6 сағат ішінде уезден кетіру туралы шешім қабылдайды. Белгілі қайраткерге жапқаны «қа-

¹ Сонда.

² ҚР ОМА, 9-к., 1-т., 9-іс, 64—66-об-п.

зак және орыс жұрттарының арасына алауыздық ұрығын шашқан», «саудагерлерге орыс тұрғындарға ұн және басқа азық-түлік бұйымдарын сатқызбаған», «стражниктерге көлік бергізбеген»¹ сияқты бұрынғы патша жандармдары таққан айып еді.

Қарқаралы қазақ комитеті (төрағасы Нұрмамбет Орманбетов) өзінің 1917 жылғы 31 наурыздағы отырысында Ж. Ақбаевқа тағылған айыпты негізсіз деп тауып, сондықтан да бұл үкімді жойып, жалақорларды жаза-лауды талап етіп Ішкі істер және әскери министрлікке, түрлі сот орындарына телеграмма салып, наразылық көрсетеді². Уақытша үкіметтің милиция істері бойынша уақытша басқармасы 1917 жылғы 12 мамырдағы № 16858 шешімімен Ж. Ақбаевқа таңылған айыпты заңсыз деп тауып жояды³.

Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1917 жылғы қызметіне тоқталғанда оның көктем және жаз айларында үлкен кедергіге жолығып, тауы шағылғанын да айтпай өту әрине, мүмкін емес. Ол түрлі деңгейдегі азаматтық комитеттер сайлау және басқа мемлекеттік басқару орындарын ұйымдастыруға байланысты туған мәселе еді. Ақпан революциясынан кейінгі алғашқы кезеңде мемлекеттік басқару ісінен мүлдем хабарсыз, саяси мәдениеті төмен халық жаңа билік орындарын құруға белсенді түрде атсалыса алған жоқ. Бұл жағдайды ел арасындағы бұрынғы би-болыстар, ауылнайлар тиімді пайдаланды. Ол жөнінде жетісулық тілші: «Біздің облыста оқу білген кісі жоқ қасы, аз болғандықтан, дүниеден хабардарлықтары шамалы болғандықтан ел билігі баяғы «қасқырлар» қолында қалды десе өтірік болмас. Біздің бұл жақта тілмаштар басқа облыстардың комиссарлары дәрежесінде, өздерін халықтан зор тұтады. Халық тегіс қара шаруа болғандықтан комитет ашу ісін бұрын жүріп ысылған «атқамінерлерден» өз қолдарына ала алмады. Сондықтан «атқамінерлер» ескі үкімет дәуірінде қандай болса, жаңа үкімет дәуірінде сондай»⁴,— деп жазды.

Сырдария облысындағы комитет сайлауы барысын жазған автор да осыны айтты. Ол 1917 жылдың жазына

¹ ҚР ОМА, 64-к., 1-т., 5832-іс, 243—243-об-п.

² Сонда, 243—244-п.

³ Сонда, 21, 21-об-п.

⁴ «Қазақ». 1917, № 236.

қарай ел арасын аштық жайлағанын, аш елдің саясатқа құлықсыздығын айтып, «ел аш болған соң комитеттер сайлауында бұрынғы қасқырлар мен байлардың мерейі үстем болды. Тамағы үшін байдың қарасын көбейткен кедейлер көп болғандықтан, жайдағыдан партия екі есе күшті болды. Комитет маңында баяғы ысылған адамдар мен елдің байлары. Қара халық ...бала есебінде, «атқамінерлер» не десе соған ереді. Ел ішінде қара халыққа оңашада ынсафы бар жаны ашыған азаматтар өздерінді жемейтін адал адамдарынды комитет қылындар десе, оған түсініп әкетуге көкей тесік емес»¹ деп, ашына жазды.

Ел арасында ескі уездік, болыстық әкімшілікті жоюдың орнына, оларды сақтап, тек басшылықта отырған адамдардың орындарын өзара бөліске салу да орын алды. Мәселен, Петропавл уезінде уездік Аткару Комитеті бұрынғы уездік бастықтың қызметін сақтап, енді оның орнына екі бірдей (бірі орыс жұрты, ал екіншісі қазақ жұрты үшін) бастық сайлаған. Қазақ жұрты үшін сайланған уездік бастық бұрынғы жандарм тыңшысы, арызқой қажы Дүйсебай Тұранов деген еді. Ол көп ұзамай жандарм мекемесіндегі тыңшылық қызметіне байланысты қағаздары ашылып, ескі билікке қызметі үшін абақтыға жабылып, ісі Омбыда өткен қазақ съезінде сөз болады².

Қайсыбір уезд, болыстарда жаңа сайланған комитеттердегі төрағалық орындарға бұрынғы болыстыққа таласқандай түрлі топтар арасында талас жүреді. «Көкшетау уезі Айыртау болысында комитет сайлауында зор талас болды,— деп, жазады тілші,— Председательдікке сайланған Ысқақ Баймұрат баласы қонақасыға көп қой, бір қара ту бие сойып, 3 мың сом ақша шығарып, үлкен партия жасап барып сайланып шықты. Махмұд төре Уәлиханов сайлауды бұзуға жол іздеп Көкшетауға келді»³ Тура осы сияқты жайларды тізе келіп, газет тілшісі «Бізге бостандық, теңдік күліп қарамайтын түрі бар ма, қалай? Жоқ, біз теңесеміз, әділдік жолға түсеміз деп, сау басқа сақина тілеп алдық па, білмейміз?» деген, тұжырым жасайды.

Маусым айына қарай талас-тартыстың, көп болғандығы салдарынан тіпті ауылдық комитеттер сайлай ал-

¹ Сонда.

² Сонда, № 228, 229, 230.

³ Сонда, 1917, № 235.

маған елді мекендер де көп еді. Ал ауылдық комитет сайланбай болыстық, болыстық сайланбай уездік комитеттер сайланбайтыны мәлім. Бұл кезде аралас уездердегі орыс жұрты өздерінің азаматтық комитеттерін сайлап алып қойған еді. Соған байланысты қайсыбір уездерде уездік комитет сайлауына қазақ жұрты өз өкілдерін жібере де алмаған болатын. Уездік комитеттер болса ел жұмысы жиі түсетін орын, демек екі жақтың өкілдері тең болған жағдайда ғана оның қызметінде дау-дамай аз болмақ еді.

Осылайша қайсыбір уездерде азаматтық комитеттер сайлау ісі бітпей жатқанда, мамыр айында егіншілік министрлігінен уездік жер комитеттерін жасауға, ал маусым айында министрлер кеңесінен үш буындық земство жүйесін ашуға кірісу жөнінде жарлықтар келіп жеткен еді. Сөйтіп, комитеттер жасақтау ісін аяқтай алмаған қазақ ауылдары енді одан да күрделі, әрі маңызды земство мекемелерін жасауға ден қою керек болды. Міне, осындай қалыптасқан ауыр жағдай өз елінен үлкен серпіліс күткен демократиялық интеллигенцияны терең ойда қалдырған. «Қазақ» газеті 1917 жылғы 19 мамырдағы «Көңілсіз күй» атты бас мақаласында комитеттерді сайлау барысына талдау жасай келіп, «өмірі бірнеше айлық, көп болса бір жылдық уақытша комитеттердің сайлануына мұнша уақыт кетіріп, мұнша арам тер болғанда, басқа жұмыстарды қалай басқарып, қалай атқаратынын біле алмай тұрмыз» деп жазды. Одан ары газет «Қазақтан мұжық мәдениеті жоғары дегенде, осы мұжықтың қазақтан қай жері артық деуші едік. Онымыз қате екен. Қатар жіберген жерде мұжық қазақтан оқ бойы озық кететіндігін көзге көрсетіп отыр. Қазақтар комитеттерін сайлай алмай таласып, қалаға — далаға шабуылданып, Орынборға үсті-үстіне телеграмм жаудырып, арам тер болып әуреленіп жүргенде, мұжықтар үн-түн жоқ комитеттерін жасап, шаруасын істеп тып-тыныш отыр. Оларда талас болмайтын себебі тұтқан жолдары сара: рулас-аталасым, құда-құрмаласым демейді, жұртқа пайда келтірерлік адам кім болса, соны сайлайды» деген ойды айтады.

Қазақ қоғамының сол тұстағы жағдайын түсінуге көмектесетін бұл маңызды мақалада негізгі жасалған тұжырым мынау еді: «Қазақ мұндай мұжықтан кем болып шыққаны қайғылы ойлар туғызады: қазақ пен мұжық сыбайлас отырған екі жұрт. Қайсысы артық болса,

артықтығын, қайсысы оздық болса, оздықтығын әр іс жүзінде көрсетіп отырмақ. Мұжық оздық жүріп дүниенің төрінен орын алғанда, қазақ ере алмай есіктен орын алып, аяқ астында қалмақ. Елдің сана-саңылауы бар адамдары ел пайдасын шын көздеп, шын жаны ашитын адамдар комитет сайлауына таласып, бірін-бірі жеңіп шығуын әлдеқандай мақсат көрмей, онан көрі зорырақ, онан көрі негіздірек мақсаттарды көздерлік заман емес пе?»¹

Бұл арада газеттің зор, негізді мақсат деп отырғаны жалпыұлттық, жалпыелдік мүдде екендігі, әрине, түсінікті. Ал жалпыұлттық мүдде — бұдан былай ұлттық еркіндік пен теңдікке негіз бола аларлық ұлттық мемлекеттің негізін, алғашқы қірпіштерін қалау болатын. Өкінішке қарай, комитет сайлау науқаны, белгілі дәрежеде, қазақ қоғамының бұл мәселені өз дәрежесінде шешуге әлі де даярлығының кеміс екендігін көрсеткен еді.

Комитет сайлауына байланысты өз ретінде айта кетелік, қазақ демократиялық интеллигенциясы бұл тұста ешқандай да мүдірместен демократиялық республика жағында болды, ұлттық бостандық пен өркендеуді осы саяси құрылыспен байланыстырды. Өздерінің бұл көңіл күйін М. Шоқаев былайша білдірген еді: «Патшалық құлап, орыс революцияшыл демократтары билік басына келсе, орыс мемлекетінің бізге жасаған қиянаты жойылатынына әрі басқа өлкелерде кең ауқымды «ішкі ұлт мекемесі» құрылатынына, бұл өлкелерге орыс қоныс аударушыларының үдете көшуі тоқталатынына сенетінбіз. Сол тұстағы бар тілегіміз тек осы еді»².

Өмір көп ұзамай-ақ мәселенің анағұрлым күрделі екендігін көрсетіп берді. Мұндай өзгерістерге ең алдымен қазақ қоғамының өзі даяр болмағанын М. Дулатовтың мына айтқандарынан анық аңғарасыз: «...Болыстық қалып еді, жақсыларымыз болыстық тонын комитетке кигізді. Комитетке председатель, ағза болу бұрынғыдай болыс, би болып ел билеу, момынға тізе көрсету екен деп адасты. Комитет ашу — бостандықты күшейту жолында халыққа қызмет ету екенін ойламады... Енді біз қашан жұрт боламыз? Адасуды әлі де қоймасақ іс-

¹ Сонда, № 230.

² Шоқай М. «Түркістанның қилы тағдыры». Алматы, 1992, 109-б.

тін түбі неге соғар? Алаштың азаматы осыны ойлалық!.. Мынау әлі бұғанасы бекімеген, буыны қатпаған бостандық! Бұл бостандықтан айрылсақ, көрген күніміз не болар?! Сана қайда!? Ардақты ақсақалдар! Атқа мінген ағалар! Ел билеген жақсылар! Талас-тартысты енді қойыңдар! Мынау болғалы тұрған зор істерге қамданыңыздар! Ынсафқа қайтыңдар! Құдайдан қорқыңдар! Жұртты ойландар!»¹

Ақпан революциясынан кейінгі кезеңдегі революциялық серпіліс басылып, өмір ағымы алдына көлденең тартқан күнделікті тіршілік талаптарын шешу барысында қалыптасқан қазақ зиялыларының көңіл күйі осындай еді. Түрлі деңгейдегі қазақ комитеттерін құру, олардың қызметін уақыт талабына сай дәрежеде ұйымдастыру — қазақ демократиялық интеллигенциясы ойлағанындай сапада болып шықпады. Солай болуы белгілі дәрежеде, заңды да еді. Өйткені, жаңа туған ұлттық ұйымдар бір жағынан ресми биліктің қолдауын ала алмаса, екінші жағынан, бұқара халықтың өзі ол комитеттердің түпкі мақсатын тура түсініп, сүйеніш бола аларлық дәрежеге көтеріле алмады. Демократиялық интеллигенцияны тығырыққа тіреген жағдай да осы еді.

2. Ә. БӨКЕЙХАНОВ УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ ТОРҒАЙ ОБЛЫСТЫҚ КОМИССАРЫ

Патшалық биліктің орнына келген Уақытша үкімет бүкіл империя көлемінде өрлеу алған ұлт-азаттық қозғалысты толық мойындамаса да, белгілі дәрежеде, онымен есептесуге мәжбүр болған еді. Жаңа үкіметтің қызметіндегі мұндай саяси бағыт қазақ облыстарын басқару ісінде де көрініс тапты. Ақпан революциясы жеңгеннен кейінгі уақытта жергілікті басқаруда, ел өмірін жаңа мазмұнда ұйымдастыруда азын-аулақ өзгерістер бола бастайды. Наурыз және сәуір айлары ішінде ескі әскери губернаторлық, уездік, болыстық және ауылнайлық басқару жүйелері жойылып, келмеске кетті. Олардың орнына Уақытша үкіметтің облыстық және уездік комиссарлық басқару жүйесі, сонымен бірге облыстық, уездік, болыстық және ауылдық деңгейде азаматтық комитеттер және олардың атқару орындары қалыптаса

¹ «Қазақ». 1917, № 236.

бастайды. Мамыр және маусым айларында бұларға қосымша облыстық азық-түлік комитеті, жер комитеті және басқа осы сияқты басқару орындары құрылады.

1917 жылы 16 наурызда батыс майдан штабы жанындағы зөмскі және қалалық одақтардың бұратана бөлімін басқарып жүрген Ә. Бөкейханов күтпеген жерден Петроградқа шақырылып, 20 наурыз күні Торғай облыстық комиссары қызметіне тағайындалады. Дәл сол күні «Қазақ газетіне берген жеделхатында ол: «Торғай облысына комиссар болып бекітілдім, 23-не шығайын деп тұрмын. Жұртқа естіртіп: тыныштануын тілеймін»¹ деп жазды. Бірақ Ә. Бөкейханов 23 наурызда Орынборға аттанып кете алмайды. Өйткені, ол жаңа ашылғалы жатқан кадеттер партиясының съезіне осы партияның орталық комитетінің мүшесі ретінде шақырылған еді. Ә. Бөкейханов съезге қатынасып, 26 наурыз күні сөз сөйлейді. Ол жөнінде М. Шоқаев былай деп жазды: «Мұжықтарға деп кескен, әлі мұжық орнамаған, оброчный статья деп алынған, ұзын сроқты арендаға (жалдауға), мысалы, барон Медем, Варун Секрет секілділерге берілген жерлер қашан Учредительное собрание дала облыстарының һәм Түркістанның жер мәселесін шешкенше, кешіктірмей бұрынғы иелеріне қайтарылуы керек деп Ғалихан кадет съезіне кеше доклад қылды. Ғалиханның докладын қабыл алып, тезірек орнына келтіру қамына кірісерге деп комиссияға тапсырды.

Сабыр етіп, шыдай тұрындар. Жаңа үкімет жай-жапсарларыңды біліп, көңілдеріңді тындырар. Мұстафа»²

Бұл Ә. Бөкейхановтың жаңа қызметке бекітілгеннен кейін сөйлеген алғашқы сөзі болатын. Ал оның ұсынысы бойынша, құрылған комиссия жұмысына біз алда өз ретіне қарай тағы ораламыз. Сәуір айының басында Уақытша үкімет Түркістанды басқару үшін 9 адамнан тұрған Түркістан Комитетін құрады. Оның құрамына Ә. Бөкейханов та енген еді. Бірақ ол облыс комиссары қызметінен қолы босап, Түркістан комитеті ісіне араласа алған емес.

Ә. Бөкейханов Торғай облысының сол кездегі әкімшілік орталығы Орынбор қаласына наурыздың соңғы күндері жетеді де, сәуірдің 2-нен бастап облыстық қазақ съезіне облыстық комиссар дәрежесінде қатынасады.

¹ Сонда, № 223.

² Сонда, № 224.

Осы арада облыстық (губерниялық) комиссардың міндетіне қысқаша тоқтала кету артық емес. Ол туралы Министрлер Кабинетінің төрағасы князь Львовтың Орынбор Комиссары Бөкейхановқа 15 сәуірде жолдаған № 1293/М жеделхатында мынадай деп көрсетіледі: «1. Губернский Комиссар является носителем власти Временного Правительства в губернии и ему присваиваются все права и обязанности, возложенные законом на губернатора за исключением — отпавших вследствие происшедших в государственном строе изменений»¹.

Егер ескі патшалық әкімшіліктік бөлу жағдайында Қазақстан жері алты облыстан тұрғандығын, соның ішіндегі Торғай облысы құрамында Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз және Торғай сияқты ірі уездердің болғандығын ескерсек, Уақытша үкіметтің облыстық комиссары қызметі деңгейін аңғару қиынға түспейді. Бұған қосымша, қазақ елі патшалық Ресей құрамына енгеннен бергі уақытта оның бірде-бір өкілінің империяның әкімшілік жүйесінде губерниялық, облыстық деңгейді қойғанда, тіптен уезд бастығы дәрежесінде қызмет жасамағандығы мәлім. Империялық басқару жүйесінде қазақтар болыстық басқарудан жоғарғы қызметті иемденуге тиісті емес еді. Бұл тұрғыдан Ә. Бөкейханов ескі патшалық биліктің орнына келген Уақытша үкімет жағдайында облыстық басшылыққа келген бірінші қазақ болатын.

Жоғарыда аталған жеделхатында үкімет төрағасы князь Львов, сондай-ақ облыстық комиссардың уездік комитеттермен біріге отырып, уездік комиссарларды таңдау және оны Ішкі істер министрлігіне бекітуге ұсыну, қажет болған жағдайда оған көмекшілер тағайындау, уездік комиссарлар арқылы болыстық комитеттер жұмысын басқару және басқа құқықтары жөнінде айтқан болатын. Осы және басқа құжаттардан облыстық комиссардың басқа билік орындарымен қатынас тәртібін де байқауға болар еді. Мәселен, Облыстық атқару комитеті комиссардың қызметін бақылай алғанымен, бірақ оның нұсқаулары мен шараларына араласу, немесе комиссарға кеңес бере алғанымен, бұйыруға құқы жоқ болатын.

Ә. Бөкейханов сәуірде облыстағы жағдаймен танысып, қызметіне кіріскенде, оның алдында қисапсыз көп шаруа тұрғандығы түсінікті, бірақ, дегенмен, солардың

¹ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 4-іс, 13-п.

ішінен ол үшін ең маңызды мынадай екі бағыттағы жұмысты бөліп айтуға болар еді. Олар, біріншіден, барлық деңгейдегі үкіметтік басқару орындарының қалыптасу процесінің аяқталуын тездету және, екіншіден, жаңа мекемелердегі орындарға лайықты кадрларды тауып, солар арқылы облыста тұрақты мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыру еді. Бұл мақсатқа жету жолында 20—28 сәуір аралығында Орынборда өткен Торғай облыстық орыс және қазақ біріккен съезінің жағымды рөл атқарғандығын атап айтуға болады. Съезд басқару мекемелерін жасауда екі жұртқа бірдей қолайлы принциптерді бекітіп, ең ауыр мәселе — жер туралы сәуір басындағы қазақ съезі жасаған қаулыға тоқтайды. Ал ақпан төңкерісінен кейінгі уақытта, қалыптасқан жағдайға байланысты қазақ жерін жерсінбей кейін ішкі Ресейге көшпек ойы барларға байланысты «көшкен мүжыққа ерік, мүжық Торғай облысынан көшсе, қазынадан көмек ақша берілсін» деген мазмұндағы шешім қабылдайды¹.

Съезд Торғай облыстық атқару комитетін сайлап, оның төрағалығына заңгер Ткаченконы, оған орынбасарлыққа С. Кәдірбаевты, мүшелікке басқалармен бірге А. Байтұрсыновты, М. Дулатовты және Н. Бегімбетовты бекітеді. Съезде облыс көлемінде ескі болыстық, селолық және ауылдық әкімшілік мекемелерін жойып, оларды сол дәрежедегі атқару комитеттерімен ауыстыру туралы шешім қабылданады.

Ә. Бөкейхановтың тікелей басшылығымен өткен бұл съезде, сонымен бірге принциптік маңызы бар тағы да мынадай екі шешім қабылданған еді. Олар «атқаратын жұмысы жоқ болғандықтан Орал-Торғай переселен ауданының меңгерушісі, оның көмекшілері және одан төменгі буындарын жою» және «қызметін уездік атқару комитеттеріне тапсырып шаруа бастықтары (крестьянские начальники) мекемелерін тарату» жөнінде қабылданған қаулылар болатын². Бұл қаулылардың құндылығы сонда, облыстық съезд өтер алдында ғана облыстық комиссар атына орталық үкіметтен аталған мекемелерді қажеттілігіне сай қалдыра тұру жөнінде нұсқау келіп түскен еді³.

¹ «Қазақ». 1917, № 229.

² ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 4-іс, 66-п.

³ Сонда, 11—11-об-п.; «Қазақ». 1917, № 227.

Ә. Бөкейханов Ішкі істер министрі Леонтьевке берген № 351 жеделхатында съезд және өзінің шешімін «Шаруа бастықтары соғыс жылдары өздерінің тікелей міндеттерін тастап әскер үшін мал сатып алу ісімен айналысты. Жұрттың тіптен бұлардың лауазымының өзіне сенімсіздікпен қарайтындығын ескере отырып, Шаруа бастықтарын түгелдей қызметтерінен босатуға рұқсат беруіңізді өтінемін. Олардың атқаратын міндеттері азық-түлік комитеттеріне, өзін-өзі басқару орындарына және соттарға жүктеліп, іске ешқандай да нұқсан келмейтін болады»¹ деп негіздеді.

Ә. Бөкейхановтың қызметке кіріскеннен кейін уездік комиссарларды тағайындау ісімен айналысқанын байқаймыз. Мәселен, ол 5 сәуірде ішкі істер министрі Щепкиннің Қостанай уездік комиссарын тездетіп бекіту туралы ұсынысына байланысты, бұл қызметке заңгер Ахмет Бірімжановтың тағайындалғанын хабарлайды² Нақ сол күні Петроградтан облыстық комиссардың Торғай уездік комиссары етіп учитель Ғұмыр Алмасовты тағайындау туралы ұсынысының қабыл алынғандығы туралы хабар жетеді³ Шамамен, осы мезгілде Ырғыз уездік комиссары болып Тобыл округтік сотының мүшесі Ғабдолла Теміров бекітіледі⁴ Ал өзі негізгі қызметімен бір мезгілде Ақтөбе уездік комиссары болып тағайындалады⁵. Облыстық комиссар өзіне көмекке қазақ қызметкерлерін де тарта бастайды. Облыстық комиссар кеңсесінде ерекше тапсырмалар чиновнигі қызметін Есен Тұрмұхамедов⁶ және Абдул-Хамид Жолдыбаев⁷ атқара бастайды. Шамамен, осындай қызметке Сағындық Досжанов та⁸ тартылған еді.

Ә. Бөкейханов комиссарлық қызмет атқара жүріп өзінің артынан ерген, әсіресе майдандағы бұратана бөлімінде бірге болған белсенді жастар алдындағы борышын ұмытқан емес. Мәселен, оның бұйрығы бойынша Киевтегі бұратана бөлімінің бұрынғы бастығы Мырзағазы Есболов Богуруслан уездік комиссарының орынба-

¹ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 4-іс, 65-п.

² Сонда, 7-іс., 1, 5-п.

³ Сонда, 4-іс, 67-п.

⁴ «Қазақ». 1917, № 233.

⁵ ҚР ОМА, 17-к., 1-т. 23-іс, 82-п.

⁶ «Қазақ», 1917, № 229.

⁷ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 8-іс, 3-п.

⁸ Сонда, 23-іс, 30-п.

сары¹, Минскіде бұратана бөлімінің бұрынғы хатшысы Елдес Омаров Торғай уезі 2 учаскесінің Шаруалар бастығы міндетін уақытша атқарушы болып бекітіледі².

Тағы да бір факті келтіре кетелік. Облыстық комиссар 1917 жылы 5 тамызда Орынбор округтік сотының төрағасына Әзімбек Бірімжановты тілмаштық қызметке ұсына отырып, мынадай мінездеме береді: «...Гр. Беримжанов по окончании реального училища в этом году по моему приглашению ездил на фронт в Киев для эвакуации киргизских рабочих на родину, при этом оказался весьма способным и работающим не за страх, а за совесть работником. *По убеждениям, как большинство моих близких знакомых молодых киргиз народник в духе народников 70-х годов* (курсив наш — Авт.). Надеюсь, что гр. Беримжанов оправдает мою надежду и будет хорошим переводчиком Оренбургского Окружного Суда»³.

Мемлекеттік басқарудағы осындай өзгерістермен бір мезгілде ескі билік тұсында өз қызметінде түрлі заңсыздықтар мен зорлықтарға жол берген патша чиновниктерін қызметтен аластау, айыпқа тарту процесі де жүріп жатқандығын айтып өткен жөн. Ә. Бөкейханов ішкі істер министрі Леонтьевке жолдаған № 350 жеделхатында 1917 жылдың 4 мамырына дейінгі уақытта губернатор Эвероманның, вице губернатор Обуховтың, аға кеңесші Агаповтың, Шаруа бастықтары Витман, Куфтиннің, приставтар Сиротенко, Ткаченко, Полуднев, Тарасенко, Данковцев, Прокоповтың, тілмаш Тунгачиннің және басқа көптеген бұрынғы үкімет чиновниктерінің қызметтерінен босатылғандығын хабарлайды⁴.

Комиссарлық қызметке кіріскеннен кейінгі уақытта Ә. Бөкейхановты қатты алаңдатқан мәселе, қазақ жұрты арасындағы жергілікті басқару орындары — облыстық, болыстық және уездік комитеттерді құру ісі болды. Деректердің көрсетуіне қарағанда, ауылдық жерлерде ескі феодалдық топтар жаңа құрылып жатқан азаматтық комитеттердің жұмысына түрлі кедергілер жасап, тіптен қайсібір бұрынғы болыс бастықтары үкімет орын-

¹ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 23-іс, 159-п.

² Сонда, 33-п.

³ Сонда, 93—97-об-п.

⁴ Сонда, 4-іс, 66-п.; *Мартыненко*. Алаш-Орда. с. 22—26; «Қазақ». 1917, № 227.

дарының кеңсе мен іс қағаздарын жаңа ұйымдасқан комитеттерге өткізу жөніндегі нұсқауларын орындаудан бас тартады. Мәселен, мұндай жайлар Ақтөбе уезінде Бөрілі, Тоқан, Қобды, Аралтөбе және басқа болыстарда болған еді.

Ә. Бөкейханов өзінің № 591, 594, 665 және 670-бұйрықтарымен бұрынғы болыс бастықтарына тез арада кеңселерін іс қағаздарымен жаңа комитеттерге өткізу туралы нұсқау беріп, олардың істерін бұдан бұрынғы жарлықтарды орындамағаны үшін сотқа бергізеді¹ Облыстық комиссардың С. Досжанов, Е. Омаров және басқа өзінің сенімді өкілдерін ел арасына комитет жұмысын ұйымдастыруға жіберіп, қайсыбір болыстардағы қалыптасқан жағдайға тікелей өзінің араласып отырғанын байқау қиын емес². Ол комитет жұмысын ұйымдастыруға байланысты жариялаған материалында, комитеттер құру жөніндегі облыстық съездің шешімін көлденең тартып: «Бұл съезд қаулысы — закон. Бұған мойынсұнбасқа болмайды. Жұрт жөн білсе, өзі істей қояр еді. Ескі болыс, би, ауылнайлар мұны қылмай отыр. Енді бұл іске жоғарғы хакім кіріспек. Қазақтың жұртын бастаған ақсақалы, азаматы өз қадірін өзі кетіrmек болып тұр», — деп, жаңа құрылып жатқан комитеттердің қызметіне ескі мазмұн бермек болған атқамінерлерге арнап мынаны айтады: «Жаңа үкіметтің қолынан келмес, қолынан келсе момынды атқамінерлердің жеуінен тияр.

Бұрынғы болыс, би, ауылнай, бұларға баташы болған жемтіктер қажы, ақсақалдар бұрынғыға салып, партия шығарып, елді бүлдіріп, шаруаны күйзелтіп жүр. Бұлардың көздегені — тағы комитет, адамы болып, момынды жеп, мал табу. Бұл бола қояр ма екен?»³

Комиссар Ә. Бөкейхановтың осы кезде түрлі тақырыптарға жазған мақалаларында бұқара халықты ғана емес, ел ішіндегі атқамінерлерді де имандылыққа, адамгершілікке, жоғары саналылыққа шақыру орын алды және оның бұл айқындамасы сол кездегі ағартушылық көзқарасынан туындап жатқаны анық, «Қазақ-ау! Оян! — деп жазды ол. — Мұжық көші жүріп кеткенде жұртта қалып жүрме! Мұжық көрші отырып, бостандық, құрдастық, туысқандық шарапатын пайдаланғанда,

¹ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 23-іс, 45, 51, 68, 70-п.

² Сонда, 17, 19, 30-п.

³ «Қазақ». 1917, № 230.

ілгері басқанда, мүйізге ұрған сиырдай шыр айналып, кейін қайтып, көрші-жұртқа балаңды жалшы, малшы, құл қылып беріп, жұрағаттың обалына, Алаштың баласы қалып жүрме!»¹ «Қазақ жұрты,— деп жазады ол тағы бір мақаласында,— адам болып, ғұмыр тұрмыста мұжық көршімен шаруа таластырып, тарқы жолына кірісетін болғанда комитетке жұрттың пайдасын қуған, жұрттың қамын ойлаған азаматты сайлаған оң»².

Комитеттер сайлау ісінде ғана емес, халық соты, билерді сайлау жұмысын ұйымдастыруда да ол осы айқындаманы ұстанды, елді бұл зәру мәселені тура, әділ шешуге шақырды. «Біздің қазақ жұртына айтатын тілегіміз,— деп жазды ол,— биге таласпаңдар, биді таланға салмаңдар. Әділ бисіз жұрт жұрт болмақ емес. Таза би партияда да жоқ болады. Партия биі әділ болмайды.

Англия биі дегенде, жер үстіндегі адам баласы ішкен асын жерге қояды. Англия биі бір ауыздан партиясыз сайланады, әділ болады, адамнан қорықпайды.

Партия сайланған, таланмен болған биде не қасиет, не әділдік, не ерлік болады. Бұл бір қоянша алақтаған сорлы да. Мұның алдында әділ билік қайтіп болады...

Шарифатта қисық билік айтқан бидің орны дозақта деген. Осы билерді біздің қажы молла, ақсақалдар жетелеп алып жүр. Бұл қалай? Мұсылманшылықтарың қайда?»³.

Ә. Бөкейханов комиссарлық қызметте тұрғанда қазақтың ескі, күні өткен әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен мүмкіндігі болғанша күрес жүргізгенін байқаймыз. Қазақ қоғамындағы сондай мәселелердің бірі әйел теңдігі болатын. Құжаттық материалдар комиссардың неке дауына жиі араласып, әйелдердің табиғи құқын, жеке бас тәуелсіздігін қорғайтын шараларды іске асырып отырғандығын көрсетеді. «Дүнияда адам баласы айналып өтпес екі-ақ көпір бар: бірі — өлім, бірі махаббат. Қалқаман мен Мамырдың жалынғаны махаббат емес пе еді. Сүйіскен екі ғашық «молла айтты, шарифатта солай» деп тұра ма? Махаббат адамды байлағанда шарифат пен моллаға уақыт қала ма?»⁴ деп білген қайраткердің жесір дауы, қалыңмал дауында әйел бостандығы жағында болуы, әрине, таңданыс тудырмаса керек.

¹ Сонда, № 229.

² Сонда, № 230.

³ Сонда.

⁴ «Қазақ». 1915, № 121.

1917 жылғы 13 маусымдағы № 557 жарлығында облыстық комиссар № 1 Бөрте болыстық комитетіне мынадай деп жазады: «№ 1 ауылда тұратын Мұқаш Нұрпейсовтың Ақілгек деген әйелі қашып кетіпті. Әйелдің басы еркін, қалаған адамына тұрмысқа шыға алады. Бірақ Ақілгектің жаңа күйеуі Мұқаш Нұрпейсовке қалыңмалын толық қайтаруы керек, сондай-ақ алғашқы күйеуі әйелдің мүлкін беретін болсын»¹.

Облыстық комиссар Хафиза Жанашқызы, Жамила Имашқызы, Мәрия Сүлейменқызы тағдырына байланысты дауларды қарап, әйелдердің пайдасына шешіп, бас еркіндіктерін алып берген еді².

Ә. Бөкейхановтың комиссарлық қызметте жүргенде ден қойған істерінің бірі қазақ арасындағы ұрлыққа қарсы күрес еді. Ол «тіршілік-ғұмыр белгісі алыс-тартыс, арбау, әдіс. Кім шебер болса, жалықпай, талмай ізденсе, бірігіп, тізе қосып, әдіс қылса ғұмыр бәйгесі соныкі. Торғайдың ақ үрпек балапанынша ауызды ашып біреуге жалынып, жалпая берсе, мұнан түк өнбейді», сондықтан етектен алып, балтырдан тартқан ескі жаман әдеттерден арылып, келе жатқан жаңа дәуір, жаңа заманға лайық іс-әрекеттерге бой алдыруға шақырады. Сондай «тәмәм қазақ атына зор кемшілік, таңба, ұят» келтіретін әдеттердің бірі ұрлық екендігін, «кедей тамақ асыраймын деп, ақылсыз жас атымды шығарамын деп, надан ақсақал кек аламын деп ұрлық» жасайтындығын, бірақ «ұрлықтан атақ та, кәсіп те, кек те табылмайтындығын» айтып, «жұрт болып ау деп, бата қылып, әдіс қылса, ұрлық бұрынғы отқа табынған атамыздың дінінен мықты емес, бірте-бірте жоғалады»³— деп, бұл жаман әдетпен ел болып күрессе ғана нәтиже шығатынына көпті иландыруға тырысты.

1917 жылғы 15 маусымдағы № 907 жарлығында Ә. Бөкейханов Ақтөбе уездік милиция бастығына «Бестамақ болысының қазағы Абдулла Аймағамбетовтың шағымына қарағанда, осы болыстың адамы Қоңырбай Нұрманов шағым берушінің құлынды биесін ұрлап әкеткен. Ат ұрлаушыны ұстауға тез арада бір милиционерді жіберуді ұсынамын. Егер Нұрманов қолға түссе, оны заңға сәйкес жазалау қажет»⁴ деп нұсқау береді.

¹ ҚР ОМА, 17-қ., 1-т., 23-іс, 35-п.

² Сонда, 22, 29, 56-об, 59, 61-п.

³ «Қазақ». 1913, № 41.

⁴ ҚР ОМА, 17-қ., 1-т., 23-іс, 85-п.

Осы мазмұндағы нұсқауды ол Қарасай, Қараторғай және басқа болыстарда болған мал ұрлығы және басқа әділетсіздіктерге байланысты береді¹

Әрине, бұл уақытта әйел теңдігіне, ел арасындағы түрлі жағымсыз істерге байланысты күрестің заңдық сипат алып, жүйелі мемлекеттік шараға айнала қоймағандығы мәлім. Оған қажет бұл кезде алғышарттар да қалыптаса қойған жоқ еді. Дегенмен, облыстық комиссардың бұл бағытта жасаған алғашқы қадамдары, сөзсіз, үлкен қоғамдық істің бастамасы болатын.

Ғылыми әдебиетте Ә. Бөкейханов пен М. Тынышбаев Уақытша үкіметтің комиссарлық қызметінде жүргенде қазақ бұқарасының көтерілісін басуға қатысты деген пікір бар. Бұл жалған пікірді жасаушылар С. Брайнин мен Ш. Шафиро болатын. Олар өздерінің белгілі «еңбегінде»: «Букейханов подавлял восстание казахских трудящихся в Тургайской области, Тынышпаев организовал совместно с Шкапским погромное движение против казахских масса в Семиреческой области»² деп жазған болатын.

Бұл, әрине, ешқандай да сын көтермейтін, фактілік негізі жоқ, жалған пікір болатын. Соған байланысты оған елеп, көңіл аудармауға да болар еді, дегенмен, көңілдегі күдікті сейілту үшін төмендегі фактілерге тоқтала кетелік. Біріншіден, біз жоғарыда бұл мәселеге арналған тарауда 16 жылғы көтеріліс басталғаннан кейінгі уақытта Ә. Бөкейхановтың Мемлекеттік дума арқылы жүргізген жұмысы туралы жаздық. Ақпан революциясы жеңіп, Уақытша үкімет билігі орнағаннан кейін бұл мәселе қайтадан көтеріліп, сол кездегі Министрлер Кеңесінің төрағасы және ішкі істер министрі Штюрмердің 25 маусым жарлығын Мемлекеттік Думаның қолдауын алмастан, өз еркімен күшіне енгізуі заңсыз деп табылып, арнайы құрылған комиссияның тексерілуіне беріледі³. Мұндай хабарды жария еткен кадеттер партиясының органы «Речь» газеті еді. Сөйтіп, жаңа билік тұсында 16 жылғы көтеріліс мәселесіне қайтадан қозғау салынады. Оған Ә. Бөкейхановтың үкімет ішіндегі кадеттердің өкілдері арқылы жүргізген әрекеті себепші болғандығына біздің күмәніміз жоқ.

¹ Сонда, 46, 81-п.

² Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. с. 83—84.

³ «Қазақ». 1917, № 232.

Екіншіден, 1917 жылы мамыр айының соңғы күндері облыстық комиссар Ә. Бөкейхановтың бастауымен Торғай қаласында осы уездің ақсақалдары жиналып, 16 жылғы көтеріліске байланысты мәселе талқыланады. Ол жөнінде «Қазақ» газеті мынадай хабар жариялайды: «Торғай — 25 маусым жарлығы тақырыпты Торғай уезінде оқиғаларды қазақ болып кеңесуге, халық арасын тыныштандыруға обласной комиссардың шақыруы бойынша Торғай уезінің ақсақалдары жиналып, сөйлесіп, жаңа арада Торғай уезіндегі арғын-қыпшақ ағайын болып бітім қылды. Халық тынышталды, Торғай облысындағы әскер қайтарылды»¹.

Үшіншіден, «Қазақтың» бұл хабарында берілген фактілерге толық сенуге болады, өйткені осы кеңестің артын ала оның шешімін қуаттайтын басқа шаралардың іске асырылғандығын байқаймыз. Мәселен, Ә. Бөкейханов 1917 жылғы 7 маусымда Торғай уездік милициясының бастығына берген № 5245 нұсқауында былай деп жазды: «Амангельды и Абдулгафар дали мне подписку в том, что безприкословно подчиняются решению аксакалов и примут меры к исполнению этого решения и к мирной ликвидации дел вызванными беспорядками. Поэтому я нахожу необходимым со своей стороны оставить Абдулгафара и Амангельду на свободе.

Об изложенном сообщаю Вам для сведения и исполнения»².

Міне, осы келтірілген құжаттардан Ә. Бөкейхановтың мәселені асқындырмай, өз жолымен, ақсақалдардың кеңесіне сала отырып, бейбіт шешуге күш салғанын байқау қиын емес. Торғай кеңесі, белгілі дәрежеде, оған дейін қарама-қарсы айқындамада тұрған интеллигенция өкілдерін біріктіруші рөл атқарды деп те айтуға болады. Оған кішкене болса да дәлел ретінде мынадай фактіні келтірейік. «Қазақ» газеті 11 маусым күнгі санында босқын қырғыз ағайындарға ақшадай жәрдем беруші қазақ зиялыларының тізімін жариялайды. Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов бастаған бұл үлкен тізімнің ішінде Әбдіғапар Жанбосынов пен Аманкелді Иманов та бар еді³.

¹ Сонда, № 233.

² ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 23-іс, 24-п.

³ «Қазақ». 1917, № 233.

УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ ЖЕР САЯСАТЫ ЖӘНЕ Ә. БӨКЕЙХАНОВ

Қазақ демократиялық интеллигенциясы үшін әр уақытта ең негізгі мәселе — жер мәселесі болды. Патша үкіметі, оның мұрагері болған Уақытша үкімет, ең соңында Кеңес үкіметі мен қазақ демократиялық интеллигенциясы арасындағы кейде ашық, кейде астыртын жүріп отырған күрес, арбасулардың түп-тамыры, қайнар көзі осы жер мәселесі еді. ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде бұл мәселенің қазақ елі үшін қоғамдық маңызын ғылыми тұрғыдан өз дәрежесінде көтеріп және терең түсіндіріп берген қайраткер, ғалым, әрине, Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов еді. Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссары қызметінде жүргенде де ол үшін жер мәселесі ең негізгі мәселе болып қала берді. Олай болса, Ә. Бөкейханов бұл кезеңде жер мәселесін қалай түсінді және оны шешудің қандай жолдарын ұсынды? Енді осы сауалға жауап іздеп көрелік.

Уақытша үкімет қайшылықты, әлжуаз билік екендігін, ал қайсыбір қоғамдық мәселелерді шешуге келгенде патша үкіметінің тікелей мұрагері болғандығын, әсіресе жер саясаты анық көрсетіп берді. Жеңіске дейін соғысу саясатын жүргізе отырып, ол екі бірдей оттың ортасында қалды. Бір жағынан, үкімет соғыс жағдайында әскерді және ішкі сұранысты азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін шаруалардың талап-тілегімен аз да болса есептесуге мәжбүр болса, екінші жағынан, ол орыс буржуазиясы мен билеуші топтарының үкіметі бола отырып, жер мәселесін демократиялық негізде біржола шешуді Құрылтай жиналысына қалдырды. Министрлер Кеңесінің төрағасы князь Львов 1917 жылғы 15 сәуірде барлық облыстарға жіберген № 72228 жарлығында «шаруаларға өздеріне тиесілі жерге егін салуға кедергі жасалынбасын, жерге байланысты мәселелерді әркім өз бетінше шешпейтін болсын, елді азық-түлікпен қамтамасыз етуге қажет жағдай қалыптастырылсын» деп көрсетіп, ал жерге байланысты дауларды шешіп отыру үшін болыстық және уездік комитеттер жанынан егіншілер мен жер иеленушілерден құралатын татуластыру комиссияларын құруды ұсынды¹. Бұған қосымша Егіншілік министрлігі «жері аз, яки жерсіз шаруалар жер жыртып,

¹ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 4-іс, 12-п.

егін егу үшін бос жерлердің бәрін жерге мұқтаж шаруалар биылша пайдалансын»¹ деген нұсқау береді. Бұл шаралар, біріншіден, шаруалардың белгілі бір бөлігінің таптық наразылығының бәсеңдеуіне ықпалын тигізсе, екіншіден, азық-түлік тапшылығын аз да болса шешуге жағдай туғызған еді.

Мұндай шаралардың 16 жылғы көтерілістен кейін қазақ облыстарындағы ұлтаралық шиеленісті бәсеңдету мақсатында да қарастырылғандығын байқаймыз. Осы жылдың 3 сәуірінде егіншілік министрінің орынбасары Волков Ақмола, Семей, Орал, Торғай, Жетісу, Сырдария және Томск облыстық переселен мекемелеріне 1038-нөмірлі жеделхат жіберіп, онда жер мәселесін Құрылтай жиналысы шешкенге дейін қазақ пайдасында тұрған жерлерден екі жақ ынтымақтасып, ризашылықпен келіскен орындарда ғана болмаса, жер кесу тоқталады. Заманның осындай ауыр шағында қазақтың мал шаруасының құтын шайқамас үшін бұрын алынған, бұл күнге дейін мұжық орнамаған һәм жазылмаған учаскелер қазақ ауылдық қоғамдарының пайдалануына биылша тегін берілсін»² деп көрсетілген еді.

Біздің жорамалымызша, үкімет тарапынан қабылданған мұндай шешімді белгілі дәрежеде, Ә. Бөкейхановтың тура осы мәселелерді қойып кадеттер партиясы съезінде сөйлеуі және оның ұсынысы бойынша бұл мәселені билік орындарына жеткізетін арнайы құрылған комиссияның жұмыс нәтижесі есебінде қарауға болады. Бірақ бұл үкімет нұсқауының іске асуы, әрине, өте қиын еді. Оның себептеріне біз төменде арнайы тоқталмақпыз.

Осымен бір мезгілде Егіншілік министрлігі жаңынан жер мәселесін Құрылтай жиналысына дайындайтын арнайы комиссия құрылып, оның жұмысын басқару IV Мемлекеттік дума мүшесі, «Русские ведомости» газетінің редакторы, профессор А. С. Постниковқа жүктеледі. өз ретінде А. С. Постниковтың комиссиясы бұл мәселені түбегейлі шешу үшін империя көлемінде жер комитеттері жүйесін құру туралы ереже жобасын ұсынып, оны мамыр айының басында Уақытша үкімет бекітеді³. Бұл ереже бойынша жергілікті (облыстық, уездік және болыстық) және бас (Петроградта) жер комитеттері құ-

¹ «Қазақ». 1917, № 231.

² Сонда, № 227.

³ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 4-іс, 34-п.

рылып, оларға негізінен екі міндет жүктелетін болды. Олардың бірі жер мәселесін Құрылтай жиналысына дайындау үшін империяның барлық аудандарынан қажет материал жинау болса, екіншісі, бұл мәселені Құрылтай жиналысы біржола шешкенге дейін ел ішінде күнделікті туып отырған дау-жанжалды асқындырмай, шешіп отыру еді.

Сөйтіп, мамыр айында бүкіл империя көлеміндегідей, қазақ облыстарында да жер комитеттерін сайлау науқаны басталып кетті. Бұл шын мәнінде аса маңызды саяси шара болатын. Өйткені Уақытша үкімет Құрылтай жиналысына ұсынбақ болған жер реформасына байланысты құжаттың мазмұны жергілікті жерлердегі комитеттердің бұл мәселеге байланысты өз мүдделерін қоя білуі мен оны өткізе алуына көп тәуелді еді. Қазақ демократиялық интеллигенциясы Уақытша үкіметтің жер комитеттерін құру туралы шарасын осы тұрғыдан қабылдады. «Қазақ» газеті сәуір айынан бастап Уақытша үкіметтің жер комитеттері туралы ережесін, оларды құру жолдары мен тәртібін түсіндіруді көздеген түрлі материалдар жариялай бастайды. Ал оның 1917 жылғы 24 маусымдағы санында 1 шілдеден бастап бүкіл қазақ облыстарында жүретін ауыл шаруашылығы есебіне байланысты бір топ қазақ зиялыларының «Қазақ халқына (Есеп алу тақырыпты)» атты үндеуі жарияланады. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Жәнібеков, С. Кәдірбаев, Е. Омаров, Е. Тұрмұхамедов және Н. Бегімбетов қол қойған бұл үндеу ең алдымен халыққа жүргелі тұрған санақтың мән-жайын түсіндіруді көздеді. «Бұрын өкімет есеп аларда, қазақ сенбейтін еді» деп, көрсетілді үндеуде.—«Жеріміз мол, егінді көп саламыз десек, жерден айрыламыз ғой» деп қорқатын еді. «Малымызды көп көрсетсек, алым-шығын көп түседі» деп жасыратын еді. Адам есебін алатын болса «неге адам есебін алады, бізден солдат алғалы жүрмесін» деп сезіктенетін еді. Қысқасы, қазақ ескі өкіметтің расына да, өтірігіне де бірдей сенбейтін еді. Онысының қисыны да бар еді»,— деген ойды білдіріп, одан ары заманның өзгергенін, ендігі жағдайда санаққа бұрынғы көзқараспен қарауға болмайтындығын айтып, оның нақты және дәлелді себептерін келтіреді.

«Бұл жолғы есепте малдың-жанның, жер-су, шаруаның есебін дұрыс ия теріс көрсеткенде келетін пайдаян зиян мынадай:

Алдымызда Учредительное собрание тұр. Онда мемлекет заңына негіз салынады. Учредительное собраниеде қаралатын мәселелердің қазақ үшін ең зоры жер мәселесі. Қазаққа жер малына қарай, яғни жерге сіңірген еңбегіне қарай пішіледі. Сонда қазақтың малы аз болып көрінсе, жер де аз тиеді. Егін егіп отырған елдердің егіні һәм малы аз болып көрінсе, көрші мұжықтан шаруасы кем көрініп, онда да жер сыбағасы аз тиеді. Соның үшін қазақ бұрынғыдай «орысты алдаймын» деп бұл жолы да малын, егінін, шаруасын жасырса, ұрылады, ұтылады.

Адам есебін алғанда бұрынғыдай «солдат алады» деп жасырсандар, яки кемітсеңдер, онда зияны һәм зор. Учредительное собраниеге депутат әр халықтан адам санына қарай алынбақ. Қазақ еркек-әйелінің дұрыс жасын кемітсе, яки тіпті жасырса, қазақтан депутат аз болады. Аздың сөзі қанша пұлды болатынын өздерің білесіңдер. Қазақтан солдат алады деп қорқып жас кеміту баланың ісі... Былтыр 25 маусымнан бұрын да қазақтың жасы шатақ еді ғой, сонда сенің жасыңа қарады ма, жүзі кара өкімет қойдай тоғытқан жоқ па? Бір мемлекетке бағынған біздің қазақ сияқты іргелі жұрт жасырынып жүріп күн көре алмайды.

Енді бұрынғы кәте ізді баспалық, үлгілі жолға түселік, мынау ұлы дүбірге қосылалық, тиісті бәйгемізден құр қалмалық, жұрт болалық! Егер қазақ, мұны істемесең, кейінгі нәсіл-нәсіптің көз жасына қалғаның! Біздің былтырғы 25 маусым жарлығы тақырыпты айтқан ақылымыз тыңдалмаған орын көп болған. Онан тапқан «олжаларың» өздеріңе аян. Біз онда да әулиелікпен білгеміз жоқ-ты. Замананың сазына көзіміз жеткен. Алда да солай»¹.

Бұл үндеудің астына қол қоя отырып, өздері лайық деп тапқан 40 оқыған қазақ жігіттерінің аты-жөнін атап, оларды Торғай және Ырғыз уездеріндегі есеп алу жұмысына аттануға шақырады және қазақ арасына есеп алуға шығатын кісілерден «Қазақ» газетінің осы үндеу жарияланған санын ала жүріп, оны халыққа оқып беріп, баяндап, сондай-ақ «басқа да жаңа тәртіп жайын» түсіндіруді өтінеді. Аталған жігіттердің арасында майдандағы жұмысқа алынған қазақ жастарының арасында болып қайтқан Хасен Бекентаев, Мұса Сейдалин, Мыр-

¹ «Қазақ». 1917, № 234.

зағазы Есболов, Біләл Сүлеев сияқты және басқа жас интеллигенция өкілдері бар еді.

Көріп отырғанымыздай, бұл шын мәнінде, таяу арада өткелі отырған аса маңызды шаралар — жер комитеттерін сайлау, санақ алу, Құрылтай жиналысына өкілдер сайлау т. б. — алдында, қазіргі тілмен айтқанда, үгіт-насихат бригадасын жасақтау әрекеті болатын. Өкінішке қарай біздің қолымызда бұл шараның бұдан былайғы барысы жөнінде материалдар жоқ. Дегенмен, сол тарихи жағдайда бұл, әрине, халықпен жұмыс жүргізудің жалғыз тиімді жолы болатын.

Ал осы уақытта Уақытша үкіметтің жергілікті орындардағы жер саясаты қандай күйде еді? Бұл ретте ең алдымен көзге ұратын жағдай — Уақытша үкіметтің қазақ облыстарындағы жер мәселесінде ескі үкіметтің саясатын кішкене де болса өзгертуге құлықсыздық танытқандығы. Анығырақ айтқанда, ол бұл салада патшалық биліктің мұрагері еді. Мұны неден байқауға болады?

1. Уақытша үкімет революцияға дейінгі қазақ облыстарындағы жер мәселесінен жақсы хабарлар бола отырып, революциядан кейінгі уақытта өткен облыстық қазақ съездерінің ішкі Ресейден орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударуына шек қою, переселен мекемелерін жою, сөйтіп, жер мәселесін белгілі бір жүйеге келтіру туралы өтініштеріне құлақ аспады. Мәселен, мамыр айының орта тұсына қарай облыстық комиссарлар атына жарлық ретінде мынадай мазмұндағы жеделхат таратылды:

«Прошу оповестить Исполнительные Комитеты, общественные организации, что в целях удовлетворения разнообразных нужд переселения и поддержания неокрепших переселенческих хозяйств, участников войны необходимо сохранение в неприкосновенности переселенческой организации и безостановочная ее деятельность. Все отпускаемые сметы и кредиты для нужды переселения могут быть расходуются по закону исключительно через заведывающими районами, которые ответственны за правильное их расходование...

За министра Земледелия Волков. Чиновник особых поручений Переселенческого Управления Гедымин»¹.

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 634-іс., 4-п.

Мұндай сипаттағы саясатты жүргізудегі мақсат патша үкіметінің Қазақстан сияқты шет аймақтардағы отарлау саясатында қол жеткен жетістіктерді біржола бекіте түсу, сол арқылы империялық үстемдіктің жаңа түрін қамтамасыз ету еді. Осы мүддені көздеген орталық Переселен басқармасы 1917 жылы 29 наурызда № 11 жарлық түріндегі қатынас хатымен өзінің облыстық мекемелеріне жаңа қалыптасқан жағдайға байланысты тез арада қоныс аударушылар үшін дайындалған учаскелердің көлемі мен құрамын анықтауға бағытталған шараларды іске асыруды тапсырады. Осы нұсқауды орындау мақсатында өткізілген Жетісу облыстық переселен мекемелері қызметкерлерінің жиналысында мынадай шешімдер қабылданады:

«I. Әлі де пайдаланылмай жатқан жер қорларын түгел есепке алып, бұрынғы дайындаған учаскелерді қайта қарау үшін барлық шағын аудандарда арнайы комиссия құрылсын...

IV Жер қорын нақты пайдалану үшін бұратаналарды да, ескі орыс тұрғындарын да және жаңа қоныстанушыларды да жаппай жерге орналастыру қажет»¹.

Көріп отырғанымыздай, бұл құжаттан жер мәселесінде патша үкіметі ұстанған негізгі екі бағыт өз жалғасын тапқан. Олар, біріншіден, сол бұрынғыдай қоныс аударушыларды орналастаратын жер қорларын дайындау, екіншіден, сол қорларды молырақ жасау үшін қазақтарды жаппай жерге орналастыру. Бұл арада ескі және жаңа биліктер арасындағы сабақтастықтың болғаны дәлелдеуге мұқтаж емес.

2. Сәуір айында Петроградтағы Переселен басқармасы өзінің жергілікті мекемелеріне жеделхат жолдап, онда бұрынғы патшалық билік тұсынан бері қызмет жасап келе жатқан қызметкерлеріне сол бұрынғыдай өз міндеттерін атқара беруді өтінеді². Ал олардың арасында патшалық биліктің отарлау саясатына үлкен құлшыныспен қызмет жасаған чиновниктер жеткілікті болатын. Біз, мәселен, бірінші тарауда Жетісу облысына байланысты сондай чиновниктердің қатарына облыстық переселен мекемесінің бастығы Велецкийді, уездік осындай мекеменің меңгерушісі Войшвиллоны жатқызған болатынбыз. Деректердің көрсетуіне қарағанда, бұл чи-

¹ Сонда,

² Сонда, 1—2-п.

новниктер бұрынғы қызметтерін ауыстырғанымен, өздерінің отаршыл саясатын Уақытша үкімет тұсында да жалғастырған. Мәселен, Жаркент уездік комиссары Воробчук 1917 жылы 29 шілдеде Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі Шкапскийге жазған баяндамасында облыстық переселен мекемесінің нұсқауымен Жаркент уезіне келген Войшвиллоны¹ уездегі қазақ жұртының шаруашылығына келтірген қаскүнемдік істерін баяндайды. Ол уезге келген бетте жергілікті билікпен ешқандай да қатынаспастан орыс селоларының араларында орналасқан қазақ қожалықтарына тән жарамды жерлерді алып орыс селоларының иелігіне берген, сөйтіп көптеген қазақтарды нансыз және пішенсіз қалдырған. Сүмбі және Айт болыстарындағы қазақтардың иелігіндегі шабындық жерлерді Чүнжа (және Подгорненск) орыс-казактарына тартып әперіп, қазақтарды қысқа дайындайтын пішенінен айырған. Ал Ақсу селосындағы ұйғырларға қазақтардың Жуантөбе және Қайтатөлеп атты жайлауларын бір жылға тегін әперуге уәде берген.

Войшвиллоның осы сияқты істерін баяндай келіп, уездік комиссар «Войшвиллоның бұл істегендерінің бәрі де заңсыз және мұның өзі жұртты тыныштандырудың орнына, керісінше, барлық қазақ болыстарында «осындай әділетсіздік белгілі бір мақсатпен, саналы түрде жасалынып жатыр» деген пікір тудырып, жергілікті халықтың ызасын келтіруі мүмкін»²,— деп жазды.

1917 жылы қыркүйек айында Алматыда болып өткен Жетісу облыстық қазақ съезі 1916 жылғы көтерілістің себеп-салдары туралы мәселе қарап, көтерілістің шығуына бірден-бір себеп болған Велецкий басқарған облыстық переселен мекемесінің «қазақ халқын жақсы жерден махрум» қалдыруды көздеген қаскүнем саясаты екендігі айтылып, съезд Министрлер Кеңесінің Төрағасы мен егіншілік министріне Велецкийдің ісін тексеріп, өзін жауапқа тартуды сұрайды. Ал бұл кезде Велецкий мырза Орынбор губерниялық Мемлекеттік мүлік мекемесін басқарушы еді³.

Міне, осы сияқты бұрынғы патша чиновниктерінің

¹ Бұл уақытта Войшвилло Егіншілік министрлігінің Жетісудағы өкілі міндетін атқарған. ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 654-іс, 41-п.

² ҚР ОМА, 9-к., 1-т., 56-іс, 1—2-п.

³ «Қазақ». 1917, № 244.

жаңа билік тұсындағы отаршыл іс-әрекетін баяндайтын фактілерді басқа облыстардан да келтіруге болатын еді.

3. Уақытша үкіметтің переселен мекемелер жүйесін сақтап қалудағы тағы бір мақсаты ақпан революциясынан кейінгі айларда жаңа орынға қоныс аударған шаруалардың арасында, кейін ішкі Ресейге қайта көшу туралы қозғалыс бас көтере бастайды, соған жол бермеу еді. Екіншілік министрлігі мен Переселен басқармасы 1917 жылы маусымда жергілікті билік орындарына жолдаған № 367 ресми хатында «Оралдың арғы бетіне барып орналасқан қоныс аударушылардың арасында соңғы кезде отанына қайтып тез арада помещиктер жерін бөліске салу ниетінен туындаған қозғалыс байқалады. Қоныс аударушылардың қайсыбірі жаңа жерде жинаған мүліктерін жаппай сатып, салған егіндік жерлерін, пішенін тастап, Ресейдегі помещиктер жерін бөліске салу үшін асығыс қайтуда» деп көрсетіп, бұл қозғалысты өріс алдырмай тоқтатуға қажет шараларды іске асыруды өтінеді¹.

Жергілікті орындардың бұл процеске қатынасы бірдей емес болатын. Біз жоғарыда сәуір айында болып өткен Торғай облыстық қазақ және орыс съезінің ішкі Ресейге қайта көшпек ойы барларға байланысты «көшкен мұжыққа ерік, мұжық Торғай облысынан көшсе, қазынадан көмек ақша берілсін» деген шешім қабылдағаны жөнінде айттық.

Шамамен осындай пікірді Уақытша үкіметтің Жетісу облысы бойынша комиссарлары Шкапский мен Тынышбаев та білдірді. Олар Түркістан комитетінің төрағасы Щепкинге берген жеделхатында 16 жылғы көтерілістен шаруашылығы күйзеліске ұшыраған переселендердің егер шығындарын төлесе қайтадан отандарына көшпек ойлары барын айтып, «бұлардың Ресейге қайта қоныс аударуы облысты тыныштандырып, шаруашылығын қалпына келтіру ісіне тиімді болар еді»² деп көрсетті.

Бірақ жергілікті әкімшілік орындарының нақты іс-әрекетінде, әрине, ішкі Ресейге қайта көшуді болдырмау шаралары үстемдік алғандығы өзінен-өзі түсінікті. Мәселен, Семей облыстық атқару комитеті переселендерге арнайы үндеумен қайрылып, онда «немістермен соғыс-

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 634-іс, 7—7-об-п.

² Сонда, 9-к., 1-т., 5-іс, 1-п.

тың жеңіспен аяқталып, майданда жүргендердің үйлеріне оралмай Құрылтай жиналысының жер туралы заң шығаруы тіпті де мүмкін еместігін» айтып, сондықтан да барлық переселендерді шаруашылықтарын бұзбай, темір жол және басқа транспорт жүйелерінің жұмысына кедергі жасамай, орындарында қалуға шақырады¹

Переселендерді ішкі Ресейге қайтармау шараларын 1917 жылы маусым айында өткен Жетісу облыстық орыс шаруалары съезі де қарастырды. Съезде баяндама жасаған облыстық переселен мекемесінің бастығы Гончаревский орыс шаруалары кейін Ресейге қайта көшіп помещиктік, мемлекеттік, монастырлық және басқа жерлерді бөліске салған күннің өзінде Жетісудағыдай құнарлы жер үлесі оларға тимейтіндігін жан-жақты негіздей келіп, облыста аграрлық мәселені шешудің мынадай жолын ұсынады: «Орыс селоларының мұқтажын өтеуді бірінші кезекке қоя отырып, оларға қазақ пен қырғыздардың жарамды егіс жерлері мен шабындықтарынан кесіп әперу керек. Бұл іспен жер комитеттері шұғылданып, біраз жер Құрылтай жиналысына дейін-ақ бөлініп берілуге тиіс, ал мәселені біржола Құрылтай жиналысы шешеді»²

Қосымша баяндама жасаған Боголюбов деген Жетісуды тастап Ресейге кетеміз деушілерге арнап мынадай фактіні келтіреді: «...облыста ең көп егістік жер орыс жұртында: арендаға алған жерлерді қоса есептегенде әрбір дворға —25 десятинадан келеді. Ал Ресейде әрбір дворға келетін жер көлемі орта есеппен 11 десятинадан ғана»³.

Съезд қаулысында Гончаревскийдің ұсынысын түгелдей қабылдап, оған қосымша «Жер комитеттері орыс жұртына қазақтардың артық жерлерін әпергенде болашақта ол артық жерлерді қазақтарды жаппай отырықшылыққа көшіру арқылы шығаруды ескеретін болсын»⁴.— деп көрсеткен еді. Съезд материалдарымен танысқанда көзге ұратын бір жағдай: қазақ жұртын тез арада жаппай отырықшылыққа көшіру идеясы барлық делегаттардың ақыл-есін билеп алғандығы еді.

¹ Сонда, 19-к., 1-т., 634-іс, 7—7-об-п.

² ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 654-іс, 3-п.

³ Сонда, 20-п.

⁴ Сонда, 35—35-об-п.

Сонымен, қорыта айтқанда, Уақытша үкімет және оның жергілікті мекемелері жер мәселесін Құрылтай жиналысына қалдырғанымен, шын мәнінде ашықтан-ашық отарлау саясатын ұстанды, ал Орталық Переселен басқармасы бастаған ескі патша чиновниктері бұрынғы билік тұсында істеп үлгірмеген істерін Құрылтайға дейін орындап алуға тырысты.

Ақпан революциясынан кейін көктем шыға жер мәселесін шешуде қайсыбір облыстарда қазақтардың белсенді әрекетке көшкендігі байқалады. Мәселен, Қостанай уезіне қарайтын болыстық қазақ комитеттері мамыр айында Лагонский, Кошкарлов және Пуставалов деген жергілікті переселен мекемелерінің қызметкерлерінің іс-қағаздарын, құжаттарын және ақшаларын тартып алып, өздерін жұмысқа жібермей қояды. Болған оқиға туралы хабар алған Ішкі істер министрлігі тез арада облыстық комиссар Бөкейхановқа жеделхат жолдап, мұндай «бұзақылықты енді қайтып болдырмауға және заң жолынан ауа жайылдырмауға» бағытталған нақты шаралар қолдануды талап етеді¹

Ақтөбе уезі Қаратоғай болысының № 2 ауылының казактары 1916 жылы переселен мекемесі қоныс аударушыларға алып берген жарамды жерлерін жаңа иелерінің келісімін сұрамай-ақ жырттып, егін егіп тастайды².

Міне, осы сияқты фактілер Ә. Бөкейханов басқарған Торғай облысының түрлі уездерінде орын алған болатын. Мұндай фактілерге Ә. Бөкейханов, «Қазақ» газетінің басқармасы қандай қатынаста болды? Енді қысқаша соған тоқталайық.

Әрине, қазақ демократиялық интеллигенциясының Уақытша үкіметтің жер саясатына көзқарасы, ақпан және қазан революциялық өзгерістері аралығында бір күйде болды десек қателікке ұрынар өдік. Егер олар шілде оқиғалары және шілдедегі бірінші жалпықазақ съезіне дейін жер мәселесін жаңа билік шеңберінде, Құрылтай жиналысы арқылы шешуге сенімді болса, жағдай мүлдем шиеленісіп кеткен 17-жылдың екінші жартысында бұл мәселенің біржола шешілуін ұлттық мемлекеттік дербестікпен байланыстыра қарады. Бұл пікірдің негізсіз еместігін көрсететін нақты фактілерге жүгінейік.

¹ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 4-іс, 25-п.; «Қазақ», 1917, № 231.

² ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 23-іс, 15-п.

Ә. Бөкейханов 1917 жылғы көктемде Торғай облысында болған жер дауларына жиі араласып, қазақтарға басу айтып, тек заңдық негізде ғана әрекет жасауды қатаң түрде талап етеді. Оның мұндай айқындамасын Илек болысы № 2 ауыл қазақтарының көрші орыс селоларымен араларында болған дауға байланысты жасаған тұжырымдарынан аңғаруға болады. Дау барысында № 2 ауыл қазақтары 1917 жылы 13 мамырда облыстық управа төрағасы Ткаченко мен оның орынбасары Қадырбаевтың қатысуымен қабылданған шешімге келіспейтіндіктерін білдіреді. Даудың тіптен өзара қактығысқа апаруынан қауіптенген Ә. Бөкейханов № 2 ауыл қазақтарына: «...Орыс пен қазақ жерлері арасына соқамен жыртылып шеп тартылатын болады, одан ары қазақтар малдарын жіберіп, пішен орып, егін екпейтін болсын.

Орыстармен ұрыспай, жарасымды өмір сүруді өтінемін. Өйтпеген жағдайда қазақтар жазаланатын болады»¹ деп жазды.

Ал қазақтарға көрші орыс селосының Азаматтық Комитетіне жазған қатынас хатында: «...В настоящее переходное время в интересах государства и закрепления завоеванных свобод необходимо, чтобы все граждане России без различия партии, национальности и вероисповедения, жили между собою в ладу, помогая по силе возможности друг другу.

Поэтому прошу граждан участка № 434 принять свои меры, чтобы не было никаких столкновений и недоразумений на земской основе...»² деп, оларды да өзара жарасымдылыққа шақырды.

Осы мазмұндағы басу сөзді Ә. Бөкейханов Қызылжар болысының № 8 ауылындағы, Тамды болысының № 1 ауылындағы, Бөрілі болысының № 6 ауылындағы және басқа болыстардағы жер дауына байланысты айтқандығын байқаймыз³. Мұндай айқындаманы ол комиссарлық қызметіне байланысты ұстанғаны рас, сонымен бірге сол тарихи кезеңде қазақтар үшін жер мәселесін басқаша шешетіндей жағдай жоқ еді.

Тура осындай бағытты бұл мезгілде «Қазақ» газеті де ұстанды. Ол, мәселен, переселендер үшін жер кесуді тоқтата тұру, бұрын кесілген, бірақ әлі переселендер

¹ ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 23-іс, 11-п.

² Сонда, 12—12-об-п.

³ Сонда, 23, 44, 47-п.

келіп орын теплеген учаскелерді қазақтарға пайдалана тұруға беру туралы Екіншілік министрлігі 1917 жылы 3 сәуірде жіберген № 1038 жеделхатты жариялай отырып, оған мынадай қосымша түсінік береді: «бостандықты теріс түсініп, қазнаның ағашын кесе бастаған, қасындағы мұжықтардың жерін бас салып жырта бастаған сияқты бұл телеграмды қате түсініп, орналасайын деп отырған мұжықтарды учаскелеріне жібермей жүрмеңдер. Бостандық біреудің мүлкіндегі нәрсеге ти дөмейді. Қазақтың һәм мұжықтың жасаған комитеттері ынтымакпен іс қылып, елдің бүтіншілігін ойлау керек. Ешбір жолсыздықты кімге де болса істетпеске керек»¹.

Жер мәселесін тек заңдық негізде ғана шешуді жақтаған олардың айқындамасын тағы мынадай фактіден байқауға болады. Ақпан революциясынан кейінгі аралықта Орынбор қаласында татар тілінде шығатын «Уақыт» газеті арқылы қазақ жерінде тұратын Калимолла Ғабдуллин және «Ирсиз» деген жамылғы есімді татар жұртының өкілдері кезінде переселендерге өткен қазақ жерін бізге алып бермейді деп Бөкейханов пен Байтұрсыновқа өкпе айтып, бұлар Ильминский мен Победоносцевтар саясатымен жазылған Дала Ережесін қуаттайды деген пікір тастайды².

М. Дулатов бұл жарияланған материалдарға байланысты Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың атынан «Қазақ» газеті арқылы былай деп жауап береді:

«Калимолла һәм «Ирсиз» әпенделерге біздің айтарымыз: Ильминский мен Победоносцевтің бар да сүйегін өрте, біздің жұмысымыз жоқ. Степное Положениесіз тұра алмаймыз деп ертең Учредительное собраниеде, яки Государственная Думада қуаттасақ сонда келіп соқтық, оған шейін қамқоршылығыңды ішіңе сақтап тұр. Ал құр өзіңе жер керектігі үшін соқтыққан болсаң, қазақта құтыла алмай жүрген жер жоқ, оны да ұмытпа. Қазақ жерін беретін болса, ноғайға ағайын екен, жер бермесе Ильминскийге ағайын екен. Ондай ағайындықтың бізге керекі жоқ...»³

Шілде айынан бастап Ә. Бөкейхановтың жер және басқа қоғамдық мәселелерге байланысты көзқарасы принциптік өзгерістерге ұшырайды. Оған себепші бол-

¹ «Қазақ». 1917, № 227.

² «Вакт». 1917, № 2244, 2253.

³ «Қазақ». 1917, № 238.

ған, біріншіден, Уақытша үкіметтің жалпы империя көлеміндегі саяси процестерді игеру қабілетінің күн өткен сайын төмендеуі болса, екіншіден, өзі құрамына енген кадеттер партиясы мен мақсат-мүддесі айқындала түскен ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі принциптік мәселелерде өзара жігінің алшақтай түсуі еді. Егер империя көлемінде мемлекеттік тәртіптің анархиялық көріністерге орын бере бастауы ұлттық мемлекеттік дербестік туралы мәселені неғұрлым батылырақ қоюға интермелесе, ұлттық бостандық үшін күрес қарқынының өсуі көптеген мәселелерді, соның ішінде, ең алдымен, жер туралы мәселені ашық-анық, ұлттық мүдде тұрғысынан дербес көтеруді талап етті, бұдан былайғы оқиғалар ағымы ресейлік саяси ұйымның жетегінде жүруді көтермеді.

Ә. Бөкейхановтың бұл кезеңдегі жер мәселесіне байланысты көзқарасы, белгілі дәрежеде, шілдедегі бірінші жалпықазақ съезінің шешімдерінде, сондай-ақ одан кейінгі уақыттағы жазған материалдарында, әсіресе «Жалпы Сібір съезі» атты мақаласында айқын көрінді. Шілдедегі жалпықазақ съезінде ол кадет партиясы құрамынан шығуының басты себебі есебінде жер мәселесін келтіріп «Кадет» партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып жалаңаш шыға келеді»¹ деп түсіндіріп, қазақтарда мүліктенген жердің болмауын, жердің ауылға, болысқа берілуін жақтады.

8—15 қазан аралығында Том қаласында өткен Сібір автономистерінің съезіне қатынасқан Ә. Бөкейханов бастаған қазақ делегациясы өздерінің жерге байланысты бағдарламасын мейлінше дәл және толығырақ мәлімдейді. Ал ол бағдарламаның негізгі тұжырымдары «Алаш» партиясының бағдарламасына енеді. Ә. Бөкейханов жалпы Сібір съезі туралы «Қазақ» газетіне жазған мақаласында осы жер мәселесіне тағы да тоқталды. Бұл арада оның мынадай негізгі жақтарын бөліп айтуға болар еді.

1. Бас Переселен мекемесінің есебі бойынша, қазақ жері 240 миллион десятина. Егер бұл рас болса әрбір қазаққа 44 десятинадан келмек. Бір үйде орта есеппен 5 адам болса, үй басына 220 десятинадан тимек. «Ақ-

¹ Сонда, № 256.

төбе, Көкшетау, Өскеменде, Алматыда үй басы 200 десятина түгіл, мұның оннан бірі жоқ қазақ аз емес».

2. Жаңа билік орнап, бостандық, теңдік, туысқандық келгені рас болса қазақ мұндай зорлыққа көне алмайды. Енді мұнан былай өзіміз жер еншімізді алып орныққанша жерімізге қоныс аударушылар көшіп келуін тоқтатын.

3. Құрылтай жиналысы жер мәселесіне байланысты заң қабылдаған соң, қазақ өз жерінде алдымен енші алатын болсын. Адам басына, жеке үй басына тиетін жер сыбаға шаруаға, жердің топырағына, жергілікті табиғатына байлаулы болсын. Жер сыбағасын жергілікті жер комитеттері анықтайтын болсын.

4. Қазаққа жер сыбағасы өздерінің тілегіне сай ауылға, ұлысқа, руға деп бөлінсін. Жерді бірігіп алған ру, ауыл, болыс өз ішінде өздері тәртіп орнатып, әділдікпен пайдалансын.

5. Қазақтарға жер сыбағасы тұрған жерінен, атамекенінен берілсін. Ертіс бойындағы он шақырымдағы (десятиверстная) қазақ сол жерден үлес алсын. «Атты қазақ бермеймін дер, біз Ертістен кетпейміз, жер алмай қоймаймыз. Жерді жолмен, законмен аламыз. Қазақ.. сыбаға жерін алған соң, қалған жер мемлекет қазынасына аталып», земство билігіне өтсін¹.

Уақытша үкімет комиссары Ә. Бөкейхановтың 1917 жылдың соңына қарай жер туралы жасаған негізгі тұжырымдары, міне, осылар болатын. Сондай-ақ бұл жасалған бағдарламалық қорытындыларды жалғыз Бөкейхановқа таңсақ қателесер едік. Өйткені олар қазан революциясына дейін патшалық билікпен күресіп келген қазақ демократиялық интеллигенциясының азапты ізденістен кейін жасаған ортақ тоқтамы болатын. Сондықтан да бұл тұжырымдар түгелдей «Алаш» партиясының бағдарламасына енді.

1917 жылдың күзіне қарай Ә. Бөкейхановтың қазақ елінің болашақ мемлекеттік құрылымы туралы көзқарасы да белгілі бір жүйеге түсіп қалғанын байқаймыз. Ол езінің бұл мәселеге қатысты көзқарасын Сібір съезінен қайтар жолда Семейдегі қазақ жұртшылығымен болған кездесуде сөйлеген сөзінде баяндайды. Оның қысқа мазмұны мынаған саяды:

1. Ресей көп ұлтты, үлкен мемлекет. Оның құрамын:

¹ Сонда, № 251.

дағы әрбір халықтың төл даму жолынан, күнделікті тіршілігінен туындап жатқан өз ерекшеліктері бар. Ал «осындай тілі, жаратылысы, жаны бір-бірінен бөлек халықтарды бір топ кісі қандай ақылды болса да, бәрінің керегін біліп, бәріне лайықты заң жасап, бір орталықтан басқара алмайды. Лайықты заңды өздеріне өздері ғана жасай алуға мүмкін». Жалпыға бірдей қолайлы заң шығаратын орын — Құрылтай жиналысы.

2. Құрылтай жиналысына қазақ елінен сайланған депутаттар Ресей мемлекетінің автономиялар (өз билігі өзінде) одағы болуын қолдағаны жөн. Ал «автономия үш түрлі: 1) қаны біргелік, 2) жері біргелік, 3) шаруасы біргелік».

3. Қазақ елі жеке автономия алуға әзір емес. Өйткені «автономияны жүргізіп әкетерлік кісіміз тіпті жеткіліксіз, қазақтың жалпысын тарих даярлаған жоқ». Сондықтан қазақ елі «жері біргелік автономияны қабылдап Сібірге» қосыла тұрады. Қай күні өзін-өзі басқаруға жараса, сол күні Сібірден бөлініп автономия алмақ¹

Ә. Бөкейханов бұл сөзінде қазақ облыстарының Түркістанмен бірігіп автономия құруына үзілді-кесілді қарсы. Оның пікірінше, бұл екі жақ та мәдениетінің төмендігіне байланысты өздерін-өзі басқаруға даяр емес. Ал қосылған күнде, инициатива діни реакциялық күштердің қолына ауып кетуі толық ықтимал.

Ә. Бөкейхановтың бұл айтылған пікірлері қайшылықсыз емес-тін. Оны көп ұзамай уақыттың өзі-ақ көрсетіп берген болатын. Ол жөнінде әңгіме келесі тарауда болмақ. Біз әзірге Уақытша үкімет комиссары Ә. Бөкейхановтың 17-жылдың күзіне қарай қоғамдық көзқарасында болын өткен өзгерістерді баяндаумен тоқталмақпыз.

Ә. Бөкейханов 1917 жылы 15 желтоқсанда, яғни оны Алашорда үкіметінің төрағасы етіп сайлаған екінші жалпықазақ съезі аяқталған күннің ертеңіне комиссарлық қызметтен отставкаға кететіндігін мәлімдеді². Бұл, әрине, оның саяси қайраткерлік жолындағы тағы бір кезеңнің аяқталуы ғана емес, сонымен бірге осы уақытқа дейін өзі алдына мақсат етіп қойған мүдделер үшін күрестің жаңа жағдайда, келесі жаңа кезеңінің басталуы еді.

¹ «Сарыарқа». 1917, № 18, 20. «Ғалиханның Семейге келуі» деп аталатын бұл мақаланың авторы Сұлтанмахмұд Торайғыров.

² ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 23-іс, 249-п.

3. М. ТЫНЫШБАЕВ — УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ ТҮРКІСТАН КОМИТЕТІНІҢ МҮШЕСІ, ҚЫРҒЫЗ БОСҚЫНДАРЫНА КӨМЕК ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ

1917 жылдың сәуір айының басында Уақытша үкімет Түркістан өлкесін басқаруды 9 адамнан тұрған Түркістан комитетіне тапсырады. Оның алғашқы құрамы мынадай кісілерден тұрған еді: Н. Н. Щепкин, Ә. Бөкейханов, М. Тынышбаев, С. Мақсұдов, В. С. Елпатъевский, А. Л. Липовский, П. Б. Преображенский, О. А. Шкапский және Ғ. Дәулетшиң¹.

Ә. Бөкейханов «Қазақ» газетіне жазған хабарында бұл Комитетке Түркістан өлкесінде «бостандық, құрдастық, туыскандық шырағында» қандай өзгерістер жасаймын десе де ерік деп көрсетіп, Түркістанның жағдайын Англияның отар елдерімен теңеп, «Учредительное собраниеден кейін Түркістан өз тізгіні өзінде колония болады» деген үмітін айтады. Ал бұл комитеттің таяу арадағы ең негізгі міндеттерінің бірі: Қытай ауған қырғыздарды қайтарып, бұрынғы өз ата қонысына орналасыру екенін білдіріп, «қырғыз қарындасым кір жуып, кіндік кескен жеріне қайтқаны жақсы болар еді»² деген тілегін де жасырмайды.

Ә. Бөкейханов осы шағын мақаласында Комитет мүшелеріне қысқаша сипаттама беріп, оларды Түркістан өлкесін білетін адамдар ретінде таныстырады. М. Шоқаев 1917 жылға арналған естеліктерінде керісінше жалғыз социалист-революционер О. А. Шкапскийден басқа комитет мүшелерінің арасында Түркістан өлкесін білетін адам жоқ еді деген ойды айтады³. Біздің пікірімізше, Ә. Бөкейхановтың комитет құрылған бетте жазған мақаласында жалпы Комитетке, оның мүшелеріне артқан үміті тым көтеріңкі болса, ал М. Шоқай С. Мақсұдов пен М. Тынышбаев сияқты оның мүшелері қызметін бағалауда бір жақтылыққа ұрынған еді. Біздің нақты қарап отырған тақырыбымызға келсек, М. Тынышбаевтың Түркістан комитеті құрамына енуі, әрине, кездейсоқ емес-тін. Өйткені тура сол тарихи кезеңде Жетісу өлкесін М. Тынышбаевтай жақсы білетін басқа білімді адамды табу қиын еді.

¹ «Қазақ». 1917, № 226.

² Сонда.

³ Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры, 135—136-б.

М. Тынышбаев Жетісу өлкесінде 1916 жылы болған қайғылы оқиғаларға қатысты өз көзқарасын комиссарлық қызметке тағайындалғанға шейін-ақ білдірген болатын. Ол жөнінде «Қазақ» газеті: «Мұхамеджан Тынышбаев — II Государственный Дума ағзасы, инженер. Саясат ісіне жетік, халыққа таза жолмен қашаннан қызмет етіп жүрген алдыңғы қатар зиялы азамат. 25 маусым жарлығы тақырыпты Жетісуда бүліншілік болғаннан бері Мұхамеджан көзге көрінерлік көп пайда келтіріп жүр» деп көрсетіп, бұл ретте оның Түркістан губернаторы Куропаткиннің қабылдауында болғанда (1916 жылы 10 тамызда) көтерілістің негізгі шығу себебі ретінде жер мәселесін айтқанын жоғары бағалайды¹

М. Тынышбаевтың Түркістан губернаторы алдына жер мәселесін көлденең тартқанына толық сенуге болады. Өйткені ол бұл мәселені ешқандай да қаймықпастан 1917 жылы ақпанда 16 жылғы көтеріліске байланысты болған сот тергеуіне жазба түрде берген жауабында да көтереді. Ресей империясының Қазақстан сияқты өз отарларындағы зорлықшыл саясатын әшкерелейтін құжат есебінде еш уақытта маңызын жоғалтпайтын бұл жауабында ол «Түркістандағы орыс жұртының 99 проценті Жетісу жеріндегі толқулардың себебін көп ойлап жатпай-ақ жеңіл-желпі «түрік немесе герман үгітінең көреді», ал шын мәнінде қазақтар мен қырғыздар үшін атамекен жерінен айрылу мен патша чиновниктерінің түрлі зорлығынан үлкен көтеріліске шақырған үгітші жоқ еді деген ойды айтқан болатын². Міне, осы айтылғандар, белгілі дәрежеде, Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті құрамына М. Тынышбаев сияқты жергілікті күрделі жағдайдың білгірін енгізуге мәжбүр болғанын көрсетсе керек.

Ескі территориялық-әкімшілік жүйесіндегідей, Уақытша үкімет тұсында да Сырдария және Жетісу облыстары Түркістан губерниясы құрамында қала берді. Бұдан бұрынғы тарауларда көрсетілгендей, бұл кезде Жетісу облысы құрамына Лепсі, Қапал, Жаркент және Верный уездерімен қатар Пішпек және Пржевалск уездері, яғни солтүстік және солтүстік-шығыс қырғыз жерлері де енген еді.

¹ «Қазақ». 1917, № 240.

² ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 67-іс, 1—25-п.; Тынышбаев М. История казахского народа, с. 29—47.

Жетісу облысының орталығы Верный қаласында Уақытша үкімет билігі 13 наурыз күні орнайды. Сол күннің ертеңіне облыстың жаңа әскери губернаторы, полковник Алексеевтің облыс көлеміндегі мекемелерден «тақтан түскен патша ағзамның портреттері» алынып тасталынсын деген бұйрығы жарық көреді¹. Бірақ билік ауысқандай болғанымен 16 жылғы көтерілістен соң облыста қалыптасқан ауыр жағдай сол өзгеріссіз күйінде қала берген. Әсіресе, әскери билік пен қарулы переселендердің алдында панасыз қалған жергілікті қазақ және қырғыз бұқараларының жағдайы өте ауыр еді. Оны шамамен сәуір айының соңында Мемлекеттік дума атына түскен мынадай мазмұндағы жеделхаттан айқын аңғаруға болады:

«Мы уполномоченные албановских, сувановских киргиз Джаркентского уезда искренно поздравляем всех граждан свободой, равенством и братством!

Умоляем помочь нам принять меры к прекращению убийств, грабежей среди киргиз в уезде, совершаемые переселенцами. Киргизы умирают с голода, едят падал, продовольственный комитет запрещает продавать хлеб. Не принимаются меры нашим требованиям отобрать оружия от русского населения. Широкая, большая земля нам тесно.

Просим благоволить ответом. Татарско-киргизский комитет. 225»².

Бұл тек Жаркент уезі ғана емес, жалпы облысқа тән жағдай болатын. Өлкелік «Наша Газета» осы кезге тән мынадай фактілерді келтіреді: «Бір орыс шаруасы қырғыздарды өзіне жұмыс істетуге алса, ал екіншісі өлтіреді. Орыс шаруалары тоб-тобымен қырғыздарды тонауға шығады, қажет болса өлтіріп кете беруден тайынбайды. Бұрын Сазоновка тұрғыны, енді әскерден қашып келіп Кольцовкада тұрып жатқан біреу өздерінің мақсаты қырғыздардың арасында көтеріліс туғызып, соның сылтауымен оларды біржола қырып тастау екендігін мәлімдеген. Григорьевка селосында 5 қырғызды киізге орап, өртеп жіберген. 18 сәуірде Кольцовкада тура осындай жолмен 9 қырғыз өлтірілген...»³

¹ ҚР ОМА, 9-к., 1-күпия бөлім тізімі (бұдан былай қысқаша —к. б. т.), 28-іс, 26-п.

² ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 86-іс, 281-п.

³ Сафаров Г «Колониальная революция (опыт Туркестана)». М., 1921, с. 57.

Бұл фактілер Пржевальск уезінен келген депутаттар тобының өлкелік Кеңеске жасаған баяндамасынан алынған еді. Депутаттар уездегі 3 болыс елдің 30 өкілінен алған жауабының негізінде мынадай қортындыларға келеді. Біріншіден, қазақ пен қырғыздарды толық аштық қамтыған, ішерге тамағы жоқ, ал орыс шаруалары астығымен бөлісетін емес. Екіншіден, орыс шаруалары мен демалысқа үйлеріне келген солдаттар қазақ пен қырғыздарды аяусыз тонап, қыруда. Егер осында қарауылда тұрған ресейлік әскер болмаса, қазақ пен қырғыздардан «болып еді!» деген естелік қана қалатын еді. Үшіншіден, қазақ пен қырғыздарды переселендер зорлықпен алып кетіп, тегін жұмыс істетуде¹

Революция кезеңіндегі Түркістан өлкесін жақсы білген социалист Г. Сафаров өзінің белгілі еңбегінде жоғарыда келтірілген тарихи фактілерге сүйене отырып, «Революцияның бірінші күнінен бастап-ақ Жетісу қулағы патшалық мемлекеттің ыдырауын өзінің бойында патша үкіметі жылдар бойы қалыптастырып, тәрбиелеген айуандық, құлиеленушілік және қаракшылық «қасиеттерін» ашатын сәт келді деп түсініп, 1916 жылды қайталауға тырысты. Революция жеңген күннен бастап ол қазақ пен қырғыздардың жерін, үй-мүлкін, тіптен әйелі мен балаларын да тартып ала бастайды»² деп жазды.

Міне, осы сияқы ақпарларды ала отырып, Уақытша үкімет жаңа құрылған Түркістан комитетіне ең негізгі міндеттерінің бірі есебінде Жетісуда қалыптасқан ауыр жағдайды тез арада жойып, облыс өмірін бір қалыпқа түсіруді жүктейді. Түркістан комитеті өзінің 25 сәуірдегі отырысында Тынышбаев пен Шкапскийдің Жетісу өлкесінде болған көтеріліс салдарын жою туралы баяндамасын тыңдап, «Майдандағы жұмысқа бұратаналарды алу ісіне байланысты жайларды жою үшін Жетісу облысына Комитет мүшелері Тынышбаевты, Шкапскийды және драгомен Стефановичті іссапарға жіберу» туралы шешім қабылдайды. Сондай-ақ бұл қаулыда олардың құқы жөнінде «комитет мүшелері Тынышбаев пен Шкапскийге Жетісу өлкесінде болған кезінде осы өлке бойынша Түркістан комитетінің құқығы мен міндеттерін өз өз мойындарына алу жүктелсін»³,— деп көрсетіледі. Ко-

¹ Сонда.

² Сонда.

³ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 30-іс, 1—1-об-п.

митет осы отырысында көтеріліс нәтижесінде тұрмысы мен шаруашылықтарына үлкен нұқсан келген Пржевальск уезінің орыс жұртына көмекке 10 миллион және Қытайдан өз жұртына қайта оралып жатқан қырғыздарға 5 миллион сом қаржы сұрау туралы шешім қабылдайды.

Қайсыбір еңбектерде М. Тынышбаев Уақытша үкіметтің Жетісу облысы бойынша комиссары қызметінде болды деген жансақ пікірді кездестіреміз. Шын мәнінде, келтірілген құжаттан көріп отырғанымыздай, Тынышбаев пен Шкапский Уақытша үкіметтің Түркістан Комитетінің мүшелері есебінде 16 жылғы көтерілістің ауыр салдарын жойып, облыста ұлтаралық келісім орнату және жаңа биліктің әкімшілік орындарын жасауға көмектесіп, тұрақтандыру үшін іссапарға жіберілген еді. Өз міндеттері жөнінде Б. А. Шкапский былай деп көрсеткен болатын: «Біздің сапарымыздың бастапқы міндеті жергілікті орындарға барып, өткен жылғы көтерілісті жоюға байланысты кейбір мәселелерді шешу еді. Бұл міндетті біржола шешпеген күннің өзінде, бір жарым ай ішінде оның жай-жапсарын айқындау жоспарланған болатын. Жетісуға келген соң көп ұзамай-ақ біздің мұнда ең аз дегенде күзге дейін болатынымызға көзіміз жетті. Өйткені Жетісуда орыс-қырғыз мәселесінен басқа, жергілікті қоғамдық билік орындарын құру да бірінші кезекте тұрған еді»¹

Алматы қаласына И. Жайнақовтың атына берген жеделхатына карағанда, Тынышбаев пен Шкапский Ташкенттен сәуірдің 27-де шығып, осы айдың 30-на қарай Пішпекке жетеді. Бұл уақытта Түркістан Комитеті атынан Петроград, Пекин, Құлжа және Қашғардағы орыс және қытай билік орындарына Қытай асқан қазақ және қырғыз босқындарын кейін қайтаруға көмектесуді өтінген жеделхаттар да жөнелтілген еді. Қытай үкімет орындарымен сөйлесіп, босқындарды кейін қайтаруға байланысты ұйымдастыру жұмыстары Стефановичке тапсырылып, ал оған бұл сапарда Құлжадағы орыс консулдығынан бір адам және қырғыздардың делегациясы көмектесуге тиісті болды². Ал бұл уақытта Тынышбаев пен Шкапский жағдай ең ауыр деген уездерді аралап, жергілікті жұрттармен сөйлесіп, босқындарды қайтадан

¹ Сонда, 9-іс, 30-п.

² Сонда, 28-іс, 118-п.

өз атамекеніне орналастыру және оларды орыс жұртымен татуластыру жолдарын қарастыруға тиіс еді¹

Түркістан комитеті мүшелерінің бұл жұмыс жоспары Жетісуға келіп, жергілікті жағдаймен танысқан бетте өзгеріске ұшырайды. Бастапқы жорамал бойынша біраз жерді аралаған соң, мамырдың орта тұсында Верный қаласына келмекші болған Тынышбаев, 22 мамырда Шкапскийге жолдаған жеделхатында Қапал, Жаркент және басқа уездерде болып, одан ары Қытай жеріндегі Текес асып, Алматыға маусымның бас кезінде жететіндігін айтқан² Бұл хабарға қарағанда, Тынышбаев мамыр айында уездердегі жағдаймен танысып, босқындардың жағдайын көзімен көріп қайту үшін олардың көп шоғырланған жерлерінің бірі Қытайдағы Текеске барған. Бұл уақытта өз ретінде Шкапский де облыстағы біраз уезд, болыстарды аралап қайтқан болатын. Ал екеуінің облыстағы билікті өз қолдарына алғаны жөнінде Шкапский Ташкентке берген жеделхатында: «1917 жылдың 19 маусымы. Верный қаласы. Біз осы күннен бастап Жетісу облысын басқару ісіне кірістік»³ деп білдіреді.

Бұл мезгілде Қытай асқан босқын қазақ пен қырғыздардың да, сондай-ақ облыстағы халықтың да жағдайы шиеленісе түскен болатын. Әсіресе, босқындардың жағдайы аса қайғылы күйде еді. Сәуір айынан бастап «Қазақ» газетіне олардың жағдайынан хабар түсе бастайды. Сондай алғашқы хабарлардың бірінде Құлжадағы Уақытша комитеттің төрағасы Сыдық Ювашев: «Құлжа —28IV Құлжа жаққа үркіп келген қазақтардың жай-күйі тіпті жаман: аштықтан қырылып жатыр, қатын-балаларын сатып жатыр, күн көргені жемтік. Азық беріп жәрдем жию тығыз керек. Мұсылмандар арасынан жәрдем жиып, болыса көріңіздер»⁴,— деп дабыл қаққан еді. Міне, осы кезден бастап Құлжа қаласы мен «Қазақ» газеті 16 жылғы көтеріліс құрбандарына көмек ұйымдастыруда қоғамдық орталықтарға айнала бастайды.

Қытай асқан қырғыз бен қазақ босқындарының қайғылы халін жалпы қазақ қоғамы назарына жеткізуді

¹ Сонда, 107-іс, 2-п.

² Сонда, 86-іс, 273-п.

³ Сонда, 4-іс, 74-п.

⁴ «Қазақ». 1917, № 228.

көздеген алғашқы көлемді мақала «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 27 мамырдағы санында жарияланады. Оның авторы А. Найманқожа баласы көтеріліс салдарынан Қытай мемлекетіне қарасты Іле губерниясына Пржевалск уезіндегі 20 болыс елден 9000 үй босып барғанын, олардың 25 сәуірде өзі көрген жағдайынан хабар беріп:

«Бұл Құлжа алабына босып келген қырғыздыр орыс әскерінің талауынан қалған малдарын Қытай жеріне өткен соң, қытай шериги (әскері), қалмақ, құлжа ақсақалы Нұрахун, консул — бәрі компания болып орыс жеріне қайта айдаймыз деп, қорқытып талап» алғанын айтып, одан ары «сөйтіп үйден, малдан айрылған соң, қытай қазақтарының жері Текес, Күнеске барып қытай қазақтарымен сыбайлас қыстайды. Үй, тамақ, киім жоқ... Аштықтан, суықтан босқын қырғыздардың үштен екісі өлген... Құлжаның көшесінде қырғыз тіленшілерінен кісі жүре алатын емес. Тіленшілік еткен қырғыз әйелдерінің киімдері тозғандықтан, құрым киізден денесін жабарлық лыпа жамылып жүр. Қырғыз халін көзімен көрген қазақ жігіті болса, шыдай алмайды, жылайды: қайсы біреулері көшеде шалқасынан жығылып өлейін деп жатқаны, қайсы біреулері шаһардың тысында, далада ауырып өлейін деп жатқаны...

Қырғыздардың 6—7 ай аштық, жалаңаштан өліп жатқанын ешкім білмеген. Бостандық (ақпан революциясын айтып отыр — М. К.) туған соң, Құлжадағы оқыған білімді ноғай ағайындардың қырғыз халін газеттерге жазып, әшкере қылып, жәрдем жиюға ертерек ұмтылмағандарына іші ауырғандары болды. Бәрі бір дін, қарындас осындай өліп жатқанда пайда тигізбегенде, қайда тигізбек еді?»¹ — деп қынжыла жазған еді.

Осы мақалада Әли деген мұғалім жігіттің «Құлжа мұсылмандары атқару комитетінен телеграф арқылы мұсылманы көп қалалардан аш қырғыз халін баян етіп, жәрдем сұрауын» өтінгендігі айтылады. Комитет төрағасы Сыдық Ювашев Әлидің ұсынысын қабылдап, қырғыз болысынан 80 сом ақша алып, Ресейдегі мұсылмандар тұратын қалаларға жеделхат жолдайды. Артынша 38 адамнан тұратын «Босқын қырғыздарға жәрдем комитеті» құрылып, оның төрағасы болып Ювашев, қазнашысы — Фатихалилин, хатшысы — Сабиров белгіленеді. Түскен жәрдем қаржысы арнайы дәптерге тіркеліп, оның

¹ Сонда, № 231.

жұмсалуды туралы комитет «Қазақ» және «Уақыт» газеттері арқылы есеп беріп тұруға міндетті болды»¹

Ғылыми әдебиетте «Босқын қырғыздарға жәрдем комитеті» және оның қызметі жөнінде ешқандай дерек кездестіре алмаймыз, тіптен оның болғаны да ұмытылғандай. Ал шын мәнінде оның босқын қырғыз және қазақтарға көрсеткен қызметі Ресей империясындағы мұсылман дініндегі халықтардың тарихтың ауыр сәтінде өзара құрметі мен көмегінің ғажап үлгісі болатын. Бұл айтылған пікірдің негізсіз емес екендігін көрсететін көптеген фактілер келтіруге болады. Біз оған әлі төменде ораламыз, ал бұл арада солардың бір-екеуін келтіре кетелік.

Комитет ұйымдастырылған бетте босқын қырғыздарға жәрдем есебінде Құлжа мұсылмандарынан Зәкіржан Алдиаров 1000 сом, «Тяньшан» серіктігінен Низамалдин 1000 сом, Мирсайд Қабылбаев 500 сом, Ювашевтар 400 сом, Масғұд Сабилов 200 сом, Сағдалдин Хасенов, Хабдалхамид Барақов, Мұса Абулқасымбаев, Қожахмет Мұхтаров, Инғалжан ахун, Рузи Мухамед Ахунбаев 100 сомнан және басқа кісілер өз үлестерін қосады. Бір көңіл аударарлық жағдай, Құлжа тұрғыны Хасен қажы Мұсабаев 1916 жылға қараған қыста бір мыңға жуық босқын қырғыздарды бағып, осы мақсатта отыз бес мың сом өз қаржысын жұмсайды. Ал босқындарға жәрдем комитеті ашылғанда тағы да 1000 сом ақша қосады².

Құлжа комитетінің тағы да бір атқарған маңызды ісі — Текес маңындағы босқындар туралы мәлімет жинап, сол төңіректегі қытай және дүнгендерге сатылып немесе күнкөрісі үшін ықтиярсыз тұрған қырғыз әйелдері мен қыздарын босатып алып қайту мақсатында арнайы төрт адамнан тұрған комиссия жіберуі еді³.

1917 жылдың көктемі шыға Қытай билік орындары босқын қырғыздар мен қазақтарды қайтару шарасына кіріседі. Оған себепші болған мынадай жағдайлар еді. Біріншіден, ақпан революциясы жеңіп саяси биліктің өзгеруі босқындардың арасында кейін, өз атамекеніне қайту тілегін туғызады. Бұл, әрине, толық табиғи құбылыс болатын. Екіншіден, 16 жылғы көтеріліс нәтижесінде Шығыс Түркістан өлкесіне үлкен босқындар толқы-

¹ Сонда, № 232.

² Сонда.

³ Сонда.

нының жетуі, әрине, бұл аймақтың қалыпты тұрмысын бұзып, біраз қолайсыздық ала келгендігі түсінікті. Сондықтан да Қытай үкіметі тезірек босқындардан құтылуға тырысты. Үшіншіден, Қытай асқан босқындар қайтып, өз атамекеніне оралмай Жетісу өлкесінде тыныштықтың болмайтындығын түсінуге мәжбүр болған Уақытша үкімет, Қытайдағы билік орындарына қырғыз және қазақ босқындарын қайтару туралы өтініш айтып, өз елшілігі мен Құлжадағы консулына бұл істі орындауға байланысты тапсырмалар берген болатын.

1917 жылы 19 мамырда Қытай үкіметінің Іле өлкесіндегі губернаторы Текестегі қытай әскерінің полковнигі Го-и-бяоның мәліметіне сүйене отырып, 26 наурызда 6-сумун және Хэй-шу-ва округіндегі барлық босқын қырғыздардың Қытайдан қуып шығарылғандығы, ал 30 наурызда осындай мақсатта қытай әскери бөлімдерінің Акнияз, Мюнтай, Көктерек, Үлкен және Кіші Жырғалаң, Төкей және Күнгес деген жерлерге жіберілгендігін Құлжадағы Ресей консулына хабарлайды. 4 және 7 мамыр аралығында бұл аталған жерлердегі босқындардың бәрі де Мүгей — толақай деген жерге жеткізіліп, қолхат арқылы полковник Путинцевтің қарамағына беріледі. Олардың жалпы саны 120 000 астам адам (20 000 кигіз үйлері бар) еді. Ал бұл сәтте олардың малдарының саны шамамен 64 000 бас жылқы, 46 000 бас ірі қара мал, 120 000 бас қой және 5400 бас түйе болатын¹.

Полковник Путинцев бұл босқындарды қабылдап алып, бір жерге жинап не өз атамекендеріне, не қайтадан Қытайға жібермей, сондай-ақ азық-түлік сатып алдырмай біраз ұстаған. Осы жағдайды баяндай келе, қытай губернаторы «Егер бұл жағдай тағы біраз уақыт жалғасатын болса, азық-түліксіз, аш қырғыздар қайтадан Қытай жеріне лап қояды, соған байланысты мен өз әскери бөлімдеріме қырғыздардың сыртынан мұқият бақылау орнатуды тапсырдым»²— дейді.

Қытай жерінен қуылған босқындардың біразы өз атамекендеріне жетіп үлгерген де еді. Бірақ бұл арада оларды қарулы переселендер күтіп алған болатын. 1917 жылы 5 шілдеде Ташкенттен Алматыға Шкапскийге берген жеделхатында Тынышбаев Ресейдің Қашқардағы

¹ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 30-іс; сонда, 98-іс, 2-п.

² Сонда.

Бас консулының Ташкентке жіберген жеделхатынан мынадай фактіні келтіреді.

Шамамен, мамыр айында 100 отбаспна карасты 700 қырғызды өз атамекеніне қайтып келе жатқан жолында Пржевальск қаласы маңындағы Қалаш деген жерде 50—60 мылтықпен қаруланған орыс адамдары күтіп алып, бірнеше қырғызды атып өлтіріп, ақшаларын тартып алады. Бұл мәліметті Уч-Турфан қаласы әкіміне жеткізген Кененбай деген кісі осы переселендер жасаған қырғында анасы мен бауырының бірдей өлтірілгендігін, ал тірі қалғандарының қайтадан Қытай мемлекетіне қарасты жерге әзер жеткенін айтқан¹. Өз еліне жетіп, береке табудан үміттенген босқын қазақ және қырғыздардың халі осындай күйде еді.

Бұл мерзімде, яғни мамыр айында облыстағы жағдаймен және босқындардың қайғылы күйімен танысып үлгірген Түркістан комитетінің мүшелері Тынышбаев пен Шкапский қандай қорытындылар жасап, қандай шараларды іске асыра бастаған еді?

Түркістан мүшелерінің Жетісуға келген бетте ең алдымен анықтағаны, әрине, облыстың шаруашылық жағдайы болатын. Ал шаруашылық болса терең дағдарысты бастан кешіруде еді. Облыстық статистика бөлімінің жинаған ақпарында облыс бойынша егіс көлемі 1916 жылдың көктемімен салыстырғанда 24 процентке, ал Жаркент уезінде 55, Пішпек уезінде 34 және Пржевальск уезінде 84 процентке қысқарып кеткен еді.

Жаркент уездік қазақ комитетінің төрағасы Есенғұлов облыстық комитеттің төрағасы Жайнақовқа осы жылғы 14 шілдеде жолдаған № 826 жеделхатында: «Биылғы егіс көлемі жөнінде дәл мәлімет бере алмаймын. Бірақ бүгінгі күні суандардың егістік көлемі өте аз. Өткен жылы олар жыртқан жердің үлкен бөлігі Войшвиллонның нұсқауы бойынша, орыс шаруаларына берілді. Төрт болыс ел мүлдем дәнсіз қалды. Шабындықтар мен қыстаулар да кетті. Егер ертерек әрекет жасалынбаса қыста аштық пен жұт болатыны сөзсіз² деп көрсетті.

Егістік көлемі әсіресе қазақ ауылдарында азайып кеткен болатын. Оның негізгі себебі 16 жылғы көтеріліс нәтижесінде жергілікті халықтың үлкен бөлігінің Қытай жерінде босып кетуі еді. Тынышбаев пен Шкапский

¹ Сонда, 9—9-об-п.

² Сонда, 9-іс, 65-п.

түрлі үкімет орындарына берген мәліметтерінде, баспа жүзінде жариялаған материалдарында Қытай жеріне асқан босқындардың санын келтірген. Мәселен, олардың 1917 жылдың күзінде Петроградқа Уақытша үкіметтің Түркістан бойынша Бас комиссары сенатор Шнитниковқа жолдаған жеделхатында 1916 жылы Қытай жеріне асқан қазақ пен қырғыздардың ұзын саны шамамен екі жүз мың жан, олардың жартысы аштықтан және басқа себептерден қырылған, қайтып оралғаны тоқсан мың шамасында, қалғандары Қытай жерінде деп көрсеткен болатын¹

Облыста 1916 жылғы көтеріліс нәтижесінде күйзеліске ұшыраған шаруашылық қана емес, сонымен бірге жергілікті халықтар (қазақ, қырғыз) мен переселендердің өзара сенімі, қатынасы да терең дағдарыс жағдайында еді. Негізінен, ұлтаралық сипат алған көтеріліс барысында переселен орыс жұрты да үлкен зардап шегіп, облыс көлемінде 9989 переселен қожалықтары күйреп², тек бір Пржевальск уезінде ғана 20 село түгелдей өртеніп, 4000 жуық адам қаза тапқан болатын³. Бұл жағдай орыс жұрты арасында да кезінде патшалық әкімшілік ұрығын сепкен жергілікті халыққа деген қастандық сезіміне май құйып, өршіте түскен. Ал ол көңіл күй орыс селоларынан шыққан көптеген қарулы топтардың қазақ және қырғыз ауылдарына тынымсыз жасаған шабуылдарынан, тонаушылық әрекеттерінен, орыс жұртының босқын қырғыз және қазақтардың өз атамекеніне оралып, өздеріне тиесілі жерге орналасуына үзілді-кесілді қарсы шығуынан, сондай-ақ барлық уездерде құрылған азық-түлік комитеттерінің аш-жалаңаш босқындарға көмек беруден бас тартуынан анық байқалды. Мәселен, Пржевальск уезі қырғыздарының өкілдері И. Арабаев пен К. Телтаев облыстық қырғыз комитетіне: «қырғыздардың орыс шаруаларымен жақындасып өзара қатынастарын реттеуге деген ұмтылысы мен тілегінен ештеме шығатын емес, нәтиже шығар деген үміт те жоқ»⁴, — деп жазды.

Бұл аз болғандай облыстағы орыс жұртының арасында қазақтар мен қырғыздар тағы да көтеріліс жаса-

¹ Сонда, 72-іс, 24-п.

² Сонда, 107-іс, 2-об-п.

³ Сонда, 34-іс, 17-п.

⁴ Сонда, 28-іс, 178—179-п.

ғалы жатыр екен деген өсек құйындай кезіп жүрді. Мұны естіген орыс жұртының көңілін үрей билеп, отар билік орындарынан әскер гарнизондарын үлкейтуді, олардың құрамына демалысқа келген солдаттарды, әскер қатарына шақырылған қырық жастағылар мен ақ билеттілерді алуды талап етті¹. Мәселенің көңіл аударарлық жағы сол, мұндай өсектер шындық есебінде Петроград және Ташкенттегі үкімет орындарына да жетіп жатты. Ал ол билік орындары, өз ретінде, жергілікті басқару орындарынан орыс жұртын бұратаналардың шабуылынан қорғау мақсатында нақты шараларды іске асыру жолдарын қарастыруды талап етті.

Мәселен, Түркістан комитетінің төрағасы Щепкин 1917 жылы 16 мамырда Жетісу облыстық қазақ комитетінің төрағасы Жайнақовқа жолдаған № 211 жеделхатында: «қауесетке қарағанда 25 мамырда қырғыздар орыстарға шабуыл жасамақшы. Гусев, Мелешко², комиссарлар Шкапский және Тынышбаевпен сөйлесіп, оларға осы жөнінде жеткізуіңізді өтінеміз» деп жазды. Өз ретінде Жайнақов: «211. Қауесет негізсіз, қырғыздар арасында толық тыныштық³ деп жауап қайтарған еді.

Жетісу облысында қалыптасқан осындай ауыр жағдайды жан-жақты талдап, қорыта келіп Тынышбаев пен Шкапский Петроградтағы үкімет орындарына, Ташкенттегі Түркістан комитетіне дағдарыстан шығудың өздері ұсынған жолдарын баяндаған бірнеше жеделхат жолдайды. Оларды қорыта айтқанда мынадай ұсыныстар жасалынған еді: 1. Ең алдымен Қытайдан оралып жатқан босқындарды жерге орналастырып, оларға үй-жай, азық-түлік және ақшалай қаржы түрінде көмек көрсету. Әрбір отбасына аз дегенде 100 сомнан көмек белгілеп, мұндай көмекке мұқтаж отбасының есебін 50 000 деп алғанда, үкімет бұл мақсатқа 5 млн сом қаржы бөлуі керек. 2. Құрылыс материалдары мен ақшадай көмек көтеріліс нәтижесінде күйзеліске ұшыраған 9989 переселен қожалықтарына да берілмейінше облыста ұлтаралық жарасымдылық орнамайды. Ал переселен селоларының шеккен зардабы 31 млн сом шамасында. (Түр-

¹ Сонда.

² А. Г. Гусев — уақытша Жетісу облыстық әскери губернаторы қызметін атқарушы; Н. Д. Мелешко — облыстық жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің төрағасы.

³ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 30-іс, 2—2-об-п.

кістан Комитеті әрбір переселен отбасына жәрдем көлемін 750 сомнан деп анықтап, бұл мақсатқа орталық биліктен 7,5 млн сом қаржы сұрайды.) 3. Облыстағы ашаршылықпен тиімді күрес жүргізу үшін астық монополиясын енгізу. Ол басы артық астықты жиып алып, мұқтаж болып отырғандарға тең бөліп беру мүмкіншілігін туғызады. 4. Күн өткен сайын панасыз қырғыз және қазақ ауылдарын тонаушылықтың, оларға қарсы жасаған түрлі зорлық-зомбылықтың кең қанат жаюына байланысты мемлекеттік билік жүйесін Петроградтан, Ташкенттен интеллигент-кадрлар жіберу арқылы күшейте түсу, әсіресе сот ісін жүргізе алатын мамандар жіберу. 5. Қазақ пен қырғыз елдерін осындай ауыртпалыққа алып келген 16 жылғы көтерілістің негізгі себебі — әділетсіз қоныс аудару саясаты. Сондықтан да үкімет осы жағдайды ескере отырып, бір жағынан, ішкі Ресейге қайтадан қоныс аударуды қалайтын отбасыларына қаржылай көмек көрсетіп, екінші жағынан, керісінше ішкі Ресейден қазақ және қырғыз жерлеріне шұбырған қоныс аударушылар легін тоқтатуды көздейтін шаралар белгілеуі керек.¹

Шкапский мен Тынышбаев бұл мәселелерді орталық билік алдына қоя отырып, оларды шешуге Уақытша үкіметтің, орыс демократиялық интеллигенциясының көмектесетіндігіне шын көңілден сенді. Мәселен, Шкапский мамыр айы бойы барлық уездер мен болыстарда, Қытайға қарасты Шығыс Түркістаннан қайта оралған босқындар арасында болып Верныйға келген бетте Петроградқа 11 адреске, атап айтқанда, Министрлер Кабинетінің төрағасына азық-түлік, егіншілік, юстиция, оқу-ағарту министрліктеріне, Түркістан Комитетінің төрағасы Щепкинге, Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясына, «Дело народа», «Единство», «Речь» және «День» газеттерінің редакцияларына жеделхат жолдап, онда ел ішіндегі жағдайдың қайғылы сипатынан хабар беріп, «Бірінші маусымда уездік комитеттің, комиссияның басқа мүшелерімен бірге Жырғалаң және Түп өзендерінің жоғарғы сағасына келіп жеткен Қытайдан оралған қырғыздардың үш қосында болып қайттым. Олардың ауыр тұрмысы адамды есеңгіретіп тастағандай. Адамдардың үстіне киген киімдері алба-жұлба, әбден тозған, балалар өте аз, барларының көпшілігі тамақтың

¹ Сонда. 5-іс, 1—4-об-п.; 107-іс, 1—4-п.

жетіспеуінен рахит ауруына шалдыққан. Бой жеткен қыздар мен жас келіншектер жоқтың қасы, олар қытайлық Түркістанда нанға сатылған. Киіз үй дегеніміз таяққа қыстырылған ескі киіздің қиындылары, мал басы өте аз; оны да Қытай жерінде тонап алған. Таудағы керемет жайлаулар өмірсіз. Ең жаманы сол — қырғыздар аштықтан қырыла бастады. Қарқараға бара жатқан жолда көмусіз қалған жиырма адам тәнін кездестірдік, олардың арасында бірнешеуі балалардікі. Орыстардың қырғыздарға қатынасы адамгершілікке жатпайды. Олардан шыққан қарақшылар қарғадай тап беріп, қырғыздардың Қытай Түркістанынан аман алып келе жатқан малдарын тартып алуда. Мен келер қарсаңда Түпке демалысқа келген солдаттардан құрылған бандылар шабуыл жасап, жұмыс істету үшін малымен үш отбасын ала кеткен. Жолда оларға малдарын сойғызып, астырып, тамақ ішіп болған соң ақшаларын алып, өздерін атып кеткен. Аман қалған бір әйел маған келіп, болған істі түсіндіріп, шалажансар жас сәбилердің өлген ата-аналарының үстімен қалай еңбектеп жүргенін көзімен көргенін айтты. Қарақшыларды іздеу басталды. Бұл жалқы көрініс емес»¹.

Әрине, мұндай қайғылы фактілермен қатар көңілде үміт отын тұтаңдыратын жайлар да бар еді. Шпакский осы құжатта Покровка селосында босқын қырғыз әйелдері мен орыс әйелдерінің бір-бірін танып, өлгендерін жоқтап қалай көріскенін келтіреді. Осы сияқты жайларға тоқталып, «мұндай фактілер мүмкін орыстарға шығынын ақшалай өтеп, қарақшы бандылармен күресті жемісті аяқтаған соң қырғыздарды бастапқы өз жерлеріне орналастырып, тіптен оларға переселендер үшін дайындалған бос учаскелерді де беруге боларлық күнге жеткізер деген ой туғызады»²— деп жазды. Құжат авторы: «Мен әсіресе осы соңғы ұсыныстың орындалуын талап ететін боламын, өйткені көтерілістің шығуына түрткі болған ең басты себептердің бірі переселен саясаты, қырғыздардың суармалы егіс жерлерінен айырылуы болғандығы мәлім» деп көрсетті. «Орыс халқының намысы мен абыройы,— деп жазды ол,— тез арада қара қырғыз елін біржола қырылып қалудан сақтап қалуға, олардың

¹ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 5-іс, 2—2-об-п.

² Сонда, 2-об-п.

шаруашылығын калпына келтіруге бағытталған шұғыл шараларды іске асыруды міндеттейді».

Жергілікті жағдайды жақсы білетін О. А. Шкапскийдің пікірінше, Жетісу өлкесінің өркениет жолына түсе алмай келе жатуының бірден-бір себебі «идеялық қызметкерлердің, өлке үшін жаны ауыратын басшылардың тапшылығынан еді. «Бай, сұлу өлке ондаған жылдар бойы идеялық басшыларсыз өмір сүрді, енді оған көнуге болмайды. Жолдас халықшылдарды, социал-демократтарды, меньшевиктерді және басқа партия өкілдерін мұнда келіп қызмет жасауға шақырамын! Большевиктерді шақырмаймын, демагогтар мұнда да жеткілікті, олардың санын көбейтудің қажеті жоқ»¹ деп жазды О. Шкапский. Мұндай үндеуін ол сондай-ақ ресейлік мұсылман қоғамдарына да арнады.

М. Тынышбаев пен О. Шкапский мамыр айында облыстағы елді мекендерді аралау кезінде дағдарысты жағдайды жөндеуге бағытталған алғашқы шараларды іске асырғанын байқаймыз. Мәселен, олар тоқтаған жерлерінде ұйымдастырылған митингілерде сөйлеп, Уақытша үкімет атынан 16 жылғы көтеріліс сарбаздарына амнистия жариялайды, халықты 1917 жылғы салықтан босатады, барлық азаматтардың құқықтық теңдігін мәлімдейді, қырғыз халқы арасындағы манаптық лауазымды жояды².

Өздерінің бұл шараларына байланысты О. Шкапский: «Алым-салықты жинау әрқашанда халықты тонаумен қатар жүреді. Шығын деп аталатын кез келген жинаулар, солардың ішінде салық та халыққа ауыр жүк болып батып, оның үлкен бөлігі манаптардың тамағына түседі. Алым-салық жинауды тоқтату онсыз да қытайлықтар мен орыстардың тонауына ұшыраған халықты одан бетер талаудан сақтау әрекеті болатын. Дегенмен, манаптық үстемдікпен күресу үшін бірлі-жарым шаралар аз, демократиялық өзін-өзі басқару жүйесін қалыптастыруға, ағартушылық ісін дамытуға бағытталған мақсатты жұмыстар атқару керек»³,— деп жазды.

Түркістан Комитеті мүшесінің манаптардың әлеуметтік рөліне қарсы айтылған бұл пікірін жай мәлімдеме емес, нақты әрекеттің көрінісі есебінде қабылдауға бо-

¹ Сонда.

² Сонда.

³ Сонда.

лады. Өйткені, 1917 жылғы 31 мамырда Петроградта жүрген Щепкинге берген жеделхатында ол: «Бүгін Қарқарадағы қырғыздарға жүріп барамын, онда қырғыздарды манаптардан бөліп, әлеуметтік реформа бастамақ ойым бар. Феодалдық құрылысты қирататын мезгіл жетті»¹ деп көрсеткен еді. Шкапскийдің бұл жолғы Қарқараға аттанған сапары немен аяқталғанын айту қиын, өйткені ол жөнінде құжаттар жоқ. Бірақ басқа деректерден осы жазда Пржевалскиде тоғыз бірдей манап абақтыға жабылғанын байқаймыз. Оларды тұтқынға алуға негіз болған Пржевалск уездік шаруалар кеңесінің қаулысы еді. М. Тынышбаев Шкапский мен облыстық комиссар Шебалинге жолдаған жеделхатында бұл шараны асыра сілтеушіліктің көрінісі есебінде бағалап, істі тезірек қарап, манаптарды абақтыдай босатуды өтінеді².

Шілде айына қарай облысты басқару мекемелерінде де біраз өзгерістер болады. Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі О. Шкапскийдің 1917 жылғы 19 шілдедегі № 17 қаулысы бойынша облыстық комиссар болып П. И. Шебалин, Облыстық атқару комитетінің төрағасы болып Д. Д. Новак, облыстық комиссардың орынбасарлары болып И. Жайнақов пен Н. Д. Мелешко бекітіледі. Бұл мезгілге дейін уездік комиссарлар болып Әбдікәрім Сыдыков, Алматыда Ибраим Жайнақов, Лепсіде уездік комиссардың орынбасары болып Отыншы Әлжанов, Жаркентте осындай қызметке Тубек Есенғұлов тағайындалған болатын. Сондай-ақ Нарындағы комиссарлық қызметке ішкі Ресейде қызметте жүрген штабс-капитан Нияз Бекімов шақырылады³. Нақ осы мезгілде Тынышбаев пен Шкапскийдің өтініші бойынша босқын қырғыз және қазақтармен жұмысы қанағатсыздандырылдық деп бағаланып, Ресейдің Құлжа қаласындағы консулы Бродянский қызметінен босатылады.

Өздерінің әкімшілік қызметке адамдар іріктеу принципі жөнінде О. Шкапский 28 шілдедегі қаулысында: «Жетісу облысындағы әкімшілік қызметтерге адамдар тағайындауда біз Тынышбаев екеуіміз әруақытта халықтың пікірін есепке алып, белгілі бір қызметтерге халық-

¹ Сонда, 5-п.

² Сонда, 86-іс, 101—102-п.

³ Сонда, 90-іс, 12, 51—54-п.; 6-іс, 75, 86, 88-п.; 8-іс, 7, 11-п.; «Қазак». 1917, № 236.

тың өзі сайлаған адамдарды ғана бекіттік»¹ деп көрсетті.

Шілде айына қарай облыстағы жағдай мүлдем шпеленісіп кеткен еді. Ол ең алдымен переселендердің Қытайдан оралған босқындарға жасаған зорлығының өрши түсуінен және орыс селоларының аш қазақ және қырғыз ауылдарына, босқындарға астық сатудан үзілді-кесілді бас тартуынан анық байқалды. Осыған байланысты Уақытша үкімет комиссарлары Тынышбаев пен Шжапский мынадай шараларға көшкен еді. Біріншіден, олар Ресей Сыртқы істер министрлігі арқылы Қытай аумағындағы босқындарды кейін қайтаруды кідірте тұруды және Құлжадағы қытайлық билік орындарынан босқындарды тонауды тоқтатуды талап етуді сұрайды²; екіншіден, Қытай жерінен оралған босқын қырғыздарды біржола қырып алудан сақтау үшін, оларды қабылдауға тілек білдірген қазақ жеріне (Қызылбөрік болысы, Лепсі және Қапал уездері) уақытша орналастыруға көшеді³; үшіншіден, тез арада астық монополиясын енгізе отырып, босқындар көбірек шоғырланған жерлерден аштарды тамақтандыратын асханалар ұйымдастыруға уезд басшыларына нұсқау береді⁴.

Міне, осы тұста М. Тынышбаевтың жергілікті жағдаймен жете таныс саяси қайраткер екендігі айқын байқалады. Оның дағдарысқа қарсы күресі мынадай екі бағытта жүреді. Біріншіден, ол Жетісудағы жағдайға қазақ қоғамының, жалпы ресейлік мұсылман қауымының назарын аударуға тырысады және, екіншіден, жағдайды шұғыл өзгерту үшін Түркістан комитеті тарапынан қажет қолдау таба алмаған соң, орталық билікпен келіссөздер жүргізу үшін Петроградқа аттанады. Енді қысқаша өз ретімен М. Тынышбаевтың осы екі бағыттағы қызметіне тоқталайық.

М. Тынышбаев Уақытша үкіметтің комиссары қызметінде жүріп Жетісу трагедиясының ауқымын, оның бүкілхалықтық мәнін көрсететін мақалалар мен түрлі хабарларды «Қазақ» газетінде үзбей жариялап тұрады. Бұл материалдардың кезінде қырғыз және қазақ босқындары мәселесіне барлық қазақ қоғамының, әсіресе ұлттық

¹ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 9-іс, 56-п.

² Сонда, 90-іс, 5-п.

³ Сонда, 79-іс, 5-п.; 90-іс, 5-п.

⁴ Сонда, 5-іс, 5-об-п.

интеллигенцияның назарын аударуда атқарған рөлі аса үлкен еді. «Қазақ» газеті 1917 жылғы 24 маусымдағы санында «Мұхамеджан Тынышбайұлының жинаған мағлұматынша, Қытай жеріне (Құлжа һәм Қашқар өлкелеріне) босқын қырғыз-қазақтың саны 164 мың адам екен. Сонан үстіміздегі шілденің біріне шейін қырылғаны 83 мың, жеріне қайтқаны 69 мың, Қытай жерінде қалғаны 12 мың.

Біз бұрын қырғынға ұшыраған жалғыз қырғыз деп жүруші едік, Мұхамеджанның айтуынша, Жаркент уезіндегі албандардың (Ұлы жүз) босқыны, қырғыны қырғыздардан кем емес екен.

Алаштың азаматы! Тағы да құлақтарыңа саламыз; қырғыз-қазақ бауырларыңды ұмытпа!»¹ деп жазған болатын.

М. Тынышбаевтың бұл жолғы босқындар жөніндегі есебі толық емес-тін. «Қазақтың» кейінгі сандарында ол Жетісудағы ағайынды қырғыз бен қазақ елдерінің басына түскен босқыншылықтың шын ауқымын көрсететін деректік материалдар жариялайды. Мәселен, ол «Қазақтың» осы жылғы 254-санында Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз уездеріндегі болыстардан Қытай асқан отбасы және адамдардың санын кесте түрінде беріп, «Жоғарғы 44 болыс елде барлығы 47 мың 759 түгін бар, сонан қашқаны 40 мың 250 түгін, қырылғаны 95 мың 200 жан болады. Бұл есепке қарағанда, бұл елдердің босқындарынан жартыға таяу адамы қырылған»².

М. Тынышбаев, А. Найманқожаұлы және С. Ювашевтың қазақ және қырғыз босқындары жөнінде «Қазақ» газетіне жариялаған материалдары, түрлі адрес-терге жолдаған жеделхаттары барлық қазақ облыстарында, әсіресе оқушы, дін қауымы, интеллигенция арасында босқын қырғыздарға жәрдем жинау қозғалысының басталуына түрткі болады. Мамыр айының соңына қарай Құлжадағы жәрдем комитеті атына Алматы қазақ комитетінен 10 мың сом, «Уақыт» газеті басқармасынан 598 сом 22 тиын, Ырғыз уездік қазақ комитетінен 251 сом 65 тиын, Павлодар мұсылмандары комитетінен 275 сом, Ақтөбе мұсылмандары бюросынан 300 сом, Семей мұсылмандары комитетінен 1000 сом, Түркістандағы Нәсіровтен 100 сом, Омбы имамы Понамаревтан 117

¹ «Қазақ». 1917, № 237.

² Сонда, № 254.

сом, Троицкідегі Яушевтен 835 сом, Құлжа мұсылмандарынан 1240 сом, барлығы 14716 сом қаржы жиналады¹.

Босқыншылыққа ұшыраған қырғыз жұртына көмек ұйымдастыру барысында қазақ және қырғыз халықтарының өзара туыстық қатынасы жаңа қырынан көрінеді. Қиын-қыстау кезеңде ағайын екі елдің өзара жәрдем ісіне ұлттық зиялылар белсенді түрде араласа бастайды. «Қазақ» газеті 1917 жылғы 11 маусымдағы санында қырғыз елінің басына түскен ауыртпалыққа байланысты бір топ қазақ зиялыларының қазақ еліне үндеуін жариялайды². Үндеуде: «Бір жағынан қарыз ақша беріліп, бір жағынан жәрдем жиналса, қазіргідей қымбатшылық заманда қырғыз сияқты ішерге тамағы жоқ, киерге киімі жоқ, паналарға үйі жоқ жұрдай болып сорлаған жұртың мұқтаждығын өтерлік қаржы сонда ғана құралмақшы.

Аңсап өлейін деп жатқан адамның аузына су тамызғандай аз-көп демей әркім әліне қарай жәрдем ету әуелі, адамшылық, екінші, ағайыншылық жүзінен кімге болса борыш» деген сөздер бар еді.

Бұл мезгілде босқын қырғыздарға көмек ұйымдастыру ісіне байланысты Түркістан Комитеті мүшелері арасында да өзара пікір алысу болғандығы байқалады. Мәселен, О. Шкапский 12 маусымда Жаркенттен Орынбордағы Ә. Бөкейхановқа жеделхат жолдап, онда босқын қырғыздарға жәрдем ұйымдастыруға қатысты жасап жатқан істерін баяндап, соңында «Миллиондап жәрдем керек, «Қазақ» газеті ждидің ете көрсін»³ деген тілек айтады. Ә. Бөкейханов өз ретінде М. Тынышбаевқа жеделхат жолдап, үкіметтен жәрдем ақша сұрауға кеңес береді. Жауап жеделхатында Тынышбаев та: «Қырғыздардың қалі нашар, сорлыларға басы аман алаштың азаматы қараса көрсін»⁴ деген өтінішін білдіреді.

Босқын қырғыздарға жәрдем ұйымдастыруда негізгі орынға айналған «Қазақ» газеті қаржы жинау барысы туралы үзбей хабар беріп тұрады. Газетте жарияланған

¹ Сонда, № 232.

² Сонда, № 233. Үндеуге қол қойғандар: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сейдәзім Кәдірбаев, Имам Әлімбеков, Жанұзақ Жәнібеков, Ахмет Мәметов және Елдес Омаров.

³ «Қазақ». 1917, № 234.

⁴ Сонда.

материалдармен танысып, жәрдем берушілердің әлеуметтік құрамы мен географиялық шеңберінің кең болғандығын аңғару қиын емес. Олардың арасында 46 сом жинап жіберген Қызылжар уезіндегі Пресногорков мектебінде оқитын шәкірттер, 312 сом жинап Сырлыбай, Мұхаметхан және Қазіұлы арқылы жолдаған шалқарлық учительдер, 745 сом жинаған Басқұншақтағы «Игілік» қауымы, халықтан 1000 сом ақша жинап жіберген Омбыдағы «Бірлік» қауымы бар еді¹. Жәрдем қорына 1—2 айлық жалақысының 5% бергендердің арасында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Есболов, Ғ. Бірімжанов, Р. Мақатов және басқалар болды².

Біз жоғарыда босқындарға жәрдем жинаудың бірнеше қоғамдық орындар арқылы жүргендігін айттық. Жәрдем берушілер тіптен ақшаларын М. Тынышбаевтың атына да жіберген еді. «Қазақтың» 243-санында ол: «жылу бергендердің бір сыпырасы ақшаларын менің атыма жіберіп тұр. Мен жұмыспен әр жерге жүріп тұрамын. Сондықтан босқын қазақ-қырғыз үшін ақша жіберушілер мұнан былай тура Алматыдағы облостной қазақ комитетіне жіберсе екен»³ деген тілегін білдіреді. Ал «Қазақ» газеті өзінің 256-санында редакцияға босқын қырғыздарға жәрдем ретінде барлығы 14945 сом 86 тиын түскенін хабарлайды.

Қырғыз ағайындарға көмек көрсетуде көп тер төккен қайраткерлердің бірі М. Дулатов еді. Ол «Қазақ» газетінде «Оян, қазақ!» (босқын қырғыз бауырларыма арнадым)» атты мақала жазып, онда: «Оян, қазақ!» атты өлең кітабымды ескі өкімет шам көріп, «қазақ оянып кетеді» деп қорқып... халық арасына тарамасын деп үкім салды. Соған кейін қолға түспеген 1000 дана шамалы «Оян, қазақ!» алты жылдан бері бір орында жасырынып жатыр еді, сол «сақтаулы мың дана «Оян, қазақ!»-тың ақшасын әлгі босқында жүрген жетім-жесірлердің пайдасына бағыштадым»⁴ деп мәлімдейді. Өкінішке қарай «Оян, қазақ!»-тың қалған даналарын жасыруға тапсырған кісі жоғалтып алады⁵. Бірақ патриот ақынның көрсеткен үлгісінде еқшандай да жасандылық жоқ болатын.

¹ Сонда, № 256.

² Сонда, № 247, 256.

³ Сонда, № 243.

⁴ Сонда, № 233.

⁵ Сонда, № 240.

М. Дулатов оны босқын қырғыз мәселесіне байланысты бұдан кейін де жариялаған мақалаларында дәлелдеп берді. Мәселен, қазан айында Уақытша үкіметтің бүліншілікке ұшыраған орыс және бұратана халықтарға жәрдем есебінде қазынадан 11 миллион 150 мың сом ақша бөлетіндігі жарияланып, бұл қаржыны үлестіру тәртібі де белгіленеді. Онда көтеріліс нәтижесінде шаруашылығы зардап шеккен орыс жұртына отбасы мың сомнан, ал қырғыз және қазақтарға отбасы бір жүз сомнан деп айтылған еді¹

Міне, осы хабарға байланысты «Қазақ» газетінде жарияланған мақаласында М. Дулатов: «Бұл бөлу дұрыс па, адал ма, қазақ-қырғыз зиянынан қара шекпеннің зияны он есе артық па, оны қоя тұрып, біз бұл арада 100 сомның бір үйге еш нәрсеге жетпейтіндігін ғана айтып өтеміз.

Міне, жұрт, бишара босқын бауырларыңның алып отырған жәрдемі әлгі, қазынадан алып отырғаны мынау.

Әлі де болса жұрттық қылып, ағайындық, адамшылық борыштарыңды өтемесеңдер, атқа мініп, айғай салып, сорлы болған бауырларыңа тез жылу жинамасаңдар, тірі қалғандары енді қыс түскен соң қырылуы анық. Жұрттың бір жағы қырғынға ұшырап жатқанда, рақат ғұмыр сүріп, ойын ойнап, той тойлап, пайдасыз жерге мал шашып, ішіп-жегенге мәз болып жүре берсеңдер, жолдарың болсын!», — деп ашаршылықтағы қырғыз ағайындарға бүкілхалықтық көмекті күшейте түсуге шақырды.

Босқын қырғыздарға көмек ұйымдастыру барысында елеулі оқиға болған фактілердің бірі — «Қазақ» газеті бетінде қырғыз халқының ағартушы ғалымы Ишанғұл Арабаевтың² қазақ еліне үндеуінің жариялануы еді. И. Арабаев үндеуінде: «Босқын бейшаралардың халін алыстан жылап, Алаш деп аяныш күйімізге харакет қылып жатқан облыстағы алтын таяғымыз Ибраһим мырза Жайнақовқа біз Пржевал қырғыздары жаралы жүрегімізден тәңір жарылғасын айтамыз» деп, облыстық

¹ «Вестник Временного правительства». 1917, 6 октября, с. 170.

² Арабаев — тұңғыш қырғыз әліппесінің авторы, ағартушы ғалым. Уфадағы «Ғалия» медресесінде қазақ әдебиетінің классиктері М. Жұмабаев және Б. Майлиндермен бірге оқыған. 1917 жылғы желтоқсандағы II жалпықазақ съезіне арнайы шақырумен келіп, Жетісу қырғыздары атынан қатысқан. Пржевальск уездік қырғыз комитетінің төрағасы болған. Сталиндік жазалау құрбаны.

қазақ комитетінің Пржевальск уезіне өкіл етіп жіберген қызметкерлері Мақсұт Солтаев пен Қасымбай Телтаевтың «өлім халінде жатқан бауырларымызға тезірек жәрдем жетістіруге харакет қылып, ұлт үшін жанын пида» қылып, «тұс-тұсқа шауып, көз алдында аштан өлгелі жатқан бауырларын тірілтуге, көзінен жас орнына қан төгіп, тиісті орындарға жеделхат жолдап, жылу жинап» жатқанын үлкен ризашылықпен жазды. Ол үндеуін «бүкіл киіз туырлықты қазақ баласынан бейшара болған біз байғұстарға талай жайнақовтар шығар деп үміт етіп, өлім халінде қолымызды бұлғап, көзімізбен ншара қылып, жәрдем сұраймыз!»¹ деген сөздермен аяқтайды. Тарихи деректер босқыншылыққа ұшыраған қырғыз жұртына көмек беру ісіне жетісулық дәрігерлер Тубек Есенғұлов пен Жақсылықовтың, мұғалім Б. Сүлеев пен С. Сабатаевтың белсенді атсалысқанын көрсетеді.

1917 жылы 21—26 шілде күндері Орынбор қаласында бірінші жалпықазақ съезі өтеді. Съезде Жетісу облысындағы жағдай дербес мәселе ретінде қаралып, съезд, біріншіден, соғыс және ішкі істер министрлеріне жедел хат жолдап: «Жетісудағы қазақ-қырғызды атып, жаншып жатқан мұжықтардың һәм соғыстан қайтқан солдаттың қолынан қару-жарағын сыпырып алып, халықты зорлықтан қорғауларын талап етеді. Сондай-ақ съезд, екіншіден, «Жетісу облысындағы ашаршылықтан қырылып жатқан қазақ-қырғызға Алаш баласы жәрдем беруін»² өтінеді.

Жетісудағы жағдайдың жалпықазақ съезінің күн тәртібіне енуіне, белгілі дәрежеде, М. Тынышбаевтың съезд ашылар қарсаңда Орынборда болуы ықпалын тигізгендігі даусыз. «Қазақ» газеті 1917 жылғы 24 шілдедегі санында «15 шілдеде Орынбор арқылы Жетісу комиссары Мұхаметжан Тынышбайұлы Петроград кетті. Мұхаметжан үкіметке Жетісу облысының хал-жайын доклад қылып, «25 маусым» жарлығына байланысты бүліншілікке ұшыраған қазақ-қырғыздарға һәм орыстарға қазынадан жәрдем сұрамақ. Сөйтіп, бірін-бірі қырғынға ұшыратқан һәм бұл күнге шейін бір-біріне кек сақтап, іштеріне қан қатқан екі жұртты татуластыру камына кіріспек»³ деп жазды.

¹ «Қазақ». 1917, № 236.

² Сонда, № 238.

³ Сонда, № 237.

Тынышбаевтың бұл сапары сәтті аяқталды деп айту қиын. Өйткені, шілде оқиғаларынан кейінгі уақытта жоғарғы басшылықтағы дағдарыс тереңдей түскен еді. Соған байланысты Петроградты Жетісу мәселесі аса толғандыра қоймағандығы түсінікті. Оны астанадан Алматыға жолдаған жеделхатында Тынышбаевтың өзі де айтқан болатын¹

Ал өз ретінде бұл кезде облыстағы, әсіресе Қытайдан оралған босқындардың жағдайы тереңдей түскен еді. Мәселен, Пржевальск уезінде жергілікті билік орындары босқындарға тиесілі жәрдемді бермеуге, тіптен оларды уезден күшпен аластауға кірісіп кеткен еді. Оны Алматыға Шкапский атына түскен мынадай жеделхаттан байқаймыз: «Из Пржевальска. 27/VII.1917. Пржевальский Исполнительный Комитет и Комиссар приступают к выселению киргиз... Уполномоченным по выселению назначен Войшвилло. Просим принять к сведению и оказать возможное содействие Войшвилло»²

Бұл арада өз атамекеніне оралған қырғыз босқындарын басқа жерлерге ығыстыру, орыс селоларының ашықтан-ашық астық сатудан бас тартуы, Войшвилло сияқты қаражүзді ескі чиновниктердің белсенді әрекетке көшуі, әрине, реакциялық күштердің шабуылға шығуының айқын көрінісі болатын. Қарулы солдаттар мен переселен кулактардың қолдауына сүйенген бұлардың әрекетіне қарсы пәрменді қарсылық көрсетуге Шкапский мен Тынышбаевта да, қазақ және қырғыз комитеттерінде де жеткілікті күш жоқ еді. Міне, осындай жағдайда Уақытша үкімет тарапынан тиімді жәрдем алудан күдер үзген қырғыз босқындары Ташкенттегі түрлі қоғамдық ұйымдарға өкілдерін жіберіп, көмек сұраудан басқа шарасы қалмайды.

Жетісудағы қалыптасқан жағдайдан жақсы хабардар Түркістан өлкелік мұсылмандар кеңесі өз ретінде бірнеше шараны іске асырады. Ең алдымен кеңес 9 шілдеде Петроградтағы Министрлер Кеңесінің төрағасы және басқа жоғарғы билік орындарына мынадай мазмұнда жеделхат жолдайды: «Біздің жіберген делегаттарымыз Жетісу қырғыздарының өте ауыр жағдайынан хабар жеткізіп отыр. Қытайдан қайтқан қырғыздарды өз жерлеріне жібермей, аңдай қыруда. Қырғыздар өте

¹ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 9-іс, 54-п.

² Сонда, 6-іс, 4-п.

ауыр жокшылыкты бастан кешуде. Аш-жалаңаш. Әйелі мен балаларын сатуда. Бірін-бірі жеуге дейін жетіп отыр. Жетісудағы орыс келімсектер қарулы. Қырғыздар болса қарусыз. Қырғыздардың ауыр жағдайын айтып жеткізерлік сөз табу қиын. Қайғы таудай. Көз жасы көлдей. Жедел шаралар қажет.

Түркістан Өлкелік Мұсылман Кеңесі»¹.

1917 жылғы тамыз айының ортасында Ташкентте өлкелік шаруалар съезі өтеді. Оның жұмысына Пржевальск қырғыздарының өкілдері Кендірбаев, Түменбаев және Чимдиев қатысып, тағы да босқын қырғыздар мәселесін көтеріп, оларды біржола қырылып қалудан сақтау үшін мазасыз переселендердің біразын Пржевальск уезінен алып кетуді талап етеді² Өлкелік шаруалар съезі: Ішкі істер министріне жеделхат жолдап панасыз қырғыздарды қорғау үшін пәрменді шараларды іске асыруды өтінеді³.

Мұсылмандар қауымдастығы ұйымдастырған шаралардың ең үлкені, әрине, 1917 жылы 18 тамызда Ташкентте өткен демонстрация еді. Мыңдаған Ташкент тұрғындары қаланың орталығындағы Кауфман ескерткіші алдына жиналып, Түркістан Комитетінен тез арада Жетісудағы қырғынды тоқтатуды, соған байланысты қандай шаралар белгіленіп жатқаны жөнінде есеп беруді талап етті⁴.

Жағдайдың бет алысынан қаймыққан Түрккомитет, біріншіден, Петроградқа жеделхат жолдап, орталық биліктен Жетісуға көмекке бөлінетін қаржыны тезірек жіберуді сұраса, екінші жағынан, Жетісуға комитет мүшесі Шендриков бастаған комиссия және әскери бөлім жіберу туралы шешім қабылдайды⁵.

Түрккомитеттің белгілеген бұл екінші шарасы Шкапский мен Тынышбаевқа Уақытша үкімет әкімшілігінің, әсіресе Ташкенттегі биліктің Жетісудағы қайғылы оқиғаларға немқұрайды қарауына байланысты өз наразылықтарын ашық білдіруге түрткі болған еді. Олар Түрккомитеттің Жетісуға комиссия және әскер бөлімін шығару туралы шешімін теріс деп тауып, оны қайта қарап, өзгертпеген күнде өздерінің отставкаға кететіндігін мә-

¹ ҚР ОМЖТА, 811-к., 20-т., 136-іс, 35-п.

² Сонда, 135-іс, 2-п.

³ Сонда, 114-п.

⁴ Сонда, 86-іс, 75-п.

⁵ Сонда.

лімдеп мынадай мазмұнда жеделхат жолданды: «Қырғыз-орыс арасындағы шиеленіскен ауыр жағдайды қалпына келтіру үшін бірінші кезекте олардың шығындарын өтейтін қаржы сұрап майдың басынан бері Ташкентке 41, 61, 67, 70, 85, 96, 103 және 123-нөмірлі, Петроградка 29, 42, 79, 113, 127, 256 және 344-нөмірлі жеделхаттар жөнелткен едік. Жауап ала алмадық... Орыс бандыларын тезірек соттау мақсатында уақытша присяжныйлар сотын құруға рұқсат сұрап екі мәрте юстиция министріне қайрылды. Оған да жауап болмады. Істің ізімен соттың бола қоймауы қарақшылықпен күресуге кедергі жасап отыр. Ташкенттен жергілікті жағдайды түсіну қиын. Сіздердің соттау билігін беріп, солдаттар қосып жіберген комиссияларыңыз іске тек зиянын тигізіп, бізге деген жергілікті халықтың сенімін кетіреді. Сондай нәтижені көре отырып, осы уақытқа дейін жасаған еңбегімізді бұзуға келісе алмайтындықтан біз отставкаға кетеміз»¹

Ташкент, әрине, Тынышбаев пен Шкапскийдің өтініштерін қабылдамай тастайды². Бірақ Түрккомитет түрлі күштердің талап етуі нәтижесінде тамыз, қыркүйек айларында бірнеше шараны іске асырады. Олардың арасында Жетісу облысында әскери жағдай жарияланып, астық монополиясының енгізілуі³, Пржевальск уезіне қарақшылық істерді тексеру үшін тергеу бригадасының жіберілуі бар еді⁴, 7 қазанда көп күттірген 11 млн 150 000 сом қаржының Алматыға жіберілгендігі туралы хабар да жетеді⁵.

Бұл бөлінген қаржының ашаршылыққа ұшыраған босқындарға жұмсалуды барысы туралы М. Тынышбаев үлкен іждағаттылықпен есеп беріп тұрды. Солардың бірінде ол былай деп жазған еді:

«10 болыс Пішпектің тау қырғыздарында өз күнін өзі көре алатын азын-аулақ астық бар. Нарынның 12 болысы біздің сөзімізге тоқтам қылып, береке-бірлік етіп, өз арасынан реквизиция қылды: бидай жиып, ақшаға бағалап, араларындағы аш-жалаңашқа беріп жатыр және 2—3 мың пұттай астықты Қошқардағы 3 болыс ағайындарына жіберді. Тәртібі ел алдында инабатты

¹ Сонда, 90-іс, 9-п.

² Сонда, 136-іс, 33-п.

³ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 5-іс, 8-п.; сонда, 9-іс, 86-п.

⁴ Сонда, 9-іс, 89-п.

⁵ Сонда, 90-іс, 18-п.

Шоқа батырдың баласы Қазидай адамдары һәм қазақ офицері Бекімовтей комиссар болып, бұл Нарын жағынан көңіліміз көтерілгендей болды.

Ең қиыны болып тұрған Улахолдағы 7 болыс қырғыз. Бұлардың комиссарына 60 мың сом жіберіп едік, астық сатып ала алған, ала алмағанын білмедік. Нарынға 40 мың жібердік. Токпақ төңірегіндегі қырғыздар үшін Пішпек комиссарына 60 мың сом жібердік. Бұл жерде бидай болмаса да, жақындағы дүнгендерде күріш көп екен. Жаркент уезіндегі қырғыз һәм қазақ үшін 60 мың сом жібердік. Жаркент комитеті (әсіресе доктор Тубек Есенғұлов) жаздай аянбай астық тасып тұр. Құлжадағы жаңа консулға сонда қалған қазақ-қырғыз үшін 60 мың жібердік. Жаңа өкімет шығарған 5 миллионды босқыннан қалған қазақ-қырғыздарды енді бұдан былай тірі сақтауға хаир етпекші болдық. Жетісудан киізді тысқары жібертуді қойғызып, бәрін сатып алып, босқындарға таратпақшы болдық. Бірақ 5 миллион қысқа қарсы келіп, арзан уақытта, бар уақытта еш нәрсе ала алмадық. Қолымыздан келгенше әрекет жасадық, бірақ жазға шейін қаншасы тірі қалып, қаншасы қырыларын болжай алмаймыз... талай өлім-жітімнен қалған, талай зорлық-қорлық көрген бейшара тірі бауырларым енді аман қалсын деп тілеймін»¹

Архивтік құжаттар қырғыз және қазақтарға бөлінген қаржының орыс шаруаларынан астық, Шығыс Түркістан базарларынан мал, сондай-ақ, ел арасынан киіз үй, дәрі-дәрмек алуға жұмсалғандығын және мұқтаж босқындарға тегін үлестірілгендігін көрсетеді.

Шамамен, шілде айынан бастап Тынышбаев пен Шкапскийдің тікелей басшылығымен орыс селоларындағы шаруалар мен кулактардың қолында бар артық астықты реквизициялау басталады. Бұл шараға қарсылық көрсеткен адамдар абақтыға жабылады. Мәселен, қазан айында, Түркістан комитеті мүшелерінің бұйрығы бойынша Верный уезі Михайловск селосының 9 шаруасы 1 айдан абақтыға отырып шығады². Орыс шаруаларынан артық астықты алу ісін белсенді түрде іске асырған Пішпек уездік азық-түлік бөлімінің төрағасы Петропавлов еді. Ол переселен шаруалардың қарсылығын күшпен баса отырып, уездегі ашаршылықпен күресуге

¹ «Қазақ». 1917, № 255.

² ҚР ОМА, 9-к., 1-к., 1-к. б. т., 9-іс, 102-п.

елеулі еңбек сіңіреді¹. Бірақ Петропавловтың бұл қимылын қаламаған уездік азық-түлік съезіне қатынасқан орыс делегаттары оның қызметінен кетуін талап етеді. Қырғыз жұртының көрсеткен қолдауына қарамастан Петропавлов жұмысын тастауға мәжбүр болады².

Күзге қарай М. Тынышбаевтың тікелей басшылығымен босқын қырғыз бен қазақтар шоғырланған жерлерде оларды тегін тамақтандыратын асхана пункттер ашыла бастайды. Бұл кезде аштық қазақ және орыс ауыл, селоларын да қамтыған еді. Жаркент уездік комиссары облыстық комиссияның отырысында сөйлеген сөзінде 1917 жылдың соңына қарай уезде 14 албан болыстарының және 10 орыс селоларының астықсыз отырғанын хабарлайды³. Мәселен, 27 қазанда Тынышбаевтың жеделхат арқылы берген тапсырмасы бойынша, Пішпек уезіне қарасты Қарақоңыз және Оңтар деген елді мекендерде екі тамақтандыру пункті ашылады⁴. Ал жылдың соңына қарай Пішпектің өзінде мың адамдық осындай пункт ұйымдастырылған еді⁵.

Аштыққа қарсы күресте маңызды рөл атқарған бұл пункттерді ұйымдастыруда, жалпы осы мазмұндағы шараларды іске асыруда М. Тынышбаевтың еңбегі зор болатын. Бұл пікірдің шындықтан алшақ еместігін дәлелдейтін фактілер жеткілікті, біз олардың бірін ғана келтірумен шектелмекпіз. М. Тынышбаев Петроградта жүргенде Нарын уезіндегі аш босқындарға азық-түлік жеткізуге байланысты қиындықтар туады. Оған уездегі комиссар Зиман бастаған теріс пиғылдағы переселендік топтар кінәлі еді. О. Шкапский Нарынға жеделхат жолдап, онда былай деп көрсетеді: «Комиссар Зиминге. Азық-түлік Комитетінің қайта оралып жатқан қырғыздарды тамақтандыратын пункттерді ұйымдастырудан бас тартуын орыс революциясының рухына сай келмейтін әрекет есебінде бағалаймын. Бірнеше адам қарсы болғандықтан бұқараны нансыз қалдыру қатыгездік. Тынышбаев Петроградта, ол қайта оралғанша қырғыздар қырылып қалмасын. Нарындағы орыс демократиясы адамгершілік көрсетеді деп сенемін. 249. 19.07.1917»⁶.

¹ Сонда, 11-іс, 11, 12-п.

² Сонда, 86-іс, 263, 264-п.

³ Сонда, 34-іс, 23—24-п.

⁴ Сонда, 2—2-об-п.

⁵ Сонда, 23—23-об-п.

⁶ Сонда, 90-іс, 49-п.

М. Тынышбаевтың және ол сияқты қазақ зиялыларының белсенді саяси қызметі шовинистік, ұлыдержавалық пиғылдағы ескі және жаңа орыс чиновниктерін терең ойда қалдырған еді. Олар қазақ қоғамынан шыққан интеллигенттердің белсенділігінің артуынан болашақта өлкедегі орыс билігіне төнбек қауіптің нышанын көргендей болады. Қапал уездік комиссары Митрофан Дудукалов Жетісу облыстық комиссары Шебалинге жазған хатында өзара сыр бөліскендей сынай танытып мынадай пікір айтады: «Приходится думать тяжелую думу о том явлении, которое теперь волнует нас русских близко стоящих к управлению: взаимоотношение русских и киргизь...

Последняя новость Вам тоже наверно известная, переданная из Ташкента о том, что ввозится оружие в Туркестан, наталкивает на мысль о самозащите, о сохранении Туркестана для России и о много другом, что нужно и предпринять для этого.

Необходимо смотреть в оба: береженного бог бережет говорит наша пословица, а для этого нам русским людям стоящим у власти кое о чем надо позаботиться. Мы должны вести негласный надзор за теми о ком речь. Я полагаю, что г. Тынышпаеву выражен недоверие¹ потому, что есть другой контр — Тынышпаев, который ведет другую линию, ту линию, которая ближе и милее остальному туземному населению. Наши неудачи, а удачи противников, там же и турок будоражат головы горячих поклонников ислама...

С ними моя политика такова: разобщить малую киргизскую интеллигенцию с народом, для этого я симпатии народа — бедняка киргиза всегдашним заступничеством за них склоняю к себе, а интеллигенцию не обхожу и держу их в надежде на Учредительное Собрание.

Организация всевозможных комитетов интересуется массу и она занятая прямым делом, видя новые дела, кладет надежду на будущее, отвлекается от того, о чем я веду мысль, т. е. о панисламизме. Недавнее сообщение участкового комиссара из Гавриловки при разговоре о том, что в волостных, прилегающих к р. Или ему кто то заметил: «не долго Вам русским осталось с нас кровь

¹ Қапал комиссарының бұл көрсетуін қуаттайтын басқа фактіні біз кездестіргеніміз жоқ. Тынышбаевқа ондай сенімсіздік орыс переселендері тарапынан көрсетілуі ықтимал.

пить» меня интригует и я решил вести негласный надзор через искренно русских людей за степью»¹.

Уақытша үкімет тұсында уездік билікке келген кешегі солдат, бүгінгі чиновниктің бұл пікірі, белгілі дәрежеде, қазақ халқының ақпан революциясынан кейінгі айларда алған бостандығының деңгейінен хабар берсе керек. Оны М. Тынышбаев сияқты терең және тәжірибелі саясаткер сезбеді деп айту, әрине, ағаттық болар еді. М. Тынышбаев Жетісуға Уақытша үкіметтің комиссары болып алғашқы келгенінде ойластырған істерінің біразын іске асыра алмауына да осындай реакциялық көзқарастың себепші болғанын жақсы түсінді.

1917 жылғы 1 қарашада Ташкенттегі саяси билік Кенестердің қолына өтеді. 6 қараша күні Уақытша үкіметтің Түркістан Комитетінің мүшесі О. А. Шкапский мен Түркістан әскери округының әскери комиссары В. Г. Ивановтың қолы қойылған № 57 қаулы бойынша Жетісу облысында әскери жағдай жарияланып, Түрккомитеттің жойылуына байланысты облыстағы билік толығымен осы екеуінің қолына өтеді². Олардың 1917 жылғы 14 желтоқсандағы № 61 қаулысымен Түркістан комитетінің баспа үнінен айырылуына байланысты, енді бұдан былай «Семиреченские Ведомости» газеті Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің үні болып жарияланады³. Бұл белгілі дәрежеде, Алматыны Түркістандағы Уақытша үкімет билігі үшін күрес орталығына айналдыру әрекетінің көрінісі болса керек. Міне, осы 6 қарашадан кейінгі уақытта Алматыдағы басшылықтың атынан шыққан құжаттардан тек О. Шкапскийдің ғана қолын көреміз. Соған байланысты, шамамен осы кезден бастап М. Тынышбаевтың да Түрккомитет мүшесі міндетін атқаруды тоқтатқандығы туралы айтуға негіз бар сияқты.

26 қараша күні Қоқан қаласында ашылған мұсылмандардың төтенше съезі, 28 қараша күні Түркістан өлкесін Түркістан автономиясы жариялап, оны басқаратын Уақытша үкімет сайлайды. Оның төрағасы және ішкі істер министрі болып Мұхаметжан Тынышбаев тағайындалған еді.

¹ ҚР ОМА, 9-к., 1-к. б. т., 86-іс, 72—74-об-п.

² Сонда, 9-іс, 110—110-об-п.

³ Сонда, 115-п.

VI ТАРАУ

Бірінші және екінші жалпықазақ съездері. «Алаш» партиясы мен Алашорда (Ұлт Кеңесі) үкіметінің құрылуы

1. БІРІНШІ (ШІЛДЕ) ЖАЛПЫҚАЗАҚ СЪЕЗІ. «АЛАШ» ПАРТИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихының өзекті мәселелерінің бірі, әрине, «Алаш» партиясының құрылуы, оның тарихи негіздері, саяси әлеуметтік сипаты және қазақ тарихында алатын орны. Жоғарғы тарауларда көрсетілгендей, қазақ зиялылары қоғамдық сұранысты білдіре отырып, саяси партия құру әрекетін бірінші орыс революциясы жылдарында-ақ қолға алды. Бірақ белгілі объективті себептерге байланысты ол әрекеттен ештеме шыға қоймағаны жөнінде біз айттық.

Қазақ зиялылары тарапынан осы мазмұндағы әрекеттің нышандары 1913 жылы қайтадан бой көрсетті. М. Сералин бастаған «Айқап» журналы төңірегіне шоғырланған қазақ зиялылары¹ ең өзекті қоғамдық мәселелерді талқылап, белгілі бір бағдарламалық тұжырымдарға келу үшін жалпықазақ съезін шақыру жөнінде бастама көтерді. Бірақ 1905—1907 жылдардағы бас көтеруден кейін қазақ облыстарында орнаған жандармдық тәртіп жағдайында ондай съезді өткізіп, оның шешімдерін іске асыру мүмкін еместігін жақсы түсінген А. Байтұрсынов пен Ә. Бөкейханов бастаған топ жалпықазақ съезін шақыруға үзілді-кесілді қарсы шықты².

Сонымен, қысқарта айтқанда, жалпықазақ кеңесін шақырып, онда ұлт өміріне қатысты өзекті мәселелерді қарау, соған сай саяси партия құру ісін қолға алуға қа-

¹ Бұл кісілердің қатарында Р. Марсеков, Ж. Сейдалин, Б. Қаратаев, М.-С. Кәшімов, Ж. Тілеубергенов және басқа зиялылар болды. «Айқап». 1913, № 4—5, 9, 10, 11, 13, 14, 15; ООМА, 21-к., 2-т., 618-іс, 198—199, 200, 201, 206, 385, 387, 388-п.; сонда, 9-т., 4-іс, 25—30-п.

² «Қазақ». 1913, № 18, 20, 21, 24 т. б.

жетті алғышарттар тек ақпан революциясынан кейін ғана қалыптасты.

Тұңғыш жалпықазақ съезін шақыру туралы шешім 1917 жылғы сәуір айында өткен Торғай облыстық қазақ съезінде қабылданып, съезд оны дайындауды Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов бастаған бір топ қазақ зиялыларынан тұрған айрықша бюроға тапсырғаны жоғарыда айтылды. Міне, осы бюро облыстық қазақ съездерінің аяқталуын күтіп жүрген мезгілде Мәскеуде 1—11 мамыр аралығында бірінші Бүкілресейлік мұсылмандар съезі өтіп, оған өкіл ретінде қатынасқан бір топ қазақ зиялылары жалпықазақ съезін шақыру туралы «Қазақ» газетінде өз ұсыныстарын жариялайды¹. Арасында Көлбей Тоғысов, Аққағаз Досжанқызы, Ғұмар Қарашев бәр бұл топ съезд 1—10 тамыз аралығында Ташкентте өтсін және оған әр облыстан бір өкілден келсін деді.

Осы арада мұсылман съезі жөнінде мынаны айта кеткен жөн. Мұсылмандардың Мәскеу съезі ресейлік мұсылман істерін жүргізуші «Шораи ислам» аталатын 30 адамнан тұрған орталық кеңес сайлап, оның ішінен 12 адамнан тұрған атқару комитетін құру туралы шешім қабылдайды. «Шораи исламнан» 5 орын қазақ өкілдеріне ұйғарылады. Ал «Шораи исламның» іс жүргізетін орталығы болып Петроград белгіленеді². Бұл, белгілі дәрежеде, Бүкілресейлік мұсылман халықтарының қоғамдық-саяси істерін бір орталықтан басқаруға ұмтылушылықтың көрінісі болатын.

Бұл жағдай қазақ демократиялық интеллигенциясы мен мұсылмандық қозғалыс ара жігінің ашылуына түрткі болады. Бірінші Бүкілресейлік мұсылман съезінің шешімдері мәлім бола салысымен Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов бастаған бір топ қазақ қайраткерлері «Қазақ» газеті арқылы мәлімдеме жасап, онда: «...Шораи исламға» сайланған қазақ ағзаларын халық тарапынан сайланған ағзалар дей алмаймыз һәм олардың қазақ атынан деп істеген істерін, сөйлеген сөздерін халықтікі демейміз»³ деген сөздер бар еді. Мұндай мағынада мәлімдеме жасауға негіз жеткілікті болатын. Өйткені «Шораи исламды» сайлау тәртібі ешқандай да сын көтермейтін еді.

¹ «Қазақ». 1917, № 232.

² Программные документы мусульманских политических партий 1917—1920 гг. Оксфорд, 1985, с. 12; «Қазақ». 1917, № 232.

³ «Қазақ». 1917, № 233.

Көп ұзамай Орынбордағы жалпықазақ съезін ұйымдастыру бюросы екінші рет мәлімдеме жасап, онда Қазанда 21 шілдеде ашылатын екінші жалпымұсылман съезіне қазақ елі атынан өкілдер жібермеу туралы шешім қабылдағандарын білдіреді. Мұндай шешімге негіздеме ретінде «әуелі қазақ көшін оңға бастайтын болсақ, кіммен жолдас болуымыз қашпас. Өзді-өзіміз ауыз біріктірмей тұрып, дүрмекке шаба беруден пайда аз» деген тұжырым келтірілген еді¹

Бірінші жалпықазақ съезін ұйымдастыру бюросы «Қазақтың» 1917 жылғы 11 маусымдағы санында арнайы мәлімдеме жасап, съезд 1 тамызда Орынборда ашылып, оған әр уезд екі кісіден өкіл жіберсін деді. Бірақ бұл аталған күн мен өкілдер саны көп ұзамай тағы да өзгеріске ұшырайды. Шілде айының алғашқы күндері Орынбордағы «Қазақ» басқармасына Петроградтағы «Шорай ислам» төрағасы А. Салихов пен сондағы қазақ өкілдері У. Танашев, Ж. Ақбаев және Ж. Досмұхамедовтан жеделхат келіп, онда «Учредительное собрание сайлау 17 қыркүйекте болатын болды, депутаттар списогі бір ай бұрын, яғни 17 тамызда тапсырылмақ болды. Соның үшін жалпықазақ съезін 20 шілдеден соңға қалдыру мүмкін емес, Қазанда ашылуға ұйғарылған жалпымұсылман съезінің де күні солай өзгерілді»²,— делінеді.

Осы екі ортада Петроградтан Құрылтай жиналысына сайлау өткізуге дайындықпен бір мезгілде земство сайлауын өткізу туралы да хабар келіп жетеді. Сөйтіп, уақыт тығыз, ал істелетін іс көбейе түскен еді. Солардың ішіндегі ең маңыздысы, әрине, Құрылтай жиналысына дейін халық өміріне қатысты ең өзекті мәселелерді талқыға салып, ел болып ортақ тұжырымға келу, құрылтай жиналысында сол тұжырымдарды өткізуге күш салу еді. Қалыптасқан жағдай туралы М. Дулатов «болыс басы кісі шақыру түгіл, уезд басы кісі шақырудың өзі қиындады. Айналдырған 12—13 күнде қайта хабар жетіп, шет облыстардың уездерінен 20 маусымға кісі жеткізу мүмкін емес болды. Сонан кейін бюро амалсыз әуелгі қаулысын өзгертіп, съездің күні 20 шілде болсын һәм әр облыстан областной комитет ағзаларынан екі өкіл келсін деді. Онан басқа лаж табылмады, бұрылуға, бұлтаруға болмады»³,— деп жазды.

¹ Сонда, № 236.

² Сонда, № 238.

³ Сонда, № 238.

Съезді ұйымдастыру бюросы «Қазақ» газетінің 24 маусым күнгі санында съездің күн тәртібіне қойылатын мәселелерге байланысты ел талқысына өз тұжырымдарын ұсынады. Тезистер түрінде баяндалған бұл мәселелердің бәрі дерлік кейін бірінші жалпықазақ съезінің күн тәртібіне енді. Бұл тезистер, белгілі дәрежеде, сол тарихи кезеңдегі қазақ демократиялық интеллигенциясының күрделі саяси мәселелерге байланысты (мемлекеттік құрылыс, жер, дін, оқу-ағарту т. б.) ұстанған айқындамасынан, көзқарас деңгейінен хабар беретін еді.

Мәселен, бюроның түсінігі бойынша, съезде қаралуға тиіс ең негізгі мәселе, әрине, мемлекеттік дербестік мәселесі еді. Олай болса бюро мүшелері өздері сұраған ұлттық автономия мазмұнын қалай түсінді? Бұл сауалға біз тезистерден мынадай жауап аламыз: «Қазаққа... мемлекеттік автономия ма, яки уалаяттық автономия ма?.. Бұл екеуінің арасындағы айырмасы: мемлекеттік автономия болса өз Г думасы болмақ; өзіне керек закондерді сол думасы шығармақ; ақшасын өзі жасап шығармақ, барша шаруашылық ісі, темір жол, почта, телеграф сияқты істерінің бәрі де өзінде болмақ. Жерсуының билігі де өзінде болмақ. Өз алдына әскер ұстамақ; қысқасы, мемлекетке керек жабдықтарын өзі жайғастырып, өз қамын өзі жемек. Жалғыз-ақ шет мемлекеттермен арасында болатын істер жалпы мемлекет арқылы істелмек. Жалпы мемлекеттің мемлекеттік автономияда уәкілі ғана тұрмақ. Мемлекеттік автономияның бас мемлекетпен жалғасатын жері осылар ғана.

Уалаяттық автономия болса, оның өз алдына ақшасы, темір жолы, почта, телеграфы, әскері болмайды, жалпы мемлекеттік Г Думасына уәкілдерін жібереді. Өз думасы, сол жалпы Мемлекет думасында шыққан законға қайшы келместей закондерді шығаруға ықтиярлы болады. Уалаяттағы барша жергілікті істерінің билігі өз қолында болады. Жер-судың билігі жалпы мемлекет қолында болады»¹

Бюро осылайша автономия жөнінде өз түсінігін ортаға салып «...біздің қазақ автономия бола аламыз десе, осылардың бәрін қарап, ар жақ-бер жағын таразылап, тексеріп барып» белгілі бір қорытындыға келуі керек деген пікірді айтады.

¹ Сонда, № 234.

Съездің күн тәртібіне енгізуге ұсынылған мәселелердің бірі «қазақ саяси партиясын жасау мәселесі» болды. Бұл мәселеге байланысты бюро жасаған тұжырым мынау еді: «Ресейде осы күнде түрлі саяси партиялар бар. Олардың көздеген мақсаттары программасында жазылған. Оны білетін адамдарға мағлұм: қай партияның да болса программасы түп-түгел қазақ мақсаттарына үйлеспейді. Сондықтан біздің қазақ мақсаттарын түгел көздейтін өз алдына партия жасамайынша болмайды. Қазақ мақсаттарын теріп, программа жасап, сол мақсаттарға жету шарасын қарастыратын қазақ партиясын қалай жасау, қандай программа түзеу, қандай жол тұту оны һәм осы жалпы қазақ съезінде кеңесуіміз керек»¹.

Саяси партия құруға байланысты айтылған бұл тұжырымның мынадай мәні бар. Біріншіден, ол тарихи деректермен толық таныс емес қайсыбір авторлардың «Алаш» партиясы шілдедегі жалпықазақ съезіне дейін ақ қалыптаса бастады деген пікірін біржола жоққа шығарады. 1917 жылғы жалпықазақ съезіне дейін қалыптасып дамыған «Алаш» партиясы емес, кейін алаштық атанған ұлттық интеллигенция басқарған ұлт-азаттық қозғалыс болатын. Ал бұл қозғалыстың бастаушы ұйытқысының саяси партияға бірігуі бірінші жалпықазақ съезінен басталғаны тарихи факті. Екіншіден, бұл айтылған тұжырым «Алаш» партиясының саяси мәнін кеміту мақсатында оны ресейлік кадеттер партиясының филиалы есебінде бағалаушылар пікірінің негізсіз екендігін көрсетеді. Империялық езгідегі қазақ қоғамы жағдайында «Алаш» партия ретінде өзінің идеологиялық негізі етіп, әрине, жалпыұлттық мүддені, қазақ шындығын алуға тиіс болды. Бұл толық табиғи құбылыс және басқаша болуы да мүмкін емес-тін.

Сонымен бірге съезд ұйымдастырушылары өз тұжырымдарын талқыға ұсына отырып, тек біздің айтқанымыз ғана оң деген ойдан аулақ еді. Олар «съезд бюросы жоғарыдағы айтылған мәселелер турасында съезге доклад етпекші, бірақ жалғыз бюроның докладына қарап тұрмай, әр облыс, әр уезден келетін өкілдер де барша көрсетілген мәселелер турасында елдің пікірін білдіргендей докладтар жасап келтірулері керек»² деп қо-

¹ Сонда.

² Сонда.

рытып, шынайы демократия принциптерін ұстанатындықтарын көрсетті.

Бюро сондай-ақ съезге өкілдер шақыруда да осы принципті ұстанды. «Еуропа жұртында съезге келген өкілдер, — деп жазды олар тезистерінде, — елден шығарда елмен кеңесіп, ел болып қорытқан пікірлерді съезд кеңесіне салады. Сондықтан олардың съездері 2—3 күнде тәмәм болады. Жалпықазақ съезіне келетін өкілдер жоғарыда айтылған съезде қаралуға тиісті болған мәселелерді жерінен қорытып, съезде көптің алдына салып, бата қылдыруға дайындап алып келулері керек». Сондай-ақ олардың пікірінше, съезге «қазаққа пайдалы іс істеуді тілейтін» өкілдер ғана келулері керек, ал даярлықсыз адамдардың келгенінен қазаққа келер түк пайда жоқ»¹

Бюро жариялаған тезистерден келтірілген бұл үзінділер жалпықазақ съездеріне тек дала аристократиясының өкілдері ғана шақырылды, жалпықазақ съездері байлар мен ұлттық буржуазияның жиналысына айналды деген пікірдің қаншалықты дәлелсіз екендігін айғақтаса керек.

Съездің ашылар қарсаңында, анығырақ айтқанда, «Қазақтың» 4 шілде күнгі санында Ә. Бөкейхановтың «Қазақ депутаттары» атты мақаласы жарияланады. Ұйымдастыру бюросының атынан жазылған бұл материалда ол «осы ақыл жұрт пайдасы-ау деп» бюроның «қазақ жұртынан депутат болатын жігіттердің атын» атағанын, съезд қолдаған адамдарды бүкіл қазақ болып сайлайтындығын, депутат саны адам санына тәуелді екендігін, ал Құрылтай жиналысына екі жүз мың адамнан бір депутат сайланатындығын халыққа жан-жақты таратып түсіндіре келіп, қазақ халқының 1917 жылдың орта тұсындағы жалпы санына тән мынадай қызықты фактілерді келтіреді: «1897 жылғы есепте қазақ тілін ана тілім деген адам 4 миллион 84 мың еді. Бір жылдағы адам баласының таза өсімі екі жүзге 3 адам болады. Осы есепке салса біздің 9 облыс, бір губерниядағы қазақ биыл 5 миллион 400 мың болса керек. Бұлай болса, біздің жұрт бір жерде иін тіресіп отырған болса, қазақ депутаты 27 болмақ. Бұларға 13—14 кандидат сайланбақ. Сонда біздің депутатымыз 40—41 болмақ»².

¹ Сонда.

² Сонда, № 235.

Ә. Бөкейханов «бұл болып тұрған заман Алаштың азаматына зор жүк. Бізде бірлік болып, іс қыла білетін шебер табылса, Алаштың баласы бақыт-махаббат жолына түсті. Кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере-бере жүретін алдымызда зор шарттар бар! Осыны аңғар, жұртым қазақ!» деп көрсетіп, бюроның атынан депутаттыққа кандидат деген 43 адамның атын атап, халықтың талқысына ұсынады. Олардың арасында Ж. Ақбаев, А. Бірімжанов, Х. Досмұхамедов, Р. Мәрсеков сияқты белгілі қайраткерлерден бастап А. Кенжин, С. Сабатаев, М. Төлебаев сияқты саясатқа енді араласа бастаған жастар, Уақытша үкімет комиссарлары мен қатардағы мұғалімдер, дәрігерлер мен шығармашылық интеллигенция өкілдері бар еді.

Қорыта айтқанда, міне, осылардың бәрі отарлық езгі мен феодалдық тоқыраудың қойнауынан енді ғана бас көтерген қазақ қоғамы үшін мәдениет пен демократияның алғашқы сабақтары болатын, ал ол сабақты бастап жүргізуші жас қазақ демократиялық интеллигенциясы еді.

Сонымен, тұңғыш жалпықазақ съезі 21—26 шілде аралығында Орынбор қаласында өтті. Съезд жұмысына Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Фергана облыстарынан және Бөкей ордасынан барлығы 20-дан астам өкіл қатынасты. Оның күн тәртібіне барлығы он төрт мәселе қойылып, олардың арасында мемлекет билеу түрі, қазақ автономиясы, қазақ облыстарындағы жер жағдайы, әскер құру, земство, әйел теңдігі және басқа мәселер бар еді. Өкінішке қарай, бізге мәлім деректерде съездің хаттамасы сақталмаған. Соған байланысты жасалған баяндамалар мен пікір алысу барысында сөйлеген сөздер туралы бірдеме айту мүмкін емес. Біздің қолымызда бары тек съезде қабылданған қаулы ғана. Ол «Қазақтың» 1917 жылғы 31 шілде күнгі санында жарияланған¹ Енді қысқаша соған тоқталайық.

Съезд қабылдаған қаулы бойынша, Ресей «демократиялық федеративтік парламенттік республика болып, қазақ облыстары қоныс-ұлт жігіне қарай облыстық автономия алуға тиіс» болды. Демек, съезд пікірі бойынша, бұл кезде қазақ автономиясы бүтін қазақ жерлерін негізге алып емес, «қоныс-ұлт жігіне қарай» жариялануға тиіс еді. Бұл арада, әрине, дүдәмел жағдайлардың

¹ Сонда, № 238.

көп екендігі өзінен-өзі түсінікті. Жалпы басқа да деректерді саралай отырып, қазақ демократиялық интеллигенциясының мемлекеттік автономияға байланысты көзқарасы 1917 жылдың күзіне қарай айқындала түскенін аңғаруға болады.

Съездің отаршылдыққа қарсы сипаты әсіресе жер мәселесіне байланысты қабылдаған қаулысынан анық көрінді. Он төрт тармақтан тұратын бұл құжатта облыстық қазақ съездерінің және қазақ зиялыларының жерге байланысты жасаған тұжырымдары бағдарламалық дәрежеде берілген еді. «Қазақ халқы өзіне еншілі жерге орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін», деп көрсетілді оның бірінші тармағында. «Қазақ даласында жарамды жер аз болғандықтан,— деп көрсетілді келесі тармақта,— қазақ пайдасынан алынып кеткен мынадай учаскелер қазақтың өзіне тоқтаусыз қайтарылсын: дворяндық, мал өсіру, сауда-өнеркәсіп, курорт, монастырь үшін деп алынған жерлер, переселендер орнықпаған отрубтар, оброктік статьялар жай адамдарға «показательные поля» деп берген, бірақ расында жоқ нәрселер һәм гарнизондарға беріліп, бұл күнде олар кеткеннен кейін, яки саны азайғаннан кейін босаған жерлер».

Бұдан басқа қаулыда «Бөкейлік қазақтары басқа көрші қазақ облыстарына лайықтаған норма бойынша өздерінің отырған жерлерінен жер алсын», «Түркістан қазақтарына жер берудің үстіне жергілікті су да берілсін», «қазақ халқы жермен ортақ пайдалансын (ру, ауыл, болыс болып), яғни земельный община болсын», «жер мәселесі туралы басқа саяси партиялармен келісу еркі Учредительное собраниеде қазақ депутаттарына берілсін», «жер хақында қазақ өз алдына жер жобасын жасасын» сияқты іс жүзінде қазақ жеріне иелік құқығын қазақ халқының өзіне қайтару туралы талаптар қойылған еді.

Басқаша айтқанда, бірінші жалпықазақ съезі тек осы жер мәселесін тиісті деңгейде қою арқылы-ақ жалпыұлттық дәрежеге көтеріліп, өзінің тарихи міндетін орындаған болатын.

Съездің қарарларымен мұқият таныса отырып, осы кезден-ақ мемлекеттік құрылыстың ұлттық түрін құру жолдары қарастырыла бастағанын аңғарамыз. Мәселен, съезд өз қаулыларында «осы күнгі тұрақты әскер орнына халық милициясы құрылсын» деп ұлттық әскер

жасақтауды, «көшпелі елдерде де отырықшылардыкі секілді тоқтаусыз волостной земство ашылсын» деп Земскілік басқару жүйесінің қазақ шындығына бейімделген түрін ұйымдастыруды, «қазақтың народный сотын» жойып, оның орнына «қазақ тұрмысына лайық айрықша сот» құруды жақтап шықты.

Съездің оқу-ағарту ісі, әйел теңдігі және дін мәселесі бойынша қабылдаған шешімдері қазақ демократиялық интеллигенциясының бұл қоғамдық мәселелерді түсініп, шешуде өз заманындағы қоғамдық ойдың алдыңғы қатарында тұрғандығын айғақтайды. Мәселен, съезд оқу-ағарту ісіне байланысты «бастауыш білім жалпыға міндетті болсын, бастапқы екі жылда оқу баланың ана тілінде жүрсін, мектеп оқулықтары және мерзімді басылым «Қазақ» газеті емлесімен жазылсын» деп көрсетіп, ал әйел теңдігіне байланысты «әйелдер саяси құқықта ерлермен тең, ерге шығу еркі әйелдің өзінде болсын, қалыңмал жоғалсын, 16-ға толмаған қызға құда түсу болмасын, неке қиярда әйел мен еркекті беттестіріп ризалықтарын біліп отырсын» деп қаулы етті.

Съезд қазақ облыстарынан депутаттыққа және оларға кандидаттыққа лайық деп санаған 81 адамның атын атап, халық назарына ұсынды. Олардың арасында Г. Н. Потанин (Семей облысы бойынша), В. Чайкин, Т. Нарботабеков, Ш. Диваев (Фергана облысы) сияқты басқа ұлт өкілдері де бар еді. Депутаттыққа кандидат етіп ұсынылған тізім жөнінде М. Дулатов «Басқа облыстың депутаты кім болса ол болсын, өзімдікі жақсы болса жарайды деп ешкім ойлаған жоқ. Қай облыстікі болса да пайда-зияны, абырой-ұяты қазақ халқына бірдей... Съезд білгенінше әр облыстан осылар жарар-ау деп қаулы қылды. Мынау пәлен рудан, анау түген уезден деп съезд қазақшылық қылған жоқ. Қазақшылық қылатын орын бұл емес»¹, — деп жазды.

Сондай-ақ съезд халықты бірнеше тізім жасап өзімен таласып кетуден сақтандырып, ондай болған жағдайда қазақ жұрты өзіне сыбағалы депутаттық орнын өзге жұртқа беріп қоятындығын ескертіп «бір облыста бір списоктен артық болмасын, ол список осы жалпы қазақ съезі көрсеткен список болсын» деді.

Жалпықазақ съезі «Шорай исламда» қазақ өкілдері болсын, бірақ оның ағзалары әр халықтың санына қа-

¹ Сонда,

рай анықталсын, соған байланысты қазақ өкілдерінің санын көбейту жағы тез арада шешілсін деп көрсетіп. «Шораи исламға» мүшелікке 8 адамды сайлайды¹. Сондай-ақ съезд Киевте өтетін федералистер съезіне² және Петроградтағы оқу комиссиясына өкілдер тағайындады³.

Сонымен бірге съезд Жетісудағы қайғылы оқиғаларға байланысты, оларға шек қоюды сұрап әскери және Ішкі істер министрлеріне жеделхат жолдады. Осы облыстағы «ашаршылықтан қырылып жатқан қазақ-қырғызға Алаш баласы жәрдем беруін» өтінді.

Бірінші жалпықазақ съезі қазақ саяси партиясын құру туралы мәселе қарап, мынадай шешім қабылдады: «Қазақ халқының өз алдына саяси партиясы болуды тиіс көріп, бұл партияның жобасын жасауды съезд «Шораи исламға» сайланған қазақ өкілдеріне тапсырды. Партияның негізі демократическая федеративная парламентарная республикаға құрылмақ.

Партия жобасын жасап болған соң өкілдер қазақ областной комитеттерінің қарауына жібереді. Онан кейін Учредительное собраниеге жиналған қазақ депутаттары қарап бекітеді.

Қазақ съезі партияның жобасы жасалғанша осы съездің қаулылары Учредительное собраниеге баратын қазақ депутаттарына наказ-аманат болады».

Біз бұл арада съездің саяси партия құруға байланысты қаулысын толығымен келтірдік. Бұл қаулыдан, біздің пікірімізше, ең аз дегенде мынадай тұжырымдар жасауға болады: Біріншіден, құрылатын партия парламенттік негізде, демократиялық принциптерді басшылыққа алған, қазақ елінің ұлттық мүддесін қорғауды мақсат тұтқан саяси партия болуға тиіс. Екіншіден, партияның бағдарламасының жобасын «Шораи исламға» сайланған қазақ өкілдері жасап, оны облыстық қазақ комитеттерінің талқысына ұсынады. Талқыдан өткен жоба Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайланған қазақ депутаттарының қарауына түсіп, бекітіледі. Үшіншіден, қазақ саяси партиясының бағдарламасы

¹ Олар: Акмоладан — А. Тұрлыбаев, Семейден — Ә. Сәтбаев, Торғайдан — Ә. Байгөрін, Оралдан — Ж. Досмұхамедов, Бөкейліктен — У. Танашев, Жетісудан — Б. Мәметов, Сырдариядан — М. Шоқай, Ферғанадан — Ғ. Оразаев.

² Федералистер съезіне: Ә. Бөкейханов, Ж. Досмұхамедов және У. Танашев қатысты.

³ Оқу комиссиясына: А. Кенжин қатысты.

дайын болғанша Құрылтай жиналысына депутаттыққа сайлауға түсетін кандидаттар бірінші жалпықазақ съезінің қаулыларын өздеріне міндет деп түсінулері керек.

Сонымен, бірінші жалпықазақ съезі қазақ саяси партиясын құру туралы шешім қабылдайды. Ал бұдан кейінгі уақытта оның қалыптасу барысы, қызметі қалай жүрді? Енді осы сауалға жауап іздеп көрелік.

Съездің соңғы күндері жаңадан құрылуға тиіс партияның өміріне қатысты мынадай оқиға болады. Съезге қатынасқан бір топ депутат партия құру ісіне байланысты сөйлеген Ә. Бөкейхановтан ресейлік кадет партиясына қатынасын ашық мәлімдеуді талап етеді¹. Соған байланысты болашақ партия басшысы өзінің кадеттер партиясы құрамынан шығатындығын мәлімдейді. Ол кейінірек «Қазақ» газетіне жариялаған «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген мәлімдемесінде бұл шешімінің себептерін былайша түсіндірген болатын: «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мужыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді.

Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиылып ұлт автономиясын тікпек болдық.

Француз, орыс һәм өзге жұрттың тарихынан көрінеді: молла хукіметтен ақша алса, сатылып кетеді. Рухани іс аяқ асты болады. Жалованье алған моллалар хукіметке жетекшіл болып, еріп кетеді. Біздің қазақ-қырғыздың ісін көркейтетін болсақ, хукімет ісінен бөліп қойған оң болады. Оны орысша «отделение церкви от государства» дейді. Кадет партия менің бұл пікіріме өзгеше қарайды.

Осы үш жол айрылғаны биыл ашыққа шықты. Мен сонан соң қазаққа «Алаш» партиясын ашуға тырыстым. Мен шілдедегі жалпықазақ съезіне осыны айтқан едім»².

Сөйтіп, бірінші жалпықазақ съезі қазақ саяси партиясын құру туралы шешім қабылдағанымен, күзге дейін, яғни Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау науқаны қызғанға дейін ол партияның түрлі деңгейдегі ұйымдарын құру ісімен ешкім де айналыса қоймайды. Ал партияның бағдарламасын жасау «Шорай ислам» комитетіне сайланған топқа тапсырылғандығын біз жоғарыда айтқан болатынбыз. Петроградтағы «Шорай ислам-

¹ ҚР ҰҚҚА, 78754-іс, 1-т., 337-п.

² «Қазақ». 1917, № 256.

ның» атқару комитетіне сайланған Ж. Досмұхамедов пен У. Танашевтен басқа онда облыстардан сайланған өкілдерден ешкім де бармайды. Көп ұзамай елінен шақырту келуіне байланысты У. Танашев та қайтып кетеді.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 5 қазандағы санында Ж. Досмұхамедовтың хаты жарияланады. Ол Құрылтай жиналысын дайындайтын Кеңесте, «Шорай исламда», Бас Жер Комитетінде және басқа көптеген орындарда жалғыз өзі жүргендігін білдіріп, қазақ партиясының бағдарламасын жазуға уақыты мүлдем қалмайтындығын айтып шағым жасайды¹.

Бұл уақытта Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау мезгілі таянып қалған еді. Елдегі әрбір саяси партия өз тұғырнамасын жариялап, өз ұраны атынан депутаттыққа кандидаттар тізімін жасап, үгіт-насихат науқанына кірісіп кетеді. Шілдедегі жалпықазақ съезінің шешіміне сай депутаттыққа кандидат қазақ зиялылары сайлау тізіміне қазақ саяси партиясының атынан түсетін болып келісілгенімен, бірақ әлі ол партияның бағдарламасы да, тіптен аты да мағлұм емес еді. Уақыттың тым аз қалғанын түсіне отырып, «Қазақ» газетінің басқармасы Петроградтан Ж. Досмұхамедовтың хатын алған соң, 5 қазан күнгі санында «Алаш партиясы» деген бас мақала жариялап, онда былай деп көрсетеді: «Әр саяси партия өз ұранын шақырып, өз ұраны атынан список түзеп, сайлау ісіне кірісе бастады. Қазақ партиясының программасы жасалмағанмен жалпы қазақ съезінің қаулысы жасалашақ программаның негізі болсын делінген еді. Съезд қаулысы халыққа мағлұм. Партия ұраны десек, бабамыздың «Алаш» ұранынан артық ұранды іздесек те таба алмаймыз. Сөйтіп, қазақ саяси партиясының атын «Алаш» қою, ойлап әуре болмастан ауызға түсіп тұр. Жалпы қазақ съезінің қаулысын қабыл етіп, қазақ өз алдына саяси партия болуын қостайтындар, сайлауда кандидат списогін «Алаш» партиясының списогі деп жүргізулері керек»².

Сондай-ақ мақала авторлары әрбір облыстардағы орыс жұртымен ынтымақтасып келісіп Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидаттардың ортақ тізімін жасауды мақұл көретіндерін айтып, ондай келісімге жете

¹ Сонда, № 244.

² Сонда.

алмаған күнде қай облыста болса да қазақтар «өз списоктарының атын «Алаш» партиясы — Киргизская партия «Алаш» — деп жүргізулері тиіс» екендігін жазды. Осы баяндалған мақаланы жариялаумен бір мезгілде «Қазақ» басқармасы барлық облыстардағы қазақ комитеттеріне қазақ саяси партиясының атын «Алаш» қою туралы жеделхаттар да жіберген еді¹.

Сонымен, қазақ саяси партиясының атын анықтау осылайша аяқталады. Ал енді оның ұйымдарын ашу және бағдарламасын жазу қалай жүрді? Ғылыми әдебиетте «Алаш» партиясы негізін сәуір және мамыр айларында құрылған қазақ комитеттері құрды, ал осы комитеттердің активістері «Алаш» партиясының мүшелері болды деген пікір бар². Қазақ комитеттерінің «Алаш» партиясына қолдау жасағаны рас, бірақ бұл екі ұйымның өзара жігі бары да анық. Қазақ комитеттерінің пайда болу негіздеріне, атқарған міндеттеріне біз жоғарыда тоқталғанбыз. Жалпы айтқанда, Қазақ комитеттері патшалық билік құлағаннан соң Уақытша үкіметтің мемлекеттік басқару жүйесінде қазақ елінің ұлттық мүддесін білдіру және қорғау мақсатында пайда болған демократиялық бағыттағы қоғамдық негізде құрылған ұйымдар болатын.

«Алаш» партиясының облыстық ұйымдары 1917 жылдың қазан айынан қалыптаса бастайды. Деректік материалдардың көрсетуіне қарағанда, мәселен, Ә. Бөкейхановтың тікелей ұйымдастыруымен және басшылығымен қазан айының шамамен 12—20 жұлдызы аралығында партияның облыстық ұйымдары алдымен Семейде, сонан соң Омбыда, ал қарашаның 10-на қарай Орынборда ашылады³.

«Алаш» партиясының Семей облыстық комитетінің ашылуы Ә. Бөкейхановтың Томда 8—10 қазан аралығында болып өткен Сібір автономистері съезінен қайтар сапарында іске асырылады. Ол қайтар жолында Семей қаласына тоқтап 12—13 қазан күндері қала жұртшылығымен кездесулер өткізіп, баяндамалар жасайды⁴. Ал оның соңы «Алаш» партиясының 15 кісіден тұрған уа-

¹ Сонда.

² Григорьев В. К. Противостояние. Алма-Ата, 1989, с. 54.

³ «Сарыарқа». 1917, № 18, 20; «Қазақ». 1917, № 250, 251.

⁴ «Сарыарқа». 1917, № 18, 20.

қытша облыстық комитетін ашумен аяқталады¹ Комитеттің төрағасы болып Халел Ғаббасов, жолдасына Ахмеджан Қозбағаров, хатшысына Сыдық Дүйсенбин, қазынашысы Әнуар Молдабаев сайланады, Комитет мүшелері оған құрметті төраға етіп Әлихан Бөкейхановты сайлайды.

Семейден соң Ә. Бөкейханов Омбы қаласына келіп, мұнда да өнеркәсіп орындарында, қаладағы қазақ жастарымен кездесулер өткізеді. Ә. Бөкейхановпен өткізілген сондай бір кездесуге қатысқан жұмысшы О. Беков кейін партиялық тазалауда берген жауабында, өзі жұмыс жасаған Омбыдағы заводқа Бөкейханов келіп митингі өткізіп, сонда сөйлеп, жиналған кісілерді «Кеңес үкіметі мен коммунистерге қарсы үгіттегендігін» еске алады².

Сондай кездесулердің бірі Омбыдағы бұрынғы облыстық басқарма үйінде қаладағы қазақ жастарының «Бірлік» қауымымен өтеді. Кездесуде Ә. Бөкейханов Томда өткен Сібір автономистерінің съезі туралы есеп беріп, сөзінің екінші жартысын «Алаш» партиясының бағдарламасына, күрес әдісіне арнайды. Шамамен, 50—60 адам қатынасқан бұл жиналыста сол күзде «Үш жүз» партиясын құрған Ш. Әлжанов пен М. Әйтпенев те болады. Пікір алысу барысында бұл аталған кісілермен Ә. Бөкейханов арасында ұлттық саяси партияның сипаты мен бағдарламасы төңірегінде пікірсайыс болады. Бұл айтыстың мән-жайын біз сол жиналысқа қатынасқан Д. Әділовтың ОГПУ тергеушісіне берген көрсетулерінен кездестірдік. «Алаш» және «Үш жүз» партияларының пайда болу негіздерінен хабардар ететін бұл куәлік материалды аудармасыз, толық күйінде бергенді жөн көрдік.

«Бөкейханов развивал программу партии «Алаш»,— деп көрсетеді Д. Әділов.— В противовес ему выступил Альджанов. Он в это время учился в медицинской школе. Человек среднего возраста. Поддерживал Альджанова Айтпенев Мукан, и если не ошибаюсь Казбеков, который впоследствии был расстрелян чехо-словаками в

¹ Комитет мүшелері: Ә. Ермеков, Р. Марсеков, И. Әлімбаев, А. Қозбағаров, Т. Құнанбаев, Х. Ғаббасов, С. Дүйсенбин, Ә. Бөкейханов, М. Малдыбаев, Ә. Молдабаев, Б. Сарсенов. Бұл аталған кісілерден басқа комитет құрамына әрбір уезден бір адам енетін болды. «Сарыарқа». 1917, № 19; «Қазақ». 1917, № 253.

² ҚР ОМЖТА, 719-к., 1-т., 1335-іс, 113-п.

Петропавловске... Букейханов говорил, что нужно организовать националистическую партию «Алаш». Альджанов говорил, что нужно организовать не партию «Алаш», а партию «Уш жуз», т. е. казахи делятся на три сотни, на три орды. Нельзя сказать, чтобы Альджанов имел полное понятие об организации какой либо социалистической партии, но он безусловно был левее настроен; чем Букейханов, но во всяком случае, он говорил, что лучше отдельно организовать такую партию, которая обслуживала бы эти три рода, три сотни, «уш жуз». Вообще у него сторонников было мало и он потерпел поражение. Абсолютное большинство присоединились к Букейханову.

После доклада Букейханов сейчас же приступил к записи в члены партии «Алаш». Избрали областной комитет партии «Алаш» из 10 человек. Записывалось в эту партию очень многие, в том числе и я. Меня также выбрали членом областного комитета, председателем которого был Турлубаев Айдархан. Членов всех не помню, но знаю, например Сеитова Асылбека, Джумабаева Магжана. Фамилия и имена опубликованы в газете «Казак»¹.

Осы кездесуде Ә. Бөкейханов «Бірлік» қауымына «өзінің жасынан жинаған һәм қазақтың жер-суы туралы жазылған кітаптарын» сыйға тартады². Өз ретінде айта кетелік, осы кездесудің аз ғана алдында, яғни 1—4 қазан аралығында «Бірліктің» кеңейтілген жиналысы өтіп «жиналыс Орынборда өткен жалпықазақ съезінің қаулысын қуаттайды... Жиналыс қазақ саяси партиясы «Алашты» заман талабына сай және көздеген мақсатқа тез қол жеткізе алатын партия санайды, сондықтан да оны қолдайды, халық арасында оның пікірлерін таратуды өз міндетіне алады»³. 1914—1918 жылдар аралығында өмір сүрген бұл ұйымның құрамында сол тұстағы Омбыда оқыған қазақ жастарының арасынан ағайынды А. және М. Сейітовтер, М. Саматов, М. Жұмабаев, С. Садуақасов, А. Баржақсин, Ш. Әлжанов, Ә. Байдилдин, А. Сейдалин, К. Кемеңгеров, Ғ. Тоғжанов, Д. Әділов, О. Темірбеков және басқа кісілер болды⁴.

¹ ҚР ҰҚҚА, 78754-іс, 1-т., 48—49-п.

² «Қазак». 1917, № 152.

³ ҚР ОМЖТА, 811-қ., 20-т., 686-іс, 159-п.

⁴ Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы, 1993, 47—49-б.

Д. Әділов нақты көрсеткендей, «Алаш» партиясының Омбы облыстық комитеті мүшелерінің аты-жөні «Қазақ» газетіне жарияланған болатын, бірақ олардың саны 10-нан көп еді¹. Қазан-желтоқсан айларында облыстағы бес уезде «Алаш» партиясының уездегі комитеттері ашылады².

«Қазақ» газеті өзінің 1917 жылғы 14 желтоқсандағы санында «Алаш» партиясының Орынборда Торғай облыстық комитетінің ашылғандығын мәлімдеді. Комитетке мүшелікке Орынбор қаласында «тұратын 10 қазақ һәм 4 уезден 4 қазақ, барлығы 14 ағза» сайланады³. Комитеттің төрағасы болып Ә. Бөкейханов, төраға серігіне А. Байтұрсынов, хатшысына М. Дулатов, қазнашысы Ж. Жәнібеков сайланады.

Партияның орталық комитеті болған емес. Өйткені партияның арнайы съезін шақырып басқару орындарын сайлауға, жарғысы мен бағдарламасын бекітуге уақыт та, жағдай да болған жоқ еді. Бірақ оның басқарушы ұйтқысына бірінші жалпықазақ съезі бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат етіп бекіткен топты жатқызған. Ол жөнінде «Қазақ» газетінде жарияланған ««Алаш» партиясы» атты мақаладан мынадай хабарды оқимыз: «Орыс партияларынікіндей біздің «Алаш» партиясында кіндік комитет жоқ, болғанымен Орынборда жасалған жалпықазақ тұңғыш тобы ұнатып бата қылған адамдар, бірен-саран өзі қалған, яки ризалықпен орын ауыстырған болмаса, түгелімен «Алаш» партиясының атынан кірген списоктерге жазылып отыр⁴. Газет бұл арада «бірен-саран өзі қалған, яки ризалықпен орын ауыстырған болмаса» деп «Алаш» бағытымен келісе алмай тізімнен шыққан С. Сейфуллин, түрлі объективті себептерге байланысты өз еркімен сайлауға түсуден бас тартқан М. Дулатов, Н. Төрешұлов және басқаларды айтып отырғаны түсінікті. Бірінші

¹ Комитет мүшелері: А. Сейітов, М. Жұмабеков, М. Саматов, А. Тұрлыбаев, Е. Итбаев, Д. Әділов, К. Кеменгерев, Ж. Тілеулин, Б. Айбасов, Х. Қожамбердиев, Қ. Кәкенов т. б. «Қазақ». 1917, № 255 (өшіп қалғандықтан кейбір фамилияларды оқи алмадық).

² Сонда.

³ Комитет мүшелері: А. Бірімжанов, А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, Е. Омаров, Ғ. Жәнібеков, М. Дулатов, Ғ. Жүндібаев, С. Досжанов, Ә. Бірімжанов, Қ. Арынғазиев, уездерден — Ғ. Досжанов, Т. Шонанов, Е. Тұрмұхамедов, М. Есболов. «Қазақ» 1917, № 250.

⁴ «Қазақ». 1917, № 253.

жалпықазақ съезінің «Шораи исламдағы» қазақ өкілдеріне дайындауға тапсырып, сонан соң қазақ комитеттерінің талқысынан өтуге тиіс болған партия бағдарламасын бекітуді Құрылтай жиналысына депутат болып сайланған топқа жүктеуі де сол топты партияның орталық басқару органы санағандықтан болса керек.

«Алаш» партиясының жарияланбағанымен, белгілі дәрежеде дайындалып қойған шартнамасы (жарғы) да болғандығын байқаймыз. Ол жөнінде партияның Семейдегі облыстық комитетінің құрылуына байланысты «Қазақта» жарияланған материалдан мынадай деректі оқи-мыз: ««Алаш» партиясының толық шартнамасы Орынборда жасалатын болды, дайын болғанда жұртқа жария қылынады. Қазіргі шарты — кіндік комитеттің айтқанын екі қылмайтын, бұйырғанын дәл орындайтын «Алаш» партиясының программасын жақтырып, жөн көрген программадағы мәселелерді іске айналдыруға тырысатын кісі кіреді. «Алаш» программасынан таймайтын, өтірік айтпайтын, шынынан қайтпайтын, жақындық, туысқандыққа бүйрегі бұрмайтын, дүниелікке қызығып сатылмайтын, шыншыл, әділ, тура кісі осы партияға кіреді. Сыртын берсе іші басқа, тілін берсе жүрегі басқа болатын, сөзіне ісін үйлестірмейтін, «Алаш» жолынан ауып, айтысып-тартысуға жарамайтын, ауырлық келсе бұлт беретін қорқақ, айнымалы мінезі бар кісі «Алаш» партиясына кірмейді. «Алаш» партиясына кіремін деген кісі осы айтылған шарттарды ойлап, толғап, жүрегі қалайтын болса ғана кіруге жөн»¹

Партияның Орынбор қаласында Торғай облыстық комитеті ашылғандығы жөнінде хабарында «Қазақ» газеті «Алаш» партиясының ағзалық жарнасы 1 сом деп көрсетті².

Енді партияның бағдарламасы жөнінде. «Шораи исламдағы» сайланған қазақ өкілдері Петроградта жиналмайтындығы, соған байланысты оларға жүктелген ұлттық саяси партия бағдарламасының жазылмайтындығы мәлім болған соң, бұл істі «Қазақ» басқармасына біріккен топ өз мойнына алады. Ал бағдарламаны тезірек дайындап жария етуге мынадай жағдай түрткі болады. «Қазақ» басқармасы 1917 жылғы 14 қарашада Алаштың Омбыдағы облыстық комитетінен мынадай

¹ Сонда,

² Сонда, № 250.

мазмұндағы жеделхат алады: «Алаштың дұшмандары «Алаш» партиясын халыққа теріс түсіндіріп, өтірік хабар таратып жүр, «Қазаққа» да «Алаш» партиясының жобасы басылып шықса екен»¹. Оның артынша тағы да Омбыдан сондағы қазақтар «өз алдына «Үш жүз» атты социалистік бағыттағы партия ашты. Партияның мақсаты — федерацияны жақтау һәм түрік-татар қауымдарын біріктіру, Учредительное собраниеге жеке список кіргізу»²

Міне, осындай жағдайдан соң, «Қазақтың» 21 қараша күнгі санында «Алаш» партиясының бағдарламасы басылып шығады³. М. Дулатұлы 1929 жылы 30 қарашада ОГПУ тергеушісіне өз қолымен жазып берген жауабында «Алаш» партиясы бағдарламасының өмірге келуі жөнінде мынадай деп көрсетті: «Сол жылғы (1917—Авт.) күзгі айлардың бірінде Орынборда тұрған қазақ зиялылары, бастығы Бөкейханұлы Әлихан, Байтұрсынұлы Ахмет «Алаш» партиясын жасауға ұйғарып, программ жобасын (проект программы) жасадық. Сол жоба бекітілместен жоба бойынша қалды (сол кезде «Қазақ» газетінде жарияланған), еш уақытта «Алаш» партиясының съезі болып, жобаны қабылдаған жоқ, оны істеуге ол кездегі жағдай да мүмкіншілік бермеді»

Біз зерттеуіміздің басында Алаш қозғалысын өмірге алып келген негізгі екі себеп: отарлық тәуелділік пен феодалдық мешеулік екендігін айттық. Соған сай алаштық интеллигенция өз қызметінде негізінен екі мақсатты, яғни, біріншіден, қазақ елін отарлық езгіден азат ету, екіншіден, қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына алып шығуды көздеді. Олай болса «Алаш» бағдарламасында бұл мақсаттар қалай көрініс тапты?

«Алаш» партиясы өз бағдарламасында Ресей мемлекетінің демократиялық, федеративтік республика болғандығын қалайтындығын білдірді. «Демократия,— деп түсіндірілді бағдарламада,— мемлекетті жұрт билеу. Федерация мағынасы құрдас мемлекеттер бірлесуі. Федеративті республикада әр мемлекеттің іргесі бөлек, ын-

¹ Сонда, № 251.

² Сонда.

³ «Қазақ». 1917, № 251; бағдарламаның соңына қол қойған авторлар: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, Е. Омаров, Е. Тұрмұхамедов, Ғ. Жүндібаев, Ә. Бірімжанов.

⁴ ҚР ҰҚКА, 78754-іс, 6-т., 43-п.

тымағы бір болады, әрқайсы өз тізгінін өзі алып жүреді»¹.

«Үкімет басында Құрылтай жиналысы мен Мемлекеттік Думаның ұйғаруы бойынша кесімді мерзімге сайланған Президент тұрады. Президент қоғамдық істерді министрлер арқылы жүргізеді, ал министрлер Құрылтай жиналысы мен Мемлекеттік Дума алдында жауапты болмақ.

Мемлекеттік Думаға депутаттар тегіс, тең, төте және құпия сайлау арқылы сайланады. «Сайлау хақында қан, дін, еркек-әйел талғаусыз болады».

Бағдарлама бойынша шашыранды қазақ облыстары өз билігі өзінде тұтас бір мемлекетке бірігіп, автономиялық негізде Ресей Федерациясының құрамына енуге тиіс.

Бір қызығы сол, бірінші жалпықазақ съезі қаулысын және партия бағдарламасын дайындау кезінде ұлт зиялылары мемлекеттік дербестік мәселесіне әлі де болса үлкен сақтықпен қарағандығын байқаймыз. Оны біз желтоқсан жалпықазақ съезінде және одан кейінгі уақытта қойылған ұлттық әскер жасақтау, ұлттық банкі құру және басқа ұлттық мемлекет орындарын ұйымдастыру сияқты ұсыныстардың орнына әзірге земскілік басқарудың, сот ісін жүргізудің, әскерлік қызметтің қазақ шындығына бейімделген түрлерін қабылдау сияқты ұсыныстармен шектелуінен аңғарамыз.

«Алаш» партиясының бағдарламасында ашықтан-ашық феодалдық аристократияны шектеуге бағытталған шаралар қарастырылған жоқ болатын. Ұлттық бостандық пен бірлік үшін күрес кезеңінде ондай шараларды күн тәртібіне қоюдың өзі де сөзсіз қазақ қоғамын бөлініп-жарылуға ұрындырмай қоймайтын еді. Сондықтан да қазақ зиялылары сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының ерекшеліктерін ескере отырып, ондай қадамға саналы түрде барған жоқ деп айтуға толық негіз бар. Олар әлеуметтік теңдік мәселесінде де жалпыұлттық мүдде, гуманизм тұрғысынан келетіндігін көрсетіп: «Алаш» партиясы қазақтың би, болыс, ауылнайлары сияқты орындарында қызмет ететін адамдар жұртқа пайдалы, жұрт үшін қызмет етуге көңілді адамдар болуын жаһид қылады. Земстволардың управаларында,

¹ «Қазақ». 1917, № 251.

милицияларында таза қызметші боларлық адамдардың атын халық қалауына салады.

«Алаш» партиясы ғаділдікке жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау болады. Күш-қуатын игілік жолына жұмсап, жұртты тарқы ету жағына бастайды»,— деп жазды.

Салық мәселесі де осы тұрғыдан шешіледі. «Салық мал-ауқат, табысқа қарай байға — байша, кедейге — кедейше ғаділ жолмен салынады. Қазақ жерінде зауыт-фабрика өте аз, соған байланысты қазақтың жұмысшылары да аз. Ал бар жұмысшылар заң панасында болады. «Алаш» партиясы жұмысшылар турасында социал-демократтардың меньшевик тобының программасын жақтайды».

Бағдарламаның антифеодалдық сипаты, әсіресе оның «негізгі құқық», «ғылым-білім үйрету» сияқты тарауларынан анық байқалған еді. «Россия республикасында,— деп көрсетілді бағдарламада,— дінге, қанға қарамай, еркек-әйел демей адам баласы тең» болады. «Жыйылыс жасауға, қауым ашуға, жария сөйлерге, газет шығаруға, кітап бастыруға — еркіншілік», заң орындарының рұқсатынсыз жеке адамдардың табалдырығынан аттап, ешкім тінту жүргізе алмайды, сот сұрап, билік айтылмай ешкім тұтқынға алынбайды т.с.с.

Қазақ мемлекетінде оқу орындарының есігі кімге де болса ашық және оқу ақысыз болмақ, оқу жалпыға бірдей жайылмақ. Қазақ тілінде орта мектептер, университеттер ашылады, бастауыш кластарда сабақ ана тілінде жүреді. Оқу ісі өз алдына автономия түрінде жүргізіледі. Үкімет оқу ісіне араласпайды. Мұғалімдер мен профессорлар өзара сайлау арқылы тағайындалады.

Бағдарламада жер мәселесі арнайы тарауда қаралып, негізінен бірінші жалпықазақ съезі шешімдері тұрғысынан баяндалады. Жоғарыда ол туралы сөз болғандықтан, бұл арада қайтадан тоқталу артық болар еді.

Бағдарламаға байланысты, міне, осы айтылғандар Алаш зиялыларының капиталистік қоғам немесе таза ұлттық мемлекет орнату сияқты мүдделерді өздеріне мұрағ етіп қоймағандығын, олар үшін бірінші кезекте ұлттық саяси дербестік пен экономикалық-әлеуметтік даму жолына түсу тұрғандығын көрсетсе керек. Міне, сондықтан да бағдарламада қойылған мақсат-мүдделердің жалпыұлттық, жалпыдемократиялық сипатын негізге ала отырып, біз «Алаш» партиясын «буржуазиялық-

ұлтшылдар» немесе «буржуазиялық либералдар» партиясы емес, ұлттық-демократиялық бағыттағы партия деп атауға толық негіз бар деп санаймыз. Ал оны құрушы ұлт зиялыларын ұлттық-демократиялық интеллигенция атау орынды болар еді.

Партия тарихына қатысты келесі мәселе, әрине, оның қоғамдық қызметі. «Алаш» ұйымдық тұрғыдан қалыптасып үлгірмей-ақ жалпыресейлік Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау шарасына қызу араласып кеткен еді. Оның бұл саладағы қызметі мынадай екі бағытта жүрді: Біріншіден, «Қазақ» және осы 1917 жылдан бастап шыға бастаған «Сарыарқа» (Семей), «Бірлік туы» (Ташкент) және «Ұран» (Орал) газеттері партияның бағдарламалық міндеттерін, оның атынан депутаттыққа ұсынылған адамдарды халыққа таныстырып жатты. Екіншіден, өзін осы партияның мүшесі санаған оның облыстардағы активистері қазақ комитеттерінің қолдауымен ел арасында үгіт жұмысын жүргізді.

Мәселен, «Қазақ» газетіне Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау шарасына дайындық барысы туралы Ақмола облыстық «Алаш» партиясы комитетінен мынадай хабар келіп түседі: «Алаш» комитеті әр уезге Учредительное Собрание сайлауын халыққа түсіндіруге кісі шығарды. Бұлар Ақмола облысының 5 уезінде «Алаш» комитетін ашты. Жұрттың бәрі «Алаш» атынан шыққан депутаттарға тас саламыз, онан басқаның бізге керегі жоқ деп бата қылысып тұр»¹

Семей облысындағы сайлауға дайындық барысы туралы «Сарыарқада» мынадай хабар басылды: «Құрылтай сайлауы таянған себепті ел аңдаусыз қалмасын деп, облостной қазақ комитеті Павлодар, Семей һәм Өскемен уездеріне 7 кісі шығарды. Семей уезіне шыққандар: Мұстақым Малдыбаев, Мұхтар Әуезов, Шайхы Мұсатаев, Құрман Есенғұлов, Әшім Нұрмұхамедов; Өскеменге барып, ондағы ақсақалдар, азаматтарымен сөйлесіп, сайлау мәселесін түсіндірушілер шығару үшін Сыдық Дүйсембин кетті; Павлодарға да осы мақсатпен кеткендер Юсуфбек Аймауытов һәм Қаныш Сәтбаев»²

Осындай мазмұндағы хабарлар жаңа құрылған түрлі ұйымдардан келіп жатты. Мәселен, Семей облысы Шыңғыс ауылындағы 35 мүшесі бар «Талап» ұйымы сай-

¹ «Қазақ». 1917, № 255.

² «Сарыарқа», 1918, № 19.

лауға байланысты қабылдаған қаулысында, әрбір мүшесіне «көлігі жоқ кедейлерге көлік», «шаналы түйе» ұйымдастыруды міндеттеді¹.

Депутаттыққа кандидаттарды халыққа таныстыруда, жалпы Құрылтай жиналысының атқаратын міндетін түсіндіруде «Қазақ» газетінің негізгі жүкті өз мойнына алғанын байқаймыз². Мәселен, газет 1917 жылғы 28 қазандағы санында Жетісу облыстық қазақ комитетінің төрағасы, депутаттыққа кандидат И. Жайнақовтың 16 жылғы көтеріліс сарбаздарын жазалау ісіне қатысы жөнінде құжат жариялап, соңында: «Біздің жұртқа айтарымыз: ұлт қызметіне кіріскен адамның, әсіресе кешегі ескі өкімет заманындағы ісіне, қызметіне қарау керек. Николай қуылып, министрлер жабылып, губернатор, приставтардың көзі жоғалып кеткеннен кейін ғана ұлтшыл қамқор, ер, есер болып кеткендерден байқау керек, қабығын тырнап қарау керек. Бостандық бояуының астында ескі өкіметтің жолдасы отырмасын»³— деген пікір айтты.

«Қазақ» депутатыққа кандидаттарды таныстыруда мейлінше әділ, объективті болуға тырысты. Мәселен, газет Бөкей ордасынан депутаттыққа кандидат Уалидхан Танашевты таныстырып, оның заңгер, Қазан университетінің түлегі, Қазанда қызмет жасап, татар жұртына ұнап, оның атынан Құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылып отырғандығын білдіріп «Елінде көп гүрмаған соң Бөкей жұрты Уалидханды жақсы білмесе ғажап емес. Уалидхан жігерлі, таза, іскер, ұлтшыл, зиялы азамат»⁴ деп көрсетеді.

Сайлауға дайындық барысында мынадай бір елеулі оқиға болады. Торғай облысы бойынша депутаттыққа кандидаттар тізімінде бір уезден және бір рудан шыққан көрнекті үш қазақ зиялыларының есімі аталған еді. Соған байланысты ел арасында түрлі алып-қашпа пікірлер тарайды. Мұны естіген үш кандидаттың бірі М. Дулатов «Қазақта» ашық хат жариялап, онда «Учредительное собраниеге сайлайтын депутаттар да Еуропа рәсімімен сайлануға тиіс еді. Анау арғын, мынау алшын делінбеске керек еді», бірақ ондай болмай шық-

¹ «Сарыарқа», 1917, № 254.

² Газеттің 245—253-сандарында «Алаш» партиясы атынан депутаттыққа кандидат адамдар туралы мәлімет берілген.

³ «Қазақ». 1917, № 247.

⁴ Сонда.

ты, сол үшін тізімдегі «арғынды» азайтуға нәм арғын кемісе, Торғай облысының списогі біреу болар деген мақсатпен» тізімнен шығып, тасқа түспейтіндігін мәлімдеп, өзін атаған жалпықазақ съезіне және басқаларға тәңір жарылқасын айтып, «өзгеміздің бәрі сай болып жалғыз депутаттыққа қарап тұрған іс жоқ. Халқын надан болса мың депутатың болсын одан пайда тағы жоқ. Депутаттықты таңсық көріп, атағына қызығып, яки бәсеке үшін баратын кісі болмасқа тиіс»¹ деп жазды.

Заман рухына сай елді ұлттық бірлікке басқа да «Алаш» басшылары шақырды. Мәселен, М. Тынышбаев «Учредительное собрание» атты мақаласында «Мен ұлы жүз, сен кіші жүз, анау орта жүз демей, мен аталының баласы, бұл кіші ауылдың баласы демей, бәсекеге түспей, жұрт жолына құрбан болатын келісті адамдарымызды сайлауымыз тиіс»² деп көрсетті.

Енді бір-екі ауыз сөз «Алаш» партиясының қарсыластары жөнінде. Құрылтай жиналысындағы депутаттық орын үшін талас қазақ облыстарында негізінен социал-революционерлер (эсер), социал-демократтар (большевиктер) және «Алаш» партиясы арасында жүрді. Бұл партиялардың халыққа ықпалы қалаларда, кәсіпорынды жерлерде және ауыл-селолық мекендерде әрқалай болды. Бұл арада мұндай күрделі мәселеге кең тоқталу мүмкін болмағандықтан біз аталған партиялардың қазақ жұрты арасындағы қызметіне қатысты өз тұжырымдамамызды келтірумен ғана шектелмекпіз.

Партиялық әдебиетте соңғы уақытқа дейін большевиктер партиясын Қазан революциясы қарсаңында бүкіл қазақ даласындағы ең ықпалды саяси күш есебінде көрсету етек алып келді. Мәселен, П. Пахмурный мен В. Григорьев өздерінің еңбектерінде: «Қ осени 1917 г. передовым людям казахского народа стало ясно, что ни русская, ни национальная буржуазия, ни их политические партии — кадеты и ее казахский филиал «Алаш», ни мелкобуржуазные партии и группы не хотят и не могут отстаивать интересы трудящихся. Они убедились, что единственным и последовательным борцом за дело народа были только большевики и только с ними можно и нужно идти в бой»³.

¹ Сонда, № 243.

² Сонда, № 223.

³ П. Пахмурный, В. Григорьев. Октябрь в Казахстане. Алма-Ата, 1978, с. 133.

Шамамен, осындай пікірді С. Бейсембаев, Т. Елеуов және басқа зерттеушілердің еңбектерінен де кездестіруге болады¹. Бұл қазақ шындығын жасанды түрде ресейлік жағдайға теңеу, жақындастыру ниетінен туған баяндау әдісі еді.

Ал жергілікті жағдай, әрине, анағұрлым күрделі болатын. Біріншіден, 1917 жылдың екінші жартысында бүкіл қазақ облыстары көлемінде қолайсыз ауа райына байланысты ауыл шаруашылығында дағдарыс көріністері белгі бере бастайды. Сырдария, Жетісу сияқты облыстарда тіптен аштық етек алады. Бұған сол уақытқа дейінгі соғыс шығындары, саяси тұрақсыздық қосылып, қалың бұқараны әбден қансыратқан еді. Қайсыбір аудандарда жұрттың саясатқа көңіл аударарлықтай халі жоқ еді. Сол көңіл күйді айғақтайтын «Бірлік туы» газетінен алынған мынадай бір фактіге назар аударалық: «Жақында астық іздеп елден келген бір кісі басқармамызға кіріп, мына сөздерді айтты: «Шырақтарым оқығандар, осы күні ел-жұрттың халі нашар. Оның бір шеті ашаршылықтан өле бастады. Сонан соң не қылуға біле алмай, сасқанымыздан қаладағы комитеттерге келіп жүрміз. Елдің барлық үміті комитеттерде һәм оларда қызмет етіп жүрген өздеріндей оқығандарда. Біз сол үмітпен қалаға келсек сөзімізді ешкім құлағына ілмейді. Комитеттерден һәм олардағы оқығандарымыздан астық сұрасақ, олар бізге өз араларындағы жанжалдарын айтады. Біз оларға ашыққаннан мұңымызды айтсақ, олар бізге большевиктерін көрсетеді. Бізге большевиғінің де, меньшевиғінің де керегі жоқ, бізге нан керек, шай керек, қант керек. Елді керек қылсаңдар бізге соларды тауып беріңдер»²

Екіншіден, «большевиктер халыққа түсінікті тілде үгіт-насихат жүргізді, партияның ұлттық саясатын түсіндірді» деген сияқты пікірлер соншалықты дәлелді емес-гін. Бұл арада, әсіресе большевиктер партиясының қазақ жұрты үшін ең негізгі мәселе — жерге байланысты нақты бағдарламалық ұсыныстары болмағанын айту қажет. Көп жағдайда қазақ қоғамына терең тамыр жая қоймаған социал-демократия өкілдерін саясат ісінде тә-

¹ *Бейсембаев С. Ленин и Казахстан. Изд. 2., Алма-Ата, 1987, с. 66; Елеуов Т. Установление и упрочение Советской власти в Казахстане. Алма-Ата, 1961, с. 220.*

² «Бірлік туы». 1917, № 16.

жірибесіз қалың бұқара ешқандай да жіктеп жатпай-ақ құнарлы жерлерін тартып алушы орыс переселендерімен шатыстырғандығы да танданыс тудырмаса керек.

Қайсібір жерлерде социал-демократия өкілдері ұлы-державалық пиғылдан арыла алмағандықтарын да танытты. Мәселен, 1917 жылдың жазында болып өткен Жетісу переселен шаруаларының съезі жер мәселесінде әсер партиясының тұғырнамасына көше отырып, «орыс жұртын көбірек жермен қамтамасыз ету мақсатында болашақта қырғыздарды жаппай жерге орналастыру»¹ туралы шешім қабылдайды.

Ал большевиктердің қоғамдық меншік, пролетариат диктатурасы туралы айтқан әңгімелері саяси тұрғыдан панасыз, ешқандай құқығы жоқ қарапайым халық үшін, әрине, алыс ұғымдар болатын. Оның есесіне «Алаш» партиясының переселендердің игілігіне ауысқан атамекен қыстаулар мен шабындықтарды қайтарып алу, ұлттың өз биілігін өзіне беру, дін бостандығы және сол сияқты күнделікті тіршілікке қатысты көтерген мәселелері халыққа жақын әрі ұғымды көрінгені тарихи шындық еді. Оны қарашаның соңы және желтоқсан айларында өткен Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау науқаны ашықтан-ашық көрсетіп берді. Сайлау нәтижесінде «Алаш» партиясы блогы сайлаушылардың Жетісу облысында 57,5, Торғай және Орал облыстарында 75,0 процентінің дауысын алды. Кейбір уездерде «Алаш» партиясының жеңісі мұнан да үлкен көрсеткіштермен сипатталды. Семей уезінде оған сайлаушылардың 85,6 проценті қолдау көрсетті².

«Алаш» партиясының қайсыбір аудандарда социал-демократиялық ағымдардан басым түскенін тағы да мынадай көрсеткіштерден аңғаруға болады. Торғай облысы Ырғыз уезінде бірінші нөмірлі тізім бойынша түскен «Алаш» партиясы кандидаттары дауыс беру нәтижесінде 51351 дауыс, екінші нөмірлі тізім бойынша түскен социалист-революционерлер 181, және үшінші нөмірлі тізім бойынша түскен социал-демократтар партиясы 193 дауыс алған³.

Осындай арасалмақ Торғай уезінде де байқалды. Бі-

¹ ҚР ОМА, 19-к., 1-т., 654-іс, 35—35-об-п.

² *Спирин Л. М.* Россия. 1917 год. Из истории борьбы политических партий. М., 1987, с. 308—309, 311, 317.

³ «Қазақ». 1918, № 258.

рінші нөмірлі тізіммен түскен «Алаш» кандидаттары 54 978 дауыс, екінші нөмірлі тізіммен түскен социалист-революционерлер 110 және үшінші нөмірлі тізіммен түскен социал-демократтар партиясы 41 дауыс алды¹.

Әрине, өзара салмақтың қалаларда, переселен селоларында, өнеркәсіп орындарында «Алаш» партиясының пайдасы жағында болмағаны түсінікті. Мәселен, Ақтөбе қаласында болып өткен сайлау нәтижесінде «Алаш» партиясы блогы —300, социалист революционерлер 638 және социал-демократтар блогы —358 дауыс алған еді².

Міне, бұл сандық көрсеткіштер, салыстырмалы болса да, қазақ қоғамындағы ықпал үшін өзара күреске түскен түрлі бағыттағы саяси күштердің арасалмағының көрінісі болатын. Сонымен бірге бұл кездегі қазақ қоғамындағы саяси күштердің өзара күресі мұнымен шектелмейтін. «Алаш» партиясы мен «Үш жүз» атанған саяси ұйымның арақатынасы соның айғағы болса керек.

«Үш жүздің» әлеуметтік және саяси табиғаты туралы ғылыми пікірсайыс өзінің логикалық соңына жетті деп айтуға, әрине, ерте. Бұл ретте ең алдымен анықтыққа мұқтаж нәрсе саяси ұйымның пайда болу негіздері екендігі түсінікті. Азаттық үшін қозғалыстың өрлеу шағында, ескі саяси жүйенің ыдырап, келе жатқан жаңа биліктің бет пердесі әлі толық ашылмаған әрі-сәрі өтпелі кезеңде қоғамдық қызмет орбитасына түрлі қоғамдық элементтердің келіп қосылуы, негізгі саяси күштер арасындағы егес барысында бұл келіп қосылған элементтердің белгілі бір міндет атқарып, тіптен оқиғалардың шиеленісіп даму барысында олардың бастапқы мазмұнынан айрылып мүлдем жаңа сапаға ие болуы да, белгілі дәрежеде табиғи құбылыс болса керек. Біздің пікірімізше, «Үш жүз» аталатын саяси ұйым өзінің пайда болу негізі жағынан да, әлеуметтік базасы жағынан да терең табиғи қоғамдық сұраныстан гөрі, сол тарихи кезеңдегі саяси дүрмек ағымында, әлеуметтік саяси айқындамасы толық қалыптасып үлгірмеген, бірақ ықпалды саяси күшке айналу ниеті саяси ұйым құруға алып келген түрлі әлсіз элементтердің жиынтық көрінісі болып табылады. Мұндай тұжырымға ең алдымен бұл саяси ұйымның түрлі кезеңдерде ұстанған айқындамалары итермелейді.

¹ Сонда, 1917, № 253.

² Сонда.

Біріншіден, «Үш жүз» белгілі бір әлеуметтік топтардың азапты ізденіс нәтижесінде қалыптасқан ұйым емес. Ол 1917 жылдың соңына қарай, анығырақ айтқанда, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына қазақ қоғамынан депутаттар ұсыну сәтінде өмірге келді. Бұл кезеңде ол өзінің негізгі қарсыласы «Алашты» саяси аренадан ығыстыру үшін «түрік-татар қауымдастығына», мұсылман қозғалысына сүйенді. Партияны құрушылардың бірі М. Әйтпенов 1917 жылы 17 қарашада «Қазақ» және «Ианы уақыт» газеттері басқармасына жолдаған жеделхатында: «Белгілі кадет Бөкейханов ашқан «Алаш» партиясының программасына қанағаттанбай қазақтар өз алдына «Үш жүз» атты социалист партиясын ашты. Партияның мақсаты федерацияны жақтау һәм түрік-татар қауымдарын біріктіру, Учредительное собраниеге жеке список кіргізу»¹. Өз ретінде татар қайраткерлерінің бұл ұсынысты қолдай қоймағандығы түсінікті, өйткені олар ондай «қамқорлықты» өз мойнына алған партияға мұқтаж емес еді.

Екіншіден, «түрік-татар қауымдастығынан», мұсылман қозғалысы басшылығынан тиісті қолдау таба алмаған «Үш жүз» енді «Алаштың» шын мәніндегі бақталасы большевиктерге қайрылған еді. 1918 жылы 21 сәуірде В. И. Ленин мен И. В. Сталин атына жолдаған жеделхатында К. Тоғысов Батыс Сібір мен Дала өлкесінде «Совет үкіметінің платформасында тұрған және онымен қол ұстасып келе жатқан» «Үш жүз» деген қазақ социал-партиясы барын және оның «Кадет Бөкейханов басқаратын буржуазиялық «Алаш» партиясына қарсы» екендігін білдіреді². Деректердің көрсетуіне қарағанда, Тоғысов бұл жіберілген жеделхаттың артын ала Сталинмен телеграф арқылы сөйлесіп, «Алашпең» күресте өздерін қолдауды өтінген.

Кеңестік негізде емес, ұлттық негізде мемлекет құру ниетін ашық білдірген «Алаш» партиясымен ортақ тіл таба алмаған И. Сталинді Тоғысов ұсынысы бейтарап қалдырмағаны түсінікті. И. Сталин тез арада Ә. Жанкелдинді телефонға шақырып: «Менімен Көлбай Тоғысов сөйлесті, ол «Үш жүз» газетінің редакторы, сонымен бірге алашордашылар партиясына қарсы «Үш жүз» партиясын құрушы. Осы партия бізге жақынырақ па деп

¹ Сонда, № 251.

² Қараңыз: 1917 год в Казахстане. Алма-Ата, 1977, с. 201.

ойлаймын. Онымен байланысып, бұл өзі қандай партия және Тоғысовтың кім екенін білген жөн. Егер бұл партия шынымен де Алашордаға қарсы әрекет жасап, бізге жақындығын танытып отырса, онда оны өзімізге тарту керек»¹ дейді.

Бұл арада «Үш жүз» бен И. Сталинді, ол арқылы Кеңес үкіметін тоғыстырған идеялық бірлік, қазақ елінің биік мұраттары емес, өз мақсаттары, ортақ жауға («Алаш» партиясына) қарсы күресу екендігі күмән тудырмаса керек. «Үш жүзді» қазақ бұқарасының қабылдай алмағандығын уақыттың өзі-ақ көрсетіп берді. Оны мынадай фактілерден байқаймыз.

Егер «Алаш» партиясы атынан түскен депутаттыққа кандидат кісілер облыстық қазақ және жалпықазақ съездерінің талқысынан өткен, негізінен жалпы жұртқа танымал адамдар болса, «Үш жүз» атынан ұсынылған кандидаттар ондай талқыдан өтпеген, негізінен осы ұйымды құрушылардың ұйғарымы бойынша тізімге түскен, халық білмейтін, ал білетін адамдары бұрын жағымсыз істерімен көзге түскендер еді. Бұл жағдай көп ұзамай-ақ өз нәтижесін береді. Сайлау басталмай жатып-ақ халықтың қабылдамағанын сезген «Үш жүз» кандидаттары өз еріктерімен сайлау тізімінен шыға бастайды². Ал сайлау басталып кеткенде осы партияның атынан түскен 9 депутаттыққа кандидаттың үшеуі-ақ қалған болатын. Олардың біразы кезінде сырттай жазылған еді³. Енді сол тізімнен шыққандардың бір-екеуінің арызын келтірейік:

Ү. Қасаевтың Ақмоладан «Сарыарқа» газеті басқармасына жолдаған жеделхаты: «Газетіңізге басуыңызды өтінемін: Құрылтайға депутат болу үшін «Үш жүз» партиясының списогі бойынша тасқа түсуге еш уақытта ризалығымды бергенім жоқ. Менің сыртымнан біреу телеграм беріпті, мен қырда тұрамын, қалаға 1-ғинуар алдында келіп отырмын. Үйсін Қасайұлы»⁴.

¹ Әліби Жанкелдин. Документтер мен материалдар. Алматы, 1975. 47—48-б.

² Өз еркімен «Үш жүз» партиясы тізімінен шыққандар: С. Аблаев, Ә. Қуанышев, Б. Әділов, Қ. Тұрсынов, Ү. Қасаев, Х. Бекқожаев. «Сарыарқа». 1918, № 32; «Қазақ». 1917, № 252; 1918, № 259 т. б.

³ Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Алматы, 1977, 87-б.

⁴ «Сарыарқа». 1918, № 32.

Ал енді «Үш жүз» партиясы үшін сайлау нәтижесі немен аяқталды? К. Тоғысов И. Сталинмен болған сөзінде «қазақ бұқарасы» социалистік тұғырнамадағы ««Үш жүздің» соңынан еріп, тілеуін тілеп отыр» деп көрсеткенімен, шындық мүлдем басқаша еді. «Үш жүздіктер» ұсынған бағдарламаны түсініп, қабылдай алмағандықтарын ең алдымен азын-аулақ қазақ жұмысшылары мен қала қолөнершілері көрсетті. Екібастұздағы ағылшындық капиталист иелігіндегі зауытта жұмыс жасайтын жеті жүздің үстіндегі қазақ жұмысшылары 11-нөмірлі тізіммен түскен «Үш жүз» партиясының кандидаттарына бірде-бір дауысын бермеді. Керісінше, «Алаш» партиясының 5-нөмірлі тізіммен түскен кандидаттарын 705 жұмысшы қолдап шықты. Ал Семей қаласында өткен сайлауда «Алаш» партиясы 3304 дауыс алғанда, «Үш жүз» кандидаттарына бір-ақ адам дауыс берді¹.

Осындай арасалмақ басқа қалалар мен уездерде де байқалды. Мәселен, Қызылжар уезінде «Алаш» кандидаттарына 26 мың 814, ал «Үш жүз» кандидаттарына 36 адам дауысын берген. Қызылжар қаласында «Алаш» кандидаттарына 486 адам, ал «Үш жүз» кандидаттарына 4 адам дауыс берген. Көкшетау, Омбы, Ақмола уездері мен қалаларында да қалыптасқан жағдай тура осындай күйде еді².

С. Сейфуллин өзінің белгілі тарихи романында «Үш жүз» партиясының әлеуметтік тірегі Омбы жатақтары болды деген пікірді айтқан³. Бұл ойды зерттеуші Б. Елкеев те қолдайды⁴. Омбыда өткен сайлау мынадай нәтиже берген еді: уезд бойынша «Алаш» партиясы кандидаттарына дауыс бергендер 16 мың 600, ал «Үш жүзге»—300. Омбы қаласы бойынша алғашқыларға—80, соңғыларға—50 адам дауыс берген еді⁵.

Қорыта айтқанда, Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау науқаны «Үш жүз» партиясының халық арасында ешқандай да әлеуметтік тірегі болмағандығын, соған байланысты қолдау таба алмағандығын көрсетіп берді. Мұндай жағдай бұл партияның терең тамыр жай-

¹ Сонда.

² Сонда.

³ *Сейфуллин С.* Тар жол, тайғақ кешу, 87-бет.

⁴ *Елкеев Б.* Из истории идейно-политической борьбы в Казахстане... с. 36.

⁵ «Сарыарқа». 1918, № 32; *Спирин Л. М.* Россия. 1917 год. с. 312.

мастан көп ұзамай-ақ ыдырап, тарап кетуіне алып келген еді. Соған байланысты Ә. Жанкелдин И. Сталиннің «Алашордаға қарсы әрекет жасап» большевиктерге жақындығын танытып отырған «Үш жүз» партиясын «өзімізге тарту керек» деген тапсырмасын орындай алмағанды.

Сонымен, Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау процесі «Алаш» партиясының аз уақыт ішінде халық арасында елеулі беделге ие болғанын көрсетіп берді. Оның сыры, біздің пікірімізше, мынадай жағдайларға байланысты болатын: Біріншіден, «Алаш» партиясының саяси дербестік, жер туралы және басқа көтерген мәселелері халыққа түсінікті, оның түпкілікті мүдделеріне сай келетін еді. Екіншіден, ХХ ғасырдың басынан бергі уақытта ұлттық жаңғыру дәуірін басынан кешірген қазақ елі Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау шарасын өзінің аяқ асты болып келген ұлттық мүддесін білдіру мүмкіншілігі деп қабылдады. Құрылтай жиналысына депутат сайлау қазақ елінің тарихындағы тұңғыш еркін сайлау болатын. Ал «Алаш» партиясы ұсынған кандидаттардың басым көпшілігі бұл уақытта өзінің ұлт мүддесі үшін қоғамдық күресімен танымал болған қайраткерлер еді.

Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау «Алаш» партиясы үшін алғашқы үлкен сын болатын. Бұл сында ол жеңіске жетті. Сонымен бірге бұл — құлдықтың құрсауынан құтылу жолында алғашқы саналы қадамын жасаған қазақ елінің де жеңісі болатын. «Алаш» партиясы өзінің саяси қызметімен Ресей империясы құрамында шашыранды күй кешіп, феодалдық мешеуліктің құрбаны болуға айналған еліне өзінің ортақ ұлттық мүддесін түсінуге көмектесті.

М. Дулатов 1929 жылы қарашада ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында «Алаш» партиясының ұлт-азаттық тарихында алатын орнына байланысты мынадай аса маңызды ой айтты: «...қазақ өмірінде, қазақ халқының ұлтшылдық, төңкерісшілдік тарихында «Алаш» партиясының рөлінен Алашорданыкі артық болды, «Алаш» партиясынан Алашорданың ықпалы, маңызы игілірек (популярнее) болды, «Алаш» партиясы ұмытылғандай, тек Алашорда ғана жасағандай болған. Оның мәнісі мынау еді. Қазақтың өз алдына ұлт партиясын жасау пікірі 1917 жылы жаз аяғында туған. Сол жылғы күзгі айлардың бірінде Орынборда тұрған қазақ зиялылары «Алаш»

партиясын жасауға ұйғарып, програм жобасын (проект программы) жасадық... Партия програмының жобасын газет жүзінде көргендер, соған тілектес болып мақұлдағандар өздерін «Алаш» партиясының мүшесі есептеді, оған қарсы болғандар да оны партия деп санады. Әйтпесе партия ұйымы болып отырып, партия атынан жөн-жосық (директивы) беріп отырған жоқ, тек жалпы ресейлік Құрылтай сайлауы ғана «Алаш» партиясы ұранымен өткізілді, «Алаш» партиясының тізімдері болды. «Алаш» партиясы атынан мұнан басқа істелген нәрсе болмады. «Алаш» партиясы екінші дәрежеде қалып, Алашорда әйгілі болып кету себебі осы»¹

Бұл арада белгілі қайраткердің «Алаш» партиясының тарихи рөліне баға беруде орынды қарапайымдылық танытқаны да, сонымен бірге тиісті сақтық, абайлық көрсеткені де рас. «Алаш» партиясының қоғамдық қызметі, әрине, Құрылтай жиналысына байланысты шарамен шектелмейтіндігі түсінікті. Сонымен бірге партия мүшелері әрбір күні ғасырға татырлық 17 жылы қазақ халқы арасында, қазақ зиялылары ішінде ең алдымен шешілуге тиіс жалпы ұлттық зәру мәселелерді талқылауға мұрындық болып, сол мәселелер бойынша ортақ тұжырымдарға келуде жетекші рөл атқарды. Бұл тұжырымдар партия бағдарламасының жобасында берілді. Бұл бір. Екіншіден, партияның ұйытқысы болған қайраткерлер қазақ елінің Алаш автономиясы атанған ұлттық мемлекетінің өмірге келгенін жария еткен екінші жалпықазақ съезін (1917, желтоқсан) дайындап өткізді. Осы съезде Алашорда — ұлттық Кеңес үкіметі өмірге келгені мәлім. Оның мүшелері түгелдей дерлік өздерін «Алаш» партиясының мүшесі санағаны күмән тудырмаса керек. Міне, бұл айтылғандар қазақ ұлт-азаттық қозғалысының қалыптасып, даму барысында «Алаш» партиясының алатын орнын жетерліктей көрсете алады деп ойлаймыз.

Сонымен бірге М. Дулатовтың 1917 жылғы желтоқсанда болып өткен екінші жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметі құрылған соң, «Алаш» партиясы екінші дәрежеде қалып қойды деген пікірінде де тарихи шындықтың табы бар екені даусыз. Келесі бөлімдегі әңгіме енді осы Алашорда үкіметінің өмірге келуі жөнінде.

¹ ҚР ҰҚКА, 78754-іс, 6-т., 42-об-п.

2. ЕКІНШІ (ЖЕЛТОҚСАН) ЖАЛПЫҚАЗАК СЪЕЗІ. АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Кеңестік тарихтану «Алаш» партиясы сияқты Алашорда үкіметінің де пайда болу себептерін тек қазақ «буржуазиялық-ұтшыл» интеллигенциясының кеңес өкіметі мен болшевиктер партиясы қызметіне қарсы бағытталған әрекетімен байланыстырып, мемлекеттік бірліктің белгілі бір таптың белсенді саяси қызметі нәтижесінде ғана емес, сонымен бірге отарлық езгіге қарсы күрес барысында, қоғамдық сұраныс нәтижесінде өмірге келіп, белгілі бір кезеңге дейін ұлттық тұтастық пен жалпыұлттық мүддеге қызмет етуі мүмкін екендігін есепке алмайды.

Алашорда үкіметінің өмірге келуіне тікелей себепші болған жағдай Уақытша үкіметтің басқа да шет аймақтардағыдай Қазақстанда да ең өзекті ұлт өміріне қатысты мәселелерді шеше алмаған әлжуаз, тұрақсыз саяси билікке айналуы, оның арты бүкіл империяны қамтыған анархия, зорлық пен зомбылыққа ұласуы еді. Қазақ облыстарында асқынған жер мәселесін шешуге бағытталған әрекеттің болмауы, атты казак әскері, қарулы солдат пен қоныстанушылардың панасыз жергілікті халық үстінен жүргізген озбырлығының өрши түсуі соның айғағы болатын.

Бүкіл елді қамтыған саяси дағдарысты экономикалық құлдырау күшейте түсті. 1917 жылғы құрғақшылық нәтижесінде жылдың соңына қарай аштыққа ұшыраған жеке қожалықтардың саны Әулиеата уезінде 44307, Ақмешіт уезінде —24810, Түркістанда —12296, Шымкент уезінде —33618, Қостанай және Ақтөбе уездерінде —62275 еді. Тек Жетісу облысының Алматы уезінде ғана аштардың саны 220 мың адамға жетті¹.

Қазан және қараша айларына қарай аштық жайлаған Сырдария облысынан Ақтөбе, Орынбор жаққа аш босқындар ағыла бастайды. Сондай жағдайдан хабар беріп Ақбұлақ станциясының тұрғыны Ғ. Мұртазаұлы «Қазақ» газетіне былай деп жазады: «Осы күні Ақтөбе темір жолы бойы Түркістан жағынан аштықтан шұбырып босқан қазаққа толып барады. Басқа жердегілерінің халі қан-

¹ Елеуов Т. Установление и упрочение советской власти в Казахстане. Алма-Ата, 1961, с. 226.

дай екенін білмеймін, біздің Ақбұлақ станциясына келгендері кісі аярлық...»¹

Сонымен, ақпан революциясынан кейінгі уақытта бір жағынан, ұлт-азаттық күрес жаңа тыныс алып, елдің өз бостандығы үшін пәрменді әрекеттерге көшуге ынтасы анық байқалса, екінші жағынан, керісінше, отаршыл күштер (атты казак әскері) мен оның жергілікті сүйеніш-тіректері (переселендер, соғыстан қайтқан солдаттар) ұлт-азаттық қозғалысты басып-жаншуға бейімділік танытты. Елдегі осындай жағдайдан хабар беріп «Қазак» газеті қарашадағы сандарының бірінде мынадай мағынадағы жеделхатты жариялады: «Октябрь басынан бері Пішпектегі казак, қырғыз, сарт халықтарының тынышы кетіп тұр. Солдаттар, солдат қатындары, тағы да кім екені белгісіздер күндіз-түні демей ұрлап, талап, ұрып-соғып қатты жәбір беріп тұр. Теңдік заман туды десек те, біздің Жетісу ескі зорлықтан құтыла алмай тұр»²

Қазак қоғамы үшін, әсіресе «кімде-кім бізді қолдамаса, ол — жау» деп ұран тастаған казак атты әскері қауіпті күш еді. Ол жөнінде сол кездегі тарихи оқиғалардың куәгері А. Кенжин: «Контрреволюциялық пиғылдағы орыс-казак әскерінің қоршауында қалған Қазақстан өзін қалай да бейтарап ұстай алмайтын еді. Ондай бейтараптықта болу үшін Қазақстанның басқаларды өзімен есептесуге мәжбүр етерлік айтарлықтай салмағы (қарулы әскері) болуы керек еді»³ деп жазды.

Міне, осындай жағдайда казак зиялылары арасында ұлттық мемлекет туралы мәселенің қойылуы толық негізді болатын. Тура осы ойды білдіріп «Қазак» газеті «Ел қорғау» деген бас мақаласында: «Ел қорғау екі түрлі: халықтың құқын қорғау бар, мал-мүлкін, жер-суын қорғау бар. Қазак орысқа қарамай тұрған шағында ел басына дау келсе, халық құқығын қорғайтын билері болған, елге тиер жау болса, халықтың мал-мүлкін, жер-суын қорғайтын батырларына ерген азаматтары болған. Ресей қол астына кіріп, қолтығына тығылып, паналағаннан кейін біздің құқық, мал-мүлік, жер-суымызға, Ресейдің өзі болмаса, басқалар батып тие алған

¹ «Қазак», 1917, № 249.

² Сонда.

³ Кенжин А. К исторической оценке деятельности «Алаш-Орды». «Степная правда». 1922, 14 ноября, № 247.

жок... Қазір бізге басыңды, мал-мүлкін, жер-суыңды қорғама деп тиятын да Ресей жоқ, пана болып қорғарлық та Ресей жоқ...

Қазаққа өз жабдығыңды өзін ойлап, өлмес қамыңды істе деп отырғанымыздың мәні осы... Ресейге паналамаған кезде қазақ едің: өлер ме едің, яки өлмес қамыңды істер ме едің? Өлмес қамыңды істер болсаң, істейтін шақ міне туды»¹ деп жазды. Бүкіл империя көлемін қамтыған саяси тұрақсыздық жағдайында сол тұстағы Орынборда шоғырланған қазақ оқығандары өзара келісіп, кезек күттірмейтін ұлттық мәселелерге байланысты бір тұжырымға келу үшін жалпықазақ съезін шақыру туралы шешім қабылдап, оны ұйымдастыру ісін бес адамнан тұрған комиссия өз мойнына алады. Олар Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сағындық Досжанов, Елдес Омаров болатын² Комиссия «Қазақ» газеті арқылы қазақ және қырғыз халықтарына арнайы үндеумен қайырылып, съезге шақыру жеделхаттарын жолдайды³.

«Алаш ұлы қазақ пен ардақты қырғыз ағайынға!» деп аталатын бұл үндеуде олар елде қалыптасқан төтенше саяси жағдайға байланысты 5 желтоқсанда Орынбор қаласында «қазақ-қырғыз болып бас қосатын бір жалпы съезд өткізіп, онда «анархиядан өзін қорғау үшін» қазақ пен қырғызға әскер жасақтау туралы шешім қабылдау керектігі айтылады. Ал газеттің 26 қараша күнгі санында бұған қосымша съезде негізгі мәселе ретінде Ұлт Кеңесін құру туралы мәселені қарау ұсынылады.

Бұл іс жүзінде қазақ облыстарында саяси билікті өз қолына ала алатын мемлекеттік құрылым туралы мәселені ашық қою болатын. «Қазақ» аталмыш материалдарда ұлттық әскер мен үкімет құрудың қажеттігін жан-жақты дәлелдеп қана қойған жоқ, сонымен бірге оларды ұйымдастырудың нақты жолдарын да белгілеп, оларды съезде талқылауға шақырды.

Мәселен, «Ұлт Кеңесін» құру қажеттігі жөнінде газеттің пікірі мынаған сайды: «Ресей іріп-шіріп жатыр,

¹ «Қазақ», 1917, № 252.

² Кейіннен бұл кісілерге А. Бірімжанов, Ж. Жәнібеков, Ф. Ғалымжанов, Қ. Арынғазиев, Ғ. Жүндібаев, Ғ. Бірімжанов қосылады. «Қазақ». 1917, № 250.

³ Сонда.

бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, не болары белгісіз, ортасына ойран түсіп, түп қазығы суырылып, әркім бетіне кетіп, білгенін істеп жатыр. Біреу өлмес қамын қылып жатыр, біреу бермес қамын қылып жатыр, біреу осы лайсаң бүліншілікке кірмес қамын қылып жатыр. Біз де қазақ-қырғыз болып бірігіп қам қылмай қарап отыра алмаймыз. Мұндай лайсаң заманда закон жоқ. Жол жоқ, қорғалайтын пана жоқ. Әркім өзін-өзі қорғайды. Әуелі өлмеске, екінші, мал-мүлкімізді талауға бермеске, үшінші, осы лаңның ішіне кірмеске қолдан келген күшімізді, ісімізді сарп етерге керек. Данышпандар білімін, азаматтар қайратын ұлты үшін аямай жұмсайтын орын осы»¹

Ал жаңадан құрылмақ үкіметтің атқаратын міндеті мынадай деп анықталды: «5 миллион халықпыз, өзімізді қорғайтын күш өзімізден табылады. Сол күшті реттеп жасайтын кеңес орындар керек. Барша қазақ бірігіп, әуелі «Ұлт Кеңесі» деген орын жасау керек. Мемлекет ісі күн сайын құбылып, түрлі күйге түсіп тұрған шақта, қазақ-қырғыз бас қосып дайым съезд жасап отыру мүмкін емес. Қазақ-қырғыз атынан басқа жұрттармен сөйлесетін, қазақ-қырғыз жұртына деген жұмысты ақылдасып атқарып отыратын жоғарыда айтқандай «Ұлт Кеңесі» болу керек. Ол Ұлт Кеңесінің әр облыста бөлімі боларға керек. «Ұлт Кеңесіне» халық сенімді адамдарын сайлап, іс жүргізбек»²

Сонымен, 1917 жылдың қарашасында «Алаш» басшыларының ұлттық мемлекет құру ісіне біржола бет бұрғанын, оны алдымен «Ұлт Кеңесі» аталатын үкімет пен ұлттық әскер құрудан бастауға тоқтағанын байқаймыз. Сондай-ақ бүкіл империя көлемін қамтыған «лайсаң шақта» ұлттық мемлекет құру мәселесін қолға алған жалғыз Қазақстан ғана емес-тін. Қазан революциясы империяның ыдырау процесін одан әрі тереңдеті түсті. Кеше ғана автономиялық еркіндік жөнінде ойлауға мұршасы болмаған халықтар да енді өз бостандығын талап ете бастайды. Ресей өкіметі революциядан кейінгі алғашқы күндерде-ақ Польша мен Финляндияның тәуелсіздігін мойындады. Бұдан бұрын, яғни 13 маусымда Украинаның Орталық Радасы Украина халық республикасының құрылғанын жариялады. Желтоқсанның 17-

¹ «Қазақ», 1917, № 252.

² Сонда.

нен 18-іне қараған түні Белоруссияның ұлттық съезі Белоруссия тәуелсіздігін мәлімдеді. 1917 жылы 22 көкекте өмірге Закавказье сеймінде өз тәуелсіздігін мәлімдеген Закавказье Федеративтік Республикасы келді. Осы жылғы желтоқсанда Финляндияның артын ала Литва мен Латвия, ал 1918 жылдың ақпанында Эстония өз тәуелсіздігін жариялады.

Ресей империясының еуропалық бөлігіндегі бұл өзгерістердің Қазақстанның да саяси жағдайына ықпалы болғаны сөзсіз. Дегенмен, оның өміріндегі өзгерістер іргелес Түркістан, Сібір аймақтарындағы саяси оқиғалармен тығыз байланыста жүрді. Сондай-ақ нақ осы тарихи сәтте метрополияның ғасырлар бойы қазақ елінің мемлекеттік-территориялық тұтастығына қарсы еппен, мақсатты түрде жасап келген әрекеті «өз жемісін» берді... Ұлттық мемлекет құру міндетін мойнына алған қазақ саясаткерлері алдына Орынбор, Түркістан және Батыс Сібір губерниялары құрамындағы қазақ жерлері мен қауымдарын жинау сияқты күрделі мәселе көлденең тартылды. Қазан, қараша айларында болып өткен оқиғалар соны анық көрсетіп берді.

8—15 қазанда Том қаласында Сібір автономиясын құру шараларын талқылаған Жалпы Сібір съезі болып өтті. Оған Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Орал облыстары мен Бөкей ордасынан 9 өкіл қатынасып, олар қазақ қоғамының Сібір автономиясы құрамына уақытша енетіндігін мәлімдейді¹. Съезд бекіткен Экономикалық Кеңес, Негізгі Заңды дайындайтын комитет құрамына қазақ өкілдері де енеді. Съезд Сібір Кеңесін сайлап, оның құрамына облыстардан Х. Ғаббасов, Е. Итбаев, С. Досжанов, ал жалпы қазақ жұртының атынан Ә. Бөкейханов пен М. Тынышбаев енеді. Бұлардың бәрі де Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайланған депутаттар еді. Ал осы Сібір автономиясы құрамына енудегі мақсатты қазақ делегациясының басшысы Ә. Бөкейханов былайша түсіндірді: «Біз ойладық, әуелі Сібірге сүйеніп, тасымалдап, жалғасып көшіп кетелік: жіп жалғап зор мемлекет күрмеуінен құтылып ап, отау болып сонынан бөлінелік деп»² Бірақ көп ұзамай ортаға ара-

¹ П. Пахмурный мен В. Григорьев «Октябрь в Казахстане» атты еңбектерінде бұл съезге 4 қазақ өкілі қатысты деп көрсетеді. Бұл тура емес. Ә. Бөкейханов осы съезден соң жазған есебінде 9 адамды атайды. «Қазақ». 1917, № 251.

² «Қазақ». 1917, № 251.

ласқан оқиғалар тасқыны бұл ойдың іске асуына бір-жола тосқауыл қойды.

Осы жылғы 22 қарашада Ташкентте Түркістан жұмысшы, солдат және шаруа депутаттары кеңестерінің III съезі өз жұмысын аяқтайды. Съезд кеңес билігінің орнағанын, соған байланысты Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесінің құрылғанын, өлкедегі биліктің соның қолына өтетіндігін мәлімдейді¹. Бірақ бұл өкіметтің құрамында жергілікті мұсылман халықтарының өкілі болған жоқ. Араға төрт күн салып, 26 қарашада Қоқан қаласында мұсылмандардың төтенше IV съезі ашылды. Съезд 28 қараша күні Түркістан өлкесін Түркістан автономиясы (Түркістан мухтариат) деп жариялап, Түркістан Құрылтайын шақырғанға дейін саяси биліктің Түркістан Уақытша кеңесі мен Түркістан халық билігіне өтетіндігін мәлімдейді².

Іргелес аймақтарда қалыптасқан осындай жағдайды есепке ала тұрып, «Алаш» партиясының басшылары ұлттық автономия жариялаудан басқа жол жоқ, саяси тұрақсыздық жағдайында тек біртұтас ұлттық мемлекеттік құрылым ғана қазақ елін апаттан құтқарып, бостандық жолына алып шыға алады деген тұжырымға келеді. Қазақ зиялылары мұндай қорытынды жасай отырып, қазақ қоғамының толық қолдауынан үміттенгендігі де анық. Оған жоғарыда баяндалған Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау ісінің нәтижелері де негіз болған еді.

Сөйтіп, Қазақ мемлекеттігі туралы мәселе қараған жалпы қазақ-қырғыз съезі 1917 жылы 5 желтоқсанда Орынбор қаласында ашылды. Оған барлық қазақ облыстарынан, сондай-ақ одан тыс жерде тұратын Алтай губерниясы мен Самарқанд облысы қазақтарынан және Жетісу облысы қырғыздарынан — барлығы 82 өкіл қатысты.

Соңғы жылдарға дейін жарық көрген еңбектерде Алашорда үкіметін құру туралы шешім қабылдаған желтоқсандағы жалпы қазақ-қырғыз съезінің әлеуметтік құрамы туралы шындықтан алыс пікірлер айтылып келді. Мәселеге тар таптық-партиялық тұрғыдан келген

¹ Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сб. документов, т. 1. Ташкент, 1963, с. 578.

² Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). М., 1921, с. 71.

авторлар съезд құрамынан тек байлар мен ауқатты топтардың өкілдерін ғана көріп, бұл съезд қазақ байлары мен буржуазиясының, буржуазиялық интеллигенцияның съезі болды дегенді айтты. Съезд делегаттары құрамын талдай отырып, бұл пікірдің тым бір жақты қарабайыр сендігін байқау қиын емес. Делегаттардың үлкен бөлігі ел ішінде ісімен беделге ие болған ауыл ақсақалдары мен ұлттық интеллигенцияның сол тұстағы ең белсенді өкілдерінен тұрды. Бұл екі топтың белсенді әрекетінсіз съездің күн тәртібіне қойылған мәселелерді қажет дәрежеде талқылап, белгілі бір шешімдерге келу, әрине, мүмкін емес-тін.

Съездің күн тәртібіне мынадай мәселелер қойылды: «1. Сібір Түркістан автономиясы һәм юго-восточный союз туралы. 2. Қазақ-қырғыз автономиясы. 3. Милиция. 4. Ұлт Кеңесі. 5. Оқу мәселесі. 6. Ұлт қазынасы. 7. Муфтилік мәселесі. 8. Народный сот. 9. Аулный управление. 10. Азық-түлік мәселесі»¹.

Съездің күн тәртібінде тұрған ең негізгі мәселе, әрине, ұлттық автономия мәселесі еді. Съезд бұл мәселе бойынша Ә. Бөкейхановтың баяндамасын тыңдап, талқылаған соң қазақ автономиясы, милиция және ұлт кеңесін құру істері бойынша бес кісіден тұрған комиссия сайлап, сонынан осы комиссия атынан баяндаған Халел Ғаббасовтың сөзін негізге ала отырып, арнайы қарар қабылдады. Қарарда мынадай деп көрсетілді: «Октябрь аяғында Уақытша үкімет түскенін, Ресей мемлекетінде халыққа сенімді һәм беделді үкіметтің жоқтығын, әкімшілік жоқ болған соң халық арасы бұзылып пышақтасып кететіндігін, бассыздық күшейіп, бүкіл мемлекет бүліншілікке ұшырап, күннен-күнге халықтың халі нашарлауын һәм бұл бүліншілік біздің қазақ-қырғыздың басына келуі ықтималын ойлап, бүкіл қазақ-қырғызды билейтін өкімет керектігін ескеріп, съезд бір ауыздан қаулы қылды:

І. Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд облыстарындағы һәм Әмудария бөліміндегі қазақ уездері, Закаспий облысындағы һәм Алтай губерниясындағы іргелес облыстардың жері бірыңғай, іргелі халқы қазақ-қырғыз, қаны, тұрмысы, тілі бір болғандықтан өз алдына ұлттық-жерлі автономия құруға.

¹ «Қазақ», 1917, № 256.

II. Қазақ-қырғыз автономиясы «Алаш» деп аталсын»¹.

Съезд делегаттары қазақ автономиясын құру қажеттігін бір ауыздан қолдағанымен, бірақ оны жария ету мерзіміне келгенде бөлініп кетті. Делегаттардың біразы қазақ автономиясының құрылғандығын бірден жария етелік деді. Ал екінші бөлігі автономияның құрылғанын ресми жария етуді Алашордаға тапсыралық, өзі қажет деп тапқан уақытта жарияласын деді.

Айтыс бірнеше күнге созылды. Ең соңында бұл мәселені шешу үшін өкілдердің аттары аталып, тас салынды. Бірінші бағытты қолдап 33 өкіл, ал екінші ұсынысты жақтап 42 өкіл дауыс берді. Бірақ дау мұнымен де аяқталмады. Азшылықта қалған өкілдер көпшілік қолдаған пікірге тоқтамастан, егер автономия съезде ресми түрде жария етілмесе, онда өздері өкілдік етіп отырған облыстардың Түркістан автономиясы құрамына қосылатындығын мәлімдеді.

Дегенмен, съезд өзіне жүктелген тарихи міндетті тура ұғына отырып, ымыралы шешімге келді. Ол жөнінде келесі бөлімде баяндалады. Бұл арада қазақ автономиясын жариялауды кейінге қалдыруды жақтаған Ә. Бөкейханов бастаған топ қандай пікірге сүйенген еді, соған қысқаша тоқталу қажет.

Ә. Бөкейханов пен оны қолдаушы топ ең алдымен ешқандай да дайындықсыз автономия жариялай қалған күнде іштегі қарулы қарашекпенділер мен төңіректі қоршаған қазақ атты әскерінің наразылығына қалып, қарусыз қазақты қырып алудан қауіптенді. Сондықтан да бұл топ автономияны иглан етерден бұрын Түркістан қазақтарының келісімін алумен бірге, ұлттық әскер құрып, сонымен бір мезгілде іштегі өзге халықтармен келісім жүргізіп, оларды жаңа жағдайға даярлауды мақұл көрді. Бұл сөзсіз өмір талабынан туған астарлы, көрегендік саясат болатын. Қазақстан жағдайында автономия алудың қиындықтарына тоқталып, Ә. Бөкейханов былай деп көрсетті: «Қазақ болып автономия боламыз десек, алдымызда шешуге қиын бір жұмбақ бар. Орал, Торғай, Ақмола, Семейде көп мұжық бізбен қоныстас; бұл облыстарда мұжық пен қазақ қым-қиғаш аралас. Мұжықпен аралас қазақты тастап, ылғи қазақ болып шығамыз десек, қазақ орыста қалады; қазақты бұл жерден көшіріп аламыз десек, бұл қазақ ата қонысынан

¹ Сонда.

көшпес; көшсе ақылсыздық болады; қазақ жерінің ең жақсысы осы мұжықпен аралас отырған жер. Түбінде қазақ ұлты бір автономия бола қалса, іштегі орысты ала кетеміз бе деген үміт. Біздің қазақ ұлтының автономиясы енді тұрмыс халда туыққан автономиясы болар емес; жерге байлаулы автономия болмақ. Ішіміздегі орыс мұны мақұлдайтын көрінеді»¹

Съезд белгілі дәрежеде жаңа құрылған өкіметтің ұлтаралық саясаттағы негізгі бағыттарын да белгілеп берді. Оның қаулысында былай деп көрсетілді: «V. Қазақ-қырғыз арасында тұрған аз халықтардың құқықтары теңгеріледі. Алаш автономиясына кірген елдердің бәрі бүкіл мекемелерде санына қарай орын алады. Алаш автономиясының қол астында жерсіз халықтар болса, оларға ұлт һәм мәдени автономия беріледі». Бұл жай белгілі бір арзан мақсаттарды көздеген саяси мәлімдеме емес-тін. Оны мынадай фактіден байқауға болады. Съезде құрылған Ұлт Кеңесі — Алашорда үкіметіндегі 25 орынның 10 орны қазақ-қырғыз арасындағы басқа халықтарға қалдырылды².

Съезд Алашорда үкіметіне тез арада Алаш автономиясының құрылтайын шақыруды міндеттеп, онда Алашорда автономиясы низамын қарап бекітуді, ұлт қазынасын ұйымдастыруды, сол мақсатта қарыз ақша алуды ұсынды. Сондай-ақ съезде қаралған үлкен мәселелердің бірі — халық милициясын, яғни ұлттық әскер құру еді. Съезд қарарында: «осы күні мемлекет ішінде бассыздық, талан-тараж, қарбалас, талас болып жатқанын ескеріп, қырғыз-қазақты мұндай бүліншіліктен қорғау үшін... ешбір тоқтаусыз милиция түзуге кірісу» қажеттігін айтып, нақты шаралар белгілеп, бекітті.

Жалпықазақ-қырғыз съезі «Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша «Ұлт Кеңесін» құрып, оның аты «Алашорда» болсын деді. Жаңа құрылған өкіметтің құрамына мына кісілер енді: 1) Бөкейліктен — Уәлидхан Танашев, 2) Оралдан — Халел Досмұхамедов, 3) Ақмоладан — Айдархан Тұрлыбаев, 4) Торғайдан — Ахмет Бірімжанов, 5) Семейден — Халел Ғаббасов, 6) Жетісудан — Садық Аманжолов, 7) Сырдариядан — Мұстафа Шоқай.

Облыстардан тысқары: 8) Ғалихан Бөкейхан, 9) Жа-

¹ Сонда, № 251.

² Сонда, № 256; ҚР ОМА, 17-к., 1-т., 1-іс, 1—4-п.

Һанша Досмұхамедұлы, 10) Әлімхан Ермекұлы, 11) Мұхаметжан Тынышбайұлы, 12) Бақтыкерей Құлманұлы, 13) Жақып Ақбайұлы, 14) Базарбай Мамытұлы, 15) Отыншы Әлжанұлы.

Бұл аталған Ұлт Кеңесі мүшелеріне орынбасарлыққа мына кісілер сайланды: Ғайса Қашқынбайұлы, Нүсіпбек Жақыпбайұлы, Ережеп Итбайұлы, Сатылған Сабатайұлы, Есенғали Қасаболатұлы, Батыр Қайырғиязұлы, Мұқыш Боштайұлы, Сейілбек Жанайдарұлы, Сәлімгерей Нұралыханұлы, Ғұмыр Алмасұлы, Сейдазім Қадірбайұлы, Асфандияр Кенжеұлы, штабс-капитан Нияз Бекімұлы, Есен Тұрмұхамедұлы, Жәнек Солтанайұлы (Жетісу облысы қырғыздарынан).

Бұдан кейін съезд демократиялық негізде Алашорда — Халық Кеңесі Төрағасын сайлады. Бұл қызметке үш адамның кандидатурасы ұсынылды. Олар Әлихан Бөкейхан, Бақыткерей Құлманов және Айдархан Тұрлыбаев еді. Жабық дауыс беру нәтижесінде Ә. Бөкейхан — 40, Б. Құлманов — 19 және А. Тұрлыбаев 20 дауыс алды. Сөйтіп, көпшілік дауыспен Алашорда — Ұлт Кеңесінің Төрағасы болып Әлихан Бөкейхан сайланды¹.

Сонымен, съезд орталық билік — Ұлт Кеңесі — Алашорда үкіметін, халық милициясын және ұлт қазынасын құру ісіне жете көңіл аударды. Мемлекеттік жүйе алдымен осы мәселелерді шешуден басталатындығы түсінікті. Бірақ сонымен бірге съезде ең негізгі мәселе ретінде оқу-ағарту ісінің де қаралғандығын айтпасақ, онда съездің саяси маңызы мен көздеген мақсатын толық түсіне алмағандық танытар едік. Съезд бұл мәселе бойынша Міржақып Дулатұлының баяндамасын тыңдап, талқылап және ол бойынша қаулы қабылдап, бес адамнан тұрған комиссия құрды. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған бұл комиссияның құрамына Мағжан Жұмабайұлы Елдес Омарұлы, Биахмет Сәрсенұлы және Телжан Шонанұлы сияқты кейіннен бұл салада сіңірген еңбегімен елге аты мәлім болған адамдар енді. Съезд комиссияға қазақ-қырғыз елінде оқу ісін жүргізу тұжырымдамасын жасап, талқыға ұсынуды, сондай-ақ тез арада қазақ мектептері үшін оқу бағдарламасын дайындауды және жедел түрде оқулықтар жазу ісін ұйымдастыруды жүктеді.

Тоғыз күнге созылған жалпы қазақ-қырғыз съезінің

¹ Сонда.

басқа да мәселелерді қарап, олар бойынша қаулы қабылдағаны белгілі. Дегенмен, оның негізінен тоқтаған мәселелер осылар еді. Бұл арада оқырманның көңілінде съезд неге жер мәселесін қарамады деген сауалдың ұялауы әбден мүмкін. Съезд ұйымдастырушылардың бұл мәселенің ең негізгі және зәру мәселе екендігін білгендігі сөзсіз. Бірақ олар сондай қарбалас кезеңде мұндай даулы мәселені съездің күн тәртібіне қойып, көрші жұртың, сыртқы күштің үлкен наразылығына қалуды жөн көрмеді. Дегенмен, Алашорда өкіметінің бұл саладағы ұстанған бағытын анықтау қиын емес. Ол бірінші жалпықазақ съезі қарарларында, «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында, өкіметтің төрағасы Ә. Бөкейхановтың мақалалары мен сөйлеген сөздерінде бүкпесіз ашық айтылды.

Әрине, мұндай үлкен міндеттерді іске асыру өз қызметінде бес миллионнан астам қазақ елінің, екі миллионға жуық басқа халықтардың талап-тілегін, өмір салты ерекшеліктерін негізге алған өкіметтің ғана қолынан келетіндігін Алашорда басшылары тура түсінді. Мәселен, Ә. Бөкейхановтың пікірі бойынша, Ресей — көп ұлтты, үлкен мемлекет. Оның құрамындағы әрбір ұлттың төл тарихынан, күнделікті тіршілігінен туындап жатқан өз ерекшеліктері бар. Ал сол халықтарды тек бір ортадан, бір халық өкілдерінің басқарамын деуі сөзсіз қателікке ұрындырмай қоймас еді. Демек, жаңа өкімет бұл халықтардың еркіндікке деген табиғи құқығын мойындауы керек. Әрбір халықтың өмір сүру тәртібін сол халықтың өзі сайлаған ұлттық кеңесі ғана анықтай алады¹.

1918 жылғы 5 қаңтарда Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының күшпен таратылуы «Алаш» автономиясын құру мүмкіншілігін мүлдем тарылта түсті. Сондай-ақ бұл оқиға жаңа билік үшін ұлт мәселесі белгілі дәрежеде өзінше дербес, жалпыдемократиялық негізде шешілуге тиіс үлкен саяси мәселе емес, екінші кезектегі мәселе екендігін көрсетіп берді. Бүкілресейлік Құрылтайдың таратылуы белгілі дәрежеде қазақ қоғамының (тек оның ғана емес) 1917 жылғы ақпан революциясынан бергі өзінің әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқа мәселелерін өз бетінше шешуге мүмкіндік беретін

¹ «Ер Сайын». Жыршылар айтуынан алып өңдеп өткеруші Байтұрсынұлы Ахмет. М., 1923, 86—91-б.

біртұтас ұлттық-демократиялық даму жолына түсу үмітіне шек қойып, Қазақстанның бұдан былай да орталық биліктің дөңгелегіне мықтап байлауды күйінде қалғандығын көрсетті.

Құрылтай жиналысының таратылуына Алашорда үкіметінің қатынасын оның төрағасы Ә. Бөкейханов былайша білдірді: «5 қаңтарда Ресей құрылтайы жиылды һәм большевик күшімен қуылды... 1905 жылы 9 қаңтарда астанадағы неше мың жұмысшы бостандық бер деп Николайға барған. Николай бұларға пулемет бостандығын көрсеткен еді. Большевик Николайдың аяғын құшты. Николайдың да, мұның емшектес інісі большевиктің де пулеметтеп жатқаны жалпы жұрт, екеуінің де сүйенгені қараңғы солдат.

Құрылтай алдымен жұртқа беделді өкімет сайламақ еді. Құрылтай сүйенген күшті өкімет босаған тізгізді жиып ап тежеп ұстап, тентек бастақты тыйып, жұртқа пайдалы тәртіп шығарып, елді билемек еді. Құрылтай өзі Ресей мемлекетіне негізгі закон шығарып, мемлекет көшін түзетіп, жұртқа пайдалы бітім қылып, жақсы сапарға жұрт тілегін тартпақ еді.

Бұл мақсаттың бәрі 5 қаңтардағы пулемет оғымен құйын сокқан күлдей ұшты...»¹

Жалпы Алаш интеллигенциясы арасында большевиктер бағдарламасы әуел бастан-ақ қолдау тапқан жоқ. Олардың түсінігі бойынша, большевиктер ұстанған бағыт Қазақстан емес, тіптен Ресейдің өзіне де азапты болашақ әкелетін бағыт болатын. Алаш қайраткерлері ең алдымен большевиктер бағдарламасындағы қоғамдық меншікке көшу туралы пікірді үзілді-кесілді қабылдаған жоқ. Өйткені олардың ойы бойынша, қазақ қоғамы жағдайында мұндай шараға бару мүмкін емес-тін, тіптен ондай әрекет, біріншіден, оны қабылдауға мүлдем даярлығы жоқ қазақ бұқарасы арасында түсінбеушілік туғызса, екіншіден, әлеуметтік теңдік орнатудан бұрын, әлеуметтік апатқа апаруы толық мүмкін еді. Дәстүрлі шаруашылық түрінің бұзылуы, қазақ шаруаларының, жалпы қоғамның қоғамдық меншікке негізделген шаруашылық жүргізуге қай жағынан болса да даярлығының жоқтығы осындай нәтиже бермей қоймайды деп түсінді.

Қазақ зиялылары большевиктердің тап күресі туралы теориясын да қолдамады. Олардың түсінігі бойынша,

¹ «Қазақ». 1918, № 260.

қазақ қоғамы Ресейдегідей таптық жіктелу деңгейінен алыс жатты. Ал сол тарихи кезеңде отарлық езгідегі қазақ жұртына қандай да болсын жіктелуден гөрі ортақ ұлттық мүдде негізінде бірігу ауадай қажет еді. Жіктелу, керісінше, оны әлсіретіп, негізгі мәселелерді шешуге мүмкіндік бермейді деп түсінді.

Бүкілресейлік Құрылтай таратылғаннан кейін, сол арқылы ұлттық автономия алудан үміттенген Алашорда басшылары мен большевиктер арасындағы қайшылық тереңдей түсті. Егер «Алаш» партиясына біріккен ұлттық интеллигенция большевиктерге қазақ қоғамына мүлдем жат әдеуметтік тәжірибені зорлап танушы, қазақ жұртына іріткі салушы күш ретінде қараса, большевиктер Алаш қозғалысына ұлттық буржуазия мен феодалдық топтардың таптық мүддесін жанұшыра қорғайтын контрреволюциялық күш есебінде қарады. Мәселен, төртінші армияның қолбасшысы М. В. Фрунзе қазақ халқына үндеуінде: «Поднимайтесь же, товарищи, устраивайте Советы по волостям, аулам и уездам. Сбросьте скорее буржуев — Досмухамедовых, возьмите власть в руки самих трудящихся. Действуйте смело и решительно, не как рабы, а как вольные люди. Знайте, что помощь вам уже подошла»¹ деп қазақ бұқарасының таптық сезіміне тие отырып, оны ұлттық мемлекет туын көтерген Алаш қозғалысына қарсы қойды.

Өз ретінде «Алаш» большевиктердің таптық жіктеу саясатына ұлттық тұтастық, бірлік саясатын қарсы қойды. Мәселен, Ә. Бөкейханов: «Біз қарап отырсақ қосақ арасында бос кетеміз. Қазақ жұрты болып бас қамын қылмасақ болатын емес. Есік алдынан дауыл, үй артынан жау келді. Алаштың баласы, ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан соң, 200 жылда, басыңа бір қиын іс келді. Ақсақал аға, азамат іні, отбасы араздықты, дауды қой, бірік, жұрт қызметіне кіріс! Алаштың басын қорғауға қам қыл!»². — деп жазды.

«...Ресей мемлекеті енді жақын арада үйірге қосылмайды. Бірліктен айрылсақ, мына орысша қаңғып кетеміз. Көш бастаған ақсақал аға, зиялы іні, жергілікті жұрт қызметін таза атқар! Жалпы жұртқа мұрындық

¹ «Яицкая правда». Орал облревкомының органы. 1919, 16 ақпан.

² «Қазақ». 1917, № 251.

бол!»¹ деп, бостандыққа апаратын жалғыз жол — ұлттық ынтымақ қана деп түсіндіруге тырысты.

«Алаш» қайраткерлерінің ұлттық тұтастыққа ұмтылысы, әсіресе Қоқан автономиясына қатынасынан айқын көрінді. Басқаша айтқанда, Алашорда үкіметі құрылған бетте Түркістан өлкесі құрамындағы қазақ жұртымен бірігу жолдарын қарастыруға кірісті. Алашорда басшылары жаңа құрылғалы тұрған қазақ мемлекетінің тағдыры оны барлық қазақ жұртының қолдауына тәуелді екендігін өз дәрежесінде тура түсіне білді. Ал осы процесс қалай жүрді, енді соған тоқталайық.

а) Алашорда және Қоқан автономиясы

1920 жылы Кеңестік Қазақ Автономиясы құрылып, одан кейінгі кезеңде әкімшілік-территориялық тұрғыдан бір мемлекет құрамына енгенге шейін (1924—1925) қазақ жерлері көршілес генерал-губернаторлықтардың құрамында болғаны мәлім. Мәселен, Семей және Ақмола облыстары Батыс Сібір генерал-губернаторлығына, Торғай және Орал облыстары — Орынбор генерал-губернаторлығына қарады. Міне, сондай қазақ елінің үлкен бөлігі қоныс тепкен Сырдария және Жетісу облыстары, Бөкей ордасы олармен бірге Әмудария, Ферғана және Самарқанд облыстарында тұратын қазақтар — Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында (орталығы Ташкент) болды.

Қазақ елінің осы Түркістандағы бөлігінің саны 1917 жылы мынадай көрсеткіштермен сипатталды²:

Облыс аттары	Барша халқының саны	Соның ішінде қазақтардың саны	Қазақтар % - ке шаққанда
Жетісу	1.307.900	857.982	65,6
Сырдария	2.142.200	1.272.290	62,3
Ферғана	2.190.200	418.328	19,1
Самарқанд	1.145.500	116.841	10,2
Бөкей ордасы	307.284	307.284	100,0

Кестеден көрінетіндей, бізге дәл саны мәлім емес Әмудария мен Закаспий облыстары қазақтарын қоспа-

¹ Сонда.

² Сонда, № 238.

ған күннің өзінде, Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында Қазан төңкерісі қарсаңында 2.972.725 қазақ өмір сүрген. Бұл қазақ елінің жартысынан астамы еді. Міне, осы сандық көрсеткіш арқылы-ақ Түркістан уалаятында болып өткен оқиғалардың жалпы қазақ қоғамына тигізер ықпалын пайымдау қиын емес.

Құбылмалы, тұрақсыз саяси жағдайға қатаң қысы мен құрғақшылығы қосымша болған 1917 жыл Түркістан қазағына ерекше ауыр тиді. Ақпан төңкерісінен соң еңсесін басқан зіл батпан патшалық биліктен құтылған елге еркіндік пен ұлттық өркендеуге жол ашылғандай болғанымен бірақ оның артын ала келген оқиғалар ондай заманның ауылы әлі алыс екенін анық көрсетіп берді.

Бұл кезеңде өлкелік, облыстық, уездік және болыстық деңгейде ұйымдастырылған Қазақ комитеттерімен қатар азық-түлік комитеттері де болғаны мәлім. Жергілікті халық өзінің бар талап-тілегін осы мекемелер арқылы іске асыруға ұмтылды. Жетісу, Сырдария Қазақ және азық-түлік комитеттеріне күзге қарай жергілікті аш халықтан шағымдар қардай борады. Бірақ бұл мекемелердің де мүмкіндігі тым шектеулі еді. Ал негізінен ескі патша чиновниктерінен тұрған атқару комитеттері Қазақ комитеттері қойған талаптарға жүрдім-бардым қарап, уағында шешпей, созбаққа салды, шешсе де негізінен өздеріне қолайлы тұрғыдан шешті.

Өлкедегі саяси жағдайды күрделілендіре түскен Түркістан комитеті мен өлкелік жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі арасындағы егес болды. Бір қызығы сол, өзін бұқара халықтың өкілі санаған Түркістан жұмысшы-солдат кеңесі өлкедегі саяси билікке таласа отырып, жергілікті ұлттардың заңды мүддесі мен талап-тілегіне құлақ та асқан жоқ. Анығырақ айтқанда, ол жаңа саяси жағдайды пайдалана отырып, Түркістанда ұлыдержавалық пиғылмен уланған переселен кулак пен әскердің билігін біржола баянды етуден үміттенді. Осы тарихи кезеңдегі Түркістандағы жағдаймен өте жақсы таныс адамдардың бірі, большевиктер партиясының мүшесі Г Сафаров бұл мәселеге байланысты мынадай деп жазды: «Мұнда өкімет орыстық азшылыққа ерекше жағдай жасап, оның санасында ондаған жылдар бойы ұлттық үстемдік жөнінде пікір туғызып, сөйтіп, оны отарлық тонаушылық пен зорлық-зомбылық пиғылда тәрбиеледі. Қажет нәрсенің бәрін де бұратанадан тартып

ала беруге болады деген сенім мұнда «қарапайым құқық» дәрежесіне көтерілді. Переселендер өткен ғасырдың соңында болып өткен Әндіжан көтерілісінен соң, бас игісі келмеген қышлақтардың бәрі де жермен жексен етіліп, олардың орнына орыс переселендерінің егісі түскенін түгелдей жақсы білді. 1916 жыл да бәрінің жадында еді. Орыс өкіметінің переселен саясаты ешкімге де құпия емес-тін. Сондықтан Түркістандағы орыс революциясы бірден осындай отарлық сипат алмай қоймайтын еді»¹. Сондықтан да Мұстафа Шоқайдың Түркістан комитеті мен жұмысшы-солдат депутаттары Кенесі арасындағы егес соңғысының жеңісімен аяқталса, «ол бізге «орыс зеңбірегі мен бұрынғы орыс сарбаздарының» жеңісі болып көрінді»² деуі негізсіз емес еді.

Міне, осындай күрделі, қайшылықты, ауыр жағдай Түркістанның байырғы халықтары, соның ішінде қазақ елі алдына да өзін-өзі аман сақтап қалу міндетін қойды. Ол үшін ең алдымен ұлттық мүддені қорғай алатын саяси мемлекеттік құрылым қажет еді. Түркістандық қазақтар үшін ондай мемлекет құрудың екі жолы бар-тын. Бірі сол бұрынғы Түркістан уалаяты құрамындағы елдермен бір болып, жаңа саяси мемлекеттік жүйе құру әрекетіне көшу болса, екіншісі, басқа қазақ облыстарымен бірігіп ұлттық мемлекет шаңырағын көтеру жолына түсу еді. Нақ осы мағынадағы міндеттің басқа қазақ облыстары қазақтарының алдына қойылғандығын біз жоғарыда айттық.

Бірақ түркістандық және дала облыстары қазақтарын бір мемлекет шаңырағы астына біріктіру мүмкіндігіне 1917 жылдың желтоқсанына дейін екі жақтың саяси басшылары — Ә. Бөкейханов та, М. Шоқай да сене қойған жоқ еді. Мәселен, Сібір автономиясын құру туралы мәселе қараған жалпы Сібір съезіне қатынасып қайтқан Ә. Бөкейханов «Қазақта» жарияланған мақаласында былай деп жазды: «Түркістан өз алды автономия болар. Біздің қазақтың Түркістанға қосылғаны оң деген пікір де бар. Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз. Автономия болу — өз алды мемлекет болу. Мемлекет болып іс атқару оңай емес. Біздің қазақ іс атқаратын азаматқа жұтап отырған болса, біздің жалпы қазақ қараңғы

¹ Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). М., 1921, с. 62.

² Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры, 139-б.

болса, Түркістан халқының қараңғылығы һәм шебер адамның жоқтығы бізден он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономия арбасына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұл арбаға мініп, біз қайда барамыз?»¹.

1917 жылы қазақ саяси қайраткері, интеллигенциясы арасында қазақ облыстарының Түркістанмен бірігу мүмкіндігіне байланысты қарама-қарсы екі пікірдің болғандығын М. Дулатов та қуаттайды. Ол 1929 жылы 30 қарашада ОГПУ тергеушілеріне берген көрсетуінде: «...Ол кездегі Түркістан мен қазақ бірігуі керек деушілердің дәлелі: орыстың отаршылдығынан құтылу үшін, күшті болып ұлт тілегімізді жүзеге асыру үшін Орта Азия елдері бірігуіміз керек дейтін. Бөкейханұлы Әлихан пікірі: Орта Азия болып (өзбек және басқалармен) бірігуге болмайды, оларда ескішілдік. (консерватизм), діншілдік, дін жолында ұстағанынан айырылмаушылық (религиозный фанатизм) күшті, оларды ишан, жожа-молда билеп келе жатқан халық, шариғат жолынан тез арада арылмайтын халық, шаруа түрі бізден басқа, мәдениет жолында бізден де төмен, сондықтан екі соқыр қол ұстасып жүріп күн көре алмаймыз дейтін пікірде болатын. Бөкейханұлының бұл пікіріне біз де қосылатынбыз»² деп жазды.

Бұл арада мәселенің тек отарлық езгіге қарсы күресте одақтас күштердің өзара қатынас сипатымен шектелмей, сонымен бірге азаттық алғаннан кейінгі күнде басталмақ мемлекеттік құрылыстың мазмұны жөнінде де болып отырғаны түсінікті. Бұл, әрине, өз алдына әңгіме етуге лайық тақырып.

Өмірдің өзі ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлерінің қазақ облыстарын бір мемлекетке біріктіру жолдарына байланысты пікіріне өзгеріс енгізіп отырды. Бұл ретте, ең алдымен, 22 қарашада Ташкентте өз жұмысын аяқтаған III Түркістан өлкелік Кеңестер съезіне тоқталу қажет.

Негізгі қараған мәселесі өлкедегі саяси билік туралы болған Кеңестер съезі жергілікті халықтың өзін-өзі басқару құқығы, тіптен ең болмаса олардың Кеңестік негіздегі автономия құра алу мүмкіндігі жөнінде бір ау-

¹ «Қазақ». 1917, № 251.

² ҚР ҰҚҚА, 78754-іс, 6-т., 41—42-б.

ыз сөз айтпады. Сондай-ақ ол отаршылдық тәртіпке қатысты өзінің ұстанатын бағыты туралы да тіс жармады.

Съезд Түркістан өлкесінде кеңес билігінің орнағанын, соған байланысты Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесінің құрылғанын, өлкедегі биліктің соның қолына өтетіндігін мәлімдеді. Бірақ 14 адамнан тұрған бұл үкіметтің құрамында жергілікті мұсылман елдерінен бірде-бір өкіл жоқ еді. Бұл іс жүзінде жергілікті халықтардың өзін-өзі басқару құқығын мойындамаудың және жаңа орнаған билік басшыларының ұлыдержавалық шовинистік көзқарас тұтқынында екендігінің айқын көрінісі болатын. Шын мәнінде сол уақытқа дейін отарлық езгінің тақсыретін әбден тартып келген жергілікті халықтардың намысына тиерлік шешім қабылдай отырып, Ташкенттегі жаңа билік басшылары В. И. Ленин мен Орталық Халком Кеңесіне арнайы жолдаған жеделхатында өздерінің негізгі міндеті орталықтың барлық нұсқауларын өмірге енгізіп отыру екендігін мәлімдеп, соған байланысты орталықты «бізден толық қолдау таба аласыздар» деп сендірді¹.

Г. Сафаров аталған еңбегінде «Түркістандағы Советтердің III съезі өлкеде жаңа орнаған Советтер билігінің отаршылдық сипатын бекітіп берді, ол отарлық езгідегі ұлттардың бұқарасының сеніміне ие болуға ұмтылудың орнына, керісінше, жергілікті халықты жаңа орнаған билік сеніміне кіруге шақырды»² деп жазды.

Өлкелік жұмысшы-солдат Кеңесі ұстанған бағыт, әрине, жергілікті халықтың қоғамдық ұйымдарына, ұлттық интеллигенцияға ой салып, мақсатты әрекетке көшуге итермелегені сөзсіз. Инициативаны өз қолына «Түркістан өлкесі мұсылмандарының кеңесі» алды. Оның өлкелік атқару комитетінің төрағасы М. Шоқай, ал мүшелері құрамында Махмуд Қожа Бекбуди, Убайдулла Қожа сияқты көрнекті творчестволық интеллигенция өкілдері бар еді. Облыстық, уездік ұлттық комитеттер өздерінің жіберген өкілдері, жеделхаттары арқылы Түркістанда қалыптасқан жағдайды талқылап, нақты шешімдер қабылдау үшін атқару комитетіне өлкелік мұсылмандар съезін шақыруды ұсынды. Мұндай ұсыныс жасағандардың арасында Сырдария және Жетісу об-

¹ Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, 1974, с. 54.

² Сафаров Г. Колониальная революция... с. 70—71.

лыстық Қазақ комитеттері де (төрағалары Ералы Қасымов және Ибраим Жайнақов) бар еді. Мұсылмандар съезінің шақырылуын «социал-революционердің бір тобы, шаруа ұйымдарының делегаттары, жұмысшылардың бір бөлігі, мекеме қызметкерлерінің бәрі дерлік, банкілер, өнеркәсіп қызметкерлері қолдады»¹.

Сөйтіп, IV Төтенше өлкелік мұсылмандар съезі 26 қарашада Қокан қаласында өз жұмысын бастады. Тау-кен жұмысшылары, мұсылман солдаттар, мұсылман кәсіподақ мүшелерінен, барлығы 200-ден астам өкіл қатысқан бұл съезді кіріспе сөзбен М. Шоқай ашты. Ол сөзінде: «Орталықта болып жатқан бүліншілік шет аймақтардағы халықтарды өз басын арашалау және зор ұлттық төңкеріс берген жемістерді қорғау үшін өз беттерінше әрекет жасауға итермелеп отыр. Енді Октябрь қан төгісін басынан өткерген Ресей түгелдей және Түркістан өз келешегін өздері ойлауы керек. Өлкедегі ауыр жағдайды ашаршылыққа ұласуы ықтимал азық-түлік тапшылығы тереңдете түсуде. Ал енді осы жағдайдан қайтсек аман-есен шығамыз?»— деп сауал тастап, одан ары М. Шоқай өлкеде орнаған Кеңес билігіне жеткізген жолдың күнәсіз құрбандардың қанына боялғандығына, оған Ташкентте құрамында мұсылман өкілдері жоқ үкіметтің құрылуы себепші болғандығына, төңкерістен кейін де жаңа билік басшыларының келісіп жұмыс істеуге ықылас танытпай отырғандығына тоқталды².

Съезд жұмысына Ташкенттегі өлкелік Халық Комиссарлары өкілі есебінде большевик П. Г. Полтарацкий қатынасып, Кеңес билігі атынан құттықтау сөз сөйлейді. М. Шоқай өзінің естелігінде: «Полтарацкий: «Біз де Түркістан автономиясын қолдаймыз»,— деді. Оның сөзіне ешкім сенбеді. Бірақ оның Құрылтайға қатысуынан, Құрылтайды құттықтап сөйлеген сөзінен Түркістанда Кеңес өкіметінің ұлттық негізі жоқ екендігі айқын көрінді»³— деп жазды.

Үш күнге созылған съездің 27 қараша күні қабылдаған қарарында мынадай жолдар бар еді: «IV жалпы-мұсылмандардың өлкелік төтенше съезі зор ресейлік төңкеріс жария еткен негізде Түркістан халықтарының

¹ Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры, 152-б.

² Исмайлов Х. Туркестан в эпоху двух революций. «История СССР». 1990, № 5, с. 215.

³ Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры, 153-б.

өзін-өзі билеуіне ықылас білдіре отырып, Түркістанды Ресей Федеративтік Республикасымен ынтымағы бір территориялық автономия жариялайды, автономия шарттарын белгілеп бекітуді таяу арада шақырылатын Түркістан Құрылтайы ыркына береді, сондай-ақ Түркістанда тұрып жатқан басқа да халықтардың құқығы толық сақталатындығын салтанатты түрде мәлімдейді»¹

Съезд 28 қараша күні Түркістан өлкесін Түркістан автономиясы (Туркистан мухтариат) деп жариялап, Түркістан Құрылтайын шақырғанға дейін саяси биліктің Түркістан Уақытша Кеңесі мен Түркістан халық билігіне өтетіндігі жөнінде қаулы қабылдайды².

Түркістан Уақытша кеңесі құрамына барлығы 54 адам енді, оның 32 Түркістаннан Бүкілресейлік Құрылтайға сайланған депутаттар еді. Бұлардың арасында негізгі тұрғындары қазақтар Сырдария және Жетісу облыстарынан 11 өкіл (9 және 2) бар болатын. Кеңес құрамында, сондай-ақ мұсылмандар съезі сайлаған өкілдермен бірге, қаланың өзін-өзі басқару ұйымдары съезінің 4 өкілі, түрлі өлкелік «еуропалық» ұйымдардың 18 өкілі бар болатын. Басқаша айтқанда, Кеңестегі барлық орынның үштен бірі сол тұстағы Түркістан халқының 7 процентін құрған жергілікті емес, еуропалық тұрғындардың үлесіне тиген³.

Түркістан Уақытша Кеңесі 12 орыннан тұрған Түркістан автономиясының Уақытша үкіметін бекітті.

Съезд Түркістандағы барлық халықтардың құқығын сыйлап, қорғайтындығын мәлімдеп, өлкенің барлық мұсылман, орыс, еврей, жұмысшы, солдат және шаруаларын, барлық тұрғындарын Түркістан билігі төңірегіне топтасуға шақырды⁴.

Сонымен, қарашада Түркістанда қос билік орнап, оның алғашқысы кеңестік негізде құрылып, ең алдымен ресейлік коныс аударушылардың мүддесін көздеп, жағдайын нығайта түсуге қызмет ететіндігін білдірсе, соңғысы отарлық езгіге қарсы, діни және ұлттық қоғамдарды негізге ала құрылып, жергілікті елдердің өзін-өзі

¹ «Туркестанский вестник». 1917, 17 декабря.

² Сонда, 1917, 5 декабрь.

³ *Климов С.* Военно-организаторская деятельность Коммунистической партии в Средней Азии в 1917—1924 гг. Ташкент, 1987, с. 17.

⁴ *Исмайлов Х.* Туркестан в эпоху двух революций, с. 216.

басқару құқығын баянды ету басты мақсаты екендігін жариялады.

Түркістан губерниясына қарасты Сырдария және Жетісу облыстарының қазақтары жаңа құрылған Түркістан автономиясының құрамына кіргісі келетіндігін білдіріп ыңғай танытпады. Оның есесіне, біртұтас қазақ автономиясы құрыла қалған күнде, соған қосылуға ықыласты екендігін жасырған жоқ.

Міне, осы арада біздің тақырыбымызға тікелей қатысы бар мынадай мәселеге тоқтала кету қажет. Түркістан тарихында терең із қалдырған 17 жылдың саяси оқиғаларында қазақ интеллигенциясы аса үлкен рөл атқарды. Мәселен, олар біз әңгіме етіп отырған IV өлкелік мұсылмандар съезін дайындап, өткізуге белсенді түрде ат салысып қана қойған жоқ, сонымен бірге осы съезд құрған өлкелік биліктің құрамына еніп, жетекшілік орындарға тағайындалды. Түркістан Уақытша үкіметінің төрағасы және ішкі істер министрі болып Мұхамеджан Тынышбаев, ішкі істер министрінің жолдасы (орынбасары — М. К.) болып заңгер Әбдірахман Оразаев бекітілді. Уақытша үкіметтің сыртқы қатынастар бөлімінің менгерушісі (сыртқы істер министрі — Авт.) қызметіне Мұстафа Шоқай тағайындалды.

Шыққан тегі, сенген діні ортақ Орта Азия елдерінің соған дейін біріге алмай, бірақ автономия үшін күресте бір сәт ауызбірлікке келуіне байланысты және бұл істегі қазақ интеллигенциясының атқарған қызметі жөнінде Г Сафаров былай деп жазды: «Поскольку после октябрьских событий руководство автономистским антисоветским движением сосредоточилось, главным образом, в руках прогрессивной интеллигенции, выражавшей волю нации к буржуазному самоопределению, постольку неизбежно было выступление на первый план киргизской (қазақ деп оқыңыз — Авт.) интеллигенции, наиболее свободной от связи с реакционно-феодальной «улемой»¹.

Түркістан автономиясын жариялаған мұсылмандар съезінен соң көп ұзамай Орынбор қаласында екінші жалпықазақ съезі өз жұмысын бастады. Оған Сырдария және Жетісу облыстарынан да өкілдер шақырылып, олардың арасында М. Шоқай, С. Аманжолов, Б. Маметов, И. Арабаев, Ж. Солтанаев сияқты және басқа қазақ, қырғыз қайраткерлері бар еді.

¹ Сафаров Г Колониальная революция, с. 73.

Алаш автономиясын құру туралы шешім қабылдап, Алашорда өкіметін — Ұлт Кеңесін сайлаған жалпы-қазақ съезі, әрине, Қоқанда құрылған Түркістан автономиясына өз қатынасын білдіруі керек еді. Съезге қатысқан өкілдер Қоқан автономиясының құрылғандығы туралы хабарды съездің барысында М. Шоқайдың өзінен естиді. Ол туралы М. Дулатов ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Қоқанда Түркістан елінің де съезі болып, Түркістан ұлт автономиясы үкіметін құрған екен. Ол жөнінде біз съезде білдік. Съездің соңына қарай Қоқаннан Шоқайұлы Мұстафа келді. Шоқайұлы Қазақ автономиясының өз алдына жеке құрылуына қарсы болды, Түркістанмен қосылуды жақтады. Түркістан үкіметіне қазақтан өзі мен Тынышбайұлы Мұхаметжан кіргендігін сөйледі»¹

Оқиғалардың ағымы көрсетіп бергендей, бұл М. Шоқайдың біржола түйген шешімі емес-тін. Қазақ жұртшылығының бір мемлекетке бірігу мәселесіне байланысты съезде болған қызу айтыс Ә. Бөкейханов, М. Шоқай және басқа ұлт-азаттық қозғалыс басшыларына өздерінің соған дейін ұстанған бағыттарын анықтай түсуге, немесе өзгертуге себепші болғаны сөзсіз. Оны мына фактіден де аңғару қиын емес.

Алаш автономиясын жария ету мерзіміне байланысты болған қызу айтыстан кейін, съезд мынадай ымыралы қаулы қабылдайды:

1. Бір айдың ішінде Алашорда Түркістан қазағын бүкіл Алашқа қосып алады, қосып алса, алмаса да бір айдан кейін халыққа білдіреді.

2. Бір айда Түркістан қазағын Алашқа қосып ала алмаса, өз алдына ресми иғлан етуге ерікті.

3. Егер бір айдан кейін Алаш баласы қосылмаса һәм қалған Алашқа автономия иғлан етілмесе, әркім өз күнін өзі көреді.

4. Егер Түркістан қазағы бір айда бізге қосылса, автономияны қашан иғлан ету ықтияры Алашордаға берілсін²

Жалпықазақ съезі қабылдаған бұл қаулыға қарағанда, Алашорда автономиясының құрылғандығын жария ету Түркістан қазақтарының қосылуына тікелей тәуелді

¹ ҚР ҰҚҚА, 78754-іс, 6-т., 41—42-п.

² «Қазақ». 1917, № 256.

болғандай көрінуі мүмкін. Ал, шын мәнінде, оның басқа да терең себептері бар еді.

Ең алдымен, жалпықазақ съезі Түркістан қазақтарының Алаш автономиясына қосылу-қосылмауын өз бетінше шеше алмайтын еді. Оны тек Сырдария, Жетісу және Түркістан құрамындағы басқа облыстарда тұратын қазақтардың Құрылтайы ғана шеше алатын. Екіншіден, отаршыл биліктің зорлықшыл саясаты нәтижесінде сол кездің өзінде-ақ жергілікті халықтың ұлттық еркіндігіне қарсы құрылған тұзақтың бірі — ғасыр басында Қазақстанның ішкі Ресейден қоныс аударған переселендер келіп орныққан ірі өлкеге айнала бастағандығы еді. Демек, олардың мүддесін есепке алмай бірдебір ірі қоғамдық мәселені толық шешу, әрине, мүмкін емес-тін. Үшіншіден, патшалық билік қоныстанушыларға түрлі жеңілдіктер және көмек беріп, қазақтың құнарлы жерлеріне әкеліп орналастырумен қанағаттанып қойған жоқ, оларды өзінің шығыстағы әлеуметтік-саяси тірегіне айналдыруды көздеді. Ал бұл мақсатқа переселен шаруаларды қаруландырмай жету мүмкін емес еді. Сондықтан да оларға қару берді, сөйтіп, жергілікті халыққа қарсы қойып, мерейін үстем етуге тырысты. Қажет жағдайда қара шекпенділер атты казак әскерінің де көмегін ала алатын еді.

Осы айтылған жағдайлардың съездегі Ә. Бөкейханов бастаған өкілдерге Алаш автономиясының құрылғандығын ресми түрде бірден жария етуге кедергі болғаны даусыз. Бірақ сонымен бірге екінші жалпықазақ съезінің бүкіл қазақ жерлерін, халқын біртұтас мемлекет шаңырағы астана жинауға батыл қадам жасағаны анық. Ұлттық еркіндікке жеткізетін басқа жол да жоқ еді. Съезд құрған Алашорда — Ұлт Кеңесі өкіметі құрамы жағынан барлық қазақ облыстарын қамтыды. Он бес адамнан тұрған бұл өкіметтің арасында Сырдария мен Жетісу облыстарынан М. Шоқай, М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Б. Мамытов және О. Әлжанов, ал оларға орынбасарлыққа сайланғандардың ішінде Жетісудан С. Сабатаев, Н. Бекімов және Ж. Солтанаев бар болатын. Съезд құрған өкімет жалпыұлттық сипат алды. Съезд бекіткен атқармақ шараларда — халық милициясын жасау, ұлт қазынасын құру, оқу-ағарту ісін жолға қою — жалпыұлттық мақсаттарды көздеді.

Жаңа өмірге келген Алашорда өкіметінің ең алғашқы жасаған әрекеттері де қайткен күнде ұлттық бірлік-

ке жетуге бағытталды. Съезд өз жұмысын аяқтаған бетте Алашорда өкіметі Сырдария қазақтарының съезін шақыру туралы тиісті адрестерге жеделхаттар жолдады. Өкімет атынан Ә. Бөкейханов пен М. Шоқай қол қойған бұл жеделхатта мынадай жолдар бар еді: «Екінші жалпықазақ-қырғыз съезі бүкіл Алаш баласын біріктіріп, өз алдына автономия етуге қаулы қылды. Бұл туралы Түркістан қазағымен келісу үшін Алашорда 5 ғинуарда Түркістан шаһарында Сырдария облысының съезін шақырады. Съезге болыс басы бір өкіл келсін. Түркістан қазақтарымен сөйлесуге Алашорда Бактыкерей Құлмановты, Мирякуб Дулатовты һәм Тұрағыл Құнанбаевты жібереді. Уақыт шұғыл, мәселе зор болғандықтан шақырылған өкілдер съезге айтылған күннен қалмай келулері керек»¹.

«Қазақтың» осы санында М. Шоқайдың Сырдария қазақтарына үндеуі де жарияланды. Көлемі шағын, бірақ маңызды осы құжатта М. Шоқай Түркістан қазақтарының басқа қазақ облыстарымен қосылуына байланысты жалпықазақ съезінен соң жасаған тұжырымын анық және дәл жеткізген еді. Ол «Сырдария халқына өз тарапымнан айтарым, тегінде Алаш баласының басы қосылатын кезі осы бүгін. Айырылсақ мұнан соң жұрттың басын қосуымыз қиын.

Алаш ұранына шаппайтын қазақ баласы болмас. Сырдария қазағы кешіктірмей Алаш туының астында жиналар деген үміттеміз»² деп жазды.

Келесі 1918 жылдың қаңтарында өткен Сырдария қазақтарының съезіне 72 өкіл қатынасты. Алаш автономиясына қосылу мәселесін үш күн ұдайы талқылаған съезд сол бір ауыр сәтте Сырдария облысының Түркістан автономиясы құрамынан бөлініп кету Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына соққы болып тиеді деген пікірді негізге ала отырып, мынадай қаулы қабылдайды:

«1. Сырдария облысы қазіргі уақытта тегіс Түркістан автономиясында болуы себепті әзірше Түркістан автономиясында қалады.

2. Алашорда өз алдына автономия иғлан қылып болып, Түркістан автономиясымен союз (одақ) болса, Сырдария қазақ-қырғыздары Түркістан автономиясынан шығып, Алаш автономиясына кіруге қарар қылады.

¹ Сонда, № 255.

² Сонда.

3. Съездің осы қаулысы Сырдария облысынан Түркістан Учредительное собраниесіне сайланып баратын депутаттарына наказ.

4. Сырдария облысының халқы Алаш автономиясына қосылған уақытта осы облыстан Түркістан Учредительное собраниесіне сайланған депутаттары, Алаш автономиясының сайлау законіне муафиқ болса Алаш Учредительное собраниесіне депутат болсын.

5. Алашорда үкіметі Түркістан шаһарында болсын»¹

Сырдария қазақтарының съезі қалыптасқан саяси жағдайға байланысты тура шешім қабылдағанымен, бірақ ол шешімнің іске асу мүмкіндігі күн өткен сайын тарыла түсті. Империяның езілген ұлттары ұлттық автономиясын ресми түрде бекітіп береді деп үміттенген Бүкілресейлік Құрылтайды 1918 жылдың қаңтарының басында большевиктер таратып жіберді. Араға бір айдай уақыт салып Құрылтайдың кебін Қоқан автономиясы да киді. Қоқандағы үкіметті большевиктер қуып таратты. Қаланың өзі талан-таражға түсті.

Сонымен, Сырдария және Жетісу қазақтары тарихында да айтулы із қалдырған Қоқан автономиясы қандай тұрғыдан бағалануға лайық? Егер бұл сауалға қысқа жауап қайыра болсақ, ол алдымен, әрине, жай бір қалалық, тұйық саяси құбылыс емес-тін. Кеңестік тарихнама оның тарихи маңызын төмендетіп көрсету үшін сондай мағына беруге тырысты. Ал шын мәнінде Қоқанда жарияланған Түркістан автономиясы мен Түркістан Уақытша үкіметі өлке үшін ең негізгі мәселе — жергілікті халықтардың өзін-өзі билеу құқығын мойындауда ескі империялық түсінік шеңберінде қалып қойған Ташкенттегі жаңа билікке балама есебінде өмірге келген жалпы өлкелік саяси құрылымдар еді.

Кеңестік тарихнама Түркістан автономиясы жергілікті халықтардың қолдауын таппады, сондықтан да тез құлап қалды деген тұжырымға пікір қалыптастыруды көздеді. Бұл да ұлыдержавалық өктемдік пен қарудың күшіне сүйенген Түркістандағы Кеңестер билігін жергілікті халық бірден түсінушілікпен қабыл алды деген тұжырымға ұқсас қорытынды еді. Ал тарихи шындықтың анағұрлым күрделі және тереңде жатқаны түсінікті.

Әрине, Қоқанда жарияланған билікті тек ұлттық демократиялық тұрғыдан ғана емес, таптық, діни тұрғы-

¹ «Сарыарқа». 1918, № 31.

дан да талдап, оның осал, тіптен ашық реакциялық жақтарын да көрсетуге болады. Бірақ бұл кеңірек, арнайы талдауды қалайтын тақырып. Біздің бұл арада негізгі айтпақ ойымыз — Қоқанда жарияланған Түркістан автономиясының қазақ тарихына да тікелей қатысы бар екені, оның басқа ортаазиялық туыс халықтармен бірге қазақ елінің де өзінің табиғи саяси тәуелсіздігіне ұмтылысының көрінісі болғаны еді.

ә) Алашорда және Кеңес үкіметі

1918 жылы көктемде басталып кеткен азамат соғысы енді ғана ұлт-азаттық күрес арнасына түскен қазақ қоғамын бүкіл Ресей империясын қамтыған тапаралық соғыс орбитасына тартты. Қазақ қоғамы болашақ мемлекеттік құрылыстың түрлі нұсқаларын жақтап (ұлттық және кеңестік) екіге бөлініп кетті. Сөйтіп, кеше ғана отарлық өзгіге қарсы күресте саяси тұтастық туын көгерген қоғам мүлдем басқа сипат алып, таптық жіктелу жолына түсуге тиіс болды. Бұл іс жүзінде жана ғана бой көтерген ұлт-азаттық қозғалыстың өзінің қисынды шешімін таппай жатып-ақ таптық күреске ұласуы еді.

Ақпан революциясынан кейінгі кезеңде өз бостандығы үшін күреске шыққан отарлық езгідегі халықтарға большевиктер партиясы тек кеңестік негіздегі автономия беретіндігін мәлімдеді. В. И. Ленин мен И. В. Сталин Түркістан кеңестерінің съезіне жолдаған жеделхатында: «Халық комиссарлары кеңесі сіздердің өлкелеріңіздің кеңестік негіздегі автономия болғандығын қолдайды»¹ — деп көрсетті. В. И. Лениннің бұл ойын сол кезеңдегі ұлт істері бойынша халық комиссары И. В. Сталин және басқа қайраткерлер белгілі бір ұлттың автономия алуы емес, кеңестік билікті қолдайтын жұмысшы және шаруалардың автономия алуы деп түсінді. В. И. Ленин мұндай тұжырымға үзілді-кесілді қарсы шығып: «...ұлттардың өзін-өзі билеуін алып тастап, еңбекшілердің өзін-өзі билеуі мүлде теріс, өйткені бұлайша қою ұлттардың ішіндегі жіктелудің қандай қиыншылықтармен, қандай бұралаң жолдармен жүріп жатқанын есепке алмайды» — деп көрсетті. Ол еңбекші бұқараның өзін-өзі билеуі туралы айту, тек пролетариаттың өзінің таптық мүдделеріне

¹ В. И. Ленин о Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960, с. 379.

рінің буржуазия мүдделерімен ешқашан да сәйкес келмейтіндігіне біржола көзі жеткенде ғана мүмкін екендігін, сондықтан да мұндай деңгейге әлі жете қоймаған халықтар өзін-өзі билеу құқықтығын талап етсе, онда мұндай талаптың толық заңдылығын мойындаудан бас тарта алмаймыз деп кесіп айтты.

В. И. Лениннің осы мәселеге байланысты Орта Азия халықтарында қалыптасқан нақты жағдайға тоқталып, «Осы уақытқа дейін өз молдаларының ықпалында қалып отырған қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен сияқты халықтар жөнінде біз не істей аламыз?»— деп сауал қойып, артынша: «Біз осы халықтарға барып: біз сіздердің қанаушыларыңызды лақтырып тастаймыз!» деп айта аламыз ба? Біз мұны істей алмаймыз, өйткені олар бүтіндей өз молдаларына бағынышты. Бұл арада халықтың дамып жетілуін күту керек, ол болмай қоймайды»¹— деп көрсетті. Міне, осы айтылған ойлардан В. И. Лениннің ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын талап ету толық табиғи құбылыс екендігін, демек, оны қанағаттандыру ұлт мәселесін шешудің алғышарты деп түсінгендігін аңғару қиын емес. Бірақ бұл теориялық бағытты іске асырушылар мәселенің егжей-тегжейіне ұқыптылықпен қарап, оның қазақ сияқты халықтар үшін үлкен тағдырлы мәселе екендігін терең түсініп, қызметінде басшылыққа алды деп айтсақ, шындыққа қиянат жасаған болар едік. Керісінше, олар ұлт мәселесіне кеңестік биліктің салтанат құруына тәуелді, жаңа билік тұсында толық шешімін табатын мәселе деп қарады.

Дегенмен, құжаттармен танысып, 1918 жылдың көктемінде Алашорда мен Кеңес билігі арасында өмірлік шындықтан бастау алатын, екі қуатты қоғамдық қозғалыстың (ұлттық және әлеуметтік-таптық) табиғатынан туындаған өзара түсінушілікке кішкене болса да ұмтылушылықтың орын алғандығын аңғару қиын емес. Оған кезінде «Сарыарқа» газетінде жарық көрген екі өкімет арасында жүрген келіссөз тексі куә. 1918 жылдың наурызында Оралдан Мәскеуге Алашорда үкіметінің тапсыруымен Халел және Жаһанша Досмұхамедовтар аттанып, барған бетте Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы В. И. Ленинмен және ұлт істері бойынша халық комиссары И. В. Сталинмен кездесіп, оларға екінші жалпықазақ-қырғыз съезінің (Орынбор, 1917, жел-

¹ Ленин В. И. Ш. Т. Ж., 38-т., 173—176-б.

тоқсан) қаулысын табыс етеді. И. Сталин қаулымен танысқаннан соң, 19 наурыз күні Семейге телеграфпен хабарлап, Ә. Бөкейханов және оның орынбасары Х. Ғаббасовты телефон арқылы келіссөзге шақырды. Ертеңіне, яғни 20 наурыз күні Сталинмен телеграф арқылы келіссөзді Халел Ғаббасов жүргізді. Әңгіме Алашорда автономиясының статусы жөнінде болады. Газетте Сталиннің пікірі сөзбе-сөз аударма түрінде берілген. Біз де сол күйінде оқырман назарына ұсынамыз.

«Ресейдегі халықтардың құқықтары туралы халық комиссарларының шығарған белгілі ережесі бұл күнге шейін ұлт мәселесі тақырыбын совет өкіметінің негізгі қызмет жобасы етіп келеді. Үшінші советтер съезі осы ережені жайғастыруға қаулы қылды. Өзінің бізге тапсырып отырған жалпықазақ-қырғыз съезінің қаулысы түгелімен жоғарғы жобаға муафиқ келеді. Бірақ жалғыз-ақ шарт қоямыз; егер сіздің съездің қаулысы өкілдеріңіздің совет өкіметін тануға қарсы болмаса болғаны. Үшінші Советтер съезі советский федерация мизамын жасап һәм бұл мизам Советтер съезінің бекітуіне салынсын деп қаулы қылынды. Бұған қарағанда енді сөзді қойып, іске кірісу керек, яғни һәр бір тұрмысы, салты басқа халықтар жергілікті советтермен қосылып, автономия, федерация алу, тегінде басыбайлы бөлініп кету секілді ұлт ниеттерін жарыққа шығаруға съезд шақыратын комиссия құруға тырысу керек. Біз ойлаймыз, жалпы қазақ-қырғыздың өкілдері тез қамданып, ыңғайлы уақытты өткізбей, жергілікті Советтермен бірігіп, әлгідей комиссияны құрар. Сізден өтінеміз, біздің осы жобамызды Алашорданың Кеңесіне салып жауап қайтарсаңыздар екен.

Адрес: Мәскеу, Кремль, Халық Комиссарларының бастығы Ленинге һәм халық комиссары Сталинге.

Ұлт жұмысын басқарушы Халық Комиссары Сталин»¹

Бұл берілген Сталин сөзіндегі ең елеулі нәрсе оның жалпықазақ-қырғыз съезі қаулысы мен Ресей халықтарының құқығы туралы декларацияның өзара үндес екендігін мойындауы еді. Міне, осы үндестік Кеңес өкіметіне Алашорданы мойындауға негіз болатындығын білдіріп, Сталин тек жалғыз ғана шарт қояды. Ол өз ретінде Алашорданың Кеңес өкіметін мойындайтындығын

¹ «Сарыарқа». 1918, № 35.

мәлімдеуі болатын. Сондай-ақ Сталин сөзінде екіұштылық та орын алды. Ол Алашорда үкіметін құрған жалпықазақ-қырғыз съезінің шешімдерінің толық құқылы екендігін құптай отырып, сонымен бірге автономия, федерация алу немесе түбінде «басы-байлы бөлініп кету секілді ұлт ниеттерін жарыққа шығару» үшін Қазақстандағы Кеңес өкіметін мойындап және сонымен біріге отырып жалпықазақстандық съезд шақырып ортақ тұжырымға келіп, оны орталыққа табыс етуді ұсынуы еді. Бұл іс жүзінде Қазақстанда қос өкіметтің орнағанын мойындату болатын. Мұндай тактикалық қадамның негізінде қандай мақсаттың жатқанын қосымша құжаттар арқылы пайымдауға болады. Қалай болғанда да Сталин сөзінің Алашорданы қиын жағдайға қойғаны анық.

Келіссөзден соң араға бір күн салып Алашорда Кеңесі Сталиннің ұсынысын талқылап, мынадай мазмұндағы шешім қабылдап, оны Мәскеуге хабарлайды:

«1918 жыл марттың 21-інде біз Алашорданың мүшелері ұлт жұмысын басқарушы халық комиссары Сталиннің Алаш автономиясы туралы айтқан сөзін тексергеннен кейін Совет өкіметін Ресейдегі барлық автономиялы халықтардың кіндік өкіметі деуге қаулы қылып, мынаны білдірдік:

1. Декабрьдің 5-нен 13-іне шейін Орынборда болған жалпықазақ-қырғыз съезінің қаулысы бойынша тоқтаусыз Алаш автономиясын жариялаймыз. Алаш автономиясына кіретін облыстар: Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Сырдария, Ферғана, Жетісу, Бөкей ордасы, Закаспий облысының Маңғышлақ уезі, Самарқанд облысының Жизақ уезі, Әмудария әнделі (бөлімі), Алтай губерниясына қараған Биіскі, Барнаул, Змейнегор уездеріндегі қазақтар.

2. Жалпықазақ-қырғыз съезінің қаулысы бойынша Алашордаға қазақтан басқа халықтардан, көбінен көп, азынан аз он кісі сайланып кіреді.

3. Алаш автономиясында закон шығаратын һәм ел билейтін үкімет Алашорда болады.

4. Учредительный съезд шақырудың билігі Алашордада болады; бұған областной советтер жәрдемші боларға керек.

5. Алашқа қараған облыстардың һәм уездердің билігі қазақ пен мұжық, көбінен көп, азынан аз сайлап жіберген депутаттардың советінде болады; қалааралық

билігі қала халқы һәм қалада тұрған жұмысшы, солдаттардың сайлаған депутаттарының советінде болады.

6. Жалпы халық көптен көп, аздан аз совет сайлап шығарғанша областной, уездный қазақ комитеттері һәм мұнан басқа да қазақ сайлап қойған мекемелер бұрынғы күйінде тұра береді. Земство һәм шаһар думалар да бұрынғы күйінде елдің шаруасын һәм оқу-оқыту жұмыстарын басқарып тұрады.

7. Қазақ-қырғыз өз арасындағы істерін өздері сайлап қойған областной һәм уездной соттары бітіреді.

8. Жалпы съезіміздің қаулысы бойынша қазақ-қырғыз арасында милиция құрылады.

9. Жергілікті Советтердің бұйрығы бойынша ұсталып, абақтыда жатқан Алашорданың оқу комиссиясының, қазақ комитеттерінің һәм земский управалардың мүшелері тоқтаусыз босатылсын һәм мұнан былай оларды өтірік шағым, жаламен қуғын-сүргінге ұшырату тоқталсын.

10. Қазақ-қырғыз істері туралы елші ретінде совет өкіметінің қасында болуға Алашорда мүшелері Халел һәм Жаһанша Досмұхамедовтарды өкіл еттік. (Халел мен Жаһанша қазір автономия туралы Алашорда атынан сөйлесіп жатыр.)

11. Алашорданың жоғарғы шарттарын совет өкіметі тексеріп тез жауап қайырсын.

Бұл шарттарды түгел естігеннен кейін халық комиссары Сталин кешікпей төте телеграфпен ауызша жауап қайтаруға уағда қылды. Совет өкіметінің жауабы «Сарыарқаның» келер нөмірінде басылады»¹.

Сталиннің ресми жауабын біз «Сарыарқаның» келесі нөмірлерінен кездестіре алмадық. Екі өкіметтің арасындағы келіссөз, шамамен, жоғарыдағы құжаттардағы пікір алысумен аяқталған. Оған себепші болған, әрине, Кеңес өкіметінің Алашорда қойған шарттарды қабылдай алмағандығы еді. Орталық билікке әсіресе жайсыз тигені Алаш басшыларының «пролетарлық» негізде емес пайда болған «Алаш» автономиясын жариялаймыз», бұл автономияда «закон шығаратын һәм ел билейтін өкімет Алашорда болады», «бұған областной советтер жәрдемші» есебінде ғана, жалпықазақ-қырғыз съезінің шешіміне сай Алашорданың әскері құрылады деген пікірлері еді. Тек пролетарлық Ресей емес, шет аймақтардағы ел-

¹ «Сарыарқа». 1918, № 35.

дердің де тағдырын «түбегейлі» өзгертуді олардың өздерінің пікірін білмей жатып-ақ өз мойнына алған орталыққа Алашорда басшылығының бұл ұсыныстары ең аз дегенде «буржуазиялық нанымның» өзіндей көрінгендігі анық.

Ұлттар ісі бойынша халық комиссары Алашорданың қойған шарттарына тікелей ресми жауап берген жоқ. Бұл тарихи факті. Ал сонымен бірге жанама екіұшты жауаптың болғандығын жоққа шығарсақ әділетсіздікке ұрынар едік. Сол жылғы 28 наурызда Мәскеуден Семейдегі Қазақ комитетіне И. Сталин мен мұсылмандар ісі бойынша комиссар Вахитов қол қойған жеделхат жөнелтіледі. Онда «қырғыз істері бойынша Комиссариат құру үшін тез арада өкілдер жіберу» жөнінде айтылған еді¹. Бұл жеделхаттың Алашорда басшыларына жеткен-жетпегенін айғақтайтын материал бізге беймәлім. Жеткен күнде де оның Алашорда үшін, жұмсартып айтқанда, түсініксіз көрінгендігі өзінен-өзі белгілі.

29 наурыз күні Семейге Х. Ғаббасовтың (Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары) атына Мәскеудегі Алашорда үкіметінің өкілдері Х. және Ж. Досмұхамедовтардан жеделхат келіп жетеді. Онда Кеңес өкіметінің тұтқынға алынған қазақ қайраткерлерін тегіс босату туралы облыстық кеңестерге әмір бергендігі және Алашорда өкіметінің қойған талаптарына таяу арада жауап беруге уәде еткендігі айтылды. Сонымен бірге бұл жеделхат арқылы тағы да бір принциптік мәні бар хабар жеткен болатын. Ол ұлт істері бойынша Халық Комиссариаты жанынан қазақ бөлімі ашылып, оның құрамына қазақ халқының өкілі есебінде енетін адамдарды Алашорданың «өзі сайлап» жіберетіндігі жөнінде хабар еді².

Біздің пікірімізше, Досмұхамедовтардың Халық Комиссариаты жанынан ашылмақ қазақ бөлімі туралы айтқанынан басқа жеткізген екі хабарына да сенуге болады. Алашорданың Кеңес өкіметі жанындағы ресми өкілдері ретінде олар, әрине, негізсіз нәрсені жазбайтыны анық. Бірақ бұл 29 наурызда жеткен жеделхатты Алашорда басшыларының 5 шілдеге дейін жария етпеуі, әри-

¹ Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. Алма-Ата, 1975, с. 66.

² «Сарыарқа». 1918, № 37.

не, олардың жеделхаттағы жауапқа қанағаттанбауына байланысты болса керек. Семей қазақ комитетінің де, Алашорданың да Халық Комиссариаты жанынан қазақ бөлімін ашуға өкілдер жібермегендігі соның көрінісі деп айтуға болады.

Міне, осы кезден бастап қазақ даласындағы инициатива біржола Кеңес өкіметінің Торғай даласындағы комиссары Ә. Жанкелдинге ауыса бастайды. Ә. Жанкелдин И. Сталинге берген жеделхатында Комиссариат жанынан ашылмақ қазақ бөліміне өзімен келіспей ешкімді алмауды өтініп, соңынан ол бөлімнің меңгерушісі қызметіне соның алдында ғана өзіне көмекші етіп алған Мұхамедияр Тұнғачинді ұсынады. Артынша Тұнғачин Сталиннің бұйрығымен бұл орынға бекітіледі¹

Сөйтіп, ел тағдырына қатысты үлкен саясатқа жеке бас аралық араздық та өз табын түсіреді. Кезінде діни танымын өзгертіп, фамилиясын ауыстырғаны үшін «Қазақ» газетінің қатал сынына ұшыраған Ә. Жанкелдин, енді өзінің ескі жауларымен күреске ақпан революциясына дейін Орынбор қаласында жарық көріп тұрған «Қазақ» және татар басылымдарының цензоры, бірінші жалпықазақ съезінен генерал-губернатормен бірге кұылған М. Тұнғачинді тартады.

Сол арада, әлде болса Кеңес өкіметінің мойындауынан үміттенген Алашорда Х. Ғаббасов арқылы 1 сәуірде РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі мен Ұлт Істері Жөніндегі Комиссариатқа жеделхат жолдап, қазақ елінің жалпыұлттық мүддесін білдіретін Алашорда үкіметін тез арада ресми түрде мойындауын тағы да талап етеді². Бірақ бұл уақытта Кеңес өкіметі Алашордадан біржола теріс айналып кеткен еді. Оны мынадай фактіден байқауға болады. Орталық билік сәуірде Кеңес өкіметінің Торғай облысындағы төтенше комиссары Ә. Жанкелдинмен байланысып, оған Қазақстан Кеңестері съезін дайындауды тапсырып, съезде Автономиялық Қазақ Кеңес Республикасын жариялауды көздейді³. И. Сталин Ә. Жанкелдинге 1918 жылғы 7 сәуірде жолдаған жеделхатында Кеңес өкіметінің мұндай айқындамасын бы-

¹ Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский отдел народного комиссариата... с. 76, 78—80.

² Елеуов Т. Установление и упрочение Советской власти, с. 425.

³ Сонда, 431-б.

лайша негізdedi: «Буржуазно-националистические группы требуют автономию для того, чтобы превратить ее в орудие закабаления своих собственных масс. Именно поэтому, признавая центральную советскую власть, они, вместе с тем, не хотят признать местных советов, требуя невмешательства в их внутренние дела»¹

Кеңес өкіметінің ұлттардың өзін-өзі басқару құқығы туралы айтып келген әңгімесі қазақ қоғамы жағдайында осымен аяқталған еді. Басқаша айтқанда, большевиктік басшылыққа ұлт-азаттық күрестің толық заңды нәтижесі есебінде пайда болған саяси ұлттық-мемлекеттік құрылым емес, пролетарлық Ресей үлгісіндегі, орталық билікке байлаулы мемлекеттік жүйенің қалыптасқаны керек еді. Бұл сөз жүзінде, теорияда ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын мойындаған Кеңес өкіметінің, іс жүзінде объективті, табиғи даму кезеңі «ұлттардың өзін-өзі билеуін алып тастап», жедел түрде, күштеп «енбекшілердің өзін-өзі билеуін енгізу» саясатына көшкендігінің көрінісі болатын.

Міне, осындай жағдайда Кеңес өкіметімен жүргізілген келіссөздің нәтижесіз аяқталғанына көзі жеткен Алашорда басшылары басқа жол іздеуге мәжбүр болған еді. А. Байтұрсынов сөз болып отырған оқиғалардың ізімен жазған «Революция және қырғыздар» атты мақаласында бұл жөнінде былай деп көрсетті: «Алашорда мүшелері 1918 жылдың наурызында төте сым арқылы орталық билікпен келіссөз жүргізді, бірақ бұл келіссөз Алашорда ұсынған келісім шарты жобасына ешқандай да жауаптың болмауына байланысты үзілді. Осы ұсынылған келісім шарт жобасында Кеңес өкіметі жария еткен Ресей халықтарының құқығы декларациясының негізгі талаптарынан тыс шығып жатқан ештеме болмағандықтан, Кеңес өкіметінің үнсіз қалып, келіссөзді тоқтатуы Алашордаға түсініксіз көрінді және бұл бағыттағы әрекетті мүлдем үмітсіз етті»² Кеңестік билік тарапынан түсінушілік пен қолдау табудан күдер үзген Алашорда, енді большевиктерге қарсы ымырасыз күрес жүргізуді мұрат тұтқан Сібір уақытша үкіметі (Омбы) мен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мүшелерінің Са-

¹ Голощекин Ф. И. Десять лет пройденных и предстоящие задачи. Алма-Ата, 1930, с. 8.

² Байтұрсынов А. Революция и киргизы. «Жизнь национальностей». № 29, 2 августа, 1919 г.

мар комитеті қолдауына сүйеніп Алаш автономиясын баянды етуден үміттенді. Бірақ оның бұл әрекеті де нәтижесіз аяқталғаны мәлім. Сібірдегі Уақытша Бүкілресейлік үкімет 1918 жылғы 22 қазан—4 қарашадағы грамотасымен Алашорда Халық Кеңесі үкіметін таратып жіберді»¹

Бірақ қазақ демократиялық интеллигенциясының 17 жылғы ұлттық мемлекет құру әрекетінің сәтсіз аяқталғандығы, бізге одан тиісті қорытынды жасауға кедергі бола алмайды. Ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық мемлекет құруға бағытталған әрекеті сол кездердегі ащы өмір талабынан туындаған бірден-бір тура шешім болатын. 1917 жылғы желтоқсанда өткен жалпықазақ съезі сайлаған Алашорда үкіметі ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы экономикалық, әлеуметтік және рухани мәселелерді қазақ демократиялық интеллигенциясы тарапынан терең ұғыну және оларды ұлттық мүдде тұрғысынан шешу үшін күрес арқасында өмірге келген тұңғыш ұлттық үкімет болатын. Әрине, бұл үкіметтің де өз заманы мен шыққан ортасынан бастау алатын шектеулі жақтары болуы әбден ықтимал. Дегенмен, оның негізгі жалпыұлттық мүдделер үшін қызмет етуге даяр болғандығына сенбеске біздің дәлеліміз жоқ. Қазақ қоғамы мәселелерін терең және тура түсініп, оларды сол тарихи жағдайда шеше алу мүмкіндігі жағынан ол кезде Алашордаға балама үкімет жоқ еді.

Сонымен бірге Алашорда жүріп өткен жол қандай демократиялық ұрандарды жамылғы етпесін, бірақ ұлттаралық қатынаста, ұлттық мәселелерге келгенде ұлыдержавалық, империялық мүдделерден асып кете алмаған саяси билік жағдайында ұлттық автономия мен өзін-өзі басқару мұратының іске аспайтындығының айқын көрінісі болды. Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметі тәжірибесі көрсетіп берген ең негізгі тұжырым осы еді. Сондай-ақ бұл қозғалыс берген келесі сабақ, ұлттық бостандық пен тәуелсіздік жалғыз ұлт зиялыларының жанқиярлық еңбегі арқасында ғана емес, жалпыұлттық, барлық әлеуметтік күштердің түпкі мақсат үшін ұйымдасқан қажырлы, саналы күресі нәтижесінде келетіндігі еді.

¹ Сібір Уақытша Бүкілресейлік үкіметінің қаулысы «Сарыарқа» газетінде орыс тілінде жарияланған. («Сарыарқа», 1918, № 60.)

Қ О Р Ы Т Ы Н Д Ы

Сонымен, ХХ ғасырдың бас кезінде екі бірдей — отарлық және феодалдық езгінің қыспағына түскен қазақ қоғамы бір жағынан, ауыр қоғамдық дағдарысқа келіп тірелсе, екінші жағынан, ортағасырлық ұйқыдан оянып, басқа елдермен бірге өзіне лайық жол іздеу әрекетіне көшті. Бұл оның азапты тарихындағы сапалы жаңа кезең еді. Өйткені енді ол бұрынғы күйде өмір сүре беруге болмайтындығын, ал жаңа заман, жаңа өмір, жаңа тұрмысқа көшу үшін оған кедергі болып отырған қоғамдық мерездерді жою мәселесін батыл қойып, олардан арылу жолын ел болып іздеу қажеттігін түсіне бастады. Өзін-өзі тану аталатын бұл азапты процестің басында қазақ қоғамы үшін жаңа, дербес әлеуметтік-саяси күш — ұлттық интеллигенцияның алғашқы буыны тұрды.

Басым бөлігі Ресейдің оқу орындарында білім алып, прогресшіл демократиялық орыс интеллигенциясының қуатты ықпалында болып, сол арқылы еуропалық озық оймен танысып, ұлы француз революциясының принциптерін өз туларына жазған қазақ зиялылары өздерінің бастапқы табиғи міндеті — оқу-ағарту ісімен қанағаттанбай, сонымен бірге білек түрініп саясат ісіне араласып, сол арқылы да өз халқына қызмет жасауды алдына мақсат етіп қойды. Олар кім болды, ағартушы-ғалым ба, жоқ әлде қоғам қайраткері, саясаткер ме деген сауалға бүгінгі таңда қазақ зиялыларының қызметін кесіп-пішіп бұл жіктеудің бір жағына жатқыза қоятын қоғамтанушы-ғалым табыла қоймас. Өйткені, аяқталуға бет алған ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының қызметінде бұл екі еңбек салалары бірдей көрінді. Басқаша болуы да мүмкін емес-тін. Қазақ қоғамының даму кезеңі, соған сай қалыптасқан қоғамдық сұраныс қазақ зиялыларынан туған елі үшін ағартушы ұстаз-

дықты да, болашақ үшін күресе алатын қайраткерлікті де талап етті.

Егер біз қазақ зиялыларының қызметін алдын ала дайындалған белгілі бір идеологиялық схемаға салмай нақты деректерге сүйене отырып, объективті негізде халық өмірімен, оның сол тұстағы негізгі табиғи мүдделерімен байланыста қарар болсақ, онда патшалық тәртіп жандарм орындары айтқандай «сеператистік» әрекетті де, большевиктік идеологтар «дәлелдеп» қойған «буржуазиялық ұлтшылдықты» да көрмейміз, қайта империяның темір құрсауындағы елін бостандық, теңдік және туысқандық жолына алып шығу үшін өздерінің азаматтық күш-қуатын, адамдық бар қасиетін арнаған ерліктің үлгісін көреміз.

Қазақ зиялыларының бұл қоғамдық-саяси қызметі 1905—1907 жылдардағы тұңғыш орыс революциясы тұсында және одан соңғы жылдары түрлі революциялық істерге белсенді араласуынан, орталық билік орындарына қазақ елінің негізгі мұқтажын білдіретін петициялар ұйымдастыруынан, саяси партия (қазақ конституциялық демократиялық) құру әрекетінен, ұлттық басылымдар шығаруға жасаған дайындығынан, сондай-ақ сол тұстағы ресейлік шындық үшін үлкен саяси оқиға болған Мемлекеттік дума жұмысына ат салысуынан және басқа қазақ қоғамы жағдайында мүлдем тың қызметінен айқын көрінді. Нақ осы мезгілде өмірге келген түрлі құжаттардан қазақ зиялыларының қоғамдық дамуға байланысты көзқарасы, ұстанған бағыт-бағдары да анық байқалды. Ол көзқарастың негізгі мазмұны осы уақытқа шейін кеңестік тарихнама айтып келгендей, күні өткен феодалдық-патриархалдық тәртіпті қорғауға немесе жаңа буржуазиялық қатынастарды тездетуге де саймайтын еді. Оның мазмұнын сол тарихи кезеңдегі ұлт-азаттық қозғалыс пен ортағасырлық қоғамдық мешеулікке қарсы күрес мүддесі айқындады.

Қазақ қоғамында жаңа саяси күштің өмірге келіп, күреске араласа бастағанын патша жандармдары байқамай қойған жоқ. Жалпыресейлік демократиялық күштерді тұқыртуды көздеген Столыпин реакциясы енді ғана қаз тұра бастаған қазақ демократиялық интеллигенциясына да жетті. Қазақ зиялыларының ең белсенді тобы жер аударылды, абақтыға жабылды. Осыдан соң қазақ тарихында тұңғыш рет империялық зорлыққа ұйымдасқан интеллектуалды күш қарсы тұрды. 1911 жыл-

дан бастап жүйелі түрде шыға бастаған «Айқап» журналы және 1913 жылдан жарық көрген «Қазақ» газеті жалпыұлттық өзекті саяси мәселелерді көтеріп, талқыға салып, ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясының қалыптасуына жол ашты. Бұл ретте, әрине, Орынбор қаласында жалпыұлттық дәрежеге көтерілген «Қазақ» газетін шығарып тұрған үштік (А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов және М. Дулатов) жаңа өріс ала бастаған азаттық үшін күрестің ұйтқысы болып, оның тактикалық және стратегиялық міндеттерін айқындай аларлық деңгейге көтерілді.

1916 жылғы оқиғалар ұлттық интеллигенцияның жалпыұлттық мәселелерді түсінуде тура жолда тұрғанын көрсетіп қана қойған жоқ, сонымен бірге кемел саяси бастаушы күшке айнала бастағанын да байқатты. Қазақ зиялыларының көтерілісті болдырмау мақсатында жасаған әрекетінің дұрыс екендігін оқиғалар барысы көрсетіп берді. Көтерілісшілер қатаң жазаланды (әсіресе, Жетісу облысында), соның салдарынан қазақ халқының үлкен бөлігі босқынға ұшырады, мал-жанынан, жерінен айрылды. 16 жылғы көтеріліс қазақ жұртына дербес ел болып қалу үшін оның ұлттық мүддесін қорғай аларлық қабілеті бар ұлттық мемлекеттік құрылымның керек екендігін дәлелдеп берді және ол ескі хандық басқару жүйесі бола алмайтындығы да айқын еді. Сондай-ақ бұл оқиға ұлт-азаттық қозғалыстың ескі әдістерінің күні өткендігін, басты мақсатқа жету үшін заман рухына сай жаңа мазмұндағы әрекет пен қимыл, елді бастай алатын қуатты бастаушы күш қажет екендігін тағы да аңғартты. Ондай күш сол қоғамның ішінде пісіп-жетіліп келе жатқан еді. Ә. Бөкейханов пен «Қазақ» газетінің шақыруымен қазақтың жас интеллигенттерінің үлкен тобы майдандағы қара жұмысқа алынған жұмысшылармен бірге болып, оларға қызмет көрсетіп, өздері сол арқылы нағыз саяси есею мектебінен өтті.

Қорыта айтқанда, 1905—1916 жылдар аралығында қазақ зиялылары үлкен күрес жолынан өтіп, өзінің ішкі және сыртқы қарсыластарымен айқаста мол тәжірибе жинады. Олар енді, әрине, бірінші орыс революциясы жылдарындағыдай қазақ облыстарында кадет партиясының филиалын құру сияқты әрекетке бармайтын еді. Сондай-ақ қазақ зиялылары 1905—1907 жылдары өзі имандай сенген Мемлекеттік дума сияқты империялық

өкілетті орындардың да не екенін жақсы ұғынды. Бұл уақытта ол өзінің әлеуметтік құрамы жағынан да, ең негізгісі ұстанған саяси бағыты (жалпыдемократиялық, жалпыұлттық) тұрғысынан да ұлттық-демократиялық күш деңгейіне толық жеткен болатын. Бұл жолда қазақ зиялылары орыс демократиялық интеллигенциясымен, отарлық тәуелділіктегі басқа елдердің, әсіресе, татар зиялыларымен бір болды. Ендігі уақытта оның алдында мүлдем жаңа сападағы биік міндеттер тұрды. 1917 жылғы түбегейлі өзгерістер соны көрсетіп берді.

1917 жылғы ақпан революциясын қазақ демократиялық интеллигенциясы өзінің негізгі жауының құлауы, яки саяси биліктің құр ауысуы ғана деп қабылдаған жоқ. Олар үшін бұл өзгеріс, ең алдымен, қазақ елін құлдық тәуелділікте, ортағасырлық надандықта ұстаған саяси жүйенің тарих сахнасынан кетуі, сөйтіп өз орнын империя құрамындағы халықтарға бостандық, теңдік және туысқандық алып келген жаңа мемлекеттік құрылымға беруі еді. Сондықтан да қазақ зиялылары ақпан революциясынан кейінгі уақытта жаңа қоғамдық өзгерістерге белсенді түрде араласып, бүкіл қазақ жерлері көлемінде съездер өткізіп, солар арқылы халықтың талап-тілегін жинақтап, жаңа саяси жағдайда елдің мүддесін қорғауға тиіс болған облыстық, уездік және болыстық қазақ комитеттерін құруға басшылық жасады. Олар Уақытша үкіметтің мемлекеттік басқару жүйесінде комиссарлық (Бөкейханов, Тынышбаев, Бірімжанов т. б.) және басқа қызметтер атқарып, қызу түрде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дайындық жасап, сол арқылы өз ұлтының өмірін түбегейлі өзгертуден, жақсартудан үміттенді. Ақпан революциясы жеңісі нәтижесінде пайда болған Қазақ комитеттері, олардың ойы бойынша, қазақ ұлттық мемлекетінің бастапқы сатысы болатын. Ал осы жылғы шілде айында өмірге келген «Алаш» партиясы қазақ зиялыларын, бүкіл қазақ жұртын негізгі мақсат — ұлттық бостандыққа жету үшін күреске жұмылдыруға тиіс еді.

Қазақ демократиялық интеллигенциясы егер ақпан революциясын, А. Байтұрсынов тап басып атап көрсеткендей, қандай үлкен құлшыныспен қабыл алса, қазан революциясына келгенде сондай салқындық танытты. Оның себебін қазақ зиялыларының шыққан әлеуметтік тегімен ғана байланыстыру, әрине, қателік болатын. Мұндай айқындаманың түп-төркіні, ең алдымен, қазақ

қоғамының сол тұстағы даму сатысынан, оның отарлық тәуелділік жағдайынан туындап жатты. Қазақ демократиялық интеллигенциясы, ең алдымен, большевиктердің бағдарламасындағы тап күресі және қоғамдық меншікке көшу туралы пікірді үзілді-кесілді қабылдаған жоқ. Қазақ зиялыларының пікірі бойынша, біріншіден, мұндай шаралар міндетті түрде дәстүрлі қазақ шаруашылығын апатқа ұшырауға алып келетін болса, екіншіден, отарлық тәуелділіктегі қазақ жұртына қандай да болсын жіктелуден гөрі ортақ ұлттық мүдде негізінде бірігу аса қажет еді.

Осы айтылған пікірге байланысты «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметін большевиктер партиясының басшылығымен болған социалистік революция мен Кеңес үкіметіне қарсы қою үшін қазақ «ұлтшылдары» ойлап тапқан құрылымдар есебінде қарамай, қазақ елінің өз ұлттық тәуелсіздігі мен мемлекеттік дербестігіне ұмтылысының табиғи көрінісі, ғасыр басынан бері осы бағытта мақсатты қызмет жасаған қазақ демократиялық интеллигенциясының қажырлы еңбегінің нәтижесі есебінде қарау негізді болмақ.

Қазақ демократиялық интеллигенциясының тар таптық немесе ұлттық мүдделерден гөрі жалпыадамзаттық қасиеттерге ден қойғандығы 16 жылғы көтеріліс нәтижесінде босқынға ұшыраған қырғыз халқына көрсеткен көмегінен, Алашорда үкіметі құрамындағы 25 орынның оның қазақ жеріндегі басқа ұлт өкілдеріне қалдырғандықтарынан, Түркістан өлкесіндегі басқа ұлт-азаттық күштермен бірігіп, Түркістандағы Кеңестік билікті империялық ұлттық үстемдік құралына айналдырғысы келген жаңа билікке қарсы Қоқан автономиясын жариялауынан айқын көрінді.

«Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметі бағдарламасы белгілі дәрежеде қазақ жұртына большевиктер ұсынған кеңестік даму жолымен бір мезгілде өмірге келген балама (альтернативтік) өркендеу жолы болатын. Біз бұл арада алаштық интеллигенция ұсынған жолды мінсіз, бірден-бір тура дара жол еді деп отырғанымыз жоқ. Бірақ сол тарихи кезеңде қазақ қоғамына терең дағдарыстан өркеніетті жолға шығу үшін, тарихи тәжірибе көрсетіп бергендей, большевиктер ұсынған жолдан алаштық интеллигенция ұсынған жол анағұрлым тиімді және азабы кем еді. Өйткені, алаштық интеллигенция ұсынған балама жол қазақ елінің саяси ғасырлық даму

тәжірибесін, салт-дәстүрін революциялық әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды эволюциялық жолмен, басқа өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан ары жетілдіре түсуді көздеді. Ең негізгісі, бұл жол қазақ еліне өзін-өзі билеуге, сөйтіп өзінің ішкі қоғамдық мәселелерін өзі шешуге, өз атамекеніне өзі ие болуға мүмкіндік беретін жол еді. Әрине, мәселенің мұндай деңгейде шешілуі қазақ қоғамы үшін сол даму сатысындағы барлық өзекті мәселелердің біржола, түгелдей жойылуы дегенді білдірмейтіні түсінікті. Бірақ шынайы ұлттық бостандық пен ұлттық мемлекеттің орнауы ғана ол үшін өркениетті дамудың алғышарты болатын.

Кеңестік тарихнама алаштық интеллигенцияның тарихи рөліне байланысты мұндай тұжырымға барғысы келмеді. Өйткені мұндай тұжырымдама тоталитарлық жүйе идеологтары жасаған «қазақ қоғамының ішінде оны ортағасырлық мешеулік пен дағдарыстан прогресс жолына алып шыға алатын әлеуметтік күш болған емес, бұл тарихи миссия орыс пролетариаты мен большевиктер партиясы үлесіне тиді» деген тұжырымға қайшы келетін еді. Соған байланысты кеңестік тарихнамаға қоғамдық дамуда мешеу, артта қалған, өз арасында көш бастаушы әлеуметтік-саяси күші жоқ, тек қараңғы, надан көшпелі шаруалар тобырынан тұратын қазақ қоғамына қазақ жеріне келіп орын тепкен қоныс аударушылардың ағартушылық, мәдениеттендіру миссиясын түсінушілікпен қабылдап, әлемдегі ең алдыңғы революциялық теориямен қаруланған орыс пролетариатының авангардтық рөлін дұрыс түсініп, соңынан еруден басқа ештеме қалмағандығын дәлелдеу ғана қалған еді.

Қазақ демократиялық интеллигенциясы қазақ еліне өркениетті қоғамдық даму бағдарламасын ұсына отырып, өздері атқарып отырған істің тарихи мәнін жақсы түсінді. Ә. Бөкейханов 1917 жылдың жазында жазған мақаласында «кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере-бере жүретін алдымызда зор шарттар бар»¹,— деп жазды. Бірақ қазақ елі 1917 жылы олар ұсынған жолға түсе алған жоқ. Ал большевиктер партиясы ұсынған даму жолы қазақ елі үшін азабы мол жол болды. Ол үшін қазақ демократиялық интеллигенциясының ешқандай да кінәсі жоқ. Туған елінің бостандығы үшін соңғы деміне

¹ «Қазақ». 1917, № 235.

шейін күрескен оның өзі де империялық зорлықтың құрбаны болды.

Қазақ демократиялық интеллигенциясының ұстазы әрі көш бастаушысы Ә. Бөкейханов 1929 жылы ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында «мен ұлттық мәселелер турасында ашылып тек Байтұрсынов және Дулатовпен ғана сөйлесуім ықтимал, бірақ солардың өзімен сырласқан күннің өзінде біз қандай да бір тактикалық мәселелер төңірегінде пікір алысқан емеспіз, ал егер «ұлтшылдық» тақырыбына сөйлесе қалған күнде, біз тағдырға налып «егілумен» болдық»¹ деп көрсетті.

Бұл, әрине, дүлей күштің алдында шарасыздықтан туған көңіл күйі екендігі түсінікті және ол қазақ демократиялық интеллигенциясының ғасыр басында атқарған зор тарихи еңбегі нәтижесіз аяқталды дегенді білдірмейді. Ә. Бөкейхановтың қаһарлы 17 жылы қойған сауалына жауапты тарихтың өзі берді. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының өз халқын ұйқыдан оятып, бостандық, теңдік және туысқандық жолына салу үшін жүргізген жанпида күресі туған халқымен бірге мәңгі жасамақ, ал бүгінгі күнде олардың азабы мол еңбегі азаматтықтың биік үлгісі ретінде қазақ елінің тарихи жадында қайта жаңғыру үстінде.

Қазақстан өз мемлекеттік дербестігін алғаннан бергі уақытта жаңадан қалыптаса бастаған мемлекеттің сипаты жөнінде айтыс қайта тұтанып отыр. Өтпелі кезеңдерге тән бұл әңгімеде, белгілі дәрежеде, ғасыр басындағы ұлт зиялылары да қатысып отырғандай әсер қалдырады. Осыған орай А. Байтұрсыновтың ОГПУ тергеушілеріне берген мынадай жауабы еріксіз еске оралады. Ол Кеңес өкіметіне қатынасын білгісі келген тергеушінің сауалына: «Менің идеалым қазақ халқының тұрмыс жағдайын, мәдениетін мүмкін болғанша көтеру, ал мұның өзі оның игілікті дамуының алғышарты болғандықтан мен осы мұратты қандай билік қамтамасыз ете алса, соған риза болмақпын»² деп жауап берген еді. Ұлы күрескердің бұл пікірін мүдірместен демократиялық дәстүрлерге берік бүгінгі қазақ, Қазақстан зиялылары да қайталайтындығына біздің ешқандай да шүбәміз жоқ.

1-кітаптың соны

¹ ҚР ҰҚКА, 78754-іс, 3-т., 192-п.

² Сонда, 6-т., 77—78-п.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
I тарау. Патшалық биліктің ХІХ ғасырдың соңы және ХХ ғасырдың бас кезінде Қазақстандағы отарлау саясаты	25
1. Қазақ жерлерін отарлаудың жаңа кезеңі және оның негізгі қорытындылары (ХІХ ғасырдың 90-жылдары—1917 жыл)	—
а) Қазақ жерлерін пәрменді отарлау саясатына көшуге дайындық («Дала Ережесіне» дейінгі кезең)	—
ә) Қазақ жерлерін отарлаудың жаңа кезеңі және оның негізгі қорытындылары (ХІХ ғасырдың 90-жылдары—1917 жыл)	32
б) Жерге орналастыру саясаты	52
2. Қазақ облыстарындағы отаршыл әкімшілік қызметі	65
II тарау. Ұлттық езгіге қарсы наразылықтың күшеюі және қазақ интеллигенциясының 1905—1916 жылдар аралығындағы қоғамдық-саяси қызметі	81
1. Қазақ интеллигенциясының бірінші орыс революциясы жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі	—
2. Мемлекеттік дума және қазақ интеллигенциясы	102
III тарау. Ұлттық интеллигенцияны қудалау саясаты. «Қазақ» газеті және азаттық үшін күрес идеологиясының қалыптасуы (1908—1916 жылдар)	124
1. Ұлттық интеллигенцияны қудалау саясаты	—
2. «Қазақ» газеті және отарлық езгі мен феодалдық мешеулікке қарсы күрес идеологиясымен қалыптасуы	141
IV тарау. Қазақ демократиялық интеллигенциясы бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсында	166
1. Қазақ зиялылары бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында	—
2. Демократиялық интеллигенцияның 1916 жылғы көтеріліс қарсаңындағы және тұсындағы қызметі	175
3. Қазақ демократиялық интеллигенциясы майдандағы жұмысшылар арасында	194
	365

V тарау. Ақпан революциясының жеңуі және ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа міндеттері. Қазақ демократиялық интеллигенциясы Уақытша үкімет қызметінде 214

1. Ақпан революциясы және қазақ ұлт-азаттық қозғалысының жаңа міндеттері. Қазақ комитеттерінің құрылуы және олардың қызметі —
2. Ә. Бөкейханов Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссары 238
- Уақытша үкіметтің жер саясаты және Ә. Бөкейханов 249
3. М. Тынышбаев — Уақытша үкіметтің Түркістан Комитетінің мүшесі, қырғыз босқындарына көмек ұйымдастырушы 264

VI тарау. Бірінші және екінші жалпықазақ съездері. «Алаш» партиясы мен Алашорда (Ұлт Кеңесі) үкіметінің құрылуы 293

1. Бірінші (шілде) жалпықазақ съезі. «Алаш» партиясының құрылуы және оның қоғамдық қызметі —
2. Екінші (желтоқсан) жалпықазақ съезі. Алашорда үкіметінің құрылуы 324
 - а) Алашорда және Қоқан автономиясы 337
 - ә) Алашорда және Кеңес үкіметі 349
- Қорытынды 358

Учебное пособие

КОЙГЕЛДИЕВ Мамбет

ДВИЖЕНИЕ АЛАШ

(На казахском языке)

Редакторы

Ә. Қазғаев

Көркемдеуші редакторы

Б. Табылдиев

Сарапшы редакторы

Ж. Махмұтова

Техникалық редакторы

Ф. Овчиникова

ИБ № 59

Теруге 3.10.94. жіберілді. Басуға 2.05.95 . кол қойылды. Пішімі 84×108^{1/32}. Шартты баспа табағы 19,3. Есептік баспа табағы 20,2. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс № 1159. Бағасы келісімді.

Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің «Санат» мемлекеттік баспасы, 480012, Алматы қаласы, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65 «А» үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41-үй.